

KARADENİZ İNCELEMELERİ
Dergisi

Journal of Black Sea Studies

35



KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ

Yıl: 17, Sayı: 35, Güz 2023

Year: 17, Number: 35, Autumn 2023

Sahibi / Owner

Serander Yayınevi Adına
Sema USTA

Yazı İşleri Müdürü / Publisher

Öğr. Gör. Veysel USTA

Karadeniz İncelemeleri Dergisi;

hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. İzin alınmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez. Makaleler, ulusal ve uluslararası geçerli etik kurallara (araştırma ve yayın etiğine) uygun olmak zorundadır. Yayımlanacak makaleler, intihal programı tarafından denetlenmekte ve uygun görülmeyenler yayımlanmamaktadır .

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Karadeniz İncelemeleri Dergisi
Serander Yayınevi, Soğuksu Mahallesi, Kisarna Cad,
Seyran Sit. A Blok, Kat: 6, D: 11.
Ortahisar-Trabzon / TÜRKİYE. Tel: 0533 421 70 02
Web: www.kainder.com
e-posta: karadenizincelemeleridergisi@yahoo.com.tr

Dizgi / Typed by

Serander Yayınevi/TRABZON

Baskı / Printed by

Sonçağ Yayıncılık Mat. Rek. Sanayi Ticaret Ltd. Şti. İstanbul Cad.
İstanbul Çarşısı, No: 48/48/49. İskitler-Altındağ/ANKARA.
Tel: 0312 341 36 67
ISSN: 2146-4642
E-ISSN: 2717-9818

Abone Bedeli / Subscription Rate

Kurum/Institutional: 500 TL (USD 25)
Normal/Normal: 400 TL (USD 20)
Fiyatı/Price: 200 TL (USD 10)

KARADENİZ İNCELEMELERİ

D e r g i s i

Journal of Black Sea Studies

35

HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Bu dergi;
TUBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT)
SOBIAD, Acarindex.com, ResearchBib, Directory of Research
Journals Indexing (DRJI) ve ASOS Index
tarafından indekslenmektedir.

SERANDER
Trabzon 2023



EDİTÖRLER / EDITOR'S

Öğr. Gör. Veysel USTA
Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL
Prof. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÇOG (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Alfina SIBGATULLİNA (Russian Academy of Sciences)

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülbadi ALAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Faruk BİLİCİ (INALCO Paris)
Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK (Trabzon Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nedim İPEK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ (KTO Karatay Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Rustam SHUKUROV (Moskova Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Alexander D. VASİLYEV (Russian Academy of Sciences)
Doç. Dr. Muzaffer BAŞKAYA (Trabzon Üniversitesi)
Doç. Dr. Hanefi BOSTAN (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Özgür YILMAZ (Samsun Üniversitesi)

TÜRKÇE SORUMLUSU/EDITING TURKISH

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR

İNGİLİZCE SORUMLUSU/EDITING ENGLISH

Dr. Öğr. Üyesi Nimetullah Yiğit ALDEMİR

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ali AKAR

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Mesut ÇAPA

Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet ÇOG

Samsun Üniversitesi

Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ

İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Ayşegül KOYUNCU OKÇA

Pamukkale Üniversitesi

Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU

Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Enis ŞAHİN

Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Afyon Kocatepe Üniversitesi

Prof. Dr. Alfina SIBGATULLİNA

Russian Academy of Sciences

Prof. Dr. Turan TAKAOĞLU

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Prof. Dr. Fatih ÜNAL

Ordu Üniversitesi

Prof. Dr. M. Alaattin YALÇINKAYA

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Abdullah BAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet BİLGİN

Aydın Üniversitesi

Doç. Dr. Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU

Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Serkan DEMİREL
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Mesut KARAKULAK
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Eyyüb ŞİMŞEK
Aksaray Üniversitesi

Doç. Akın TEMÜR
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Doç. Dr. Resul YAVUZ
Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih EŞKİ
Bayburt Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Tolga ÖZHAN
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Bekir SARIYILDIZ
Giresun Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer UZUN
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hakan YAŞAR
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Fatma YILDIRMIŞ
Gümüşhane Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Gül YILMAZ ÇAL
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sinan YÜKSEL
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Cem GÜRDENİZ
Tümamiral (E)

İçindekiler / Contents

SUNUŞ.....	9
ÇARİÇE II. KATERİNA'NIN KIRIM SEYAHATI (1787) VE BU SEYAHATİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ YANSIMALARI <i>CATHERINE II'S TRAVEL TO CRIMEA (1787) AND ITS REFLECTIONS IN THE OTTOMAN STATE</i> Mustafa Aydın	11
AN OTTOMAN LITHOGRAPHIC STONE FROM THE TRABZON MUSEUM <i>TRABZON MÜZESİNDE BULUNAN OSMANLI DÖNEMİNE AİT BİR TAŞ BASKI</i> Turan Takaoğlu	55
1787-1792 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ'NDEN ASKER ALIMINDA ÂYÂNLARIN ROLÜ <i>TRANSFORMATION IN THE OTTOMAN MILITARY STRUCTURE AND THE ROLE OF NOTABLES IN THE RECRUITMENT OF SOLDIERS FROM THE EASTERN BLACK SEA REGION DURING THE 1787-1792 OTTOMAN-RUSSIAN WARS</i> Mustafa İşkin Tercan	79
ALTIN ORDA HANLIĞI'NDA "SARAY"IN BÜYÜK HATUNU: TAYTUĞLI HATUN <i>THE GREAT KHATUN OF THE "SARAY": TAYTUĞLI HATUN IN THE GOLDEN HORDE</i> Derya Derin Paşaoğlu	101
SAMSUN'DA OSMANLI DÖNEMİ ÂSÂR-I ATİKA ARAŞTIRMALARI (1863- 1911) <i>OTTOMAN PERIOD ASARI ATİKA ACTIVITIES IN SAMSUN</i> Bilgehan Şahin	121
1834 YILINDA BİR OSMANLI VALİSİNİN KAPI HALKI: TRABZON VALİSİ HAZİNE DARZÂDE OSMAN PAŞA'NIN MAİYETİ <i>THE HOUSEHOLD OF AN OTTOMAN GOVERNOR IN THE YEAR OF 1834: THE HOUSEHOLD OF HAZINEDARZADE OSMAN PASHA, THE GOVERNOR OF TRABZON</i> Ahmet Şamil Gürer	147

BÜROKRASİDEN SİYASETE TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN XIV. BAŞKANI NECMETTİN KARADUMAN <i>FROM BUREAUCRACY TO POLITICS XIV. PRESIDENT OF THE TURKISH GRAND NATIONAL ASSEMBLY NECMETTİN KARADUMAN</i> Sedef Bulut	173
DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE BİR SINIR HATTI: AĞASAR (AKHİSAR) VADİSİ <i>A BORDER LINE IN THE EASTERN BLACK SEA REGION: AĞASAR (AKHİSAR) VALLEY</i> Hava Kıran	191
KAFKASYA'DA RUS KÜLTÜR POLİTİKALARI (XIX.-XX. YÜZYIL) <i>RUSSIAN CULTURAL POLICIES IN THE CAUCASIA (XIX.-XX. CENTURIES)</i> Resul Turan	209
RİZE AĞZINDA <i>ed-e</i> KULLANIMI VE <i>-n,-t-</i> EKLERİNİN PEKİŞTİRME FONKSİYONU ÜZERİNE <i>ON THE USE OF "ed-e" IN RIZE DIALECT AND THE REINFORCEMENT FUNCTION OF -n,-t- SUFFIXES</i> Çiğdem Usta	231
TRABZON ÇEPNİ AĞZINDAN SEÇİLMİŞ METİNLER ÜZERİNDE BAĞDAŞIKLIK ÖLÇÜTLERİ İNCELEMESİ <i>THE ANALYSIS OF COHESION CRITERIA ON SELECTED TEXTS FROM TRABZON ÇEPNİ DIALECT</i> İrem Erten	245
12 EYLÜL DARBESİ SONRASI TÜRK BOĞAZLARI GEÇİŞ ÜCRETLERİNDE DÜZENLEME: GOLDEN FRANK STANDARDININ AMERİKAN DOLARI'NA SABİTLENMESİ <i>REGULATIVE MEASURES ON THE TURKISH STRAITS' PASSAGE FEES AFTER THE SEPTEMBER 12 COUP: CONVERSION OF THE GOLDEN FRANK STANDARD TO THE AMERICAN DOLLAR</i> Ismail Köse	259
TRABZON'DA YORGANCILIK SANATI, USTALAR VE ESERLERİ <i>THE ART, MASTERS AND ITS MODELS OF QUILTING IN TRABZON</i> Nazmiye Aydın	291
KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW Leyla Aksu Kılıç	321

SUNUŞ

Karadeniz İncelemeleri Dergisi'nin Kasım 2023 tarihli 35. sayısı; Karadeniz havzasına dair dokuzu tarih, ikisi dilbilim, biri halk kültürü ve biri uluslararası ilişkiler olmak üzere toplam on üç bilimsel makale ve bir kitap tanıtımı ile okurlarıyla buluşmaktadır.

Bu sayının ilk makalesi Mustafa AYDIN'ın “Çariçe II. Katerina'nın Kırım Seyahati (1787) ve Bu Seyahatin Osmanlı Devleti'ndeki Yansımaları” adlı yazısıdır. Yazıda; Rus Çariçesinin Kırım'a yaptığı seyahatin hazırlık evresinden başlayarak Kırım'a seyahati sırasında ve Kırım'da bulunduğu sürede yaşananlar ile Osmanlı Devleti'nin bu seyahati nasıl değerlendirdiği üzerinde durulmuştur.

Turan TAKAOĞLU'nun kaleme aldığı “An Ottoman Lithographic Stone From The Trabzon Museum” adlı İngilizce makalede, Trabzon Müzesi'nde bulunan yirminci yüzyıl başlarına ait nadir bir litografî taşı örneği tanıtılmıştır. Bu litografik taşın üzerinde yer alan Fransızca, Osmanlı Türkçesi, Yunanca, Ermenice ya da İngilizce olmak üzere tek dilli, iki dilli ya da üç dilli etiketler, bir yandan dönem Trabzon'unun ticari hinterlandı ve potansiyeli hakkında bilgi verirken öte yandan Trabzon matbaacılığının durumuna da ışık tutmaktadır.

Mustafa Işkın TERCAN'ın, “1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Karadeniz Bölgesi'nden Asker Alımında Âyânların Rolü” adlı yazısı, Doğu Karadeniz bölgesinin coğrafi özelliklerini de dikkate alınarak bölgedeki derebeylerin ve yeniçerilerin âyânlığa geçiş süreci açıklanmış ve bunların 1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi sırasında Kuzey Kafkasya cephesine asker sevkiyle ilgili rolleri incelenmiştir.

Derya DERİN PAŞAOĞLU “Altın Orda Hanlığı'nda “Saray'ın Büyük Hatunu: Taytuğlı Hatun” adlı makalesinde, Ak Orda Hanedanı'nın son üç hükümdarı döneminde siyasi ve ekonomik yaşamda aktif rol alan Kıpçak menşeli Taytuğlı Hatun'un Özbek Han, Canıbek Han, Berdibek Han dönemlerindeki taht kavgalarında siyasi statüsü ve Hanlığın tarihine etkisi üzerinde durulmuştur. Başka bir ifadeyle Altın Orda Hanlığı'nda kabile aristokrasisinin rekabeti içinde Moğol menşeli kabileler karşısında Deşt-i Kıpçak coğrafyasının kadim mirasçılarını temsil eden Taytuğlı Hatun'un siyasi konumu mercek altına alınmıştır.

Bilgehan ŞAHİN'in “Samsun'da Osmanlı Dönemi Âsâr-ı Atıka Araştırmaları (1863-1911)” adlı yazısında, imar faaliyetleri sırasında bazı arkeolojik buluntuların ortaya çıkması üzerine Samsun ve çevresine yerli ve yabancı âsâr-ı atıka araştırmacılarının yoğunlaşan ilgisi ve meydana gelen olaylar Osmanlı arşivlerine yansıyan belgeler üzerinden ele alınarak değerlendirilmiştir.

Ahmet Şamil GÜRER tarafından kaleme alınan “1834 Yılında Bir Osmanlı Valisinin Kapı Halkı: Trabzon Valisi Hazinedarzâde Osman Paşa'nın Maiyeti” adlı yazıda, bir süre Trabzon valiliği de yapmış olan Karadeniz ayanlarından Hazinedarzade Osman Paşa'nın 1834 Trabzon Nüfus Defteri kayıtlarına göre 452 kişiden oluşan Kapı Halkı üzerinde durulmuştur. Yazı, Osmanlı taşrasındaki klasik Kapı Halkı örgütlenmesinin modernleşme dönemine taşmış bir örneğini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Sedef BULUT'un "*Bürokrasiden Siyasete Türkiye Büyük Millet Meclisinin XIV. Başkanı Necmettin Karaduman*" adlı yazısı, Türk idare ve siyaset hayatında iz bırakmış bir şahsiyet hakkında bilgi vermektedir. Karaduman'ın hem kaymakamlık ve valilik gibi bürokrasi, hem de Trabzon Milletvekili ve TBMM Başkanı olarak bir 'devlet adamı' olarak gerçekleştirdiği 'hizmet odaklı' faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

Hava KIRAN, "*Doğu Karadeniz Bölgesinde Bir Sınır Hattı: Ağasar (Akhisar) Vadisi*" adlı yazıda; merkezi Trabzon'da olan Trabzon Rum Devleti (1204-1461) ile XIV. Yüzyılda Ağasar Vadisi'ni çevreleyen dağlık-yaylalık alana yerleşen Çepni-Türkmenlerinin yıllar süren mücadelelerin bir tampon bölgesi haline gelme sürecini irdelemiştir.

Resul TURAN'ın "*Kafkasya'da Rus Kültür Politikaları (XIX.-XX. Yüzyıl)*" adlı bilimsel çalışması, XIX. yüzyıl sonlarında 23 milyon kilometrekarelik bir coğrafyada oldukça çeşitli din, dil ve ırktan oluşan zengin bir nüfusa hükmetmiş olan Rus Çarlığı'nın Kafkasya'da ortaya koyduğu dil, din, eğitim ve kentleşme alanındaki kültürel iktidarının inşa süreci Rus kaynak ve belgeleri üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çiğdem USTA, "*Rize Ağzında ed-e Kullanımı ve -n-, -t- Eklerinin Pekiştirme Fonksiyonu Üzerine*" adlı makalesinde, Kuzeydoğu ağızlarından fonetik, leksik, morfolojik, sentaktik, semantik bakımdan standart Türkçeden ayrılan yönleriyle öne çıkan Rize Ağzı'nı ele almıştır. Yazar, Türkçe literatürde az sayıda çalışmaya konu olan Rize Ağzı'nda yer alan "*ed-e*" kullanımı ve anlamı pekiştirilmiş fiilleri konu alan bu çalışmada anılan kullanımın kalıplaşmış arkaik bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır.

İrem ERTEN'in "*Trabzon Çepni Ağzından Seçilmiş Metinler Üzerinde Bağdaşıklık Ölçütleri İncelemesi*" adlı dilbilim konulu yazısı, Trabzon Çepni-Türkmen ağızından derlenmiş metinlerden örnekler alınarak bağdaşıklık ölçütlerinden gönderim, eksilti, değiştirim, bağlantı öğeleri ve kelime bağdaşıklığının ağız metinlerindeki görünümü incelenmiştir.

İsmail KÖSE'nin kaleme aldığı "*12 Eylül Darbesi Sonrası Türk Boğazları Geçiş Ücretlerinde Düzenleme: Golden Frank Standardının Amerikan Doları'na Sabitlenmesi*" adlı makalesi, son uluslararası norm oluşturucu düzenleme olan Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile geçiş ücretleri Golden Frank'a sabitlenen ancak 12 Eylül Askeri Yönetimi'nin ücretleri Amerikan Doları'na dönüştürmesi kararının politik, ekonomik, hukuki sonuçları irdelenerek değerlendirilmiştir.

Nazmiye AYDIN, "*Trabzon'da Yorgancılık Sanatı, Ustalar ve Eserleri*" adlı yazısında; Trabzon'da yorgancılık mesleğini icra eden ustalarla yaptığı söyleşilerden yola çıkarak diktikleri sanat eseri yorgan modellerinin kayıt altına alınması ve yazılı literatüre kazandırılmasına değinilmiş, kültürel bir miras olan yorgancılık mesleği ve bu mesleğin öne çıkan ustaları hakkında bilgiler verilmiştir.

Leyla AKSU KILIÇ, "*Giresunlu Sarıalemdaroğulları: Bir Aile Tarihi*" adlı kitap tanıtımında, Ayhan Yüksel'in bir kuyumcu titizliğiyle üreterek Giresun'un bu önemli ailesinin mensuplarının hem şecereleri, hem de Giresun tarih ve kültürüne yaptığı katkıları aktaran çalışmasına ışık tutmuştur.

ÇARIÇE II. KATERİNA'NIN KIRIM SEYAHATI (1787) VE BU SEYAHATİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ YANSIMALARI*

Mustafa AYDIN**

ÖZ

1475 yılından beri Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Kırım, 1783 yılında Rusya tarafından ilhak edilmiştir. 1784 yılında Osmanlı Devleti'nin ilhaki meşru kılacak senedi Rusya'ya vermesinin ardından 1787 yılında Rus Çariçesi II. Katerina Kırım'a bir seyahat gerçekleştirmiştir. Çariçe II. Katerina'nın söz konusu Kırım seyahati ile ilgili daha önce Sinan Yüksel tarafından "II. Ekaterina'nın Kırım Seyahati (1787)" adlı bir makale yayınlanmıştır. Bu makalede ağırlıklı olarak Rus kaynakları kullanılmıştır. Bu çalışmada ise; Rus Çariçesinin Kırım'a yaptığı seyahatin hazırlık evresinden başlayarak Kırım'a seyahati sırasında ve Kırım'da bulunduğu sürede yaşananlar ile Osmanlı Devleti'nin bu seyahati nasıl değerlendirdiği ele alınmıştır. Çalışmanın ana kaynaklarını söz konusu seyahat sırasında Çariçenin yanında bulunan Fransa'nın St. Petersburg Elçisi Kont Segur'un, o dönemde özel bir görevle St. Petersburg'da bulunan Avusturyalı diplomat Prens Ligne'nin ve Rus Generali Potemkin'in hatıraları ile yazarı belli olmayan, ancak Çariçenin çok yakınında olduğu anlaşılan biri tarafından yazılan "Taurische Reise" adlı eser oluşturmaktadır. Bu hatıralar gerek Rus Çariçesi II. Katerina'nın, gerek Avusturya İmparatoru II. Joseph'in, gerekse Fransız Elçisi Kont Segur'un seyahat sırasındaki genel izlenimlerini, Osmanlı Devleti'nin Rusya, Fransa ve Avusturya ile olan ilişkilerini, Osmanlı Devleti hakkında kullanılan ifadeleri ve o dönemde Osmanlı Devleti'ne olan bakış açısını ortaya koyması bakımından önemli görülmektedir. Seyahat sırasında Rus Çariçesinin eski sevgilisi Polonya Kralı Poniatowski ile buluşması ve Kaydak'tan itibaren Avusturya İmparatoru II. Joseph ile birlikte Kırım'a seyahat etmesi de bu seyahatle ilgili dikkat çekici hususlar olarak göze çarpmaktadır.

Anahtar Sözcükler: II. Katerina, Kırım, II. Joseph, Segur, Potemkin

* *Gönderim Tarihi: 15.05.2023. Kabul Tarihi: 16.06.2023.*

** *Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, İSTANBUL. muaydin@iuc.edu.tr, ORCID 0000-0003-1573-8035.*

CATHERINE II'S TRAVEL TO CRIMEA (1787) AND ITS REFLECTIONS IN THE OTTOMAN STATE

ABSTRACT

The region of Crimea, previously under the dominion of the Ottoman Empire since the year 1475, was included into the Russian Empire in the year 1783. Following the Ottoman Empire's acceptance of the Russian document that would confer legitimacy to the annexation in 1784, Catherine II embarked on a journey to Crimea in 1787. The publication titled "II. Ekaterina's Crimean Travel (1787)" by Sinan Yuksel has been previously referenced in relation to Catherine II's visit to Crimea. This article predominantly relies on sources originating from Russia. Her study examines the events surrounding the voyage of the Russian Tsarina to Crimea, beginning from the preparation phase. It delves into the details of her journey, her activities during her stay in Crimea, and the assessment of her travel by the Ottoman Empire. The primary sources utilized in this study consist of the recollections of notable individuals such as the French Ambassador Count Segur, the Austrian Diplomat Prince Ligne, and the Russian General Potemkin. These individuals were in the company of the Tsarina during her travels. Additionally, the study draws upon a work titled "Taurische Reise," authored by an unknown writer who is believed to have had a close relationship with the Tsarina. The significance of these recollections lies in their ability to shed light on the overall perceptions of Catherine II, Emperor Joseph II of Austria, and French Ambassador Segur during their travels. Additionally, they provide insight into the diplomatic relations between the Ottoman Empire and Russia, France, and Austria, as well as the language employed when discussing the Ottoman Empire and the prevailing opinions surrounding it during that period. One notable aspect of this journey is the encounter between the Russian Tsarina and her former lover, King Poniatowski of Poland, as well as their subsequent excursion to Crimea alongside the Austrian Emperor Joseph II, commencing from Kaydak.

Keywords: Catherine II, Crimea, Joseph II, Segur, Potemkin

Giriş

İsmi üzerinde tam bir uzlaşma olmamasına rağmen kale, hisar,¹ kaya anlamına gelen veya Kimmer sözcüğünün bozulmuş hâlinde türetilmiş bir isim olması² muhtemel olan Kırım ya da daha doğru bir tanımlamayla Kırım Yarımadası; doğudan Azak Denizi, batıdan ve güneyden Karadeniz ile çevrili olup, karaya 9 km genişliğinde ve 30 km uzunluğunda Orkapı berzahıyla

¹ Ludwig Philipp Segur, *Denkwürdigkeiten, Rückerinnerungen und Anekdoten aus dem Leben des Grafen von Segur*, (aus dem Französischen übersetzt durch D. v. W), C: III, Stuttgart 1827, s. 116; Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, İstanbul 2006, s. 127.

² "Kırım", de.wikipedia.org/wiki/Krim

bağlıdır. Kırımlı Türkler arasında “Yeşil Ada” diye bilinen ada 26.140 km²’lik bir alana sahiptir.³

Burada yaşadığı bilinen en eski kavim Kimmerlerdir. MÖ. VIII. yüzyılda Kırım’a gelmiş olan İskit/Sakalardan sayılan Taurlar buraya hâkim olmuşlar ve Kırım uzun zaman bu isme izafeten Tavrida/Taurida/Taurya adıyla anılmıştır. MÖ. 600’de ticaret Yunanları bu bölgeye çekmiş, Miletler doğu kısmında Kerç ve Theodosia’nın bulunduğu yerde Panticapea kolonisini kurmuşlardır.⁴ I. yüzyıldan IV. yüzyıla kadar Sarmatların hâkimiyetinde kalan bölgede Yunan kolonileri Roma İmparatorluğu’na bağlı bulunmuşlardır.⁵ Müteakiben Hunlar buraya hâkim olmuşlar ve ardından VII. yüzyılda Hazarlar Yunanları buradan kovmuşlardır. Daha sonra Kumanlar ve Peçenekler buraları ele geçirmişlerdir.⁶

1239’dan itibaren Altın Ordu Devleti’ne tabi olan Kırım’ın bu durumu⁷ Kırım Hanlığı’nın kuruluşu olan 1441-1442 yılına kadar sürmüştür. 1475’te Osmanlı Devleti hâkimiyetine giren Kırım;⁸ 1736-1739 yıllarındaki Osmanlı-Rus, Avusturya Savaşı’nda Rus orduları tarafından tahrip edilmiştir.⁹

Aslında Rusların Kırım’a ilgisi ya da burayı ele geçirme fikri yeni olmayıp, öncü Panslavistlerden Juraj Krizaniç’e¹⁰ kadar uzanmaktadır. Krizaniç’in 1660’lı yıllarda öne sürdüğü tezinde; buranın alınmasıyla Rusya’nın Kırım Hanlığı’nın saldırılarından korunabileceğini ve Osmanlı hâkimiyetindeki Slavlara yardım için de Karadeniz’e çıkışın sağlanabileceğini dile getirmiştir.¹¹

³ Mirza Bala, “Kırım”, *İslam Ansiklopedisi (İA)*, C: VI, s. 741; “Kırım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C: XXV, s. 447.

⁴ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 114.

⁵ Bala, *a.g.m.*, C: VI, s. 744.

⁶ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 116.

⁷ Bala, *a.g.m.*, C: VI, s. 746.

⁸ Halil İnalçık, “Kırım Hanlığı”, *İA*, C: VI, s. 746-747.

⁹ General Münnich ve birlikleri 27 Haziran 1737’de, boşaltılmış olan Bahçesaray’a girince şehri yağmalamış, tahrip etmiş ve yakmışlardır. Han sarayının da dâhil olduğu 2.000 evden geriye kül yığınının başka bir şey kalmamıştır. Keza aynı şey Ahmetçe’de de vuku bulmuştur. Bu şehirde bulunan 1.800 ev yağmalanmış ve yakılmıştır (Gerhard Anton von Halem, *Lebensbeschreibung des Russischen-Kaiserlichen General -Feldmarschalls Burkhard Christoph. Grafen von Münnich*, Oldenburg 1803, s. 65-66; İnalçık, *a.g.m.*, C: VI, s. 750).

¹⁰ Juraj Krizaniç (1618-1683) Hırvat asıllı panslavist, teolog, yazar. Bütün Slavların birleşmesini Rus liderliği ve papalık makamı vasıtasıyla öne çıkarmıştır. 1683 yılında II. Viyana Kuşatması esnasında Polonya ordusunda görevliken öldürülmüş ve Viyana’ya gömülmüştür. Fikirleri çağdaşları tarafından bilinmemiş, ancak yazıları XIX. ve XX. yüzyılda yayımlanmaya başlayınca ortaya çıkmıştır. Daha teferruatlı bilgi için bk. “Krizanic, Juraj”, *AnaBritannica*, C: XIV, s. 4; ayrıca bk. “Jurac Krizanic”, de.wikipedia.org; “Krijaniç, Yorii”, ru.wikipedia.org

¹¹ Alan Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783*, Cambridge 1970, s. 21-22; ayrıca bk. M. N. Berejkova, *Plan Zavoevaniya Krıma, Sostavlenniy v Tsartvovanie-Gosudarya Alekseya Mihayloviça Uçenim Slavyaninom Yüriem Krijaniçem*, St. Petersburg 1891, s. 53 vd.

Daha sonra Çariçe II. Katerina 1762'de iktidara gelince Kırım'ın işgali meselesinin üzerinde kararlılıkla durulduğu görülmektedir. Nitekim II. Katerina'nın politik danışmanlarından Mikail Vorontsov¹² Kırım hakkında hazırladığı bir raporunda güneydeki sınırlarda güçlü bir hat oluşturulmasını ve Kırım'ın ilhaki ile ilgili hazırlık yapılmasını tavsiye etmiştir.¹³

1768-1774 Osmanlı-Rus savaşını bitiren Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 3. maddesine göre yüzyıllardır Türk yurdu olan Kırım, Rus zoruyla müstakil hâle getirilmiştir.¹⁴ Asıl amacı burayı ele geçirmek olan Rusya'nın entrikalarının artarak devam etmesi sonucu hanlık içindeki çekişmeler de giderek vehamet noktasına gelmiştir. Bu durum Rusya ile Osmanlı Devleti'ni tekrar savaş durumuna getirmiş, nihayetinde Fransa'nın tavassutuyla 1779'da imzalanan Aynalı Kavak Tenkihnamesi¹⁵ ile bir orta yol bulunur gibi olmuştur. Daha sonra 1782'de Kırım'da çıkan hanlık mücadelesi Çariçe II. Katerina açısından Kırım'ı işgal etmek için bir bahane olmuş ve Rus birliklerinin buraya müdahalesini sağlamıştır.¹⁶ Osmanlı hükûmeti ise Rus tepkisinden çekinerek bu durumu protesto dahi edememiştir.¹⁷ İşgallerden sonra Rus Çariçesi 8 Nisan 1783'te, Rusya'nın Kırım, Taman ve Kuban'ın ilhakını dünyaya ilan etmiştir.¹⁸

¹² Kont Mikail Vorontsov (1714-1767), Rus devlet adamı ve diplomat.

¹³ Fisher, *a.g.e.*, s. 26; Abdürrahim Özer, *The Ottoman-Russian Relations between the Years 1774-1778*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, The Institute Economics and Social Sciences of Bilkent University, Ankara 2008, s. 58.

¹⁴ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, C: I, Ankara 1955, s. 122-123.

¹⁵ Antlaşma ile ilgili bk. Erim, *a.g.e.*, s. 151-158.

¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: IV/I, Ankara 1995, s. 487-493. Bu arada Kırım'daki isyanın bastırılmasını müteakip Kırım'ın Rus Çarlığı'na ilhaki fikri giderek ağırlık kazanmaya başlamıştır. General Potemkin, Çariçe II. Katerina'ya Rusya'nın Kırım'ı ilhakiyla Osmanlı Devleti ile doğrudan temas kurulabileceğini, hatta Osmanlı Devleti'ne telafisi imkânsız büyük bir darbe indirilmiş olacağını söyledi. Böylece Rusya'da hiçbir çarın elde edemediği bir üne kavuşacağını ve Kırım'ın ele geçirilmesiyle Karadeniz'de hâkimiyet kurmanın mümkün olacağını belirtmiştir. Ardından Çariçe 12 Aralık 1782'de Potemkin'e verdiği gizli emirde ilhak için çalışmaları başlatmasını istemiştir. Sinan Yüksel, *Rusya'nın Karadeniz Devleti Olma Süreci ve Bu Süreçte Rus-Osmanlı İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. 94. Ayrıca 20 Ocak 1783'te General de Balmen'e Akyar kıyılarını zapt etme emri verilmiştir. Kuban üzerindeki stratejik noktaların ele geçirilmesi ve gerekli hazırlıkların yapılması için Suvorov'a emir verildiği gibi kuzeyden gelebilecek saldırıları önlemek için de İsvaç ile antlaşma yapılmıştır. 1783 yılının Mart ayına gelindiğinde görevi tamamlamak amacıyla güneye giden Potemkin, Nisan ayında Herson'dan Kırım'ın işgali için son emri vermiştir. Akabinde Kırım, Kuban ve Taman Rus birliklerince işgal edilmiştir. Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C: II, İstanbul 1309, s. 327.

¹⁷ Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Yay. Haz. M. İlgürel, Ankara 1994, s. 100-106; Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, C: III, İstanbul 1309, s. 43-44; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 490; Kemal Beydilli, *Osmanlı-Prusya İttifâkı*, İstanbul 1984, s. 29.

¹⁸ Fisher, *a.g.e.*, s. 135-136. Bu konu ile ilgili ilan edilen beyanname için bk. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, C: VI, Gotha 1859, s. 927-930.

Çariçe bu durumu meşru kılacak, yani Kırım, Taman ve Kuban'ın Osmanlı Devleti tarafından Rusya'ya verildiğini belirten ve Rusya tarafından hazırlanmış bir senedin de kelimesinin dahi değiştirilmeden kabulünü istemiştir. Bu arada Osmanlı Devleti'nin diğer devletler nezdindeki teşebbüsleri ile ilgili İstanbul'daki Rus Elçisi Bulgakov¹⁹ da İngiliz ve Fransız tavassutlarının kabul edilmeyeceğini, senet verilmezse savaş çıkacağını ifade etmekten çekinmemiştir.²⁰ Bunun üzerine çaresiz kalan Osmanlı hükûmeti 9 Ocak 1784'te söz konusu senedi vermek zorunda kalmıştır.²¹ Nitekim geniş bir hinterlandı olan Kırım, Rusya için büyük bir kazanç olmuştur. Böylece 1774'te ele geçirilen bölgeler, yani Tuna ile Kuban birleştirilmiş ve Azak bir Rus gölü hâline getirilmiştir.²²

¹⁹ Yakov İvanoviç Bulgakov (1743-1809), Rus diplomat. 1781-1789 yılları arasında İstanbul'daki Rus büyükelçisi. Daha detaylı bilgi için bk. P. Maykov, "Bulgakov, Aleksandr Yakovleviç", *Ruskiy Biografiçeskiy Slovar*, C: III, Sankt-Petersburg 1908, s. 458-460.

²⁰ Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, C: III, s. 26-28.

²¹ Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, C: III, s. 56-57; Ahmed Vâsif, *a.g.e.*, s. 105-106. Kırım'ın Rusya'ya terk edilişi ile ilgili haber St. Petersburg'a Şubat ayının ilk günlerinde ulaşınca sarayda, şehirde ve bütün imparatorlukta büyük bir coşkuya sebep olmuştur. Bu hususta katkısı olanlar 12-14 Şubat'ta ödüllendirilmişlerdir. Bunlar arasında Kırım'ın Rusya tarafından işgal edilmesi esnasında yoğun çaba harcayan St. Petersburg'daki Avusturya Elçisi Cobenzl'e 4.000 duka altın, 6.000 Ruble değerinde Çariçenin resmiyle süslü tütün tabakası, eşine de 4.500 Ruble değerinde mücevherlerle süslü bir samur kürk ve 3.500 Ruble değerinde 40 samur derisi hediye edilmiştir. Elçilik Müşaviri Sedeler'e 1.400 Ruble değerinde tütün tabakası, Elçilik Kâtibi Rat'a 900 Ruble değerinde bir yüzük, elçilik kançılıryasına 3.000 Ruble nakit para verilmiştir. Keza İstanbul'daki Avusturya Elçisi Baron von Herbert'e 20.000 Ruble para, 5.000 Ruble değerinde bir tütün tabakası; eşine de 7.500 Ruble değerinde yüzük, 4.500 Ruble değerinde pırlanta kolye ve 3.500 Ruble değerinde samur kürk hediye edilmiştir. Aynı şekilde I. Tercüman von Testa'ya 5.000 Ruble, kançılara da 3.000 Ruble verilmiştir. Ayrıca İstanbul'daki İngiltere ve Fransa elçilerinin her birine 6.500 Ruble değerinde tütün tabakası, 3.500 Ruble değerinde kürk verilmiş ve tercümanlara da 3.000'er Ruble verilmiştir. Bundan başka General Potemkin Feldmareşalliğe yükseltilmiş, Savaş Konseyi'ne ve Hassa Kolordusu komutanlığına atanmıştır. Bunların haricinde pek çok kişiye hediyeler dağıtıldığı gibi Tercüman Pisani'ye de 4. derece nişan verilmiştir ("Russland", *Wiener Zeitung*, 10 Maerz 1784, s. 7-8). Ayrıca 8 Ocak tarihli antlaşmanın 19 Şubat'ta tasdik edilmiş hâlini getiren Rus heyeti; reisülküttap ve divan üyelerine de çeşitli hediyeler getirmiştir ("Russland", *Wiener Zeitung*, 7 April 1784, s. 7).

²² Isabel de Madariaga, *Katharina die Grösse, (aus dem Englischen von Karl A. Klewer)*, Wiesbaden 2004, s. 153. Kırım'ın ilhaki sonrasında 13 Şubat 1784'te Kırım, Taman ve Kırım Yarımadası dışındaki yerleri de kapsayan "Tavrida (Kırım) Oblastı" kurulmuştur. Kırım Oblastı; Simferepol (Akmescit), Levkopol (Eski Kırım), Evpatoria (Gözleve) ve Perekop (Urkapı)'dan oluşmaktaydı. Diğer üçü; Fanagoriya Taman'da, Dneprovsk ve Melitol Kuzey bozkırlarındaydı. Çariçe II. Katerina'nın amaçlarından biri de bölgedeki Kırım Hanlığı'nın izlerini silmek ve Antik Yunan isimlerini canlandırmaktı. Bu politikanın izlendiği o tarihlerde II. Katerina'nın "Grek Projesi"nin, Bizans'ı yeniden canlandırma düşüncesinin önemli etkisi vardı. Yüksel, *a.g.t.*, s. 102. Grek Projesi'nin temel amacı; Rusya'nın sıcak denizlere inmesini, İstanbul'un ele geçirilerek Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Avrupa'daki varlığının sahiplenilmesini ve Rusya kontrolünde Bizans İmpara-

1. Rus Çarıçesi II. Katerina'nın Kırım Seyahati

1.1. Seyahatin Planlanması

Çarıçe II. Katerina Kırım seyahatinden önce Rus İmparatorluğu içinde 1764'te Baltık illerine, 1767'de daha önce gördüklerinden daha Doğulu bulduğu, atmosferinden ve refahından etkilendiği Kazan şehrine, 1775'te Moskova'ya, 1780'de de Beyaz Rusya ve Rusya'nın kuzeyine seyahat etmiştir.²³

Çarıçenin seyahat etmeyi sevdiğini bilen General Potemkin²⁴, Kırım'ın ilhaki sonrasında buraya bir "zafer seyahati"²⁵ yapmasını teklif etmiştir. Potemkin bu seyahatte Çarıçenin başına Tavrida/Taurya'nın eski tacını kendi eliyle takmak isterken, Çarıçeden de Kırım'dan ticaret yapmakta çekinen tacirleri teşvik etmesini beklemiştir.²⁶ Çarıçe ise yokluğunda başkentte meydana gelebilecek bir isyandan çekinmiştir. Potemkin bu meseleyi Çarıçenin torunları olan iki prensi de yanına alıp, seyahat ederek ve St. Petersburg'a yeni bir vali atayarak çözmeyi hedeflemiştir.²⁷ Çarıçe, Potemkin'in teklifini reddetmemiş; ancak seyahati daha geniş bir zamanda yapmak istediğini bildirmiştir.²⁸

1784 yılının Ağustos ayına gelindiğinde Çarıçenin Herson ve Kırım'a yapacağı seyahat her zamankinden çok konuşulmaya başlamıştır.²⁹ Ekim ayında Çarıçe'nin Herson'a seyahat edeceği söylentileri gerçeğe dönüşmeye başlamış ve General Potemkin bu amaçla Kırım'a hareket etmiştir.³⁰ Seyahatin en somut verisi olarak da Çarıçenin senatodan çıkardığı bir kararnamede seyahatin başlangıç tarihi 18 Nisan 1785 olarak tespit edilmiş ve Çarıçe gerekli hazırlıkların yapılmasını istemiştir. Öngörülen plana göre yolculuk Petersburg'dan başlayacak, Smolensk'e kadar gidilecek, oradan da gemilere binilecekti. Çarıçenin seyahati 6 veya 8 hafta sürecekti. Aynı süre dönüş için de geçerliydi.

torluğu'nun yeniden canlandırılmasını içermektedir. Orkhan Gafarov, *Rus Dış Politikasında Kimlik Arayışı: Batı'dan Kopuşun Tarihsel Analizi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, s. 113; ayrıca bk. Trandafir G. Djuvara, *Türk İmparatorluğunun Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281-1913)*, Fr. Çev. Pulat Tacar, İstanbul 2017, s. 268-269.

²³ Madariaga, *a.g.e.*, s. 157.

²⁴ Grigori Aleksandroviç Potemkin (1739-1791), Rus general ve devlet adamı olup, XVIII. yüzyıldaki Rus yayılmacı siyasetinin önderlerindedir

²⁵ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. N. Epçeli, C: V, İstanbul 2005, s. 57.

²⁶ *Anecdotes zur Lebensgeschichte des Ritters und Reichs-Fürsten Potemkin*, Freistadt am Rhein 1792, s. 176-177.

²⁷ *Anecdotes*, s. 182-183.

²⁸ *Anecdotes*, s. 177. Bu seyahat planına saray tarafından muhalefet edilmesi beklenirken, Potemkin'in başını ağrıtaacağı ve sonunu getireceği umuduyla plan onaylanmıştır. Bununla ilgili bk. *Aynı yer*.

²⁹ "Russland", *Wiener Zeitung*, 29 September 1784, s. 8.

³⁰ "Russland", *Wiener Zeitung*, 13 November 1784, s. 8.

Bütün süre 5-6 ay olarak hesap edilmekteydi. Çarıçenin maiyeti ise henüz tespit edilmemişti.³¹

Ne var ki Çarıçenin niyetlendiği Taurya seyahatinden Kırım'da ortaya çıkan vebadan dolayı vazgeçilmiş³² ve artık 1785 yılının Mayıs ayında vuku bulacak olan Novgorod seyahatinden bahsedilmeye başlanmıştır.³³ Çarıçenin Novgorod seyahatine, daha sonra Kırım seyahati esnasında da yanında yer alacak olan, Rusya'daki Avusturya Elçisi Kont Cobenzl³⁴, Fransa Elçisi Kont Segur³⁵ ve İngiltere Elçisi Fitzherbert³⁶ de davet edilmişlerdir. Bu seyahat sırasında Çarıçenin yanında ayrıca önemli Rus devlet adamlarından Potemkin, Samailov, Kont Bezborodko ve diğerleri yer almışlardır.³⁷ Seyahate katılanların hepsi gezinin bu kadar maharetle ve hızlı bir şekilde planlamasından memnun kalarak, Çarıçe ile tekrar bir gezi yapmayı dilemişlerdir.³⁸

Çarıçe de bir süre yapılan bu seyahatten övgüyle bahsetmesinin ardından bazılarına daha önce niyetlenen, fakat vazgeçilen Kırım seyahatini yapacağını bildirmiştir.³⁹ 1786 yılının Şubat ayına gelindiğinde Petersburg'da Kırım seyahatine dair söylentiler tekrar dolaşmaya başlamış⁴⁰ ve Çarıçe 12 Mart'ta yayınladığı fermanla daha önce müjdelenen Herson seyahatinin 1787 yılında

³¹ "Russland", *Wiener Zeitung*, 20 November 1784, s. 8; Gezi hazırlıklarına başlayan Potemkin, Korgeneral Sinelnikov'a verdiği talimatta gezi sırasında istasyonlarda gereken sayıda at bulundurulmasını, öğle yemeği yenecek yerlerin hazırlanmasını istemiştir. Ayrıca gönderilecek resimlere göre saraylar yaptırılmasını, Çarıçe ve maiyeti için kalacak yer temin edilmesini bildirmiştir. Sinan Yüksel, "II. Ekaterina'nın Kırım Seyahati", *History Studies*, C: XII, S: 3, (Haziran 2020), s. 1337.

³² "Russland", *Wiener Zeitung*, 19 January 1785, s. 8.

³³ "Russland", *Wiener Zeitung*, 18 Mai 1785, s. 7.

³⁴ Graf Ludwig Cobenzl (1753-1809), Avusturyalı devlet adamı. 1772'de devlet hizmetine giren Cobenzl; 1774'te Kopenhag'da, 1777'de Berlin'de, 1779'dan 1786 yılına kadar da St. Petersburg'da ortaelçi olarak görev yapmıştır. Ardından rütbesi büyükelçiliğe çıkarılmış ve 1797 yılına kadar yine St. Petersburg'da büyükelçi olarak çalışmıştır. Daha sonra başbakan vekilliği ve dışişleri bakanı olarak Avusturya hükümetinde görev yapmıştır. "Cobenzl, Johann Ludwig Joseph Graf von", *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, C: II, Wien 1857, s. 390-391; Hüffer, "Cobenzl, Ludwig Graf C.", *Allgemeine Deutsche Biographie*, C: IV, Leipzig 1876, s. 355-363.

³⁵ Louis-Philippe de Ségur (1753-1830), asker, diplomat, yazar ve devlet adamı. 1783-1789 yılları arasında Fransa Devleti'nin St. Petersburg elçisi ("Louis-Philippe de Ségur", de.wikipedia.org/wiki/Louis-Philippe_de_Segur).

³⁶ Alleyne Fitzherbert (1753-1839), diplomat. 1783-1788 yılları arasında İngiltere'nin Rusya elçisi.

³⁷ "Russland", *Wiener Zeitung*, 6 Juli 1785, s. 8. Bu gezi için ayrıca bk. *Wiener Zeitung*, 10 August 1785, s. 7; Madariaga, *a.g.e.*, s. 157.

³⁸ *Taurische Reise der Kaiserin von Russland Katharina II (aus dem Englischen übersetzt)*, Koblenz 1799, s. 4.

³⁹ *Taurische Reise*, s. 4.

⁴⁰ "Russland", *Wiener Zeitung*, 4 Maerz 1786, s. 8.

yapılacağını ilan etmiştir.⁴¹ 6 Mayıs'ta çıkarılan bir kararname ile de gezi masrafları tüm Rusya halkına yüklenmiştir.⁴² Öngörülen takvime göre aynı yılın Ocak ayında seyahat ile ilgili bütün hazırlıkların tamamlanması gerekmektedir. Gidilecek yol yaklaşık 6.000 km olacaktı, fakat maiyetin kimlerden oluşacağı kesinlik kazanmamıştı. Çarlık mimarları Çariçenin saray ve evlerinin hangi güzergâh üzerinde olacağını belirlemek için çalışma yapmaktaydılar.⁴³ Herson ve Kırım'a yapılacak seyahatte Petersburg'dan Kiev'e kadar her bir istasyonda 550 at hazır bulundurulması öngörülmüştü. Takip edilecek güzergâha göre Porhov, Smolensk, Novgorod ve Çernigov'dan devam edilip, Mayıs'ta Dneper nehri üzerinden Katerinaburg'a ulaşılacaktı. Buradan karadan Herson ve Kırım'a gidilip, dönüş kara yoluyla gerçekleşecekti.⁴⁴

1.2. Seyahatin Başlaması ve Kiev'e Kadar Gezi ve İzlenimler

Çariçe 13 Ocak 1787'de saat 11.00'e doğru amirallikten ve kaleden atılan topların eşliğinde birkaç günü Tsarskoye Selo'da geçirmek ve ardından büyük seyahate başlamak amacıyla sarayından ayrılmıştır. Sokaklarda büyük bir kalabalık toplanmıştır. Her bir çehrede bu seyahat bambaşka bir his uyandırmıştı. Ruslarda gelenek olduğu üzere büyük bir seyahat öncesinde kilise ziyaret edilmekteydi. Bu geleneğe uygun olarak Çariçe de St. Petersburg'dan ayrılmadan önce Kazan kilisesine giderek, burada ibadet etmiştir.⁴⁵ Kraliçe ebeveynlerinin oldukça karşı olmalarına rağmen⁴⁶ torunları olan iki genç prensi⁴⁷ de kutsal birer rehin olarak seyahatinde birlikte götürmek istemişti. Ancak torunu Konstantin'in omuzunda seyahatten bir gün önce döküntü/egzantem veya daha sonra iddia edildiği üzere kızamık çıkması Çariçenin canını çok sıkışmış; ayrıca torunlarının soğuk kış şartlarında seyahatlerinin uygun olmadığını kendisine ifade edilmesi de birlikte götürülmelerine engel teşkil etmiştir.⁴⁸

⁴¹ "Russland", *Wiener Zeitung*, 18 April 1786, s. 8; "Russland", *Wiener Zeitung*, 22 April 1786, s. 7-8.

⁴² Yüksel, *a.g.m.*, s. 1338.

⁴³ "Russland", *Wiener Zeitung*, 18 April 1786, s. 8; "Russland", *Wiener Zeitung*, 22 April 1786, s. 7-8.

⁴⁴ "Russland", *Wiener Zeitung*, 17 Mai 1786, s. 7.

⁴⁵ *Taurische Reise*, s. 13.

⁴⁶ Yüksel, *a.g.m.*, s. 1335-1336.

⁴⁷ Genç prensler II. Katerina'nın oğlu I. Pavel (1754-1801) ile eşi Maria Feodorovna'nın (Sophia Drothe von Württemberg, 1759-1828) o zamana kadar doğmuş olan çocukları I. Aleksandr (1777-1825) ve Konstantin Pavloviç (1779-1831)'tir. Prenslerin geziye götürülmelerine babası Pavel ve annesi Maria başta küçük olmaları ve soğuk kış şartları dolayısıyla karşı çıkmışlar, ancak Çariçenin götürülmelerinde ısrarcı olması nedeniyle Kırım'a kadar olmasa da Kiev veya başka bir yere kadar birlikte gitme önerisi getirmişler, fakat bu da Çariçe tarafından kabul edilmemiştir (Yüksel, *a.g.m.*, s. 1336-1337).

⁴⁸ *Taurische Reise*, s. 10.

Seyahatten bir gün önce, yani 17 Ocak'ta Çariçeye gezide eşlik edecek olan İngiltere Elçisi Fiztherbert, Avusturya Elçisi Cobenzl ve Fransa Elçisi Kont Segur Çariçeyi ziyaret etmişlerdir. Çariçe kendilerini büyük bir lütufla kabul etmiş ve beraber tombala/loto oynamışlardır.⁴⁹ Hem ele geçirilen yerleri görmek hem de Osmanlı Devleti'ne politik mesajlar vermek amacıyla yapılan bu seyahat sırasında Kont Cobenzl, Avusturya İmparatoru II. Joseph ile görüşeceği için gerekiyordu. İngiltere ve Fransa elçileri ise Rus ihtişamını görmeleri ve niyetlenen Osmanlı-Rus savaşı için desteklerinin sağlanması amacıyla seyahate dâhil edilmişlerdi. Seyahat listesinde ve Çariçenin emrinde bulunanlar yıllık gelirlerinin yarısını hediye olarak önceden almışlardır. Çariçeye seyahatte eşlik edecek olan Kont Cobenzl'e, Kont Segur'e, Fitzherbert'e ve diğerlerine değerli kürkler verilmiştir. Herkese rütbesine, bagaj ve hizmetlisine göre bir veya daha fazla kızak, ayrıca 4 atlı uyku arabası tahsis edilmiştir.⁵⁰

Uzun süredir beklenen seyahat nihayet 18 Ocak'ta başlamıştır. Çariçenin arabasında Bayan Protosov, yaveri Kont Mamonov⁵¹, Avusturya Elçisi Kont Cobenzl, Başımrahor Narişkin ve Başmabeyinci Şuvalov yer almışlardır. İkinci arabada İngiliz Elçi Fitzherbert, Fransız Elçi Kont Segur, Kont Çernışov ve Friedrich von Anhalt⁵² bulunmuşlardır.⁵³ Maiyet toplamda 14 araba, 121 kızak ve 41 katardan/römorktan oluşmaktaydı.⁵⁴ Hava sıcaklığı eksi 17 derece olup, kar ve buzla kaplı yollarda kızak üzerinde duran arabalar sanki "uçacak" gibi

⁴⁹ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 4.

⁵⁰ *Taurische Reise*, s. 14. Fransa Elçisi Segur; soğuktan korunmak için üstlerinde ayı postu, altlarında değerli kürkler ve başlarında samur kürklü şapka bulunduğunu belirtmektedir. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 7.

⁵¹ Kont Alexander Matveyeviç Dmitriyev Mamonov (1758-1803), 1786-1789 yılları arasında Katerina'nın gözdesi ("Alexander Matwejewitsch Dmitrijew-Mamonow", de.wikipedia.org/wiki/Alexander_Matwejewitsch_Dmitrijew-Mamonow).

⁵² Friedrich von Anhalt (1732-1794), Prusya ordusunda tümgeneral, Saksonya ordusunda Korgeneral ve 1783 yılında gittiği Rusya'da Çariçe II. Katerina'nın yaveri olmuş ve 1794 yılında St. Petersburg'da ölmüştür. Bununla ilgili bkz. *Allgemeine Encyclopaedie der Wissenschaften und Künste*, Vol. II/3, F. A Brockhaus 1819, s. 134; Beiheft zum Militair-Wochenblatt, nr: 5 (Fünftes Heft), Berlin 1872, s. 143.

⁵³ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 7. Fransa Elçisi Segur, seyahatinin alışılmış bir seyahat olmadığını, kağıtları, sekreteri ve elçilik personeli olmaksızın bir seyahat olacağını belirterek, yalnız seyahat ettiğinde insanları, ülkeleri, gelenekleri, düzenleri olduğu gibi gördüğünü, buna karşın bir monarka iştirak edildiğinde her şeyin hazır, örtülmüş, gizlenmiş, temizlenmiş bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca hiçbir şeyin doğal olmadığını, resmî söz ve davranışların da gerçeği yansıtmadıklarını belirterek, "bağımsız bir seyahatte bir söyleşi, bir ibret merakın nesnesidir, ancak saray seyahatinde merakın nesnesi kişinin kendisidir" demektedir. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 2-3. Keza İngiltere Elçisi Fitzherbert'in de o sıralarda bir kadına âşık olduğundan Petersburg'u terk edip, seyahate çıkmaktan hiç memnun olmadığını belirtmektedir. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 6.

⁵⁴ Bu kızakların sayısı Yüksel'in makalesinde 124 ve 40 olarak zikredilmiştir. Yüksel, *a.g.m.*, s. 1340.

hareket etmekteydiler. Seyahat edenleri her istasyonda 560 at beklemekteydi.⁵⁵ Bu seyahat için 30.000'in üzerinde at gerekli olup, buna Kazak ve Tatarların atları dâhil değildi. Atların koşumlanması hızlı ve düzenliydi. Her bir araba ve kızağın numarası vardı. Her kim atı düşürürse 25 Ruble ödemekteydi.⁵⁶ Kiev'e kadar özellikle yemekten sonra seyahate devam edilecek ise bütün yol boyunca, yolun her iki tarafında akşamları en ufak bir karanlıkta yakılan katran veya bazı yerde odun yığını bulunmaktaydı.⁵⁷

Seyahat esnasında Çariçe saat 6.00'da kalkmakta ve bakanlarıyla çalışmaya başlamaktaydı. Saat 9.00'da seyahat tekrar başlamakta ve saat 14.00'te öğle yemeği için durulmaktaydı. Ardından tekrar arabaya binilmekte ve akşam 19.00'a kadar seyahat devam etmekteydi. Yemekler bütün gün Çariçe ile birlikte yenmekteydi. Gecenin geçirildiği yerlerde Çariçe salona gelmekte, konuşulmakta ve birlikte oyun oynanmaktaydı. Çariçe saat 21.00'de çekilmekte ve saat 23.00'e kadar çalışmaktaydı.⁵⁸

Seyahat başladıktan sonra, önce atların değiştirildiği St. Petersburg'dan 23 verstlik⁵⁹ mesafedeki Kolpino'ya gelinmiş, oradan öğle yemeğinin yendiği 27 verstlik mesafedeki Rojdestvenskoe'ye ulaşılmıştır. Ardından 65 verst gidildikten sonra saat 19.00'da ilk gecelenecek şehir olan Luga'ya varılmıştır.⁶⁰ Çariçe vardığı eyalet veya kazada zafer taklarıyla karşılanmakta, kendisine hoş geldin denip, akşam aydınlatma yapılmaktaydı. Ayrılırken de ileri gelenler uğurlama için toplanıp, el öpmekteydiler. Ayrıca vardığı her yerde Çariçeye yöreyi simgeleyen bir hediye takdim edilmekteydi.⁶¹

Bu arada varılan her istasyonda herkesin istediğini yiyip, içebileceği olası tüm içki, yiyecek ve içeceklerle dolu masalar arabalara kadar uzanmaktaydı. Hizmette bulunanlar da bunlardan istifade etmekte, hatta çoğunlukla soğuk kış günlerinde sabahtan gece karanlığa kadar içkinin verdiği coşkunlukla seyahat edilmekteydi.⁶² Bütün seyahat boyunca her at değişim yerinde uygun bir yer yoksa gerektiğinde terk edilmek üzere ev yapılmaktaydı. Her öğle yemeğinde veya akşam konaklama yerinde bir idarecinin evi Çariçeye uygun olarak

⁵⁵ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 7. Çariçenin kızağında uyku odası, çalışma odası, misafir odası ve kütüphane de bulunmaktaydı. Yüksel, *a.g.m.*, s. 1340.

⁵⁶ *Taurische Reise*, s. 18-19.

⁵⁷ *Taurische Reise*, s. 16; Fransa Elçisi Segur bu hususla ilgili olarak havanın erken kararması dolayısıyla kısa aralıklarla yolun her iki tarafında kızılçam/ladin, selvi, ak gürgen, köknar yığınları oluşturulmuş olduğunu ve bunların yolları aydınlatmak amacıyla yakıldıklarını belirtmektedir. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 8.

⁵⁸ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 9.

⁵⁹ 1 verst 1,0668 km'dir.

⁶⁰ *Taurische Reise*, s. 15. Bu arada Petersburg'dan Roşestwensk'e olan mesafenin 72 verst olduğu anlaşılmaktadır. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 8.

⁶¹ *Taurische Reise*, s. 16.

⁶² *Taurische Reise*, s. 17-18.

büyütülüp, teşrif edilmekte veya uygun değilse yeni bir ev, bazen de biçimsel bir saray yapılmaktaydı. İleri gelenler bazen yapılan binanın daha sonra kendilerine hediye edilmesi için bu tarz bir inşayı kendi arazilerine yönlendirmekteydiler. Tüm seyahat boyunca bu şekilde irili ufaklı birkaç yüz tane bina inşa edilmişti. Ardından bütün mobilyalar kullanılması, hediye edilmesi veya satılması için yörenin valisine bırakılmaktaydı.⁶³ Çariçenin öğle yemeği yediği ve konakladığı her yerde çoğunlukla süvarilerden oluşan seçkin askerler nöbet tutmaktaydı. Aynı şekilde gece konaklanan yerlerde toplar ateşlenmekteydi.⁶⁴ Öğle veya gece durulan istasyonlarda büyük bir müzikli resmigeçit yapılmaktaydı.⁶⁵

Çariçe yolculuk esnasında değişmeli olarak yabancı elçilerden birini kendi arabasındaki maiyetine katmaktaydı.⁶⁶ Seyahatin ikinci günü de Fransa Elçisi Kont Segur ve İngiliz Elçisi Fitzherbert Çariçenin arabasında yer almışlardır. Bu sırada vuku bulan bir sohbet sırasında Çariçe sıklıkla Müslümanların barbarlıklarından, tembelliklerinden, cahilliklerinden ve düşüncelerinin harem duvarlarını aşmadığından söz etmiş ve “*Ulemanın hükmettiği, yeniçerilerin tutsak aldığı bu dikbaşlı despotlar sarayın hazzı içinde takatsız kalmışlar, ne düşünmeyi ne konuşmayı biliyorlar, ilaveten ne hükmetmeyi ne de savaşmayı. Ebedi çocukluk hayatı sürdürüyorlar*”⁶⁷ dedikten sonra eleştirilerini “*gece Sultanı gözetleyen hadım kölelerin küstah budalalıklarını Sultanın gece uygun olmayan bir rüya gördüğüne inandıklarında onu uyandırabilecek kadar ileri götürdüklerini*” belirterek sürdürmüştür.⁶⁸

Çariçe başka bir günkü konuşma esnasında ise Segur’a gülererek, “*Sizin gözdeniz Türkleri komşuluğumdan kovmamı istemiyorsunuz; sizin gözdeniz, sizin yüzünüzü ağartan öğrencileriniz, sizin İspanya veya Piyomente’de benzer komşunuz olsa, insanları veba*⁶⁹ *veya açlığa gark etse ve yılda yaklaşık 20.000*

⁶³ *Taurische Reise*, s. 20.

⁶⁴ *Taurische Reise*, s. 22.

⁶⁵ *Taurische Reise*, s. 67-68.

⁶⁶ *Taurische Reise*, s. 14.

⁶⁷ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 10-11.

⁶⁸ Segur’un, Çariçenin Türk sultanları hakkında kullandığını belirttiği bu olumsuz ifade ise (Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 10-11) 1639-1641 yılları arasında başta İstanbul olmak üzere pek çok Osmanlı şehrini gezen Du Loir’in “*Les voyage du sieur Du Loir*” adlı eserinde yer almaktadır. Bu durum Çariçenin söz konusu eseri okuduğunu veya hiç değilse söz konusu eserde Türk sultanları hakkındaki bu olumsuz betimlemelerden haberdar olduğunu ve oldukça etkilendiğini göstermektedir (Bununla ilgili bk. Du Loir, *Les voyage du sieur Du Loir*, Paris 1654, s. 92; ayrıca bk. Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi. XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Tahşiye, H. D. Andreasyan. Yeni notlarla yayına haz. K. Pamukciyan, İstanbul 1988, s. 121.

⁶⁹ Çariçenin seyahatinden önceki yıllarda Osmanlı Devleti’nde ciddi veba vakaları görülmekteydi. Nitekim 1783 yılının Haziran ayında İstanbul’da epeydir veba olduğu ve vakaların artmasından korkulduğu anlaşılmaktadır. “*Turkey*”, *Wiener Zeitung*, 2 Juli 1783, s. 8. Keza daha sonra vebanın İstanbul’da ve ülkenin diğer yerlerinde yayıldığından, hatta Sultanın doktoru Tabes’in de rahatsızlandığından ve Sultanın kızının da vebadan hayatını

insanı öldürse veya yağmalasa, onları koruma altına aldığımda bunu güzel bulur muydunuz? Beni ciddi olarak barbarlıkla suçlayacağınıza inanıyorum” demiştir. Bunun üzerine Segur, barışın korunmasından ve Avrupa dengesinden söz ederek konuyu kapatmaya çalışmıştır.⁷⁰

23 Ocak'ta seyahat saat 9.00'da tekrar başlamış ve saat 12.00'de öğle yemeğinin verileceği Poretçie'ye gelinmiş, oradan da saat 20.00'ye doğru Smolensk'e ulaşılmıştır. Şehre 2 verst kala Çariçe ve maiyetini atlı olarak gelen Genel Vali ve diğer 101 kişiden oluşan yetkililer karşılamıştır. Bu esnada 100 kişi de ellerinde meşalelerle yolları aydınlatmış ve yolun her iki tarafına şehrin idarecileri, vatandaşlar, esnaf ve tüccar dizilmiştir. Hemen sonrasında şehrin varoşuna tüccar ve vatandaşlar taştan bir tak yaptırmış ve idari yetkililer de yanında durmuşlardır.⁷¹ İlkokulun önünde öğretmenleriyle birlikte 167 öğrenci bulunmuştur. Çariçenin maiyeti geçerken müzik çalınmış ve kraliyet kalesinden toplar atılmıştır.⁷²

Akşamleyn Çariçenin onuruna 200 kişilik bir balo verilmiş ve hanımlar Çariçeye takdim edilmişlerdir.⁷³ Çariçenin geçtiği bütün köyler, şehirler, biçimsiz köşe bucak ve sokaklar boyanarak güzelleştirilmiştir. Smolensk'te Çariçenin yolu üzerindeki evler sarıya boyanmıştır. Vali, Çariçe gelmeden önce halka evlerini boyamalarını emrederek, refah içinde olduklarını göstermelerini istemiştir. Bazı vatandaşlar ise, “*Bizim evde tek bir Ruble yok, nasıl 10 Ruble parayı boyaya ödeyelim!*” diye tepki göstermişlerdir. Ancak yine de evlerini

kaybettiğinden bahsedilmektedir. “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 2 August 1783, s. 7. Aynı yılın Eylül ayında vaka sayısı artmış ve günlük vefat sayısı 800'lere ulaşmıştır. “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 4 Oktober 1783, s. 7. Kasım ayında vebanın yayılma hızı düşmesine rağmen 50.000 kişi vebadan hayatını kaybetmiştir. “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 22 November 1783, s. 7. 1784 yılının Haziran ayında veba tekrar artmaya başlamış ve İzmir'e de sirayet etmiştir. “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 5 Juni 1784, s. 8. İzmir'de görülmeye başlamasını müteakiben bir hayli etkili olmuş ve günde 300-400 kişinin bu hastalıktan vefat etmesine yol açmıştır. Öyle ki İzmir'de pek çok yer insansızlaşmaya başlamıştır. “Kleinasien”, *Wiener Zeitung*, 24 Juli 1784, s. 5. Keza İstanbul'da gemiciler arasında vebanın yaygınlaşmasından dolayı Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa amirallik gemisini terk etmek zorunda kalmıştır. “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 7 August 1784, s. 8. 1785 yılının sonlarına doğru hastalık tam olarak geçmediği gibi saraya da sirayet etmiş ve I. Abdülhamid'in kızlarının ikisi bu hastalığa yakalanmış, yeğeni III. Selim de ağır hastalanmıştır. “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 17 December 1785, s. 7.

⁷⁰ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 17-18.

⁷¹ *Taurische Reise*, s. 29. Smolensk geniş bir alana yayılmış olmakla birlikte yaklaşık 15.000 nüfusa sahipti. Burası çok önceden beri Lehistan'ın elinde bulunduğundan gelenek ve giyimleri Polonyalılara özgüydü. Smolensk'teki kale ise Türk usulü yapılmış olup, yüksek ve geniş duvarlarla çevrelenmişti. Geniş duvarların arasında bir araba rahatça dolaşabilmekteydi. Bu kale 7 verst hacminde, büyük, geniş kapılı ve 4-5 katlı olduğundan pek çok top konulabilecek bir özellik göstermekteydi. Bununla ilgili bk. *Taurische Reise*, s. 30.

⁷² *Taurische Reise*, s. 30.

⁷³ *Taurische Reise*, s. 31; Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 23.

boyamışlardır.⁷⁴ Birkaç gün kalınması öngörülen Smolensk'te Mamonov'un boğaz ağrısı ve aşırı soğuk⁷⁵ yüzünden fazla kalınması üzerine yiyecek ve içeceklerin tüketiminde tutumluluk söz konusu olmaya başlamıştır. Çariçe 28 Ocak'ta kiliseyi ziyaret etmiş ve ardından valiliktekilere nişan ve hediyeler dağıtmıştır. Çariçe ana kilisenin piskoposluğunun yapımı için 1000 Ruble, seminer ve okul için 2.500 Ruble, 3 manastır için 500 Ruble ve hastane için de 100 Ruble bağışlamıştır.⁷⁶

Gecelemek için Nejin şehrine ulaşıldığında şehrin varoşunda piramide benzeyen aydınlatılmış iki kule görülmüştür. Şehrin ileri gelenleri ve soylular Çariçe ve maiyetindekileri karşılamaya gelmişlerdir. Yunanlar tarafından yapılan zafer takına burada oturan bütün Yunan aileler katılmış ve Çariçeye tuz ve ekmek ikram etmişlerdir. Keza Ruhani liderler Çariçeye takdim edilmiş, başpapaz kutsal bir resimle konuşma yapmış ve Çariçeye tuz ve ekmek ikram etmiştir. Ardından el öpmelerine izin verilmiştir.⁷⁷

Smolensk'ten Kiev'e⁷⁸ seyahat 14 gün sürmüştür.⁷⁹ Çariçe 8 Şubat'ta⁸⁰ Kiev'e gelmiştir. Çariçenin Kiev'e girişi "muhteşem" bir şekilde gerçekleşmiştir. Çariçe iki oturaklı merasim arabasında yalnız oturmuş, General Rebinder, General Engelhard ve diğerleri yanında yer alıp, şehre girerken "hurra" diye bağırılmıştır. Peçerski kalesinden 71 pare, Dneper'i geçerken diğer bir kaleden 85 pare top ateşi yapılmıştır. Birinci ve ikinci taklardan geçerek Peçerski kalesine giderken de ikinci takta 101 pare top ateşi yapılmış ve kale anahtarı Çariçeye takdim edilmiştir.⁸¹ Üçüncü taktan sonra Kiev halkı ve esnaf yolun her iki tarafına dizilmişlerdir. Bu sırada Eski Kiev kalesinden 35 pare top atışı

⁷⁴ *Taurische Reise*, s. 35-36.

⁷⁵ Ayrıca aşırı soğuk pek çok görevlinin gözlerinden rahatsızlanmasına neden olmuş ve burada öngörülenden 3-4 gün fazla kalınmıştır. Theresia Adamczyk, "Die Reise Katharinas II. nach Südrussland im Jahre 1787", *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, C: VI, S: 1, 1930, s. 34; Yüksel, *a.g.m.*, s. 1341.

⁷⁶ *Taurische Reise*, s. 31-32. Çariçe II. Katerina aynı şekilde Mohilev'de, Çarikov'da, Çernigov'da ve diğer geçtikleri yerlerde okullara, kiliselere, hastanelere ve manastırlara önemli miktarda bağışlar yapmıştır. Bununla ilgili bk. *Taurische Reise*, s. 31-32, 39-40, 53 vd.

⁷⁷ *Taurische Reise*, s. 62-63. Nejin'de tamamına yakını ticaretle uğraşan 500 Yunan aile yaşamaktaydı. Bunlar mallarını Eflak-Boğdan, Adalar ve İstanbul'dan getirmekte ve bütün çevreye dağıtmaktaydılar. Hafif olan nahoş Eflak şarapları yanında badem, kuru üzüm, incir, hurma ve çok ünlü olan gül yağı ticareti yapmaktaydılar. Ayrıca yünlü ve ipekli eşyalar da alıp satmakta; İstanbul'a kürk götürüp diğer eşyalarla değiştirmekteydiler. Bütün Yunanlar özellikleri olan "hilekârlık" ve "menfaatperestlikleri" ile tanınmaktaydılar. Çariçe burada ise daha önce Korgeneral Kont Wittgenstein'a ait olan ve sonradan Kont Bezborodko'nun olan evde kalmıştır (*Aynı yer*).

⁷⁸ O dönemin Kiev'i hakkında daha teferruatlı bilgi için bk. *Taurische Reise*, s. 58 vd.

⁷⁹ *Taurische Reise*, s. 78.

⁸⁰ Yüksel'in makalesinde bu tarih 29 Ocak olarak görülmekte olup, eski Rus takvimindeki tarih olduğu gibi verilmiş olsa gerektir. Yüksel, *a.g.m.*, s. 1341.

⁸¹ *Taurische Reise*, s. 64-66.

yapılmıştır. Gece şehir renkli ışıklarla aydınlatılmıştır. Her yerde Çariçeye iki araba ve benzer iki at verilmiştir. Arabalardan biri acil durumlar içindi. Yöneticiler soğuğa aldırmaksızın orada ve başka yerlerde beklemiş, buna mukabil diğer insan kitleleri ise görsel olarak zorla getirilmiş, yani halk bir nevi teşhir edilmiştir.⁸² Çariçe Kiev'e varınca üç gün tatil ilan edilmiş, dükkânlar kapatılmıştır. Buraya Rus asasına tabi pek çok kişi yanında uzun süre Rus hizmetinde olan Nassau Siegen Prensi⁸³ de gelmiştir.⁸⁴

Eski şehir ve çevresi gezildikten sonra Çariçe Avusturya Elçisi Cobenzl'e Kiev'i nasıl bulduğunu sormuş ve Cobenzl, "*Gördüğüm en güzel, heybetli ve debdebeli şehir*" cevabını vermiştir. Bu soruyu İngiliz Elçi Fitzherbert ise, "*Gerçekten hüznü bir yer, yıkıntı ve barakadan başka bir şey görünmüyor*" şeklinde yanıtlamıştır. Aynı soruya Fransa Elçisi Kont Segur da, "*Kiev bize büyük bir şehrin hatıra ve umutlarını sunmaktadır*" diyerek politik bir cevap vermiştir. Burada Çariçe için büyük ve güzel bir saray yaptırılmıştır. Çariçe burada soyluları, uzun etek ve büyük sakallarıyla her türden silahlı askerleri, Don Kazaklarını, önceden bu toprakların hâkimi olan Tatarları, Faş ve Kolchi'nin cizyesini getiren bir Gürcü Prensi, çok sayıda Kırgız boylarının temsilcilerini, son olarak Avrupa'ya korku salan, galip gelinen, fakat boyunduruk altına alınamayan Hunların kopyası göçebe Kalmukları kabul etmiştir.⁸⁵

Bir ara Çariçe Segur'a, "*Beni her yerde kabuller ve şenlikler yapmakla itham ediyormuşsunuz!*" dedikten sonra seyahatinin sebebini de şu şekilde açıklama ihtiyacı duymuştur: "*Ben çevre gezisi yapmıyorum, bilakis insanları görmek için gezi yapıyorum. Güneyi plan ve tasvirlerden uzun zamandır biliyorum. Seyahatimin hızı onları tam olarak görmeme imkân vermiyor. Halkın bana yakınlaşması, şikâyetlerini duymak, ihmali, adaletsizlikleri görme imkânını sağlamak ve isimim kötü kullanılmasını önlemek, bunlar benim hedeflerim*" demiştir.⁸⁶

Ayrıca o sırada İstanbul'da elçiler arasında yaşanan bazı tatsız konuşmalar da bu seyahate yansımış ve Çariçe; General Potemkin'e bazı konularda acele etmesinden dolayı ciddi ithamlarda bulunarak, Kont Segur'dan özür dilemesini istemiştir. Konu ile ilgili olarak Potemkin ise Gürcü Kralı İrakli ile

⁸² *Taurische Reise*, s. 67-68.

⁸³ Karl Heinrich von Nassau-Siegen (1743-1808). Bu Prensi Kılburun'da Osmanlı filosunu görünce haritaya bakarak Çariçeye "tutkuyla savaş istediğini ve onun için Rusya'da bulunduğunu" ifade etmiştir. Adamczyk, *a.g.m.*, s. 45.

⁸⁴ *Taurische Reise*, s. 78-79.

⁸⁵ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 38-39; *Taurische Reise*, s. 80-81. Segur ayrıca görüntünün büyüleyici olduğunu, eski ve yeninin barbar ve medenin, zıt geleneklerin ve kostümlerin bir arada bulunduğunu belirtmiştir. Bununla ilgili bk. *Aynı yer*. Öte yandan Çariçe 21 Mart'ta da başlarında bir Sultanla 10 kişilik bir Kırgız heyeti tarafından ziyaret edilmiştir. Çariçe onları kabulde hepsi eğilmiş, yalnızca Sultan konuşmuştur. Bununla ilgili bkz. *Anecdotes*, s. 198.

⁸⁶ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 40.

irtibata geçtiğinde İrakli'nin Tatarların 300 Kazak'ı öldürdüğünü bildirmesi üzerine çok kızdığını ve bu yüzden İstanbul'daki Rus Elçisi Bulgakov'u yanılttığını ve Osmanlı Devleti'ni tehdit eden bir yazı gönderdiğini ifade ettikten sonra İstanbul'daki Fransa Elçisi Choiseul'in⁸⁷ niyetini yanlış anladığını ve Choiseul'i durumdan hemen haberdar ettiğini belirterek, hatasını düzeltmeye çalışmıştır.⁸⁸

Çariçe II. Katerina ile Fransa Elçisi Segur arasında vuku bulan görüşmelerden birinde Çariçe Osmanlı Devleti ile olan sıkıntılardan bahsederek, bütün dileğinin barış olduğunu ve Segur'a Fransa'nın aracılığında Osmanlı Devleti ile yeni bir antlaşma yapmaya hazır bulunduğunu söylemiştir. Fakat Segur bu sözün mevcut Rus emelleri karşısında pek güvenilir olmadığını düşünerek, buna sıcak bakmamıştır.⁸⁹

Bununla birlikte Potemkin, bir sohbet sırasında Fransız Elçi Segur'a “*Dünyadaki en aydınlanmış ulus olan milletiniz daimî olarak fanatikliği ve cehaleti korumak ister ve hangi bahaneyle?*” diye sorduktan sonra Çariçenin daha önce bir konuşmasında ifade ettiği gibi Fransa'yı Avrupa'nın ortasında “vebayı” ve “barbarlığı” korumakla itham etmiştir. Segur da “*Muhteris ve açgözlü bir bölünme için bütün Avrupa güçlerinin kiskançlığını ateşlemeyi ve Avrupa'yı 30 yıl savaşları gibi uzun ve yıkıcı genel bir savaşın arenasına çevirmeyi, tebaasının mutluluğu ve kamuoyunun dinginliğini bozmayı, eski bir müttefiki mülkünden çıkarmayı, kısacası haçlı seferlerini yeniden başlatmayı onaylamadığını*” belirtmiştir.⁹⁰ Birkaç gün sonra da Potemkin düşünceli olarak Rusya ile Fransa arasında uygun görülebilecek bir antlaşma teklifini Fransa Elçisi Segur'a yapmıştır. Buna mukabil Segur da Potemkin'e Osmanlı İmparatorluğu'nun muhafazası pek çok gücü ilgilendirdiğinden Rusya'nın onun yok edilmesinden samimi olarak vazgeçip geçmediğini tam olarak bildirmesi gerektiğini hatırlatmıştır.⁹¹

Bu hususta Potemkin, Elçi Segur'a “*Veba terkedilmeyecek herhalde!*” diye alaylı bir üslupla cevap vermiş ve devamla “*Çünkü siz öyle istiyorsunuz.*”

⁸⁷ Maria-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul Gouffier (1752-1817), Fransız tarihçi ve diplomat. 1784-1791 yılları arasında Fransa'nın İstanbul elçisi (“Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul-Gouffier”, de.wikipedia.org/wiki/Marie-Gabriel-Florent-Auguste_de_Choiseul-Gouffier). Fransız elçinin 1784 Ekim ayı başlarında (Zinkeisen, *a.g.e.*, C: VI, s. 506) yeni Fransa elçisi olarak İstanbul'a gelişi sırasında top atışıyla karşılanması o zamana kadar örneği olmayan bir şey olarak görülmüştür. Zira hiçbir Hristiyan elçi böyle bir şekilde karşılanmamıştır. “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 10 November 1784, s. 8. Nitekim bu durum o devirde Fransa hükûmetine karşı gösterilen teveccühün bir göstergesi olsa gerektir.

⁸⁸ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 66.

⁸⁹ Segur eserinde Potemkin'i kastederek “*Çariçeye haber vermeden birlik gönderen ve talimat veren biri olduktan sonra ne kadar güvenebilirsiniz?*” diye düşünmeden de edememiştir. Bununla ilgili bk. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 67-68.

⁹⁰ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 68-69.

⁹¹ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 72.

Bir Hristiyan hükümetin veya Yunan cumhuriyetlerinin sizin ticaretinizi garanti edebileceğine Müslümanların somurtkanlığından, aşağı gören kibrinden inanmıyorsunuz. Fakat siz en azından her an tehdit konusu olan savaştan sakınmak için Türklerin doğal sınırlarına kapanması gerektiğini itiraf etmelisiniz” demiştir. Segur da “*Ben de anlıyorum Özi ve Akkerman’ı istiyorsunuz. Bu İstanbul’u istemek kadar barışçıl zihniyeti göstermek için savaş istemek!*” diye karşılık verince Potemkin “*Hayır bize saldırırsa, bize kalanı tazminat olarak almak için. Bu arada isterseniz kılıç darbesiz Eflak ve Boğdan prensliklerini bağımsız yapmak ve bu vilayetleri celladın kılıcından ve hırsızın yağmasından korumak mümkündür”* dediğinde Segur, “*Kılıç darbesiz?!*” diye müstehzi bir şekilde sormuş ve ardından “*Buna siz de inanmıyorsunuz. Türkleri yenmeden, savaşız bir feragat hiç olmaz”* diyerek bu konudaki kesin tavrını ortaya koymuştur.⁹²

Bir yandan bu tarz sohbetler yapılırken bir yandan da Kırım’a doğru vuku bulan seyahat kaldığı yerden devam etmiştir. Çariçenin Kiev’den ayrıldığı gün olan 3 Mayıs’ta kilise ve manastırlarda çanlar çalınmış, kalelerden toplar ateşlenmiş ve trompetler ortalığı inletmiştir. Bu sesler altında Çariçe öğle yemeğinin yeneceği Desna adlı büyük şalopaya binmiştir. Öğle yemeğinden sonra amiral yardımcısı forsu olan Dneper adlı kadirgaya geçmiş⁹³ ve Kiev’den ayrılmıştır. Halk Çariçenin Kiev’den ayrılışını izlemek için nehrin iki tarafına akın etmiş⁹⁴ ve gürültülü bir şekilde alkışlamışlardır. Çariçeyi nehrin üstünde ise muhteşem bir filo takip etmiştir. Bu filo 80’i aşkın deniz aracı ve kısmen hizmetçi ve gemicilerle dolu 3.000 kişiden oluşmaktaydı. En başta kamara- larındaki altın ve ipek süslemeler göz kamaştırır, zarif biçimli 7 kadirga yer almıştır.⁹⁵ Çariçeyi takip eden kadirgalardan birinde Cobenzl ve Fitzherbert, birinde Prens de Ligne⁹⁶ ile Segur, bir diğerinde ise Prens Potemkin ve sair ileri gelen devlet adamları yer almışlardır. Herkese Çin ipeğinden yatak ve akasya ağacından yazı masası bulunan muhteşem hoş bir oda ve uyuma kamarası verilmiştir. Ayrıca her kadirgaya müzik çalınmıştır.⁹⁷

⁹² Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 75.

⁹³ *Taurische Reise*, s. 84-87.

⁹⁴ *Taurische Reise*, s. 87.

⁹⁵ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 78. Bütün filo 7 kadirga ve 13 ufak deniz aracından oluşmaktaydı. Her bir kadirgaya Dneper nehrine akan ırmakların adı verilmiştir. Çariçenin kadirgası; yemek, toplantı, kamara ve giyinme odasıyla birlikte 7 odadan oluşmaktaydı. Odaların hepsi mükemmel bir biçimde döşenmiş, güzel aynalarla donanmış ve yerler yeşil çuhayla kaplanmıştır. *Anecdotes*, s. 201.

⁹⁶ Charles-Joseph de Ligne (1735-1814), mareşal, diplomat ve yazar (“Charles-Joseph de Ligne”, de.wikipedia.org/wiki/Charles-Joseph_de_Ligne). Ayrıca bkz. “Ligne (Prens), Charles-Joseph (1735-1814), *Anabritannica*, C: XIV, s. 474.

⁹⁷ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 78.

1.3. Rus Çarıçesi II. Katerina'nın Polonya Kralı Poniatowski ile Kanev'de Buluşması

Polonya Kralı Poniatowski⁹⁸, Rus Çarıçesi daha St. Petersburg'dan hareket etmeden önce Rusya ile ittifak etme isteğini havi bir mektup göndermişti. Fakat Çarıçenin planları arasında Kralla ittifak yapmak yoktu ve Çarıçe Kralla münasebet kurmak da istememekteydi. Bu nedenle ittifak teklifi diğer sarayların kuşku ve dikkatini çekebileceği endişesiyle reddedilmiştir. Kral Poniatowski aslında Çarıçeyi Kiev'de bulunduğu sırada da ziyaret etmek istemişti. Ancak Kralın Kiev'deki ziyareti de Çarıçenin vakti olmayacağı düşüncesiyle uygun görülmemiştir.⁹⁹ Sonunda Potemkin'in araya girmesiyle¹⁰⁰ Çarıçenin Polonya topraklarının yakınından geçeceği Kanev'de Çarıçe ile Kralın buluşmaları kararlaştırılmıştı. Aslında Kral ve Çarıçe 25 yıl önce birbirlerini sevmişlerdi. Ne var ki aradan geçen uzun yıllarda farklı yerlerdeydiler ve hisler doğal olarak değişmişti. Nihayet 5 günlük bir yolculuktan sonra 8 Mayıs'ta Polonya Kralının Rus Çarıçesini beklediği Polonya'nın şehri Kanev'e ulaşılmıştır.¹⁰¹ Kadirga Kanev'e yaklaşınca Polonya kıyılarından top atışı yapılmıştır. Buna Dneper adlı kadirga da 9 pare top atışıyla cevap vermiştir. Kanev'in önünde 7 kadirga ve diğer 2 gemi ay biçiminde demirlemişlerdir. Ardından Polonya tarafından 107 pare top atışı yapılmıştır.¹⁰² Burada bir tepeliğe de Çarıçe II. Katerina'nın gelişini sembolleştirmek amacıyla Çarıçe adına bir taş dikilmiştir.¹⁰³ Kont Bezborodko ve Saray Mareşali Prens Baryatinski Çarıçenin şalopası ile Kanev'e Polonya Kralını almaya gitmişler ve kıydan ayrılınca yine top atışları yapılmıştır.¹⁰⁴

Kırmızı halıyla karşılanan Kral, Çarıçenin kadirgasına geldiğinde her şey sessizleşmiş ve sadece öbür kadirganın trampetleri çalmaya devam etmiştir.¹⁰⁵

⁹⁸ Stanislaw II. August Poniatowski/Stanislaw Poniatowski (1732-1798), 1764-1795 yılları arasında Polonya kralı. Daha detaylı bilgi için bkz. "Stanislaw II August Poniatowski", *Anabritannica*, C: XX, s. 21; Manfred Alexander, *Kleine Geschichte Polens*, Stuttgart 2003, s. 154 vd; Kemal Beydilli, "Polonya: Tarih", *DİA*, C: XXXIV, s. 315. Polonya Kralı 1795 Nisan'ında Varşova'yı terk etmiş ve aynı yılın Kasım'ında görevinden istifa ederek ayrılmıştır. Akabinde Rus beyanlarına göre Leh Devleti fiilen sona ermiştir. Jorga, *a.g.e.*, C: V, s. 108.

⁹⁹ *Taurische Reise*, s. 93.

¹⁰⁰ *Anecdoten*, s. 197.

¹⁰¹ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 80.

¹⁰² *Taurische Reise*, s. 93.

¹⁰³ *Taurische Reise*, s. 95.

¹⁰⁴ *Taurische Reise*, s. 93.

¹⁰⁵ *Taurische Reise*, s. 94-95. Kralın teşrifıyla dağın eteklerine kadar inen ateşten bir dereye benzeyen müthiş bir ışık gösterisi ve bunun yandan akan Dneper'deki yansıması harika bir manzara teşkil etmiştir. Çarıçe için toplar, roket ve el bombalarıyla dolu pek çok havan ateşlenmiştir (*Taurische Reise*, s. 95-96). Bu arada Çarıçe karşılama esnasında asasını düşürmüş ve o sırada şapkası koltuğunun altında olan Kral hemen onu kaldırmıştır. Çarıçe de Krala "*Majesteleri şapkanızı başımıza koyunuz*" deyince Kral saygıdan koymamış ve

Karşılama Çariçe II. Katerina soğuk, ciddi bir selamla Polonya Kralına elini uzatmış ve birlikte görüşme odasına geçmişlerdir. Çıktıklarında Kral kederli ve zoraki gülümsemekte, Çariçe ise mahcup ve çekingen görünmüştür.¹⁰⁶



Resim 1: II. Katerina'nın Kanev'de Karşılması¹⁰⁷

Ardından Çariçe, Kralı öğle yemeği için Desna kadirgasına götürmüştür. Orada çok aza yemek yiyen Kral, yemekten sonra şapkasını bulamayınca Çariçe atik davranarak bulunduğu yerden verirken Kral, “*İnayetli bayan siz vaktiyle çok daha güzelini vermiştiniz*” demek ihtiyacı duymuştur.¹⁰⁸ Daha sonra Çariçe Dneper, Kral ise kendisi için özel oda hazırlanan Bug kadirgasına geçmiştir.¹⁰⁹ Saat 18.00’e doğru herkes Dneper’in güvertesinde toplanmış ve parti verilmiştir. Bu arada Kral ve Çariçe toplantı odasına geçmişlerdir.¹¹⁰ Müteakiben Kral, Çariçeden ikametlerini 24 saat uzatmalarını istemiştir. Ancak Çariçe Avusturya Kralı II. Joseph’i bekletmek istemediğini söyleyerek, bu teklifi nazikçe reddetmiştir.¹¹¹ Polonya Kralı kendisinin de bu seyahate iştirakı teklifini de

asayı takdim ederken de “*Ben Sizin bu başa koyduğumuz taçla yeterince örtüldüm*” demiştir. *Anecdotes*, s. 202.

¹⁰⁶ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 88. Bu görüşmede Polonya Kralı, kral seçim konseyinin iptal edilmesini, kraliyetin irsî olarak kendi ailesine verilmesini ve borçlarının yapılandırılmasını istemiş, ancak Çariçeden kesin bir söz alamamıştır. Adamczyk, *a.g.m.*, s. 42.

¹⁰⁷ Jan Bogumi Piersz, “Catherine II Greeted in Kaniv”, Polish History Museum.

¹⁰⁸ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 89.

¹⁰⁹ *Taurische Reise*, s. 95.

¹¹⁰ *Anecdotes*, s. 202.

¹¹¹ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 89.

Çariçeden beklemiş, ancak bu gerçekleşmemiştir.¹¹² Çariçe ona mücevherlerle bezeli St. Andrea nişanı göndermiş¹¹³ ve Kral saat 20.00'ye doğru gemiden ayrılmıştır.¹¹⁴



Resim 2: 1787'de II. Katerina Onuruna Atılan Havai Fişekler¹¹⁵

1.4. Avusturya İmparatoru II. Joseph'in Kaydak'ta Seyahate Katılması ve Rus Çariçesi İle Herson'a Varışı

Çariçe Kiev'den ayrıldıktan sonra maiyetiyle birlikte 11 Mayıs'ta Kremençuk'a varmıştır.¹¹⁶ Öğle yemeğine gidilirken Tatar ve Osetlerin aralarında bulunduğu heyetler Çariçeye takdim edilmişlerdir.¹¹⁷ Avusturya İmparatoru II. Joseph ise daha önce kararlaştırılan bir takvim doğrultusunda Çariçenin seyahatine iştirak etmiştir.¹¹⁸ Bu seyahat sırasında Kont Falkenstein¹¹⁹ takma

¹¹² A. B. Şirokorad, *Osmanlı-Rus Savaşları*, İstanbul 2009, s. 206.

¹¹³ *Taurische Reise*, s. 94-95; Segur, *a.g.e.*, s. 90.

¹¹⁴ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 89; *Anecdotes*, s. 202. Rus Çariçesi ile Polonya Kralının buluşması yaklaşık 3 saat sürmüştür. Çariçeyi karşılamak amacıyla yapılan tüm bu hazırlıklar ve görsel şölenle ilgili olarak Avusturyalı diplomat Ligne, "Polonya Kralı Pontiatowski, Çariçeyi üç saatliğine görmek için üç ay ve üç milyon harcamıştı" demektedir. *Briefe, Charaktere und Gedanken des Prinzen Carl von Ligne*, Leipzig 1812, s. 56-57.

¹¹⁵ Jan Bogumi Plerz, "Fireworks in honor of Catherine II in 1787", Borys Voznytsky Lviv National Art Gallery.

¹¹⁶ *Taurische Reise*, s. 101.

¹¹⁷ *Taurische Reise*, s. 104.

¹¹⁸ Çariçe II. Katerina (1762-1796), İmparator II. Joseph'e (1765-1790) 10 Ağustos 1786'da gönderdiği bir mektubunda 1780 Haziran'ında Mohilev'deki görüşme sırasında verdiği sözü

adını kullanan İmparator II. Joseph 16 Mayıs'ta Kaydak'a ulaşmıştır.¹²⁰ İmparator II. Joseph, Kont Falkenstein olarak basit bir araba ile Rusya'ya gelmiştir. Yanında bir general ve iki hizmetli bulunmaktaydı.¹²¹ Müteakiben 18 Mayıs'ta öğleden sonra Çariçe Dneper çağlayanlarından ve Kaydak'tan 41 verst uzakta karaya çıkmış ve İmparatorun çok yakında olduğunu haber alınca bütün diğer gezisini karadan yapmıştır.¹²² Çariçe ufak bir maiyetle Kaydak'a doğru yola çıkıp, daha 3 verst gitmeden Avusturya İmparatoru II. Joseph ve Kont Cobenzl'e rastlamıştır. Ardından Çariçe 19 Mayıs'ta yalnız bir arabayla bütün gününü geçireceği Kaydak'ta kalmıştır.¹²³

Çariçe ve İmparator 20 Mayıs'ta saat 9.00'da küçük bir maiyet eşliğinde Kaydak'tan Herson'a doğru hareket etmişlerdir. Maiyetin geri kalanı kendilerini daha sonra takip etmiştir. Kaydak'tan yaklaşık 8,5 km sonra Çariçe II. Katerina'yı onurlandırmak amacıyla Katerinoslav/Dnipropetrovsk şehrinin kurulacağı yere varmışlardır.¹²⁴

hatırlatarak, imparatorluğunun güneyine yapacağı seyahatte kendisine eşlik etmesini istemiştir. *Joseph II. und Katharina von Russland: Ihr Briefwechsel*, Wien 1869, s. XXV-XXVI, Fransızca mektup için bk. s. 272-277. Davet Viyana sarayına ulaştığında daha önce İmparatorun gezme heveslisi olduğu dile getirildiğinden başlangıçta reddedilmiştir. Ayrıca İmparatorun, II. Katerina ile ilgili “*ufak parmağının işaretleriyle Herson'a kadar koşacağını zannediyor*” düşüncesi bu teklifi biraz sürüncemede bırakmasına yol açmıştır. Roland Kratzer, “Die Reisen Joseph II.”, *Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades eines Magisters der Philosophie an der Karl-Franzens-Universität Graz*, Graz 2014, s. 104. O sırada fevkalade bir görevle St. Petersburg'da olan Prens Ligne de 1786 yılının Aralık ayı başında yeni bir davet iletme görevi ve Çariçenin seyahat notasını bildirmek amacıyla Viyana'ya gönderilmiştir (Zinkeisen, *a.g.e.*, C: VI, s. 618-619 dipnot 1'den naklen). Nihayet İmparator'un daha önceden tanıdığı Potemkin'in teşviki ve kendisinin de ele geçirilmesinde dolaylı olarak rol aldığı yeni işgal edilen yerleri görme merakı (Kratzer, *a.g.t.*, s. 104) 22 Aralık 1786'da (*Joseph II. und Katharina*, s. XXVI-XXVII, Fransızca mektup için bkz. s. 281-281) teklife evet demesine yol açmıştır. Aslında II. Joseph bu geziye ittifakı pekiştirmek ve bunu dışarıya göstermek gibi siyasi nedenlerle de katılmıştır. Kratzer, *a.g.t.*, s. 104.

¹¹⁹ Avusturya İmparatoru II. Joseph “Falkenstein kontu” takma adını daha önce de 1769'da Silezya'daki Neise'ye Büyük Friedrich ile buluşmaya gittiğinde (Djuvara, *a.g.e.*, s. 260) ve yukarıda ifade edildiği gibi 1780'de Mohilev'deki görüşmeden sonra Moskova'ya geçip, St. Petersburg'u ziyaret ettiğinde kullanmıştır. Şirokorad, *a.g.e.*, s. 205-206.

¹²⁰ *Taurische Reise*, s. 111.

¹²¹ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 103.

¹²² *Anecdotes*, s. 206-207.

¹²³ *Taurische Reise*, s. 111; Segur, *a.g.e.*, s. 100; Zinkeisen, *a.g.e.*, C: VI, s. 621. Çariçe II. Katerina, Fransa Elçisini İmparator II. Joseph ile tanıştırmak istediğinde İmparator “*Aziz bayan, ben burada Kont Falkenstein'im ve bu yüzden benim Fransız Elçiye takdim edilmem gerek*” deme nezaketini göstermiştir. Bu seyahat esnasında II. Joseph kendisine bir monark olarak değil de seyahat eden biri olarak davranılmasını istemiştir. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 104.

¹²⁴ O sıralarda burada valilik ve bir alay adından başka ortada hiçbir şey olmayıp, valinin ikametgâhı Kremençuk'ta bulunmaktaydı. Burada bir kilisenin temeli de atılmıştı. *Taurische Reise*, s. 114; Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 96-97.

23 Mayıs'ta saat 17.00 civarında Herson'a¹²⁵ ulaşılmıştır.¹²⁶ Burada Çariçe 70 pare top atışıyla karşılanmıştır. Şehirde 7 piyade alayı yanında halk ve Yahudiler de geçit töreninde yer alıp, muhtemelen bir zenginlik göstergesi olarak her Yahudi'nin önünde altın bir plaka bulunmaktaydı.¹²⁷

Şehirde yeni bitmiş bir kale, 24.000 kişilik bir kışla, müstemilatıyla bir amirallik, 600 topluk bir tophane, iki saff-ı harb gemisi, yükselen kamu binaları ve kiliseler göze çarpmaktaydı. Nüfus 2.000 evden, yani yaklaşık 10.000 kişiden ibaret olup, şehir ticari anlamda önemli bir merkez görünümündeydi. Dükkânlar İstanbul, Yunanistan ve Fransa'dan getirilen eşyalarla doluydu ve limanda demirlenmiş yaklaşık 200 gemi bulunmaktaydı. Ancak şehrin yeri iyi bir seçim değildi.¹²⁸ Nasıl ki Petro'nun St. Petersburg'u uygun bir yere inşa etmediği söylenebilirse, aynı şeyi Çariçe II. Katerina'nın da Herson için yaptığı söylenebilir.¹²⁹ Nitekim Herson'da hava şartlarının iyi olmaması sebebiyle her yıl yaklaşık 2.000 kişi ölmekteydi.¹³⁰

¹²⁵ Herson şehri 1778'de denizden 70 mil kadar içerde, Dneper nehrinin derin olduğu yerde kurulmaya başlamıştır. Buradaki tersanede ticaret gemilerinin yanında savaş gemileri de yapılmaktaydı. Yüksel, *a.g.t.*, s. 80. Herson, vaktiyle bir ticaret şehriydi. Özi Rusların eline geçince Herson ıssız ve insansız bir yer hâline gelmiştir. O zamana kadar buraya kereste, deri, iç yağ vb. çoğunlukla Polonya'dan gelmekteydi. *Taurische Reise*, s. 130. Herson'daki ticaret odalarında Rus, Alman, Fransız, Türk, Yunan, Ermeni, Yahudi ve diğerleri bulunmaktaydı. *Taurische Reise*, s. 134.

¹²⁶ *Taurische Reise*, s. 117. Herson'a varmadan önce vaktiyle Nogay Tatarları ile Kazaklar arasında sınır teşkil eden Kaminka ırmağı üzerindeki bir köprü geçilmiştir. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 99. Bu çevrede Dneper'den Herson'a kadar Zaparoj Kazakları oturmaktaydı. 1775'te Çariçenin emriyle üzerlerine saldırılmış, silahlarına el konmuş ve dağıtılmışlardı. Pek çoğu Osmanlı Devleti'ne, bir kısmı Avusturya-Macaristan'a ve bazıları da Rusya'nın iç kısımlarına sürülmüşlerdi. Bazıları da hâlâ bu bölgede balıkçı veya işçi olarak çalışmaktaydılar. Bunlar Kırım Tatarlarından tuz alıp, Polonyalılara satmaktaydılar. Kendilerine göre bir yasaları ve doğal dinleri vardı, aralarında asla kadın bulunmazdı. *Taurische Reise*, s. 112.

¹²⁷ *Taurische Reise*, s. 117. Herson'a varış; Segur'da da akşam vakti olarak verilmektedir Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 99. Fakat Anecdoten adlı eserde durum farklı ele alınmış ve 24 Mayıs saat 11.00 -yani bir gün sonra- olarak ifade edilmiştir (*Anecdoten*, s. 208). Yine Anecdoten adlı eserde; şehrin etrafında büyük miktarda yüksek çadırlar kurulduğu, her yerde farklı bayrakların dalgalandığı, çeşitli ve çok güzel süslenmiş gemiler ve sandallar bulunduğu, hatta Çariçenin şehre girişinde debdebeli Asyatik bir Herson görüntüsünün hâkim olduğu belirtilmiştir. Bundan başka Çariçenin İmparator II. Joseph'i kendisi için özel olarak hazırlanmış saraya götürmek istediğine, ancak onun özürlü diyerek çevreyi yalnız gezmek istediğine değinildikten sonra Avusturya Konsolosu Rosaroviç ile Çariçenin yanından ayrıldığı ifade edilmiştir. *Anecdoten*, s. 208-209. İmparator II. Joseph Herson'da daha önce İzmir konsolosu olan Rosaroviç'in yanında kalmaktaydı. Deri kaplı hasır bir yataкта yatmakta, saat 6.00'da giyinik hâlde hazır bulunmakta ve bolca hediyeler dağıtmaktaydı. *Taurische Reise*, s. 138-139. Ayrıca "İmparator Falkenstein" seyahati boyunca sarı ve yeşil renkli üniformadan başka bir şey giymemiştir. *Anecdoten*, s. 209.

¹²⁸ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 99-100.

¹²⁹ *Taurische Reise*, s. 124.

¹³⁰ *Taurische Reise*, s. 128-129.

Çarıçe gelmeden önce Herson temizlenmiş, yollar, köprüler, kapılar yenilenmiş ve şehre aylarca kimse ayak basmamıştır.¹³¹ Keza askerlere de soru soran olduğunda hiçbir yabancıya doğru dürüst cevap vermemesi, soruyu anlamaması gibi yapması, bilmediğini söylemesi, ısrar da devam edilirse ağzında dil yokmuş gibi davranması emredilmiştir.¹³²

23 Mayıs'ta Çarıçe burada Polonya Kralının yeğeni Prens Stanislaus Poniatowski'yi ve Rusya'nın İstanbul Elçisi Bulgakov'u kabul etmiştir. 24 Mayıs'ta İki Sicilya Krallığı tarafından gönderilmiş olan Elçi Marquis de Gallo kabul edilmiş, İmparator II. Joseph de İstanbul'daki Avusturya Elçisi Baron Herbert'i¹³³ Çarıçeye takdim etmiştir. İstanbul'daki Napoli elçisinin oğlu Kont Modolph da huzura kabul edilenler arasında yer almıştır. Vaktiyle İzmir konsolosu olan Rum Peter Ferrieri, İskenderiye Konsolosu Baron Tholus da Herson'a gelmiştir.¹³⁴ 25 Mayıs'ta İmparator II. Joseph, Çarıçe ile tüccar gemilerini görmek için Herson'dan 25 verst uzaklıktaki Gluboka'ya, oradan da Osmanlı-Rus sınırını oluşturan Bug nehrinin mahrecine kadar gitmişlerdir.¹³⁵

26 Mayıs'ta üç gemi Herson'daki tersanede kızaktan indirilmiştir. 80 topluk savaş gemisine "II. Joseph", 64 topluya "Vladimir", 44 topluya da "Aleksandr" adı verilmiştir.¹³⁶ Büyük misafirler yüksek, debdebeli ve üzerinde "Bu yol İstanbul'a gider" yazısı bulunan zafer takının altından geçerek kıyıya ulaşmışlardır. Prens Potemkin burada misafirler için muhteşem bir çelenk ve arşınına 25 Ruble ödenen zengin Osmanlı çuhalarının süslediği bir yat hazırlamıştır.¹³⁷

¹³¹ *Taurische Reise*, s. 123.

¹³² *Taurische Reise*, s. 134.

¹³³ Peter Philipp Herbert Freiherr von Rathkeal (1735-1802), İstanbul'da doğup, İstanbul'da vefat etmiştir. 1780-1788, 1791-1802 yılları arasında Avusturya İmparatorluğu'nun Osmanlı Devleti nezdindeki büyükelçisidir. Daha detaylı bilgi için bkz. Friedrich v. Kraelitz-Greifenhorst, "Rathkeal, Peter Philipp Herbert Freiherr von", *Allgemeine Deutsche Biographie*, C: LIII, 1907, ss. 210-215; David Do Paço, "A Social History of Trans-Imperial Diplomacy in a Crisis Context: Herbert von Rathkeal's Circles of Belonging in Pera, 1779-1802", *The International History Review*, C: XLI, S: 5, 2019, ss. 981-1002.

¹³⁴ *Taurische Reise*, s. 118-119.

¹³⁵ *Anecdotes*, s. 209-210.

¹³⁶ *Anecdotes*, s. 210-211. "II. Joseph" adı, gelen yoğun tepkiler üzerine daha sonra değiştirilmiştir. *Anecdotes*, s. 212. Bu arada *Taurische Reise*'de II. Joseph adlı savaş gemisi 80 toplu olarak verilirken, Vladimir 60 ve Aleksandr 50 toplu olarak zikredilmiştir. *Taurische Reise*, s. 120. Gemilerin durumu Ahmed Cevdet'in eserinde 60 pare top çeker bir kalyon, 40 pare bir fırkateyn olarak ifade edilmiştir. Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, C. IV, s. 16. Yüksel'in makalesinde ise II. Joseph adlı geminin 80, Vladimir adlı geminin 66 ve Aleksandr adlı geminin 50 toplu olduğu belirtilmiştir. Yüksel, *a.g.m.*, s. 1343.

¹³⁷ *Anecdotes*, s. 210. Bu eserin İngilizce çevirisinde "İstanbul'a gider" yazısının Grekçe yazılmış olduğu ifade edilmektedir. Almancasında ise böyle bir ifadeye yer verilmemiştir. Bu durum büyük ihtimal Almanca'dan İngilizce'ye çevirenin sonradan ilave ettiği bir bilgi olsa gerektir. Grigori Aleksandrovich Potemkin, *Memoirs of the Life of the Prince*

Bu arada Çariçe Herson'u terk etmeden önce Özi'nin karşısındaki Kılburun'a gitme planından 4 hat gemisi ve 10 firkateynden oluşan Osmanlı filosunun Özi'de demirlemiş olduğunu görünce vazgeçmiş, ancak bu duruma bir hayli de canı sıkılmış¹³⁸ ve “Görünen, Türkler artık Çeşme’yi düşünmüyorlar” demiştir.¹³⁹ Ayrıca Özi kalesinde pek çok Fransız subayın olması Çariçe II. Katerina’yı ve bakanlarıyla birlikte diğer yetkilileri rahatsız etmiştir. Bunun üzerine Çariçe, Fransızlarla daha yeni dostluk antlaşması imzaladıklarını ve Fransız elçi yanında bulunduğu bir sırada Fransız mühendislerin Osmanlı Devleti’nin topçu, gemi ve diğer askerî kurumlarında bulunmalarının anlaşılmasız olduğunu belirterek, tepki göstermiştir. Potemkin de Osmanlı Devleti’ni savaşa yol açabilecek tehdit edici tedbirleri almakla suçlamıştır. Segur da “Türkler rahatsız olmalarında haklı. Bulgakof’un Chouisel ile anlaşması sonucu Chouisel Türkleri sakinleştirmek için bütün imkânları denedi. Biz de Türklerin savunma tedbirleri almasını tavsiye ettik, onay verdik, destekledik” demiştir. Ayrıca Segur, tutumlarının açık ve net olduğunu ve Krallarının Rus şikâyetleri kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun korunması hususunda da kararlı olduğunu belirttiğinden sonra, “Samimi bulduğum barış teminatlarınıza rağmen Babıali’nin akıllıca aldığı tedbirlere de hayret etmemeli. Kendinizi onların yerine koyun. Sultan vezirleriyle, güçlü bir müttefikleriyle, dehşetli bir donanma ve 150.000 kişilik bir orduyla Özi’ye gelse, size huzursuzluk verse hayranlık mı duyar veya takdir mi edersiniz? Tetikte olur ve Herson’u güçlendirmek ve birlik oluşturmak tedbiri almaz mısınız?” diye sorunca kendisine cevap verilememiştir.¹⁴⁰

Seyahat esnasında Fransız Elçi Segur’la çok iyi bir dostluk kuran Avusturya İmparatoru II. Joseph de bir konuşmasında Çariçenin hırsını desteklemeye meyilli olmadığını belirterek, Osmanlı Devleti ile ilgili olarak “İstanbul, büyük güçlerin bir birlik olmasını ve Türk İmparatorluğu’nun dağılmasını daima imkânsız kılacak bir mevzudur” demiştir.¹⁴¹ Ayrıca Ligne; Çariçe ve II. Joseph arasında geçen bir konuşmada Türkler söz konusu olunca nabzın biraz hızlanmakta olduğunu belirttikten sonra kendisi Eski Çağı seven ve yeninin az dostu olarak Yunanlıları yeniden diriltmekten bahsedince, Çariçe II.

Potemkin, (transl. from Germany), London 1812, s. 118. Aynı şekilde Taurische Reise adlı eserde de kapıların birinde “Bu kapıdan yol Bizans’a gider” ifadesinin yer aldığı belirtilmektedir. Taurische Reise, s. 123. Segur ise eserinde Fransa’nın uygun görmediği bu politik yazıdan hiç bahsetmemiş, âdeta görmezden gelmiştir. Segur, a.g.e., C: III, s. 100-101. Bu bilgi Ahmed Cevdet’te “Şehrin üzerinde Konstantiniye’ye varacak kapıdır diye Rum lisanınca yazılmış olan kitâbe” şeklinde yer almaktadır. Ahmed Cevdet, a.g.e., C. IV, s. 16. Jorga’nın eserinde ise bu hususa “Buradan geçerek Bizans’a” şeklinde değinilmiştir. Jorga, a.g.e., C: V, s. 59.

¹³⁸ Segur, a.g.e., C: III, s. 101.

¹³⁹ Taurische Reise, s. 140; Mufassal Osmanlı Tarihi, C: V, İstanbul 1962, s. 2628.

¹⁴⁰ Segur, a.g.e., C: III, s. 102-103.

¹⁴¹ Segur, a.g.e., C: III, s. 103.

Katerina da Likurgus¹⁴² ve Solon'un¹⁴³ yeniden doğuşunu dile getirmiştir. Geçmişten ziyade geleceğe dönük, hayalden çok gerçekçi olan II. Joseph ise “Şeytanın işine bak! İstanbul’la mı başlamamız lazım! (Was Teufel, aber sollen Wir mit Istanbul Anfangen?)” diyerek bu konudaki tereddüdünü ortaya koymuştur.¹⁴⁴

Bu arada Çariçe; Fransa’nın Elçisi Segur, Çariçenin İstanbul’dan gelen elçisi Bulgakov, Avusturya’nın İstanbul’daki Elçisi Herbert ve Rus Dışişleri Bakanı Bezborodko¹⁴⁵ ile birlikte Osmanlı-Rus ilişkilerinin ele alındığı ve Osmanlı Devleti’ne yapılacak tekliflerin belirleneceği bir görüşme yapmıştır. Görüşmede Rus tarafı, huzursuzluğun gittikçe arttığını, Kandiye sakinlerinin Rus konsolosuna baskı yaptıklarını, Rus bayrağını indirdiklerini, Rus konsolosunu evini terke ve Fransız konsolosluğuna sığınmaya zorladıklarını dile getirmişlerdir. Ayrıca Rodos’taki Rus konsolosunun öldürüldüğü dedikodusunun yayıldığını belirtmişlerdir. Fransa Elçisi Segur, nihayetinde yapılacak teklifin yazılı olarak yapılmasında Çariçe ile fikir birliğine varmıştır. Bu hususta Rus Elçisi Bulgakov Sivastopol’a kadar gidecek, oradan gemiyle İstanbul’a geçerek teklifini sunacak ve Fransız elçiyle de istişare hâlinde olacaktır.¹⁴⁶

1.5. Rus Çariçesi İle Avusturya İmparatorunun Kırım’a Varışı ve Kırım’dan Gözlem ve İzlenimler

28 Mayıs’ta Çariçe II. Katerina ve İmparator II. Joseph Kırım’a gitmek için maiyetindeki kişilerle birlikte Herson’dan hareket etmişlerdir.¹⁴⁷ Avusturya İmparatoru heyetten biraz önce harabe hâlindeki şehre gelmiş ve yanındakine

¹⁴² Sparta’nın kanun koyucusu olarak bilinmektedir. Bugünkü araştırmalara göre tarihî değil mitolojik bir kişilik olarak görülmektedir (“Lykurg (Sparta)”, de.wikipedia.org/wiki/Lykurg_(Sparta)).

¹⁴³ Tahminen MÖ 640-560 yılları arasında yaşayan Atinalı devlet adamı, şair, toplum analisti, siyasetçi, reformist, hatip. Yunanların iki bilgesinden biri sayılmaktadır (“Solon”, de.wikipedia.org/wiki/Solon).

¹⁴⁴ *Briefe, Charaktere*, s. 68; Zinkeisen, *a.g.e.*, C: VI, s. 622.

¹⁴⁵ Aleksander A. Bezborodko (1747-1799), Rus devlet adamı. Rus devletinin çeşitli birimlerinde çalıştıktan sonra 1781’de Rus dışişleri bakanlığına getirilmiştir. Osmanlı Devleti’nin Rusya ile Avusturya arasında bölüşülmesi fikrinin mimarlarından. Daha detaylı bilgi için ayrıca bkz. “Bezborodko (Prens) Aleksander Andreyeviç”, *AnaBritannica*, C: IV, s. 107.

¹⁴⁶ Nitekim Bezborodko, Bulgakov’un Choiseul’e davranışlarından dolayı Bulgakov’u uyardığını da söylemiştir (Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 106). Teklif edilmesi kararlaştırılan hususlar ise şu şekildeydi: Gürcistan’ın hükümrânlığı karşılıklı korunmalı, Babıali Cezayirîlilerin ele geçirdiği gemiyi geri vermeye zorlanmalı, 1.000’in üzerinde esir alan Kuban Tatarları cezalandırılmalı, Osmanlı Devleti’ne sığınan Zaporoj Kazakları Bug’un öbür tarafına geçirilmeli, Rusya’ya sığınan Mavrakordato’yu istemekten vazgeçilmeli, Kandiye ve Rodos’taki Rus konsoloslarına saldıran elebaşılar cezalandırılmalydı. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 107.

¹⁴⁷ *Taurische Reise*, s. 143.

heyecanla “*Troya’yı gördünüz mü? Buradaki o!*” diyerek şaşkınlığını gizleyememiştir.¹⁴⁸

29 Mayıs’ta İmparator bazı kişilerle filikaya binerek, Tavan Adası’na gitmiştir.¹⁴⁹ 30 Mayıs’ta 32 verstlik Perekop’a, oradan da 17 verst uzakta olan ve öğle yemeğinin yendiği Beş Çeşme’ye gidilmiştir.¹⁵⁰

31 Mayıs’ta Çariçe ve İmparator birlikte pek çok yer yanında Almakerman’a ve oradan da gönüllü Tatarların da hizmet ettiği bir süvari birliğiyle konaklanacak yer olan 11 verstlik mesafedeki Bahçesaray’a gitmişlerdir.¹⁵¹ Bahçesaray’a giderken II. Joseph buldukları arabanın etrafı 1.000 Tatar süvarisi tarafından sarılınca, sıkılıp, endişelenirken Çariçe bu duruma kayıtsız kalmıştır.

Bahçesaray dar bir vadide ve Çürük çayının boğazında kurulmuştur. Çariçe burada Kırım Hanının oturduğu saraya maiyetiyle birlikte büyük bir debdebe içinde yerleşmiştir. Kırım Hanının sarayı rıhtım inşa edilen bir çayın kenarında, Topkapı Sarayı’nın küçük bir örneği olarak yapılmıştı. Rıhtımdan ufak bir taş köprü ile avluya ulaşılmakta ve solda ahırlara bir hayli uzak mesafede olan büyük bir cami, sağda ise saray bulunmaktaydı. Saray tek katlı, yüksek ve aynı boyda pek çok yapıdan oluşmaktaydı ve 4 taraçaya bölünmüş bir bahçe ile çevrelenmişti. Caminin yanında çeşitli biçimlerde süslemeleri olan, son derece romantik bir izlenim uyandıran, gölge yapan güzel ağaçların yer aldığı hanların, mirzaların, diğer ileri gelenlerin ve ulemaların mezarları bulunmaktaydı. Çariçe Hanın odasına girerken Segur, Cobenzl, Fitzherbert ve Ligne çok yüksek duvarla çevrili olan ve güzel bir bahçeye açılan prenseslerin odasına girmişlerdir. Her bir odada mobilya yerine yalnızca geniş, rahat, her yeri çevreleyen sofalar bulunmaktaydı. Odanın ortasında deliklerinden taze ve berrak su fişkıran, çok büyük, dört köşeli beyaz mermerden bir havuz vardı. Odayı sönük bir ışık aydınlatmaktaydı. Pencere camları süslemelerle bezenmişti. Camlar açılmak istense bile yoğun gül, defne ve yasemin dalları, nar ve portakal ağaçlarının yaprakları camları örtmekte, âdeta parmaklık vazifesi görmekte ve içeriye hemen hemen hiç güneş ışığı girmemekteydi.¹⁵² Sarayda Mağribî, Arabesk, Çin ve Türk üslubu iç içe geçmiş olup, her yerde fiskiyeler, küçük bahçeler, resimler, altın varaklı oyma eserler görülmekteydi. Kabul salonunun pervazında ise Türkçe olarak altın varaklı harflerle “*Kıskançlar! Ne İsfahan, ne*

¹⁴⁸ *Taurische Reise*, s. 142. Kırım istila edildikten sonra Tatarların göç etmesine izin verilmiş ve bunların yerine İtalyan, Yunan ve İspanyollar kolonizatör olarak getirilmişlerdir. *Taurische Reise*, s. 143.

¹⁴⁹ *Taurische Reise*, s. 143.

¹⁵⁰ *Taurische Reise*, s. 144.

¹⁵¹ *Taurische Reise*, s. 144-145. Segur ise Bahçesaray’a 31 Mayıs akşamı girildiğini yazmaktadır. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 120.

¹⁵² Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 122-123.

*Şam, ne İstanbul'da buradaki kadar görkemin dünyada olmadığını bilirler” diye yazılmıştı.*¹⁵³

Cuma gününe denk gelen 1 Haziran'da Arnavutlar, Mirzaların çocukları, Boğdan ve Eflak'tan Bahçesaray'a göçmüş ve burada ikamet eden kolonistlerin kız ve erkek çocukları yol boyunca dizilmişlerdir.¹⁵⁴ Burada çoğu Müslüman olan 9.000 kişi yaşamaktaydı.¹⁵⁵

Akşam Çariçe onuruna büyük bir yemek verilmiş ve bu yemeğe Müftü Musalaph Efendi ile Kadıasker Seyit Mehmet Efendi de katılmışlardır. Bu sırada Çariçenin büyük torunu I. Aleksandr'ın isim günü kutlanmış ve Çariçe iki caminin inşası için epey miktarda para bağışlayarak,¹⁵⁶ Çariçeye sadakat yemini eden mirzalara hediyeler dağıtmıştır.¹⁵⁷

Öte yandan Müslüman halk ise Rusların kendilerine karşı uygulamakta olduğu baskıdan bir hayli şikâyetçiydi. Bunun en somut örneklerinden biri olarak üç kez hacca gitmiş, saygın Tatarlardan bir kişi Kont Falkenstein'e Çariçeye iletmek üzere bir dilekçe vermiştir. Bu dilekçede; söz verildiği gibi dinî vecibelerin serbestçe yapılamadığı, askerlerin ibadet yapılan her yerde çeşitli biçimlerde gürültü ve taşkınlık yaparak halkı rahatsız ettikleri, kadınlara kötü davrandıkları, yüzlerindeki örtüyü kaldırdıkları ve diğer şikâyetler yazmaktaydı. İmparator II. Joseph, Kont Falkenstein olarak kendisine takdim edilen bu arzuhâli Potemkin'e vermiştir. Potemkin de bu tür şeylerin ortaya çıkmasından, yani Tatarların bunları akıllarından geçirmelerinden, memnuniyetsizliklerini dışa vurmalarından, hatta şikâyet etmelerinden son derece rahatsız olmuş ve şikâyetçi olan hacıyı falakaya yatırtarak, 50 değnek vurdurtmuştur.¹⁵⁸

Bu arada İmparator II. Joseph, Fransız Elçi Segur ile yaptığı bir gezi sırasında Segur'a “*Bulgakov ve Herbert sizin tarafınızdan oluşturulan teklifleri*

¹⁵³ *Briefe, Charaktere*, s. 64.

¹⁵⁴ *Taurische Reise*, s. 145-146. Avusturya İmparatoru II. Joseph Bahçesaray yakınlarında 6 yaşındaki bir Tatar kız çocuğunu 80 Dukaya satın almıştır. Bu çocuğu iki yıl sonra Maria Elisabeth Josepha adıyla vaftiz ettirmiştir. İmparator II. Joseph Tatar kız çocuğunun eğitimini ve daha sonraki yaşamını garanti etmek için de 1.000 Gulden miras bırakmıştır. Kratzer, *a.g.t.*, s. 107.

¹⁵⁵ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 121.

¹⁵⁶ *Taurische Reise*, s. 146.

¹⁵⁷ *Taurische Reise*, s. 146; *Briefe, Charaktere*, s. 66-67. Ayrıca Çariçe St. Petersburg'da daha önce oluşturulan yatılı yetiştirme yurduna yeni soylu Yunan gençlerin Kırım'dan gönderilmelerini de sağlamıştır. *Taurische Reise*, s. 146.

¹⁵⁸ *Taurische Reise*, s. 147. Segur ise Çariçe II. Katerina'nın Müslümanların ticaretlerini ve dinî ritüellerini politik nedenlerle kısıtlamadığını ve geleneklerini yaşayabildiklerini belirtmektedir. Bununla birlikte Türk ve Tatarların Rus işgaline tepki olarak Çariçe ve maiyeti geçerken işleriyle meşgul olup, dönüp bakmadıklarını, âdeta heyeti yok saydıklarını ifade etmektedir. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 122. Öte yandan Çariçe ise daha birkaç yıl öncesine kadar eyaletlerini yağmalayan, ticaretlerini engelleyen, yeni istila edilen yerleri çöle çeviren Tatarların tahtında bir Çariçe ve bir Hristiyan olarak oturmaktan son derece mutlu görünmüştür. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 125.

sunacaklar. Siz bu arada barışı olası görüyor musunuz?” diye sorunca Segur durumun Çariçeye bağlı olduğunu belirttikten sonra, onun belki savaş ilan edebilecek malzemeyi bulabileceğini, hatta savaşın önündeki engelleri kaldırmak isteyebileceğini söylemiştir. Ayrıca Segur bir savaş durumunda Rusların Özi ve Akkerman’a saldırabileceklerini, buraların uzun süre dayanamayıp, kolayca ele geçirebileceklerini, Türk başkentini tehdit, hatta işgal edebileceklerini ifade etmiş ve Çariçeyi durduracak siyasi engelin kendisi olduğunu hatırlatmıştır. Bunun üzerine İmparator II. Joseph Kırım’ın istilasındaki müsamahasının Rusların yeni genişleme planını desteklediği anlamına gelmediğine dikkat çekerek, samimi olarak barışın korunmasını istediğini, Türklerin rehavetten saldırıyı başlatamadıklarından barışçı olduklarını belirtmiş ve kendi sorumluluğunu bir yandan ikrar ederken diğer yandan Rusların durdurulmasının ancak tavizler vererek sağlanabileceğini şöyle ifade etmiştir:

Şimdi her şey yeni bir boyut kazandı. Ben Rusların İstanbul’a yerleşmesine tahammül göstermeyeceğim, Viyana için türbanın komşuluğu şapka-dan daha az tehlikelidir... İstanbul’un işgali ve torunu Konstantin’i taçlandırmak için yalnızca bir kararnameye ihtiyaç var. Böylece onun Anadolu’daki Türk gücüne ve Türklerin kabul edeceği büyük güçlere karşı durması gerekir. Ben hakikaten Viyana sarayı için Fransız sarayından daha önemli olan İstanbul’un mevcudiyeti hakkında uzlaşa bulunabileceğine inanıyorum... Siz de görüyorsunuz. Kadın histerik/eksantrik Türkler tartışma noktalarından taviz vermeliler. Katerina bir red ile savaşa davet edilirse, onun birkaç şehri tazminat olarak zapt etmesine nasıl mâni olunabilir? Onun çelik gibi, yorulmaz orduları var. İstenilen yere sürülebilir!¹⁵⁹

Bu gibi sohbetler eşliğinde seyahat devam etmiş, 2 Haziran’da Çator’a, oradan öğle yemeğinin yendiği, 15 savaş gemisi, firkateyn ve 19 bomba atar gemisinin bulunduğu ve Sivastopol limanının görüldüğü İnkerman’a¹⁶⁰ geçilmiştir. Yemekten sonra II. Katerina ve II. Joseph Sivastopol’a gitmişlerdir.¹⁶¹ Burada pek çok dükkân, amirallik binası, kaleler, güçlü bir garnizon, 2

¹⁵⁹ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 144-147.

¹⁶⁰ Buraya Kırım Tatarları “Akyar”, Yunanlar “Theodora” demekteydiler. Burada yüksek dağlar yarım daire şeklinde yükselmekte ve geniş ve derin bir koy oluşturmaktaydı. Akyar kıyılarında vaktiyle Herson ve Eupotaria şehri bulunmaktaydı. Taurilerin bu meşhur limanı ve sazlığı/koyu Herakleotilerin “Herson”u, Çariçenin ise “Sivastopol”u olmuştu. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 126.

¹⁶¹ *Taurische Reise*, s. 148-149. Bu arada Osmanlı filosunun Kılburun’da olması Çariçe II. Katerina’yı endişelendirmiş ve Sivastopol’a gelince “*Türk filosu daha gözükmüyor, bakalım gelecekler mi ve bizi buradan kovacaklar mı?*” demiştir. Nina Bessarabova, *Puteşestviya Ekaterini Velikoy po Rossii ot Yaroslavaya do Krıma*, Moskva 2014, s. 258.

hastane, savaş gemileri ve ticari liman yapılmıştı.¹⁶² Çariçe, Segur'a donanma hakkında ne düşündüğünü sormuş ve Segur "Prut barışındaki trajik hatıraları ortadan kaldırdınız. Zaparoy yağmacılarını faydalı tebaa hâline getirdiniz ve Rusya'yı baskılayan eski Tatarları tabi kıldınız. Sivastopol'u kurarak Petro'nun Kuzeyde başlattığını güneyde sona erdirdiniz. Size bu yeni istila edilen yerleri yaşatmak, seyahat ettiğiniz yerlerdeki devasa stepleri nüfuslandırmaktan başka ün kalmadı artık" demiştir.¹⁶³

4 Haziran'da saat 8.00'de Sivastopol'dan hareket edilmiş, Kemer ve Skeli/İskele'ye gidilmiştir. Öğle yemeği İskele'de Potemkin'in evinde yenmiş ve ardından gece Bahçesaray'da kalınmıştır.¹⁶⁴

6 Haziran'da Ahmetçe¹⁶⁵ kıyısındaki II. Katerina'nın "Simpferepol" dediği Selgio'ya gidilmiştir. Burası o sıralarda yarımadanın başkenti hüviyetindedir.¹⁶⁶ Burada öğle yemeği yendikten sonra Binli'ye ve daha sonra gecelenecek yer olan Karasubazar'a gidilmiştir.¹⁶⁷

7 Haziran'da Eski Kırım'a gidilmiş ve burada konaklanmıştır.¹⁶⁸ 8 Haziran'da Theodasiya/Feodosya/Kefe'ye¹⁶⁹ gidilmiş ve burada öğle yemeği yenmiş, binicilik evi ve darphane ziyaret edilmiştir. Burada üzerinde darphaneyi ziyaret ettikleri gün, ay ve yılın olduğu iki tane altın madalya bastırılarak, İmparator ve Çariçeye takdim edilmiştir. Akşam ise Eski Kırım'a geri dönülmüştür.¹⁷⁰

¹⁶² Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 127.

¹⁶³ Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 128.

¹⁶⁴ *Taurische Reise*, s. 150.

¹⁶⁵ Ahmetçe "Kalgayların" ikametgâhıdır. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 135.

¹⁶⁶ Segur, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁶⁷ *Taurische Reise*, s. 150. Yunanlar buraya "Maaron Castron" demektedirler. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 136.

¹⁶⁸ *Taurische Reise*, s. 151. Eski Kırım VI. yüzyıldan beri bilinmektedir. XIII. Yüzyılda Tauris'in başkenti olmuştur. Bazı hanların sarayları burada yer almıştır. Buraya Yunanlar "Karka" veya "Karkapol", Kırımlılar "Eski Kırım/Eski Kale", Çariçe ise "Leukopol" adını vermiştir. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 138.

¹⁶⁹ Kefe; taşlık, kumul tepesi üzerinde, deniz yakınında Miletler tarafından kurulmuş ve yüksek duvarlarla çevrili olup, şehrin debdebesine hayran kalan Tatarlar buraya Kırım Konstantinopol'ü/Kerim-İstanbul'u/Kırım İstanbul'u adını vermişlerdir. Tahrip edilmesinden sonra Kefe adını almıştır. II. Katerina buraya eski adını vermiştir. Limanı gemilerle dolu olan bu şehri ticaret önemli bir şehir hâline getirmiştir. Buradan Don, Volga Karadeniz kıyıları ürünleri ile birlikte kuzeyin kürk, altınla kaplı Rus derileri, havyar ve alaca mersin balığı Yunanistan ve İtalya'ya satılmıştır. Kefe aynı zamanda Müslümanlar için Çerkes, Gürcü ve Kafkasyalıların satıldığı büyük bir esir pazarıydı. Geçmişte nüfus Bosfor Krallığı sayesinde hızla artmıştı. I. Yüzyılda Alanlar, sonra Bosforlular ve Hersonlular burayı tahrip etmişlerdir. XIII. Yüzyılda Cenevizliler Baldo Doria komutası altında şehri kurmuşlar, böylece şehir büyümüş ve ünlenmiştir. Bazı yazarlar nüfusun 40.000 olduğunu yazmaktadırlar. Katoliklik buradan Varna'ya kadar uzanmıştır. Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 138-139.

¹⁷⁰ *Taurische Reise*, s. 151.

Çarıçe 9 Haziran'da Karasubazar'daki bir cami, Bahçesaray'daki derişler ve Taurya'daki bir okul için bağışta bulunmuştur. Daha sonra 13 Haziran'a kadar bu bölgede kalan ve gezilerine devam eden Çarıçe bu tarihte buradan ayrılmıştır. Aynı şekilde 13 Haziran'da İmparator II. Joseph de Çarıçeye veda etmiştir. Veda esnasında İmparatorun gözyaşlarını tutamadığı görülmüştür. Buna sebep kim bilir belki de o zaman yaşına göre oldukça "yaşlı, cılız ve yıpranmış" görünen İmparatorun birkaç yıl sonra öleceğinin içine doğmuş olmasıdır.¹⁷¹

Bu arada Avusturyalı diplomat Prens von Ligne de Fransa Elçisi Segur'a Çarıçenin yeni projelerinden birinden, yani Yunanistan'ın yeniden kurulmasından bahsetmiş, Segur da özetle herkesin havayı teneffüs ettiğini, ancak bazen bu havanın fırtınaya dönüşebildiğini hatırlatarak, bunun zor olduğunu ima etmiştir.¹⁷²

2. Rus Çarıçesinin Kırım Seyahatinin Osmanlı Devleti'ndeki Yansımaları

Osmanlı Devleti Kırım'ın ilhakı öncesinde ve sonrasında II. Katerina ile Avusturya İmparatoru II. Joseph'in yakınlaşmasından, hatta Osmanlı Devleti aleyhindeki hayali Grek Projesi'nden hiç şüphesiz haberdardı. Nitekim Grek Projesi ile ilgili düşünceler Kasım 1780'de ortaya atılmış ve Osmanlı Devleti'nde büyük bir endişeye yol açmıştır. Bununla ilgili olarak Sadrazam Seyyid Mehmed Paşa ve Reisülküttap Halil Hamza Efendi gelişmelerin Osmanlı Devleti aleyhine telafisi imkânsız sonuçlar doğurabileceğinden endişe etmişlerdir. Bu hususta Prusya Kralı Büyük Freidrich ise Osmanlı Devleti'nin endişelerini gidermek için çaba sarf edip, garanti vermiştir.¹⁷³

Rus Çarıçesinin 1785 yılının ilkbaharında Herson'a seyahat edeceği, orada Avusturya İmparatoru ile görüşeceği¹⁷⁴ ve Kırım'a geleceği haberleri¹⁷⁵ 1784 yılından beri başkentte işitilmeye başladığında Osmanlı Devleti yetkilileri yüzyıllardır Türk yurdu olan bir yere Rus Çarıçesinin gitme ihtimalini endişe ve kızgınlıkla takip etmişlerdir. Bu konudaki haberler özellikle 1786 yılının Ağustos ayından itibaren daha da artmıştır.¹⁷⁶ Müteakiben General Potemkin Çarıçenin 1787 yılının ilk günlerinde başlayacak olan seyahatini ve İmparator II. Joseph ile buluşmasını organize etmek amacıyla St. Petersburg'dan Kasım

¹⁷¹ *Taurische Reise*, s. 152-153.

¹⁷² Segur, *a.g.e.*, C: III, s. 132.

¹⁷³ Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*, İstanbul 1985, s. 122-124.

¹⁷⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emiri Sultan Abdülhamid I (BOA, AE. SABH. I), 362/25264, 14 L. 1198/31 Ağustos 1784.*

¹⁷⁵ *BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS. MA. d), 4819, 2 a.*

¹⁷⁶ Ü. Filiz Bayram, *Enverî Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler, İstanbul 2014, s. 241.

1786'da Herson'a hareket etmiş ve ülkenin pek çok yerindeki birlikleri kendi emrinde toplamıştır.¹⁷⁷ Bu durum Rusların bu seyahatteki amaç ve hedeflerini Osmanlı Devleti nezdinde daha da kuşkulu bir hâle getirmiştir.

Çariçenin Kırım'a gidip, Taurya tacı takacağı haberi Rusların Kırım'ı I. Abdülhamid'in belirttiği gibi "hile"¹⁷⁸ ile "gasp ve istila"¹⁷⁹ etmesi dolayısıyla İstanbul'da büyük bir infiale sebep olmuştur. Bu nedenle bir oldubittinin kabul edilmeyeceği Reis Efendi tarafından Rus elçisine bildirilmiştir. Osmanlı yetkililerine göre Çariçe; tacını Osmanlı'nın gözü önünde değil, Moskova'da, St. Petersburg'da veya başka bir yerde takabilirdi ve Sultanın barışçıl düşüncelerini tenzil amacıyla kullanamazdı. Eğer bu hususta Çariçe ısrarcı olursa Babıali bunu savaş nedeni sayabileceğini ve güç kullanmaktan çekinmeyeceğini bildirmişti.¹⁸⁰ Osmanlı Devleti yetkililerinden böyle kararlı bir tutum beklemeyen Potemkin ise bir hayli şaşırılmış ve Babıali'den öç almaya çalışmıştır. Neticede Çariçe II. Katerina savaşın İmparatorluğu için tehlikeli bir sonuç doğurabileceği endişesiyle başına taç koymaktan vazgeçmiştir.¹⁸¹

Osmanlı Devleti'nde yaşanan bu huzursuzluk binlerce kilometre uzaklıkta bulunan ve Ruslarla yaptığı savaşlarla giderek küçülen İsveç'i de doğrudan etkilemekteydi. Bu seyahate davet edilmeyen ve Ruslarla savaş için bahane arayan İsveç Kralı III. Gustaf¹⁸², Çariçe güneyde iken Türklerin Rusya'ya savaş açacağına, hatta St. Petersburg'da Çariçeyi tahtından etmese bile bir devlet darbesi olacağına inanarak, ona göre bir politika belirlemeye çalışmaktaydı.¹⁸³ Nitekim o sıralar Osmanlı-Rus ilişkileri Rusların Osmanlı Devleti'nden bazı talepleri dolayısıyla giderek gerginleşmekteydi.¹⁸⁴ 13 Ocak 1787'de Rus Elçilik Tercümanı Pizani; Babıali'ye gelip, Rus Elçisine gelen bir tahrirat dolayısıyla

¹⁷⁷ Zinkeisen, *a.g.e.*, C: VI, s. 612. Yıl sonunda Herson'dan Astrahan'a kadar uzanan hatlardaki Rus silahlı birliklerinin sayısı 130.000'e ulaşmıştır. Bunlardan 18.000'i Herson'da, 25.000'i Kırım'da ve 20.000'i de Astrahan valiliğindeydi. Diğerleri ise Kuban ve Kafkasya boyunca serpiştirilmişlerdi. Zinkeisen, *a.g.e.*, C: VI, s. 613.

¹⁷⁸ *BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e)*, 12360/17, 21 a.

¹⁷⁹ Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, C: IV, s. 7.

¹⁸⁰ *Anecdotes*, s. 183-184. Bu durum 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ilanında da görül-
mekte olup, Rus Çariçesinin Kırım'a gitmesinin Osmanlı Devleti'ni savaşa davet demek
olduğuna vurgu yapılarak, o dönemde sabır gösterildiği ima edilmiştir. Bayram, *a.g.t.*, s. 300.

¹⁸¹ *Anecdotes*, s. 187.

¹⁸² III. Gustaf (1746-1792), 1771-1792 yılları arasında İsveç kralı.

¹⁸³ Madariaga, *a.g.e.*, s. 162.

¹⁸⁴ Rusların üzerinde durduğu konular arasında şunlar yer almaktaydı: Eflak ve Boğdan
voyvodalarının değiştirilmeleri, Tiflis hanı ve hanlık ile ilgili meseleler, Kuban tarafındaki
kabilelerin yaptıkları yağmanın durdurulması, Rus tüccarından masdariye (gümrük vergisi)
alınmaması, Tuna sahilinde Osmanlı Devleti'ne tabi Kazakların huduttan uzaklaştırılmaları,
Varna'ya konsolos atanması, Kılburun tuzlasından çıkan tuzun yarısının yöre ahalisine
verilmesi Ahmed Vâsif, *a.g.e.*, s. 376-377; Bayram, *a.g.t.*, s. 224-230; Ahmed Cevdet, *a.g.e.*,
C: IV, s. 9-10; *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi (Ahmed Cavid Bey'in Müntehabâtı)*, Haz.
Adnan Baycar, İstanbul 2004, s. 569-578.

görüşme talep ettiğini bildirmiştir. Akabinde Reisülküttap Ataullah Beyefendi'nin konağında Rus Elçisi Bulgakov ile 21 Ocak 1787'de öne çıkan meseleler ele alınmış ve görüşme sona ereceği sırada Bulgakov, Çarîçenin Mayıs ayında Herson'a geleceğini ve kendisini de kabul edeceğini bildirmiştir.¹⁸⁵ Bu gelişme üzerine 24 Ocak'ta Şeyhülislamın konağında yapılan toplantıda Rus Elçinin taleplerine cevap verilmesi gerektiği üzerinde durulmuş ve gelişmelerle ilgili de sabredilip, ayak direnmesi ve askerî tedbirlerin artırılması kararlaştırılmıştır.¹⁸⁶ Keza Fransız Elçisi Choiseul-Gouffier de Sadrazam Yusuf Paşa'ya¹⁸⁷ Osmanlı Devleti'nin silahlanması gerektiğini iletmiştir.¹⁸⁸ Bu haberin ardından büyük olasılıkla aynı ayın sonlarına doğru,

¹⁸⁵ Ahmed Vâsîf, *a.g.e.*, s. 376-377; Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, C: IV, s. 11; Bessarabova, *a.g.e.*, s. 260.

¹⁸⁶ Ahmed Vâsîf, *a.g.e.*, s. 376-378; Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, C: IV, s. 12. General Potemkin'in 40-50.000'i aşan askeriyle Özi ve diğer sınır boylarına feldmareşal tayin edilmesi ve Rus Çarîçesinin de ilkbaharda kendi memleketlerini gezmek bahanesiyle Herson ve Kırım taraflarına gitmek üzere olması Osmanlı Devleti'nin tedbir almasına yol açan hususlar arasında yer almaktadır. Potemkin'in barış zamanı bu kadar büyük bir orduyla Osmanlı Devleti sınırına gelmesi Osmanlı belgelerinde "nev hudûs" yani yeni bir durum olarak değerlendirilmiş ve Ruslara karşı da aynı şekilde 40-50.000 askerden oluşan bir kuvvetle mukabelede bulunmak gerektiği hatırlatılarak, gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. (*BOA, Cevdet Hariciye (C. HR)*, 81/4008, Evahir (?) R. 1201/10-18 (?) Şubat 1787. Özi valisi olup, bu defa İsmail taraflarına serasker tayin edilen esbak Serasker Ali Paşa'ya gönderilen hüküm). Keza daha sonra Erzurum valisine de aynı mealde gönderilen bir hükümde eğer Ruslar barışı bozup, sınırı geçerse mukabelede bulunulması, aksi takdirde bir şey yapılmaması istenmiştir (*BOA, Cevdet Askeriye (C. AS)*, 1173/52265, Evahir C. 1201/10-18 Nisan 1787. Erzurum Valisi Vezir Esseyyid Mustafa Paşa'ya hüküm). Bu arada Rus Elçisi Bulgakov da savaş tehlikesinin giderek artması üzerine Rus tüccara mal ve sermayelerini zamanla azaltmalarını ve güvence altına almalarını tavsiye etmiştir. Zinkeisen, *a.g.e.*, C: VI, s. 616. Ruslarla yaşanan bu gerilim giderek herkesi etkilemiş ve halkın da galeyana gelmesine yol açmıştır. İstanbul sokaklarında bir Rus görülünce halk tarafından ağır hakaretler edilmeye başlanmıştır. Rus elçiliğinin tercümanı ve hizmetlisi "ukalalıkları" yüzünden değnekle cezalandırılmışlardır. Sinop'ta bir Rus gemisinin tayfaları ile kanlı bir kavga vuku bulmuştur. Keza Özi'de Osmanlı askeri ile Rus askeri arasında çıkan çatışmada ölü ve yaralılar olmuştur. İzmir'deki Rus konsolosu fanatik ayaktakımının kızgınlığından kendini zor kurtarmıştır. Zinkeisen, *a.g.e.*, C: VI, s. 615. Kandiy'e de ise yeniçeri ağası Rus konsolosluğuna bayrak ve amblemlerini kaldırmalarını tavsiye etmiştir. Ancak bu yapılmadığından bayrağın ipi kesildiği gibi Rus konsolosun evine de silahla ateş açılmıştır. Büyük ihtimal gelişmelerden haberdar olan Rus konsolos, Fransız konsolosun evine sığınmış ve ertesi gün de İzmir'e gitmiştir. Bessarabova, *a.g.e.*, s. 258.

¹⁸⁷ Koca Yusuf Paşa (1730-1800), 1786-1789, 1791-1792 yılları arasındaki Osmanlı Sadrazamı. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: V, İstanbul 1971, s. 66-67; Kemal Beydilli, "Yusuf Paşa, Koca", *DİA*, C: XLIV, s. 23-25.

¹⁸⁸ Bessarabova, *a.g.e.*, s. 260. Bu sırada bir Rus saldırısı karşısında Özi ve civarını güçlendirmek isteyen Osmanlı Devleti daha önce de belirtildiği gibi Fransız elçinin tavsiyeleri doğrultusunda Fransız subay ve mühendislerden yararlanmıştır. Rus Elçi Bulgakov ise bu durumu 12 Şubat 1787'de "*Fransız subayları İstanbul'da kendilerine Türk giysileri diyor, Özi/Oçakov'a gidecekler*" diye yorumlamıştır (Bessarabova, *a.g.e.*, s. 258).

belki nezaket gereği olarak, Çariçe İstanbul'a gönderdiği binbaşı rütbeli özel elçisi¹⁸⁹ ile de Kırım'ı ziyaret edeceği haberini teyit etmiştir. Ancak Elçinin, Sadrazamla görüşme esnasında sarf ettiği sözler alışılmışın dışında olduğundan ortamın gerilmesine yol açmıştır.¹⁹⁰

Rus Elçi Bulgakov yükselen tansiyonu biraz düşürmek amacıyla yine Ocak ayında Reis Efendi¹⁹¹ ile yaptığı bir görüşme sırasında Çariçenin Babıali ile dostluk ve iyi niyete önem verdiğini, Herson'a seyahat için harekete geçmesinin başka bir anlamı olmadığını ve sınırdaki Rus birliklerinin sakin olacaklarını söylemiş, aynı şekilde Babıali'nin de Kuban ve Kafkasya'daki Tatarların Çariçenin Kırım'da ikametgâhı esnasında Kafkasya'da düşmanca davranışlarda bulunmalarını sağlamasını istemiştir. Reis Efendi de Rus

Bir müddet sonra Fransız Mühendis Lafitte-Clavé hususi bir ferman elde ederek ve yanına bazı Fransız mütehasısları da alarak, 5 Nisan 1787'de Özi'nin müdafaasını hazırlamak üzere İstanbul'dan hareket etmiştir. İsmail Soysal, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara 1999, s. 54. Ayrıca yine Nisan ayı başlarında Seyyid Ahmed Kaptan'ın komutasında 10 tane büyük, 10 tane küçük şalopa ve 1 adet bomba atar olmak üzere toplam 21 adet gemi Özi suları tarafına gönderilmiştir. Bundan başka 5 adet çekirme ile küçük-büyük 52 gemi Karadeniz kaptanı olan, Varna suları ve diğer gerekli yerlerde gerektiğinde dolaşmaya memur edilen Vezir Bekir Paşa maiyetine verilmiştir. Bayram, *a.g.t.*, s. 238.

¹⁸⁹ Bu Elçi Sergey Lazareviç Laşkarev (1739-1814)'dir. Gürcüce, Fransızca, İtalyanca, Türkçe, Yunanca, Ermenice, Arapça ve Latince bilen ve Polyglot olan Laşkarev, Rus İmparatorluğu'nda general ve diplomat unvanlarına sahiptir. Osmanlı-Rus Savaşı'nın (1768-1774) sürdüğü bir sırada 1770 yılında görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'a gönderilmiş, 1779'da da Sinop'a konsolos olarak atanmıştır ("Sergey Lazareviç Laşkarev", ru.wikipedia.org). 1780'de Eflak, Boğdan veya Besarabya'da Rus konsolosluğuna düşünülmüş, ancak Osmanlı Devleti "kurnaz", "cüretkâr" ve "acımasız" olan bu adamı reddetmiştir. Jorga, *a.g.e.*, C: V, s. 31. Rusların Laşkarev üzerinde ısrar etmeleri üzerine Aralık 1781'de Laşkarev Bükreş konsolosluğuna atanmıştır. Sinan Yüksel, "Küçük Kaynarca'dan Yaş Antlaşması'na Kadar Eflak-Boğdan Üzerinde Osmanlı-Rus Nüfuz Mücadelesi", *Belleten*, C: LXXXIII, S: 297, 2019, s. 613. Şahin Giray'ın kaçıışı esnasında yanında refakatçi olarak görülen Laşkarev (Jorga, *a.g.e.*, s. 56), daha sonra 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Yaş müzakerelerinde (Jorga, *a.g.e.*, C: V, s. 96), 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında, 24 Ağustos 1807'deki Slobozia ateşkes görüşmelerinde (Jorga, *a.g.e.*, C: V, s. 155) ve 1812 Bükreş müzakerelerinde Rus temsilcisi olarak yer almıştır. Jorga, *a.g.e.*, C: V, s. 182.

¹⁹⁰ BOA, TS.MA.d, 4819, 2 a; *Taurische Reise*, s. 140; *Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi Tarihi. İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, Haz. Feridun M. Emecen, İstanbul 2003, s. 191. Laşkarev, Sadrazam Yusuf Paşa ile görüşmesi esnasında "kelamının bir çifte olduğunu" söyleyince Sadrazam, "Nedir?" diye sormuş, Laşkarev de "Kraliçemiz bu sene Kırım'a teşrif edecektir. Malumunuz olsun. Bundan gayri sohbet yoktur!" dedikten sonra "Siz her ne güne ederseniz devletinizde edersiniz. Hâh nâ hâh gelir" demiştir. Laşkarev'in bu pervasız ve diplomasi nezaketine uygun olmayan çıkışı doğal olarak Osmanlı yetkililerini daha da endişelendirmiş ve sefer hazırlıkları artırılmıştır. BOA, TS. MA. d, 4819, 2 a; *Taylesanizâde*, s. 33, 191. Laşkarev Mart ayına kadar İstanbul'da kalmış, ardından Herson'a dönmüştür. Zinkeisen, *a.g.e.*, C: VI, s. 613.

¹⁹¹ Bahsi geçen kişi Reisülküttap Bekirpaşazade Mehmed Ataullah Beyefendi'dir. 18 Haziran 1786'dan 1 Şubat 1787'ye kadar görevde kalmıştır. Danişmend, *a.g.e.*, s. 348-349.

Elçisine verdiği cevapta; Babıalı'nın Rusya ile samimi dostluğu ve komşularıyla iyi ilişkileri muhafaza etmeyi istediğini, Tatarların sakin olacaklarını, ancak Kafkasya'daki hanların kendilerine bağlı olmadıklarını belirterek, kefil olamayacaklarını ifade etmiştir.¹⁹² Şubat ayında Rus Elçi, bu kez Reisülküttap Tevkiî Süleyman Feyzi Efendi'ye¹⁹³ Çariçe Herson'a geldiğinde Osmanlı Devleti'nin kendisini bir elçilik heyeti ile selamlamasını teklif etmiş ve bu teklif Reisülküttap tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneklerinde Osmanlı sınırlarına gelen Hristiyan krallarına karşı böyle bir şey yapılmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir.¹⁹⁴

Öte yandan Rusya ile yaşanan son gelişmeler hakkında Sadrazam Yusuf Paşa da İngiliz Elçi Sir Robert Ainslie¹⁹⁵ ile görüşerek, İngiltere'nin bu meseledeki tutumunu belirlemeye çalışmıştır. 6 Şubat 1787 tarihinde Aynalı Kavak Sarayı'nda yapılan görüşmede Sadrazam yıllardır dostlukları ve hukukları olduğuna değindikten ve kendisinin Sadrazam, Elçinin de elçi olmadığını farz ederek, amaçsız ve dost olarak sohbet edilmesi isteğini ifade ettikten sonra, Rus Çariçesinin Herson ve Kırım'a gideceğinin kesinleştiğini, elde edilen haberlere göre Osmanlı sınırına 50-60.000 askerle geldiğini, bu kadar askerle gelenin dostluk için gelmeyeceğini ve Rusların savaş istediklerini hatırlatarak, İngiliz Elçiye bu durum hakkında ne düşündüğünü sormuştur. Buna mukabil İngiltere Elçisi, "*Aklımın ihata eylediği ve tetkik edebildiğim hususları sizden ketm etmek ihtimalim yoktur*" diyerek söze başlamıştır. Ardından Rus Çariçesi II. Katerina'nın nail olduğu galibiyetlerle gururlandığını, Kırım'ı da ele geçirince Osmanlı Devleti'nin artık Rus isteklerini kabul edeceği düşüncesinde olduğunu, eğer Osmanlı Devleti muhalefet ederse hudutlara gönderdiği bir miktar askerle istediğini elde edebileceğini umduğunu ve bu düşünceyle Kırım'a geldiğini belirtmiştir. Şayet Osmanlı Devleti ilkbaharda donanmasını Karadeniz'e çıkarıp, Hotin, Özi, Bender sınırlarına asker tayin edip, maiyetinde 40-50.000 asker toplayarak, karada ve denizde hazır olursa Rusların bundan korkarak isteklerinden vazgeçeceklerini düşündüğünü söylemiştir. Ardından Çariçenin oğlu Pavel'den¹⁹⁶ korktuğunu, Leh Kralı Çariçenin sevgilisi olduğundan bu seyahat sırasında kendisini karşılayınca Kralı da Herson'a beraberinde götürceğini ifade etmiştir. Ayrıca Rusların esas amacının İran'ı istila olduğuna ve Lezgilere

¹⁹² Zinkeisen, *a.g.e.*, C: VI, s. 613.

¹⁹³ 12 R 1201/1 Şubat 1787'de Reisülküttap Ataullah Efendi azledilmiş ve yerine Tevkiî Süleyman Feyzi Efendi getirilmiştir. Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, C: IV, s. 12.

¹⁹⁴ Zinkeisen, *a.g.e.*, C: VI, s. 616-617.

¹⁹⁵ Sir Robert Ainslie (1729/30-1812), şarkiyatçı, nümizmat ve diplomat. 1776-1792 yılları arasında Osmanlı başkentindeki İngiliz elçisi. Daha detaylı bilgi için bkz. G.L.C., "Ainslie, Sir Robert, Bart", *The Biographical Dictionary*, C: I (II. Kısım), London 1842, s. 568-569

¹⁹⁶ Pavel Petroviç (1754-1801), 1796-1801 yılları arasında Rus çarı. Daha detaylı bilgi için bk. Michael Newton, "Paul I of Russia (1754-1801)", *Famous Assassinations in World History: An Encyclopedia*, C: I, 2014, s. 409-412.

de Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğünü gösterip, “bizimle savaşı bırakın” demeye getirdiklerine dikkat çekmiş ve Avusturya'nın iç meseleleri yüzünden Osmanlı Devleti'ne savaş açamayacağından, keza Venedikliler de Avusturya'dan emin olmadıklarından ortak hareket edemeyeceklerinden endişeye gerek olmadığını belirtmiştir.¹⁹⁷ Ne var ki daha sonraki gelişmelerden anlaşıldığı üzere İngiliz Elçi, Leh Kralı ve Avusturya konusunda yanlış ve yanlış tahminlerde bulunmuştur.

2.1. Çarıçenin Kırım Seyahati Hakkında Osmanlı Devleti'ne Yapılan Bildirimler

Çarıçenin seyahatinin diğer Avrupalı devletler ve Rus sınırı yakınındaki Boğdan Voyvodası tarafından dikkatle takip edildiği, bunlar aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin seyahate ilişkin bilgi toplamaya çalıştığı ve edinilen bu bilgilerde kısmen yanlış ya da eksikler olabildiği görülmektedir. Bu hususta Boğdan Voyvodası gönderdiği bir yazıda; Çarıçenin Şubat ayının 12'sinde pek çok adamıyla ve Fransa ile İngiltere devletlerinin elçileriyle beraber Kiev'e geldiğini, Herson'a gidişin ise suların yükselmesi ve veba çıktığının duyulması nedeniyle Nisan sonlarına doğru düşünüldüğünü ve bazılarının ifadesine göre de Çarıçenin Kiev'de bir süre ikamet ettikten sonra Herson'a varmayıp, St. Petersburg şehrine geri döneceğini bildirmiştir.¹⁹⁸

Keza konu ile ilgili olarak Padişaha sunulan bir takrirden, Prusya elçisi tercümanını Babiali'ye göndererek Rus Çarıçesinin Kiev'e geldiği ve Mayıs ayının ikinci günü Kiev'den Herson'a hareket edeceği bilgilerini ilettikten sonra, eğer Çarıçe Kırım'a doğru yoluna devam ederse savaş tehlikesinin olmadığını, fakat etmezse savaş ihtimali bulunduğunu belirtmiş ve hazırlık yapılmasını önermiştir. Aynı hususla ilgili olarak İngiliz Elçi Ainslie de tercümanı vasıtasıyla daha önceki ifadelerine benzer bir biçimde Rusların bu taraflarda muharebe edeceğini düşünmediğini, amaçlarının Lezgi, Soğucak, Dağıstan ve Gürcistan tarafları olduğunu ifade ederek, bu durumu İsveç Devleti yetkililerinin de teyit ettiğini belirtmiştir.¹⁹⁹ İngiltere Elçisi daha sonra tercümanını Sadrazama göndererek, Rus Çarıçesinin Kiev'den hareket ettiğini ve gizlice Herson'a gelen Avusturya İmparatoru II. Joseph ile görüşeceklerini ve sonraki hareketlerinin Kırım'a yönelik olup olmadığını bilinmediğini ifade etmiştir. Ayrıca İmparator ve Çarıçenin görüşme konuları arasında Polonya meselesinin bulunduğu da

¹⁹⁷ Ahmed Vâsîf, *a.g.e.*, s. 385-387; Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, C: IV, s. 16-18. Ahmed Cevdet'in eserinde mükâleme tarihi görülmemektedir. Bununla ilgili bk. Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, C: IV, s. 16.

¹⁹⁸ BOA, AE. SABH. I, 98/6668, 3 C. 1201/23 Mart 1787 (Boğdan Voyvodasından gelen havadis kaimesi).

¹⁹⁹ BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 1430/58565; ayrıca bk. Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi. Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, s. 227.

değınmiş ve Rusların sınırlara bu kadar asker yığmalarındaki maksadın Dağistan ve Lezgi tarafları olduğunu yinelemiştir. Bunun üzerine Sultan I. Abdülhamid de hattında Dağistan ve Lezgi taraflarının Osmanlı Devleti'nden olası yüz çevirmelerinin engellenmesini istemiştir.²⁰⁰

2.3. Avusturya İmparatoru II. Joseph'in Çariçe İle Birlikte Seyahati

Avusturya İmparatoru II. Joseph'in Çariçe ile olan yakın ilişkilerinden dolayı Kırım'a birlikte gidip gitmeyecekleri Osmanlı Devleti'nde dikkatle takip edilen konulardan biri olmuştur. Bu hususta Boğdan Voyvodasının gönderdiği bir yazıda; Avusturya İmparatorunun 20 Şubat'ta Viyana'dan Kiev'e doğru yola çıktığı, Lviv/Lemberg'de 7 gün ikamet ettikten sonra Çariçe ile Kiev'de mülakat edip, oradan birlikte Herson'a seyahat edecekleri belirtilmiştir. Öte yandan 22 Mart'ta İspanya Baştercümanının Babıali'ye gelip, kendilerine Viyana'dan gelen bir haberde Avusturya İmparatorunun Çariçe ile mülakattan vazgeçtiğinin bildirildiğini iletmesi üzerine bu durum Babıali'de tereddüt uyandırmış ve Boğdan Voyvodasının yazısının daha önceye ait olma ihtimali üzerinde durulmuştur. Konuyu yakından takip eden Sultan I. Abdülhamid de anlatılanların birbiriyle örtüşmemesinden dolayı konunun araştırılmasını istemiştir.²⁰¹ Keza bu hususta Viyana'dan gönderilen bir yazıda ise; İmparator II. Joseph'in yanında bir general ve maiyetiyle²⁰² birlikte 13 Mart'ta seher vakti Viyana'dan²⁰³ hareket ettiği ve daha önce belirtildiği gibi önce Lviv'e, oradan da Çariçe ile buluşacağı yer olan Herson'a geçeceği,²⁰⁴ hatta eski Boğdan Voyvodası Aleksandr'ın²⁰⁵ kılık değiştirerek Kiev'e gelip, gizlice Rus Çariçesiyle buluştuğu zikredilmiştir. Bunun üzerine Sultan I. Abdülhamid mülakatın doğrulanmasını ve İmparatorun tam olarak ne zaman geleceğinin belirlenmesini

²⁰⁰ BOA, AE. SABH. I, 13/1191; Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 227.

²⁰¹ BOA, AE. SABH. I, 98/6668, 3 C. 1201/23 Mart 1787 (Boğdan Voyvodasından gelen havadis kaimesi). Yüksel, a.g.m., s. 1345.

²⁰² BOA, *Cevdet Hariciye (C. HR)*, 15/704 (Beç şehrinde 18 Nisan tarihiyle gelen kağıdın tercümesi).

²⁰³ BOA, AE. SABH. I, 86/5934, 3 B. 1201/21 Nisan 1787 (Eflak Voyvodasından gelen havadis kaimesi).

²⁰⁴ BOA, C. HR, 15/704.

²⁰⁵ Aleksandr Mavrokordato (Firaris) (1754-1819), 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi esnasında 1774'te Ruslara esir düşmüştür. 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Barış Antlaşması ile Boğdan'a gelmiş, akabinde Divan-ı Hümayûn'da tercüman olan Nikola'ya damat olmuştur. Ardından tercümanlığa getirilmiştir. Boğdan Voyvodalığı boşalınca buraya voyvoda olarak atanmıştır. Burada halka eziyet ettiği gibi Ruslarla iş birliği yaparak, Osmanlı Devleti'ne de ihanet etmiştir. Bu durumun anlaşılması üzerine 17 Aralık 1786'da görevden alınmış (Ahmed Vâsif, a.g.e., s. 372) ve İstanbul'a dönmesi istenmiştir. O sıralarda Hotin'de bulunan Şahin Giray'ın refakatçisi Laşkarev ve Yaş'taki Rus Konsolosu İvan Selunskiy'in yardımıyla Lehistan'a kaçmış, oradan da Rusya'ya geçmiştir. Ahmed Vâsif, a.g.e., s. 380; *Osmanlı-Rus İlişkileri*, s. 569-570; Jorga, a.g.e., C: V, s. 55-56. Çariçe Kırım'dan dönerken uğradığı Poltova'da Aleksandr Mavrokordato ile de görüşmüştür. Bessarabova, a.g.e., s. 256.

istemiştir.²⁰⁶ Nihayet 16 Mayıs 1787 tarihinde Avusturya İmparatoru'nun Herson şehrine geldiği ve iki gün sonra da Rus Çariçesinin aynı şehre ulaştığı bilgisi verilmiştir.²⁰⁷

Bu arada toplanan Divan ise o zamanlar bütün Avrupa'yı meşgul eden Çariçenin bu meşhur seyahati ve sonuçlarıyla ilgili gerildiği gibi Çariçenin İmparator ile olan ilişkilerinin de açıklığa kavuşturulmasını beklemekteydi. Bu hususta Avusturyalı yetkililer seyahatin Osmanlı Devleti'ne olumsuz bir etkisi olmayacağını temin ederek, mevcut endişeleri gidermeye çalışmaktaydılar. Öte yandan İmparator II. Joseph ise bu seyahatle Rusya ile olan ittifakını pekiştirmek yanında Çariçeye kendini beğendirmek ve Babıali ile Rusya arasında Fransa ile birlikte arabuluculuk yapmak istemekteydi. Ancak Reisülküttap Efendi, Avusturya İmparatorunun bu tasavvurunu meseleyi iki ülkenin kendi aralarında halletmeleri gerektiği düşüncesiyle kabul etmemiştir.²⁰⁸

2.4. Rus Elçisi Bulgakov ve Avusturya Elçisi Ratkeal'ın Herson Seyahati Öncesi Sadrazamla Görüşmeleri

Rus Elçisi Bulgakov, Çariçe II. Katerina ile Herson'da buluşmadan önce iki devlet arasındaki meseleleri Reisülküttap ile görüşmek istemiştir. Bu görüşme esnasında Reisülküttap; Eflak ve Boğdan Hristiyanlarının Ruslar tarafından tahrik edilmelerinin ve İskenderiye Genel Konsolosunun entrikalarının son bulmasını istemiştir. Ayrıca Rus İmparatorluğu'nun Osmanlı tüccarına antlaşmalara aykırı olarak kötü davranmasının ve kendilerinin Rus mallarından %3 gümrük vergisi alırken Rusların Türk mallarından %25 gümrük vergisi almalarının önlenmesini istemiştir. Bundan başka görevden alınan ve Rusya'ya kaçan Boğdan Voyvodası Mavrokordato'nun iadesini ve Rusya'ya ait olmayan Gürcistan'daki Rus birliklerinin geri çekilmesini talep etmiştir. Bulgakov ise bu talepler karşısında sessiz kalmayı yeğlemiştir. Bu arada Şeyhülislam'ın taki bir divanda barışı zedelediği için Bulgakov'un seyahatine engel olunması ve Yedikule'ye hapsedilmesi dahi tartışılmış, ancak bu son

²⁰⁶ BOA, AE. SABH. I, 86/5934.

²⁰⁷ Sultan I. Abdülhamid bu haber üzerine "Bu iki kafirin mülakatları encam-ı kar neye müncer olub, merâmları dahi tashih olunup", bildirilmesini istemiştir. BOA, Bab-ı Asaftı Amedi Kalemi (A.[AMD]), 28/45; Sarıcaoğlu, a.g.e., s. 227. Daha önce söz konusu tarihlere Avusturya İmparatorunun ve Rus Çariçesinin "Kaydak"ta buldukları ifade edilmişti. Bununla ilgili bk. *Taurische Reise*, s. 111; *Anecdotes*, s. 206-207; Segur, a.g.e., C: III, s. 103. Zikredilen belgede ise "Kaydak"tan "Herson" olarak bahsedildiği anlaşılmaktadır. Keza daha önce ifade edildiği üzere Herson'a gidiş tarihinin ise bazı Osmanlı kaynaklarında 25 Mayıs olarak belirtildiği görülmektedir. Enveri Tarihi'nden aktaran Bayram, a.g.t., s. 236.

²⁰⁸ Zinkeisen, a.g.e., C: VI, s. 617.

derece uç görüşe, ortada Çariçenin hedefi ile ilgili net bir şey olmadığından mutedil kimseler katılmamışlardır.²⁰⁹

Avusturya Elçisi Baron Herbert von Rathkeal da Herson'a gitmeden önce Babıali'ye Avusturya İmparatoru Herson'a gittiğinde kendisinin de İmparatorun davetlisi olarak gideceğini, ancak ne zaman gideceğinin tam olarak belirlenmediğini bildirmiştir.²¹⁰

Daha sonra Sadrazam Avusturya Elçisinden Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki meselelerin çözülmesine yardımcı olmasını istemiştir. Nitekim Herbert de meselelerin çözümüne katkı sağlamaya oldukça sıcak bakmaktaydı. Ne var ki Herbert'in bu şekilde bir tavır sergilemesi Rus Elçisi Bulgakov'u rahatsız etmekte, hatta konuyla alakalı olarak meseleleri Çariçeye kendisinden önce bildirdiği için Herbert'ten şikâyetçi olmaktaydı. Nihayet Çariçe II. Katerina ile buluşmak için Avusturya Elçisi Herbert 15 Nisan'da bir Rus ticaret gemisiyle, Bulgakov da 25 Nisan'da başka bir gemiyle İstanbul'dan yola çıkmış ve 30 Nisan'da Sivastopol'a ulaşmıştır.²¹¹

1.5. Çariçe ve İmparator Kırım'da

Osmanlı kaynaklarına göre Çariçe II. Katerina ve İmparator II. Joseph'in Kırım'a geleceği kesinlik kazandıktan sonra Kırım'da görevli Rus yetkili, kazalardan 2.000 adet beygir toplamış ve 3 beygire 1 kişi bakmak üzere 600 Müslüman/Türk'ü de 25 Mayıs'ta birlikte götürmüştür. Ayrıca Kırım'a komutan tayin edilen Kenas da Kırım'da bulunan Müslümanları bir yere toplayarak, Çariçe Kırım'a gelince hizmette kusur edilmemesini tembihlemiştir. O sırada Kırım limanında 20 kalyon, 20-30 kadar ufak firkateyn bulunmakta olup, yaklaşık 20.000 Rus askeri de iki ay önce Kırım'a gelmiş ve gemilere bindirilmişlerdir. Ayrıca Kırım içinde de tahmini 50.000 kadar Rus askerin varlığı söz konusuydu.²¹² Kırım'a gelmeden önce Çariçe Herson'da Avusturya İmparatoru onuruna ziyafet vermiş,²¹³ burada 4 gün kaldıktan sonra Kırım tarafına geçilmiştir.²¹⁴ Kırım'dan sonra Avlita/Sivastopol limanında dahi bir gün kalınarak 1 Haziran Cuma günü Bahçesaray'a gidilmiştir.²¹⁵ Bu arada Çariçe, "bir padişahlık yeri", yani Kırım'ı ele geçirmesi dolayısıyla "güya" kralların

²⁰⁹ Zinkeisen, a.g.e., C:VI, s. 618.

²¹⁰ BOA, HAT, 1442/59262 (Tarihsiz).

²¹¹ Bessarabova, a.g.e., s. 257.

²¹² BOA, AE.SABH. I, 336/23442, 12 Ş. 1201/30 Mayıs 1787 (Kapan sefinelerinden Çetecioğlu Elhac Hüseyin'in sefinesinin reisi olan Murtaza kullarının takriiri).

²¹³ BOA, TS.MA.d, 4819, 4 b.

²¹⁴ Bayram, a.g.t., s. 236.

²¹⁵ Belgede Bahçesaray'a gidiş tarihi ile ilgili olarak "Cuma Şaban 1201" bilgisi verilmiştir (BOA, TS.MA.d, 4819, 4 b). Söz konusu tarihin 14 Şaban 1201 (1 Haziran 1787) olduğu ise Segur'un yazdıklarından çıkarılabilmektedir. Segur, a.g.e., C: III, s. 121.

kralı olan Avusturya Kralı tarafından kılıç kuşandırılmıştır.²¹⁶ Diğer yerlerde de 8 gün kadar gezildikten sonra Çariçe Germançuk, Poltava ve Moskova üzerinden St. Petersburg'a dönmüştür.²¹⁷

1.6. Çariçenin Kırım Seyahati Sonrası İngiliz ve Fransız Elçilerinin Osmanlı Yetkilileriyle Görüşmeleri

Kırım seyahatini tamamlayan Çariçe St. Petersburg'a hareket ettikten sonra İngiliz Elçi Ainslie Babialı'ye gizlice gönderdiği tercümanı vasıtasıyla daha önce ifade ettikleriyle benzer biçimde Rusların savaş istemediklerini ve Avusturya'nın da iç karışıklıklar dolayısıyla savaşa mecali bulunmadığını, keza Osmanlı Devleti'nin de az vakitte savaş tedariklerini iyi bir şekilde yaptığını belirtmiştir. Ayrıca Rus Elçisi döndükten sonra Osmanlı Devleti'ne herhangi bir teklifte bulunmadan önce Osmanlı Devleti'nin kendi teklifini yapmasını, yani yeni bir yer istemesini veya uygun görülmeyen maddelerin ilgasını talep etmesini salık vermiştir. Aynı konuyla ilgili olarak Fransa Elçisi Gouffier de gönderdiği bir yazıda Rus Elçisinin yakında 5-10 madde hâlinde taleplerini Osmanlı Devleti'ne sunacağını önceden haber vermiştir. Bunun üzerine Sultan I. Abdülhamid hatt-ı hümayununda teklifin önceden hazırlanmasını emretmiştir.²¹⁸ Neticede Osmanlı Devleti yetkilileri Rus Elçisi Kırım'dan döndükten sonra tavsiyelere uygun davranarak, bir bakıma savaşa giden yolu öncelemişlerdir.

Bu arada Fransa'nın St. Petersburg'daki Elçisi Segur da eğer Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş açarsa bunun sorumlusunun Rusya olacağını Rus Devleti'ne bildirerek âdeti Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında olacaklarını ima etmiştir. Bunun üzerine Çariçe II. Katerina, Potemkin'den gerilimi tırmandıracak davranışlardan uzak durmasını istemiş ve bu konuda İstanbul'daki elçisine de Fransız Elçisine danışmadan hareket etmemesini bildiren bir mektup yazmıştır. Ancak ilginçtir ki gönderilen bu mektup Edirne civarında haydutlar tarafından yağmalanmıştır! Akabinde Potemkin de malum tavırlarına devam etmiştir.²¹⁹

Sonuç

Çariçe II. Katerina'nın Osmanlı Devleti'nin elinden planlı bir şekilde, zamana yayarak gasbettiği Kırım'ı yaklaşık 6.000 km yol kat ederek ziyaret etmesi aslında kendisinin ve dolaylı olarak Potemkin'in Kırım ve Karadeniz kıyıları ile ilgili olarak amaçları hakkında ipucu vermektedir. Çariçe Kırım'ı ziyaret ederken daha önce Rusya içine yaptığı gezide olduğu gibi Fransa, İngiltere ve Avusturya devletlerinin elçilerini de beraberinde götürmüştür.

²¹⁶ BOA, TS.MA.d, 4819, 4 b.

²¹⁷ Bayram, a.g.t., s. 236.

²¹⁸ BOA, AE.SABH.I, 368/25701 (Tarihsiz).

²¹⁹ Ahmed Cevdet, a.g.e., C: IV, s. 22.

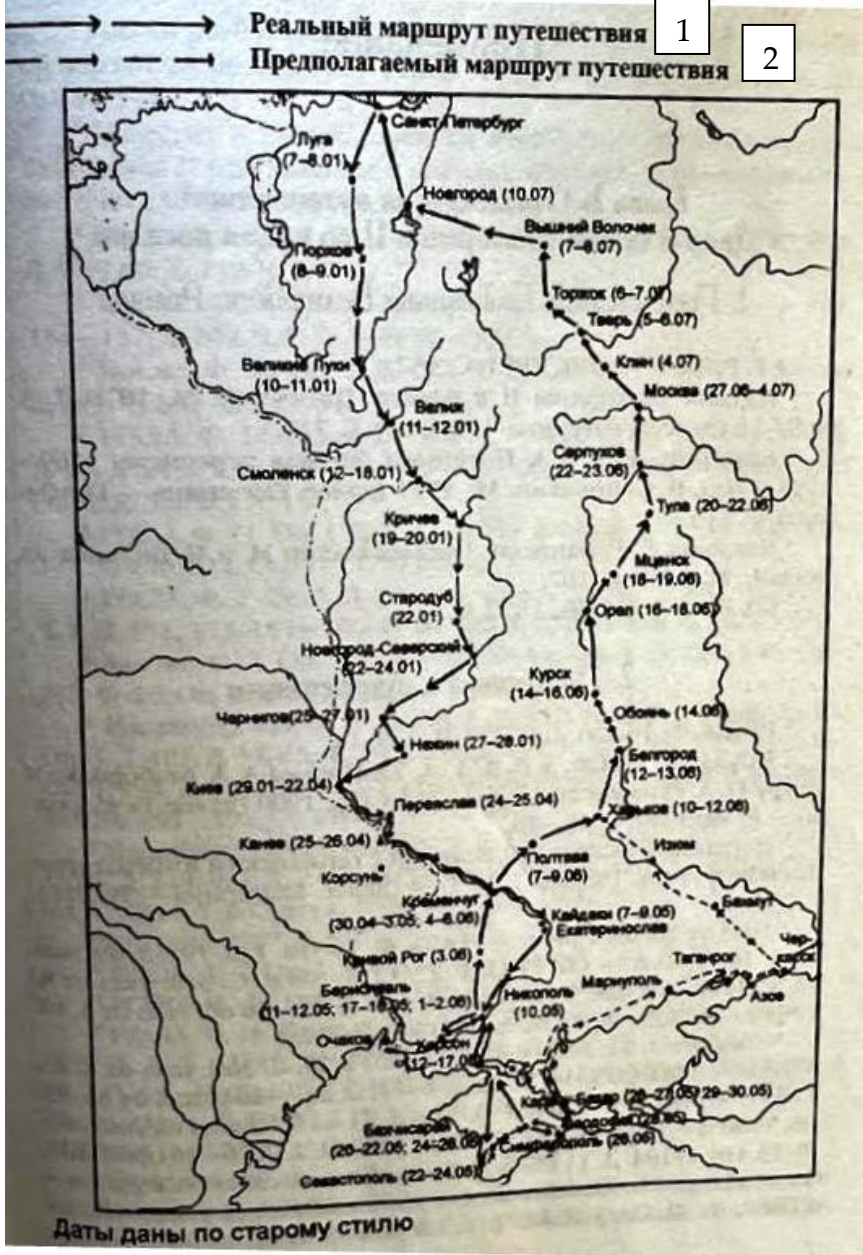
Bununla Çariçenin Fransa ve İngiltere elçilerinin ileriye dönük olarak Rus politikalarını desteklemelerini sağlamayı amaçladığı söylenebilir. Ancak bu hususta Fransa Elçisinin Rus politikalarını desteklememesi, hatta Rusya ile teklif edilen bir ittifaka sıcak bakmaması, Çariçenin Osmanlı Devleti'ne yönelik bir uzlaşma çabası içine girmesine yol açmış gibi görünmektedir. Mamafih özbeöz Türk yurdu olan Kırım'ın Çariçe tarafından hile ile gasbedilmesi Osmanlı devlet ricalinin ve halkının kabul edebileceği bir şey değildi. Çariçenin buraya Avusturya İmparatoru ile bir ziyarete kalkışması da Rusya'ya olan nefretin kolayca bir savaşa dönüşmesini sağlamıştır. Nitekim Çariçenin Kırım'dan ayrılmasını müteakip birkaç ay sonra (Ağustos 1787) Osmanlı Devleti yaptığı hazırlıklara ve aldığı önlemlere de güvenerek Kırım'ı ve Ruslara karşı kaybedebilen diğer toprakları yeniden ele geçirme ümidiyle Rusya'ya savaş ilan etmiştir.

Ek-1



Kaynak: “Rusya İmparatorluğu Majestelerinin Herson ve Taurya’ya Yolculuğunun Haritası (Carte von Reise Ihro Rüssisch: Käyserlich Majestät nach Cherson und Taurien)”, National Archives of Sweden

ЕК-2



1: Gerçek Seyahat Güzergâhi

Not: Tarihler eski usule göre verilmiştir.

2: Amaçlanan Seyahat Güzergâhi.

Kaynak: Bessarabova, a.g.e., s. 289.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri Sultan Abdülhamid I (AE. SABH. I):* 13/1191, 86/5934, 98/6668, 336/23442, 362/25264, 368/25701.
BOA, Bab-ı Asafî Amedi Kalemî (A. {AMD}): 28/45.
BOA, Cevdet Askeriye (C. AS): 1173/52265.
BOA, Cevdet Hariciye (C. HR): 81/4008, 15/704.
BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT): 1430/58565, 1442/59262.
BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d): 4819.
BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e): 12360/17.

2.Gazeteler

- “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 2 Juli 1783.
 “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 2 August 1783.
 “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 4 Oktober 1783.
 “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 22 November 1783.
 “Russland”, *Wiener Zeitung*, 10 Maerz 1784.
 “Russland”, *Wiener Zeitung*, 7 April 1784.
 “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 5 Juni 1784.
 “Kleinasien”, *Wiener Zeitung*, 24 Juli 1784.
 “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 7 August 1784.
 “Russland”, *Wiener Zeitung*, 29 September 1784.
 “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 10 November 1784.
 “Russland”, *Wiener Zeitung*, 13 November 1784.
 “Russland”, *Wiener Zeitung*, 20 November 1784.
 “Russland”, *Wiener Zeitung*, 19 Januar 1785.
 “Russland”, *Wiener Zeitung*, 18 Mai 1785.
 “Russland”, *Wiener Zeitung*, 6 Juli 1785.
 “Turkey”, *Wiener Zeitung*, 17 Dezember 1785.
 “Russland”, *Wiener Zeitung*, 4 Maerz 1786.
 “Russland”, *Wiener Zeitung*, 18 April 1786.
 “Russland”, *Wiener Zeitung*, 22 April 1786.
 “Russland”, *Wiener Zeitung*, 17 Mai 1786.

3.Kitap ve Makaleler

- ADAMCZYK, Theresia, “Die Reise Katharinas II. nach Südrussland im Jahre 1787”, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, C: VI, S: 1, 1930, ss. 25-53.
 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C: II, III, IV, İstanbul 1309.
 Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Yay. Haz. M. İlgürel, Ankara 1994.
 ALEXANDER, Manfred, *Kleine Geschichte Polens*, Stuttgart 2003.

Anecdoten zur Lebensgeschichte des Ritters und Reichs-Fürsten Potemkin, Freistadt am Rhein 1792.

BAYRAM, Ü. Filiz, *Enveri Târihi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

Beiheft zum Militair-Wochenblatt, nr: 5 (fünftes Heft), Berlin 1872.

BEREJKOVA, M. N., *Plan Zavoevaniya Krıma, Sostavlenıy v Tsartvovanie-Gosudarya Alekseya Mihayloviça Uçenim Slavyaninom Yüriem Krijaniçem, St. Petersburg 1891.*

BESSARABOVA, Nina, *Puteşestviya Ekaterini Velikoy po Rossii ot Yaroslavya do Krıma, Moskva 2014.*

BEYDİLLİ, Kemal, *Osmanlı-Prusya İttifâkı, İstanbul 1984.*

BEYDİLLİ, Kemal, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar, İstanbul 1985.*

Briefe, Charaktere und Gedanken des Prinzen Carl von Ligne, Leipzig 1812.

DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: V, İstanbul 1971.*

DAVIES, Norman, *Avrupa Tarihi, İstanbul 2006.*

DJUVARA, Trandafir G., *Türk İmparatorluğunun Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281-1913), Fr. Çev. Pulat Tacar, İstanbul 2017.*

Du Loir, *Les voyage du sieur Du Loir, Paris 1654.*

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, C: I, Ankara 1955.*

FISHER, Alan, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783, Cambridge 1970.*

GAFAROV, Orkhan, *Rus Dış Politikasında Kimlik Arayışı: Batı'dan Kopuşun Tarihsel Analizi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.*

GRIFFITHS, David M., “Catherine II Discovers the Crimea”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Bd. 56/3 (2008) ss. 339-348.*

HALEM, Gerhard Anton von, *Lebensbeschreibung des Russischen-Kaiserlichen General-Feldmarschalls Burkhard Christoph. Grafen von Münnich, Oldenburg 1803.*

JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C: V, Çev. N. Epeçeli, İstanbul 2005.*

Joseph II. und Katharina von Russland: Ihr Briefwechsel, Wien 1869.

KÖMÜRCÜYAN, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi. XVII. Asırda İstanbul, İstanbul 1988.*

KRATZER, Roland, “Die Reisen Joseph II.”, *Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades eines Magisters der Philosophie an der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz 2014.*

MADARIAGA, Isabel de, *Katharina die Grösse, (aus dem Englischen von Karl A. Klewer)*, Wiesbaden 2004.

Mufassal Osmanlı Tarihi, C: V, İstanbul 1962.

Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi (Ahmed Câvid Bey'in Müntehabâtı), Haz. Adnan Baycar, İstanbul 2004.

ÖZER, Abdürrahim, *The Ottoman-Russian Relation between the Years 1774-1778*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, The Institute Economics and Social Sciences of Bilkent University, Ankara 2008.

PAÇO, David Do, "A Social History of Trans-Imperial Diplomacy in a Crisis Context: Herbert von Rathkeal's Circles of Belonging in Pera, 1779-1802", *The International History Review*, C: XLI, S: 5, 2019, ss. 981-1002.

POTEMKIN, Grigorii Aleksandrovich, *Memoirs of the Life of the Prince Potemkin, Transl. from Germany*, London 1812.

SARICAOĞLU, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi. Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001.

SEGUR, Ludwig Philipp *Denkwürdigkeiten, Rückerinnerungen und Anekdoten aus dem Leben des Grafen von Segur, (aus dem Französischen übersetzt durch D. v. W)*, C: III, Stuttgart 1827.

SOYSAL, İsmail, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara 1999.

ŞİROKORAD, A. B., *Osmanlı-Rus Savaşları*, İstanbul 2009.

Taurische Reise der Kaiserin von Russland Katharina II (aus dem Englischen übersetzt), Koblenz 1799.

Taylesanzâde Hafız Abdullah Efendi Tarihi. İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789), Haz. Feridun M. Emecen, İstanbul 2003.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C: IV/I, Ankara 1995.

YÜKSEL, Sinan, *Rusya'nın Karadeniz Devleti Olma Süreci ve Bu Süreçte Rus-Osmanlı İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.

YÜKSEL, Sinan, "Küçük Kaynarca'dan Yaş Antlaşması'na Kadar Eflak-Boğdan Üzerinde Osmanlı Rus Nüfuz Mücadelesi", *Belleten*, C: LXXXIII, S: 297, 2019, ss. 605-632.

YÜKSEL, Sinan, "II. Ekaterina'nın Kırım Seyahati", *History Studies*, C: XII, S: 3, (June 2020), ss. 1335-1349.

ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, C: VI, Gotha 1859.

4.Ansiklopedi Maddeleri

Allgemeine Encyclopaedia der Wissenschaften und Künste, C: II/3, F. A. Brockhaus 1819, ss. 134.

"Krizanic, Jurac", *AnaBritannica*, C: XIV, ss. 4.

BALA, Mirza, "Kırım", *İA*, C: VI, ss. 741-746.

BEYDİLLİ, Kemal, "Yûsuf Paşa, Koca", *DİA*, C: XLIV, ss. 23-25.

BEYDİLLİ, Kemal, "Polonya: Tarih", *DİA*, C: XXXIV, ss. 309-317.

"Bezborodko (Prens) Aleksander Andreyeviç", *AnaBritannica*, C: IV, ss. 107.

"Cobenzl, Johann Ludwig Joseph Graf von", *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, C: II, Wien 1857, ss. 390-391.

G.L.C., "Ainslie, Sir Robert, Bart", *The Biographical Dictionary*, C: I (II. Kısım), London 1842, ss. 568-569.

HÜFFER, "Cobenzl, Ludwig Graf C.", *Allgemeine Deutsche Biographie*, C: IV, Leipzig 1876, ss. 355-363.

İNALCIK, Halil "Kırım Hanlığı", *İA*, C: VI, ss. 741-756.

"Kırım", *DİA*, C: XXV, ss. 447-449.

KRAELITZ-GREIFENHORST, Friedrich v., "Rathkeal, Peter Philipp Herbert Freiherr von", *Allgemeine Deutsche Biographie*, C: LIII, 1907, ss. 210-215.

"Ligne (Prens), Charles-Joseph (1735-1814)", *Anabritannica*, C: XIV, ss. 474.

MAYKOV, P., "Bulgakov, Aleksandr Yakovleviç", *Ruskiy Biografiçeskiy Slovar*, C: III, Sankt-Petersburg 1908, ss. 458-460.

NEWTON, Michael, "Paul I of Russia (1754-1801)", *Famous Assassinations in World History: An Encyclopedia*, C: I, 2014, ss. 409-412.

"Stanislaw II August Poniatowski", *Anabritannica*, C: XX, ss. 21.

5. Elektronik Kaynaklar

"Alexander Matwejewitsch Dmitrijew-Mamonow", de.wikipedia.org/wiki/Alexander_Matwejewitsch_Dmitrijew-Mamonow

"Charles-Joseph de Ligne", de.wikipedia.org/wiki/Charles-Joseph_de_Ligne

"Jurac Krizanic", [de.wikipedia.org](https://de.wikipedia.org/wiki/Jurac_Krizanic)

"Krijaniç, Yorii", [ru.wikipedia.org](https://ru.wikipedia.org/wiki/Крижанич_Юрий)

"Krim", de.wikipedia.org/wiki/Krim

"Lykurg (Sparta)", [de.wikipedia.org/wiki/Lykurg_\(Sparta\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Lykurg_(Sparta))

"Louis-Philippe de Ségur", de.wikipedia.org/wiki/Louis-Philippe_de_Ségur

"Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul-Gouffier", de.wikipedia.org/wiki/Marie-Gabriel-Florent-Auguste_de_Choiseul-Gouffier

PLERSZ, Jan Bogumi, "Catherine II Greeted in Kaniv", Polish History Museum.

PLERSZ, Jan Bogumi, "Fireworks in honor of Catherine II in 1787", Borys Voznytskyi Lviv National Art Gallery.

"Sergey Lazareviç Laşkarev", [ru.wikipedia.org](https://ru.wikipedia.org/wiki/Лазарев_Сергей)

"Solon", de.wikipedia.org/wiki/Solon

AN OTTOMAN LITHOGRAPHIC STONE FROM THE TRABZON MUSEUM*

*Turan TAKAOĞLU***

ABSTRACT

This study presents a unique instance of a lithographic stone from the early 20th century that is currently housed at the Trabzon Museum. The limestone block in question exhibits a cream coloration and possesses two surfaces that are notably smooth and flat. One side of the block showcases hand-drawn depictions of commercial images, while the other side presents a map delineating the geographical aspects of the Çanakkale Strait. This particular work holds great significance in the context of Ottoman printing history, since it not only contributes to our understanding of this field but also sheds light on several fragmented depictions of lost Ottoman commerce. The labels illustrated on Side A of the lithographic stone exhibit three different types: unilingual, bilingual, or trilingual. These labels make use of many languages including French, Greek, Ottoman Turkish, Armenian, and English. Within the aforementioned categories, there exists a label that pertains to a producer of mineral water situated in Sürmene. Additionally, two labels are associated with pharmacies operating in Trabzon and Samsun respectively. Furthermore, one label corresponds to a manufacturing facility engaged in the production of Douzico, while another label is attributed to a vendor of quinine sulfate originating from London. It is likely that the printing establishments in Trabzon served not only the local community, but also the surrounding communities, potentially extending as far as Samsun and possibly beyond. The inclusion of the Çanakkale Strait map on Side B provides valuable evidence that contributes to our understanding of the geographical nomenclature pertaining to both the European and Asian regions of Çanakkale during the 1910s, immediately preceding the commencement of the Gallipoli Campaign. This particular map can be regarded as the most extensive and thorough representation of the Çanakkale Strait during the specified time period.

Keywords: Late Ottoman Period, Lithography Stone, Trabzon Museum, Ottoman Commercial life, Map of the Çanakkale Strait

TRABZON MÜZESİNDE BULUNAN OSMANLI DÖNEMİNE AİT BİR TAŞ BASKI

* *Gönderim Tarihi:12.09.2023. Kabul Tarihi:23.09.2023.*

** *Prof. Dr., Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, ÇANAKKALE. takaoglu@comu.edu.tr, ORCID:0000-0002-2236-9154.*

ÖZ

Bu makalede, Trabzon Müzesi'nde bulunan yirminci yüzyıl başlarına ait nadir bir litografi taşı örneği tanıtılmaktadır. Krem renkli, düz iki yüzü olan bu kireçtaşı bloğun bir yüzünde elle çizilmiş ve kazınmış ticari resimler, diğer yüzünde ise Çanakkale Boğazı haritası yer almaktadır. Bu eser sadece Osmanlı matbaacılık tarihine katkı sağlaması açısından değil, aynı zamanda artık kayıp olan Osmanlı ticari yaşamına ait bazı imgeler hakkında bilgi vermesi yönüyle de önemlidir. Bu litografik taşın A yüzündeki etiketler Fransızca, Osmanlı Türkçesi, Yunanca, Ermenice ya da İngilizce olmak üzere tek dilli, iki dilli ya da üç dillidir. Etiketlerden biri Sürmene'deki bir maden suyu üreticisine, iki adeti biri Trabzon ve diğeri Samsun'da bulunan eczanelere, biri duziko (düz rakı) üretim firmasına ve biri de Londra menşeli kinin sülfat satımına ilişkindir. Trabzon'daki matbaalar muhtemelen sadece kentten değil, Samsun'a kadar, hatta daha da ötesindeki komşu bölgelerdeki yerleşimlerin de ihtiyaçlarını karşılıyor olmalıydı. Eserin B yüzünde yer alan Çanakkale Boğazı haritası ise, 1910'lu yıllarda Çanakkale Savaşı hemen öncesinde yörenin hem Avrupa hem de Asya yakasındaki yer adları hakkındaki bilgilerimizi artıran önemli bir belgedir. Bunun şimdiye kadar Çanakkale Boğazı ile ilgili ele geçmiş en detaylı harita olduğu söylenebilir.

Anahtar Sözcükler: Geç Osmanlı Dönemi, Litografi Taşı, Trabzon Müzesi, Osmanlı ticari yaşamı, Çanakkale Boğazı Haritası

Introduction

A rare example of an early 20th-century lithography stone that features hand-drawn commercial images on one side and a map of the Çanakkale Strait on the other side has recently been recognized by the present author among the inventories of the Trabzon Museum (Figs. 1-2).¹ This relic is not only significant for adding to the history of Ottoman printing, but also for providing insight into some of the disparate images of lost Late Ottoman period commercial life that was centered around Trabzon. It seems unlikely that the finding of this lithographic stone in Trabzon is a coincidence given the importance of the city in the late 19th and early 20th century Ottoman provincial printing industry.

The term lithography derives from the ancient Greek words “λίθος” (lithos/stone) and “γράφειν” (graphein/to write). The printing technique of lithography is commonly believed to have been invented by German playwright Alois Senefelder in the 1790s.² Senefelder's method of printing was essentially

¹ The Trabzon Museum acquired this printing stone in 1989. Inventory Number 767. This cream-colored limestone block with two smooth, flat sides measures 26,5 cm in width, 37,5 cm in length, and 5 cm in thickness)

² Alois Senefelder, *Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerei*, München 1818; J. H. M. Poppe, *Die Lithographie oder Steindruckerei im ganzen Umfang und in allen Manieren nach den neuesten Erfindungen*, Stuttgart 1833; Ludwig Pietsch, *Alois Senefelder, Erfinder der Lithographie. Festschrift zum 100sten Geburtstag Senefelder's am 6. November 1871*,

based on the artist's creation of an image and writings with the use of a special type of greasy substance (lithographic crayon or lithographic ink) on the surface of the printing stone made from a special quality of limestone. The following steps include a series of chemical processes applied to the surface created by a greasy crayon or ink to ensure that only the drawn and written areas could receive ink during the printing process.

The Ottoman state's acquaintance with the lithography technique dates to 1831, when Henry Cayol, a French lawyer from Marseille, established the first lithographic press in Istanbul in the reign of Ottoman Sultan Mahmud II.³ The art of lithography took on a special significance for the printing of military literature under the patronage of the statesman Koca Hüseyin Mehmed Pasha during the first decade, immediately after its introduction in Ottoman life. Because the development of lithography made it possible to print both text and images on the same paper, works of military literature had the opportunity to have illustrations. Subsequently, lithography began to spread rapidly throughout the Ottoman Empire, producing not only prints of military nature but also works of literature such as folk tales that appealed to different segments of Ottoman society. Antoine Zellich carried on the lithography tradition in Istanbul after Cayol's unexpected death during the cholera epidemic that took place in Istanbul in 1865.⁴ The limestone used in lithography was initially imported from sources in Solnhofen and Munich in Germany, but due to its high quality, limestone quarries later found in the Akçaköy quarries of Mihaliç town in Balıkesir Province became highly suited for this task.⁵ Despite its quality, it does not seem likely that the Akçaköy quarry was intensively exploited for economic purposes by the Ottoman printing houses due mainly to the advent of new printing technologies.

It is indisputable that Trabzon had a significant, leading socio-economic background that allowed the printing industry to be used in the middle of the

Springer'sche Buchhandlung, Berlin. 1873; Georg Fritz, *Handbuch der Lithographie: nach dem gegenwärtigen Stande dieser Technik*, W. Knapp, Halle 1901, pp. 1-2. Wilhelm Weber, Aloys Senefelder, *Erfinder der Lithographie: Daten zum Leben und Wirken*, Polygraph Verlag, Frankfurt 1981.

³ Johann Strauss, "Livre français d'Istanbul (1730-1908)", *Livres et lecture dans le monde ottoman. Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée. Série histoire*, Paris 1999, p. 277; Atilla Atar, *Başlangıcından Günümüze Taşbaskı*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1995, p. 77; İsmail Keskin, "1831-1920 yılları arası Türkiye'deki litografi (taşbaskı) sanatı", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, No: 38, Year: 2017, p. 11.

⁴ Grégoire Zellich, *Notice historique sur la lithographie et sur les origines de son introduction en Turquie*, Istanbul 1895; Grégoire Zellich, "Türkiye'de taş basmacılığı", *Hayat Tarih Mecmuası*, No: 5, Year 1973, pp. 24-27.

⁵ Grégoire Zellich, "Türkiye'deki litografi taşı yatakları", *Hayat Tarih Mecmuası*, No: 6, Year 1973, pp. 66-68.

19th century. Trabzon was unquestionably among the major Ottoman coastal cities where technological advances were first introduced, along with cities such as Istanbul, Izmir, and Thessaloniki in the late Ottoman era. Establishments of new provincial printing houses were evidently among these new advances. It has been demonstrated elsewhere that Trabzon was the first location outside of Istanbul where a state-owned printing house was founded in 1865, namely *Matbaa-i Vilâyet-i Trabzon*.⁶ The decision to establish a state-owned printing house in Trabzon was apparently influenced by the city's prominent leading position in the Black Sea. A rare example of a lithographic stone introduced here in this modest essay could therefore be viewed as a material manifestation of the technologies used Ottoman printing life in Trabzon.

Interpretation of Images on the Lithographic Stone from Trabzon

Both sides of the lithographic stone from the Trabzon Museum bear images from its final use. Because the lithographic stones were re-used repeatedly, the images on the example from Trabzon belong to its final use. This is because it is necessary to grind out the image printed the last time so that the stone can be re-used for new lithography subjects. This involves the removal of the chemically processed top layer from the stone by using a grinding stone, resulting in the exposure of new, unprocessed stone underneath. It is customary to write and draw on the printing stones backwards, resulting in a final print that is the reverse of what is seen on the printing stone.

One side of this printing stone (Side A) was entirely filled with commercial labels to be cost-effective since some of them were positioned in various orientations to fill in the blank spaces over the surface (Fig. 1). This is because the labels were cut out and attached to glass bottles or boxes after being printed on paper. Side B, on the other hand, bears only a depiction of the map of the Çanakkale Strait, mainly in Greek (Fig. 2). The coastal zone facing the Gulf of Saros from the north, belonging at present to the towns of Enez and Keşan, was also marked on the map with its major settlements. The lithographic stone under examination could be dated to the early 1910s based on certain criteria mentioned below.

Side A

The largest commercial label depicted on Side A is trilingual, written in Greek, French, and Armenian languages (Fig. 3). This label may have been intended for the mineral waters bottled at the spring of Sürmene. The label has the following information in all these three languages: "Sürmene- Bicarbonate Mineral Water- Aids Digestion-Recommended for Stomach & Intestinal

⁶ Hüseyin Albayrak, Doğu Karadeniz Bölgesinde ilk Matbaa, İlk Gazete ve İlk Salname", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, No. 4, pp. 39-40.

Disorders- Distributor M.K. Gurdjian- (Turkey) Trebizonde (Black Sea).” The tughra of the Ottoman Sultan Mehmed V (reign: 1909-1918) exists in the upper part of the central panel and is the largest panel that is composed in French. The remaining two circular figures located above the Greek and Armenian writings are not detectable due to wear. The use of a trilingual label was clearly related to the multicultural facets of the cities of Trabzon and Istanbul where the mineral waters of Sürmene were apparently consumed. The transliteration of the French and Greek writings are as follows:

French: SURMENE- EAU MINERALE BICARBONATÉE- NATURELLE- FACILITE LA DIGESTION- RECOMMANDÉE POUR LES MALADIES DE L’ESTOMACH & DES INTESTINS- CONCESSIONNAIRE MISSAK K. GURDJIAN- (TURQUIE) TREBIZONDE (MER NOIRE)

Greek: ΣΟΥΡΜΕΝΑ- ΦΥΣΙΚΟΝ- ΜΕΤΑΛΛΙΚΟΝ ΥΔΩΡ ΔΙΕΥΚΟΛΥΝΕΙ ΤΗΝ ΠΕΨΙΝ ΘΕΡΑΠΕΥΕΙ- ΤΑ ΝΟΣΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΤΟΜΑΧΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΝΤΕΡΩΝ- ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΟΣ Μ.Κ. ΚΟΥΡΔΖΙΑΝ- ΕΝ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΙ

It can easily be deduced from this commercial label depicted on our lithographic stone that the town of Sürmene was the major source of mineral water in Trabzon in the 1910s, following the well-known source of Kissarna, located about 7 km from the city center. According to this label, the distributor of the Sürmene mineral water source was an Ottoman-Armenian named Missak K. Gurdjian. We are currently unsure of the precise duration of the commercial use of Sürmene mineral water sources. One of the handbooks prepared on behalf of the Intelligence Divisions of the Admiralty, the Military, and the Foreign Office in 1917 for the British delegates participating in the Paris Peace Conference of 1919 surprisingly provided detailed information on the geographical, economic, historical, and political aspects of the area of Trabzon. This handbook records two mineral water sources that were marketed in Trabzon during this period. The information in this handbook is as follows:⁷ “*Kissarna and Sürmene have mineral water springs; the waters are bottled and sent to Constantinople.*” Another source of information about the Sürmene's mineral water is the 1922 report written by G. Bie Rayndal, the American consul general in Istanbul, on behalf of the United States Department of Commerce. Here's how he put it:⁸ “*Mineral water for the table of excellent quality is bottled at Kissarna and Sürmeneh (Trebizond).*” We are unable to infer from these two comparable reports if the mineral water spring at Sürmene maintained its economic importance after the start of Russian control over Trabzon. We will surely be

⁷ George Prothero, *Armenia and Kurdistan*, H.M. Stationery Office. London 1920, p. 59.

⁸ G. Bie Rayndal, “Turkey”, *United States Department of Commerce. Supplement to Commerce Reports Trade and Economic Review for 1922*, No. 35, (Published by the Bureau of Foreign and Domestic Commerce), 1924, p. 27.

able to know much about the exploitation of the mineral water sources in Sürmene once we come across original glass bottles with labels that were printed out on this lithographic stone.

It is also difficult to estimate the output of the production and the extent of trade involved in the Sürmene mineral water when compared to that of the Kissarna source. According to the report of Refik Koraltan, the governor of Trabzon in 1938-1939, the concession to operate the Kissarna mineral water resource was granted in 1909 to Miralay Hafız Sabri Bey, who was able to operate it only until the Russian occupation of Trabzon.⁹ Koraltan's report states that the empty bottles brought from Marseille were first transported by pack animals to Kissarna, where they were filled with mineral water and then transferred to a depot in the center of Trabzon. The labeling of the bottles was reportedly undertaken at this depot.¹⁰ Such may have also been the case for the Sürmene mineral water in terms of bottling, transportation, and labeling of the bottles in the 1910s. The Sürmene mineral waters apparently continued to be exploited both during and after the Russian occupation.

The second commercial label on the lithographic stone this time is bilingual, written in Greek and French (Fig. 4). The label may have also aimed at glass bottles about a company named "*Pharos Anatolis*" (The Lighthouse of the East),¹¹ producing Douzico (*Duziko*, *düz rakı*), a popular anise-flavored alcoholic beverage that was obtained by distilling fermented fresh grapes in copper retorts during the latest decades of the Ottoman era. Thus, douzico is different from a mastic gum-aromatized drink called "mastika". The label has the following information in Greek and French below the factory image: ΔΟΥΖΙΚΟ - ΦΑΡΟΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ- ΠΡΟΙΟΝ ΓΝΗΣΙΑΣ ΣΤΑΦΥΛΗΣ - DOUZICO PHAROS ANATOLIS- EAU DE VIE RAISIN. Below this writing, notable are three different medallions suspended from a horizontal bar with fancy endings on both sides. Above this inscription, there exists an image of a factory rising from a fancy scroll in the center, flanked by vertically lined multiple medallions from both sides. Although the medallions vertically lined to the right of the factory drawing are faded, those four medallions on the left are identifiable. The top medallion shows a royal crown with a cross in the center, and the legend reads "INTERNATIONAL EXPOSITION". On the medallion immediately below is a bust of a person, probably wearing a local headdress. In the inscription, only the EXPOSI part of the word ARCACHON and EXPOSITION appear. The other medallion can be read more clearly. In the

⁹ Muzaffer Başkaya, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat (1923-1950)*. Serander Yayinevi, Trabzon 2015, p. 163.

¹⁰ Başkaya, *ibid.*, p. 165.

¹¹ It should not be confused with the name of the newspaper "*Pharos tis Anatolis*" published in Trabzon from 1908 onwards.

center is a wreath with the inscription TRIESTE 1882 (as far as can be read from the picture). The inscription reads TRIESTE INTERNATIO[NAL EXPO]SITION, of which only a small part is illegible. In the center of the lowest medallion is a bust of a Roman emperor with a wreath on his head, his face turned to the right. Below the bust, the inscriptions MARSE[- - -] and EXPOSITION can be read, although the letter E at the end is doubtful. In the faded part, it is probably expected to write INTERNATIONAL again. These medallions, painted on both sides of the factory drawing, apparently represent the international fairs in which the company "Faros Anatolis" participated. These medallions may refer not only to the fairs in which they participated but also to the ones in which they received awards. Accordingly, they must have participated in fairs organized in Arcachon, Trieste, and perhaps Marseille (?) and achieved international success with their douzico. The 1882 Agricultural and Industrial Exhibitions may be the exposition in which the city of Trieste is involved, while the 1897 Arcachon International Exposition may be the one associated with the French city of Arcachon. Although many fairs were organized in Marseille, it is likely that the *Exposition coloniale* held in 1906 may have been the one for which the prize was awarded for douzico production.

Unfortunately, we are unable to determine with certainty where this douzico production facility took place based solely on this label. At this point, there is no historical reference to the existence of such a douzico production activity in Trabzon or its surrounding regions. Although there is some information on grape cultivation in the region, it is difficult to say at this stage that this is sufficient to meet douzico production on an industrial scale. In this regard, these labels printed on our lithographic stone may be related to the labeling of already-bottled imported douzico in Trabzon. This may mean that the douzico may have been both made and bottled in a factory that could have been in Istanbul or elsewhere. The supporting evidence is the bilingual inscriptions "ΣΗΜΑ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΥ" and "TRADEMARK" just beneath the depiction of the factory's façade on the label.

The lithographic stone from the Trabzon Museum also bears commercial labels for two different pharmacists. One of them is Xenophon Kyriazis, based in Trabzon, and the other is A.N. Raptarchis, operating in Samsun. A valuable study on the health services in the major Ottoman cities at the turn of the 20th century demonstrated that there were 22 civilian pharmacists active in Trabzon between 1876 and 1914.¹² These civilian pharmacists, who mainly operated in or around the city's main commercial area, *Meydan-ı Şarkî*, during this period,

¹² İsmail Yaşayanlar, "Yirminci Yüzyılda Trabzon'da Sağlık Hizmetleri: Hastaneler, Hekimler, Eczacılar", *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları*, No: 52, Year 2009, p. 365, Table II.

were mainly non-Muslims in Trabzon. Kyriazis appears to be one of them.¹³ Two different commercial labels, one being circular and the other being rectangular, related to pharmacist Kyriazis were depicted here in two different sizes (Fig. 5). Due to their use on two distinct sizes of bottles, the same labels were printed in two different sizes. The bilingual label in French and Greek contains this information: PHARMACIE- X. KYRIAZIS / ΦΑΡΜΑΚΕΙΟΝ Ξ. KYPIAZH. The large label in Greek depicts two serpents rising from a round altar, representing the Greek medicine god Asclepius, while the small label prepared in French bears a medallion with a figure of a male bust in the center. We know from a book published on the medical and pharmaceutical addresses in the main cities of the Ottoman Empire in 1911 that Kyriazis was indeed operating a pharmacy in Trabzon.¹⁴ The name also reads in the yearbooks *Annuaire Oriental* dating from 1908, 1909, 1912, and 1914.¹⁵

The pharmacist A.N. Raptarchis, on the other hand, is represented by two distinct commercial labels on this lithographic stone, one circular and the other rectangular (Fig. 6). These two labels were featured trilingual writings in Ottoman Turkish, French, and Greek: صامسون اوغلو رياس اند اجذاخانه / A.N. RAPTARCHIS- PHARMACIEN / A.N. ΡΑΠΤΑΡΧΗΣ ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΙΟΣ. In the case of circular label, the French and Greek writings are inside a ribbon banner that is located at the bottom, while the ribbon banner bearing the Ottoman Turkish writing exists at the top. The lower part bearing French and Greek writings also includes "AMISOS – SAMSOUN", confirming that the pharmacy in question operates in this city. On the other hand, in rectangular label, the ribbon banner located at the top bears all three of the Ottoman Turkish, Greek, and French writings. The ends of the ribbon banner join a delicate motif made from the mentioned pharmacists' initials A, N, and R on one side and a figure depicting a snake entangled in a flower rising from a pedestal pot on the other. The name A.N. Raptarchis appears in the lists of pharmacies serving Samsun in the 1913 yearbook of *Annuaire Oriental*.¹⁶ This may mean that the printing house operating in Trabzon also met the demand of a pharmacy run in Samsun, with paper labels to be attached to the drug bottles or boxes.

¹³ Yaşayanlar, *ibid*, p. 365.

¹⁴ Aznavour Frères, *Livre D'Adresses. Médico-Pharmaceutiques des Principales Villes de la Turquie 1911*, Imprimerie Bedjidian Frères, Istanbul, 1911, p. 208

¹⁵ *Annuaire Oriental*, Cervanti Frères, Constantinople 1908, p. 2056; *Annuaire Oriental*, Cervanti Frères, Constantinople 1909, p. 2078; *Annuaire Oriental*, Cervanti Frères, Constantinople 1912, p. 1935; *Annuaire Oriental*, Cervanti Frères, Constantinople 1914, p. 1681.

¹⁶ *Annuaire Oriental*, Cervanti Frères, Constantinople 1913, p. 1693. The name P. Raptarchis appearing in the 1912 issue of the same annals (p. 1833) could be the predecessor of A.N. Raptarchis, perhaps his father or brother.

Another commercial label features quinine sulphate prepared in London (Fig. 7). The label has the following information: SULPHATE OF QUININE- Prepared at- LONDON- QUAL. SUPERIEURE- 4 1/2 GR. The label was clearly intended for small glass bottles since it lists a capacity of holding 4 ½ gram of quinine sulphate. The substance was commonly produced and used to treat malaria caused by mosquito bites during the 19th century in areas of British expansion. Thus, quinine sulphate became synonymous with 19th-century European colonialism. Various companies based in London were associated with the preparation of quinine sulphate in this century. The question remains: why does a commercial label intended for quinine sulphate originating in London appear on a lithographic printing stone found in Trabzon? The answer could be that the quinine sulphate originating from London was imported as raw material and then bottled and labelled in Trabzon.

The lithographic stone also bears another vertically placed panel on the upper right corner. This panel, which is entirely in Armenian, cannot be read due to surface abrasion. There are several writings and images placed in empty spaces left from the labels. One of them is a short bilingual writing reading MASTIKE / ΜΑΣΤΙΧΗ (Fig. 8).

Another label identified on the lithographic stone is French and is the MEDAILLE D'OR inscription most likely for a golden medal winner substance (Fig. 9). There are two separate ribbon banners that can be filled in later with handwriting just above this inscription. The award may be received at the Paris Exposition held in 1900. One of the ribbon banners is blank, while the other contains a handwriting in Ottoman Turkish that could not be read due to its state of preservation. The French writing at the top of the label is also not fully readable for the same reason.

There are also drawings of two different short-handled, double-headed axe images placed in an empty space among the labels (Fig. 10). One of the double-headed axes is mounted on an inverted V-shaped handle.

Side B

Side B of the lithographic stone from the Trabzon Museum surprisingly bears a hand-drawn map of the Çanakkale Strait. This map was probably intended for one of the geography- or history-related Greek books that did not reach today. This map is entirely in Greek, except for a bilingual Ottoman Turkish and Greek introductory separate panel at the top left. This panel reads “Map of Çanakkale” in both Ottoman Turkish and Greek as follows: جناق قلعه / خريطه سی / ΤΑ ΣΤΕΝΑ ΤΟΥ ΤΣΑΝΑΚΚΑΛΕ. The upper part of the map marks the Gulf of Saros in capital letters in Greek (ΚΟΛΠΟΣ ΤΟΥ ΣΑΡΟΥ). The Sea of Marmara reached from the strait is marked as ΠΡΟΠΟΝΤΙΣ (Propontis) as the Greek call it. The map locates all the Ottoman towns, villages, and castles, as well as ancient sites and various geographical features such as mountains, hills,

streams, and coves located in the Gallipoli Peninsula and the Asiatic shores of Çanakkale in Greek. Although the name of the Strait is Çanakkale here, it is important to note that the town's original name was Kale-i Sultaniye before 1923, when it was renamed to Çanakkale. The town was called Dardanelles by the Europeans at that time because it was an important commercial coastal city with consular services. Kale-i Sultaniye was an important port of call for all ships, whether they were sailing from the Aegean Sea to Istanbul via the Sea of Marmara or vice versa. The ship sailing from the Aegean towards Istanbul stopped over at the Dardanelles for customs procedures when passing through the Dardanelles Strait. The merchant ships from all countries sailing from Istanbul to the Aegean and Mediterranean had to deliver their edict (*firman*) to the military governors of the fortress at Kale-i Sultaniye in accordance with instructions issued by the Ottoman Imperial Palace. Dardanellia, the Greek name for the town of Kale-i Sultaniye, is marked in capital letters along with other fortress sites such as Kumkale, Nagara, Kilidbahir, and Seddülbahir, as well as the towns of Lampsakos (Lapseki) and Kallipolis (Gallipoli).

Regarding the European side of the Çanakkale Strait, only the names of Gelibolu, Kilidbahir, and Seddülbahir are written in capital letters (Table 1). At that time, the Gallipoli Peninsula was densely inhabited by the Turks and Non-Muslim Greek populations of the Ottoman Empire. The names of the villages inhabited by Turks such as Bigalı, Büyük Anafarta, Küçük Anafarta, Tursunköy, Behram, Keçili, Kocadere, Kumköy, Selvili, Yalova, Kozludere, and İbrahimköy are written in Greek letters on this map. The villages of Madytos, Krithia, Galatas, Plagiarion, Neohorion, Şeytanköy (Angelohori), Pairion, Taifur, Kavaklı, and Burgaz appearing on this map were then populated by the Ottoman Greeks. These villages were all evacuated on April 10th, 1915, at the onset of the Gallipoli Campaign, and the populations were re-settled in neighboring districts around Balıkesir and Tekirdağ. The location of the ancient sites of Elaious and Sestos are also marked in the Gallipoli Peninsula. Here are also shown some of the Gallipoli Peninsula's key geographical features such as streams, hills/mountains, plains, capes, harbors, and bays. Several now-abandoned farms located in the south of the Gallipoli Peninsula, such as Apostor, Halar, Saida, Ibrahim Aga, and Çakırağa are also marked on this map. The map also shows all river systems, mounts, hills, capes, natural harbors, and plains in detail.

A small, detailed map placed in a panel at the lower right corner of the stone bears information about the settlements and geographical features on the northern shores of the Gulf of Saros. The map starts with the town of Enez (Ainos) to the west and ends with the villages of Kavak and Hexamilion to the east. The other villages included in this coastal zone include Diasorani,

Amygdalia, Agios Athanasios, Agiasma, Karacaali, Koruklu, Evreşe, and İbrice (Table 1).

This meticulously prepared map also provides great information about the settlements, castles, and key geographical features of the Asiatic/Anatolian coast of the Çanakkale Strait, starting from Yenişehir and Kumkale Fortress at the entrance of the Dardanelles in the east to Lapseki (Lampsakos) in the northeast. Apart from Kumkale, the fortresses of Kale-i Sultaniye, Kepez, Hamidiye, Köse, Nagara, and Mecidiye are all marked on the map along the coastline. The ancient settlements marked here are Troy, Hisarlık, Dardanos, and Abydos. The main villages placed on the map include Yenişehir, Halileli, Erenköy, Dümrek, Kızılkeçili, Kusköy, Çınarlı, Salihler, Okçular, Belenköy, Kurşunlu, Saraycık, Kalabaklı, Musaköy, Karacaören, Yapıldak, Kangırlı, Gökköy, Yeniceköy, Şahinli, and Çardak (Table 1). The villages located in the hinterland of Çanakkale are not included here.

Discussion of Data

The establishment of the printing house at Trabzon (*Matbaa-i Vilâyet-i Trabzon*) marked the beginning of a new era in the city. The publication of the Trabzon Yearbooks (*Trabzon Salnamaleri*) dating between 1869 and 1904 in this provincial printing house was a harbinger of a rich printing tradition that was to be established in the future. This state-owned printing house that produced the first issue of the Trabzon Yearbooks evidently had a staff of four individuals. Here we encounter the name Hüseyin Avni Efendi as the lithograph of this printing house. The last issue of the yearbooks dating to 1904 this time named Hasan Efendi as the lithograph of this printing house, which employed a staff of 18 individuals.¹⁷ It can be deduced from the Trabzon Yearbooks that lithography was the main method of publication for books and newspapers used in the state-owned printing house of Trabzon.

The 1904 issue of Trabzon Yearbooks also mentions two privately owned printing houses led by İsmail Hakkı Efendi and Serasi operating during this period in Trabzon.¹⁸ The commercial yearbooks *Annuaire Oriental* dating from 1908 to 1914 confirm this and provides us with additional information. These issues of *Annuaire Oriental* list *İsmail Effendi*, *Mihailides (G. El.)*, and *Serassi Fils*, who oversaw printing houses in Trabzon.¹⁹ Among these names, those

¹⁷ Albayrak, *ibid*, p. 43.

¹⁸ Ali Birinci, "Trabzon'da matbuat ve neşriyyât hayatı, 1865-1928", *Trabzon 88-89 Kültür Sanat Yıllığı*, Çetin Ofset, İstanbul 1989, p. 175.

¹⁹ *Annuaire Oriental*, Cervanti Frères, Constantinople 1908, p. 2054; *Annuaire Oriental*, Cervanti Frères, Constantinople 1909, p. 1932; *Annuaire Oriental*, Cervanti Frères, Constantinople 1912, p. 1932; *Annuaire Oriental*, Cervanti Frères, Constantinople 1913, p. 1764; *Annuaire Oriental*, Cervanti Frères, Constantinople 1914, p. 1679.

Ottoman Greeks are known to us from Turkish sources as Dimitrakis Serasis (Serasi Efendi) and Yorgis Mihailidis.²⁰ İsmail Efendi mentioned in these yearbooks, on the other hand, clearly refers to İsmail Hakkı Efendi, who founded the first private printing house in Trabzon in 1881. Dimitrakis Serasis established the second printing house in 1889. Yorgi Mihailidi's came after this.²¹ It is not clear why these issues of *Annuaire Oriental* omitted to mention two other printing houses, namely *İkbâl* established by Eyyüb-zâde Osman Nuri in 1901, and *Meşveret* owned by Nâcî Bey in 1907.²² Details on the location of the printing houses within the city's urban fabric can be found in a valuable, detailed study that paints a alluring picture of daily life in Trabzon at the turn of the 20th century.²³

The lithographic stone from the Trabzon Museum, which is the only example found in the region to date, also adds to our knowledge of the types of printing techniques used in the printing houses of Trabzon. This piece can roughly be dated to the decade preceding 1915 based on the examination of the commercial labels on it. One of the three privately owned printing houses that are known to have the capability of publishing in Ottoman Greek, French, Greek, and Armenian languages may have been the owner of this lithographic stone. Trabzon was among those major cities where the non-Muslim populations of the Ottoman Empire printed books in their own languages. The analysis of the commercial labels depicted on Side A of this lithographic stone adds to our knowledge of several lost or vaguely known commercial activities that took place in Trabzon and its surroundings. The map of the Çanakkale Strait appearing on the Side B map does not have exact parallels in this period. It was either directly adapted from an early example that we are not yet aware of or that it was produced from several different maps that were available at the time by its preparer. This map, in this sense, may be considered the most comprehensive known map of the Çanakkale Strait from that era.

The lithographic stone that was examined in this study can be seen as a new category of evidence that adds to the Trabzon's printing history, which was previously depended on the rich Ottoman archives and the actual survived works published in the printing houses of the city. There is clearly a need for research

²⁰ Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadele Basımı*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1964, p. 217; Sabahattin Özel, *Milli Mücadele'de Trabzon*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, pp. 27 and 84, footnote 332; Önder Küçükerman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Yayıncı: Kitabi Hamdi Efendi ve Trabzon*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2014, 39.

²¹ Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, Türk Diyanet Vakfı, Ankara 1994, p. 292.

²² Albayrak, *ibid*, pp. 293-296.

²³ Mesut Çapa and Rahmi Çiçek, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Yaşam*, Serander Yayınevi, Trabzon 2004, p. 221.

on what kind of printing techniques were used in these printing houses of Trabzon during the Ottoman era.

Acknowledgement

I am grateful to Levent Alniak, the director of Trabzon Musuem, for allowing me to study this lithographic stone. I am also thankful to Tolga Özhan, Mithat Atabay, Yusuf Acioğlu, Korkmaz Şen, and İbrahim Aksu for their help in analyzing the images and writings appearing on the printing stone.

REFERENCES

- ALBAYRAK, Hüseyin, *Trabzon Basın Tarihi*, Türk Diyanet Vakfı, Ankara 1994.
- ALBAYRAK, Hüseyin, “Doğu Karadeniz Bölgesinde ilk Matbaa, İlk Gazete ve İlk Salname”, *Karadeniz Araştırmaları*, No: 4, Year: 2005, pp. 39-52.
- ATAR, Atilla, *Başlangıcından Günümüze Taşbaskı*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1995.
- BİRİNCİ, Ali, “Trabzon’da Matbuat ve Neşriyyât Hayatı, 1865-1928”, *Trabzon 88-89 Kültür Sanat Yıllığı*, Çetin Ofset, İstanbul 1989, pp. 173-188.
- BAŞKAYA, Muzaffer, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon’da Ekonomik Hayat (1923-1950)*. Serander Yayınevi, Trabzon 2015.
- COŞAR, Ömer Sami, *Milli Mücadele Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1964.
- ÇAPA, Mesut and Rahmi ÇİÇEK, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon’da Yaşam*, Serander Yayınevi, Trabzon 2004.
- FRITZ, Georg, *Handbuch der Lithographie: nach dem gegenwärtigen Stande dieser Technik*, W. Knapp, Halle 1901.
- GERÇEK, Selim Nüzhet, *Türk Taş Basmacılığı*, Maarif Vekâleti, İstanbul 1939.
- KESKİN, İsmail, “1831-1920 yılları arası Türkiye’deki Litografi (taşbaskı) Sanatı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, No: 38, Year: 2017, pp. 9-20.
- KÜÇÜKERMEN, Önder *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Yayıncı: Kitabı Hamdi Efendi ve Trabzon*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2014.
- ÖZEL, Sabahattin, *Milli Mücadele’de Trabzon*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.
- PIETSCH, Ludwig, *Alois Senefelder, Erfinder der Lithographie. Festschrift zum 100sten Geburstage Senefelder’s am 6. November 1871*, Springer’sche Buchhandlung Berlin. 1873.

POPPE, J. H. M. *Die Lithographie oder Steindruckerei im ganzen Umfang und in allen Manieren nach den neuesten Erfindungen*, Stuttgart 1833.

PROTHERO, George, *Armenia and Kurdistan*, H.M. Stationery Office, London 1920.

RAYNDAL, G. Bie, "Turkey", *United States Department of Commerce. Supplement to Commerce Reports Trade and Economic Review for 1922*, No: 35, (Published by the Bureau of Foreign and Domestic Commerce), 1924, pp. 1-28.

SENEFELDER, Alois. *Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerei*, München 1818.

STRAUSS, J. "Livre français d'Istanbul (1730-1908)", *Livres et lecture dans le monde ottoman. Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*. Paris 1999, pp. 277-301.

YAŞAYANLAR, İsmail, "Yirminci Yüzyılda Trabzon'da Sağlık Hizmetleri: Hastaneler, Hekimler, Eczacılar." *Journal of Turkish Studies*, No: 52, Year: 2019, pp. 355-372.

WEBER, Wilhelm, *Aloys Senefelder, Erfinder der Lithographie: Daten zum Leben und Wirken*, Polygraph Verlag, Frankfurt 1981.

ZELLICH, Grégoire, *Notice historique sur la lithographie et sur les origines de son introduction en Turquie*, Istanbul 1895.

ZELLICH, Grégoire, "Türkiye'de taş basmacılığı", (Trans. by O. Yüksel) *Hayat Tarih Mecmuası*, No: 5, Year: 1973, pp. 24-27.

ZELLICH, Grégoire, "Türkiye'deki litografi taşı yatakları", (Trans. by O. Yüksel) *Hayat Tarih Mecmuası*, No: 6, Year: 1973, pp. 66-68.

EKLER



Figure 1: Side A of lithography stone from the Trabzon Museum with depictions of various commercial labels.



Figure 2: Side B of lithography stone from the Trabzon Museum with a map of the Çanakkale Strait in Greek



Figure 3: A detail from Side A showing a trilingual commercial label in Greek, French and Armenian about a company named “SURMENE” specialized on marketing bicarbonate mineral water (image horizontally flipped).



Figure 4: A detail from Side A showing a bilingual commercial label in Greek and French about the ΦΑΡΟΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ (“Lighthouse of the East”) company producing Douzico from grapes (image horizontally flipped).

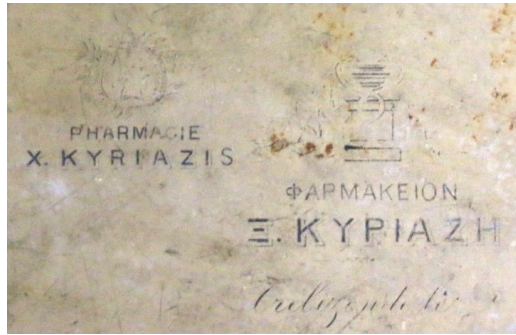


Figure 5: Two different bilinguall commercial labels in Greek and French placed side by side about pharmacist Xenophon Kyriazis in Trabzon (image horizontally flipped).

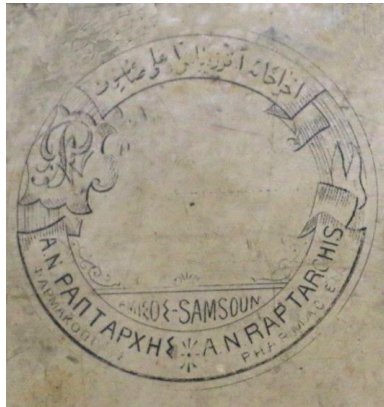


Figure 6: Details of two different trilinguall commercial labels in Ottoman Turkish, Greek, and French about pharmacist A.N. Raptarchis based in Samsun (images horizontally flipped and separated for clarity).

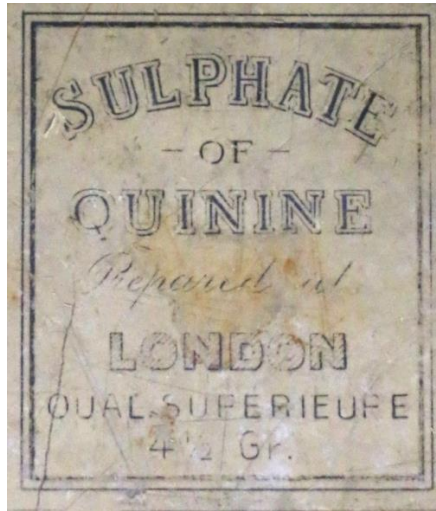


Figure 7: English commercial label for a bottle containing quinine sulphate prepared at London (image horizontally flipped).



Figure 8: Bilingual label in French and Greek reading MASTIKE / MAETIXH (image horizontally flipped).



Figure 9: French label for a golden medal winner substance (image horizontally flipped).

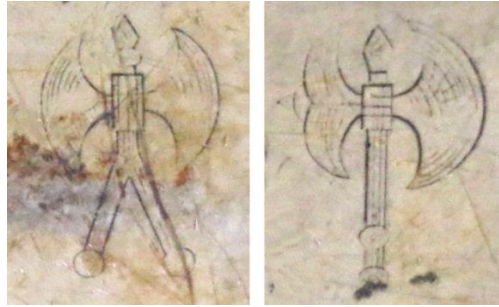


Figure 10: Two different shafted double-axe images placed in empty spaces among the labels.



Figure 10. Only depiction from Side B of lithographic stone from the Trabzon Museum, showing a hand-drawn map of Çanakkale Strait (Image flipped and maximized in size).

Table 1: Major names of settlements and geographical features marked on the map appearing on Side B of lithographic stone from the Trabzon Museum.

Name in the Map	Transliteration	Turkish Names and Location
Settlements		
ΚΙΛΙΔ-ΠΑΡΧ (Κιλιδ-(μ)παρχ)	Kilid-Parkh	Kilitbahir (Eceabat)
ΣΕΔ-ΟΥΛ-ΜΠΑΡΧ (Σεδ-ουλ-μπαρχ)	Sed-oul-Barkh	Seddülbahir (Eceabat)
Κριθιά	Krithia	Kirte/Alçıtepe (Eceabat)
Μάδυτος	Madytos	Maydos/Eceabat
Μαχράμ	Makhram	Behram (Eceabat)
Κιουτσουκ Άναφάρτα	Kioutsouk Anafarta	Küçük Anafarta
Πουγιούκ-(Άναφάρτα)	Pougiouk (Anafarta)	Büyük [Anafarta}
Κετσιλή	Ketsili	Keçili - abandoned (Eceabat)
Πογιαλή	Pogiali	Bigalı (Eceabat)
Σελβιλί	Selvili	Selvili/Sivli/Yolağzı (Eceabat)
Τουρσοῦν-Κιοί	Toursoun Kioi	Tursunköy/Beşyol (Eceabat)
Κοδζά Δερέ	Kodza Dere	Kocadere (Eceabat)
Κούμ-κιοί	Koum-kioi	Kumköy (Eceabat)
Οὐλγέρ-δερέ	Oulgier-dere	Ülgerdere/Ilgardere (Eceabat)
Οὐζουνδερελή	Ouzoundereli	Uzundere - abandoned (Eceabat)
Γιαλόβα	Gialoba	Yalova (Eceabat)
Ίπραχίμ Αγα	Iprakhim Aga	İbrahim Ağa - farm site (Eceabat)
Σαΐδα	Saida	Farm site (Eceabat)
Άποστορ	Apostor	Farm site (Eceabat)
Χαλάρ	Khalar	Farm site-Halar/Alibey Çiftliği (Eceabat)
Ίσσαρλήκ-Έσκ.	Hissarlik-Esk.	Eski Hisarlık (Eceabat)
ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΣ (Καλλιπολις)	Kallipolis	Gelibolu
Πλαγιάρον	Plagiaron	Bolayır (Gelibolu)
Καρά-Πουργάζ	Kara-Pourgaz	Kara Burgaz/Ocaklı (Gelibolu)
Τσιλφούρ (Ταιλφουρ)	Tsilfour (Tailfour)	Tayfürköy (Gelibolu)
Καβακλή	Kavakli	Kavaklı (Gelibolu)
Σεϊτάν-κιοί	Seitan-kioi	Angelohori/Şeytanköy/Fındıklı (Gelibolu)
Νεοχώριον	Neokhorion	Yeniköy (Gelibolu)
Καρναβή-Κιοί	Karnavi-Kioi	Karainebeyli (Gelibolu)
Κοζλου Δερέ	Kozlou Dere	Kozludere/Cevizli (Gelibolu)
Γαλατάς	Galatas	Sütlüce (Gelibolu)

Παίριον	Pairion	Bayırköy (Gelibolu)
Ίβραχίμ-Κιοί	Ibrakhim-Kioi	İbrahim Köy/Burhanlı (Gelibolu)
Πουργάζ	Pourgaz	Burgaz/Değirmendüzü (Gelibolu)
Παζαρλήκ	Pazarlık	Pazarlı (Gelibolu)
Τσακοιραγάν	Tsakoiragan	Çakırağa - farm site (Gelibolu)
Καβακ	Kavak	Kavakköy (Gelibolu)
Ἑξαμίλιον	Hexamilion	Heksamilion/Ortaköy (Gelibolu)
ΔΑΡΔΑΝΕΛΛΙΑ (Δαρδανέλλια)	Dardanellia	Dardanel
Ἐρέν Κιοί	Eren Kioi	Erenköy (Çanakkale)
Σαραϊτζικ	Saraitzik	Saraycık (Çanakkale)
Καρατζᾶ-ορέν	Karatza-oren	Karacaören (Çanakkale)
Κεμέρ	Kemer	Kemer (Çanakkale)
Κούζ-Κιοϊ	Kouz-Kioi	Kusköy (Çanakkale)
Δουμρεκ-Κιοϊ	Doumrek-Kioi	Dümrek (Çanakkale)
Χαλιλελή	Khalileli	Halileli (Çanakkale)
Γενή Σεχερ	Geni Sekher	Yenişehir (Çanakkale)
Κουμ-Κιοί	Koum-Kioi	Kumköy (Çanakkale)
Κιζίλ Κετσελή	Kizil Ketseli	Kızıl Keçili (Çanakkale)
Τσιναρλή	Tsinarli	Çınarlı (Çanakkale)
Σαλιχλάρ	Salikhlar	Salihler (Çanakkale)
Τερζιλέρ	Terziler	Terziler (Çanakkale)
Βελέν- Κιοϊ	Belen-Kioi	Belen Köy (Çanakkale)
Καλαβακλή	Kalavakli	Kalabaklı (Çanakkale)
Ἄουτσουλάρ	Outsoular	Okçular (Çanakkale)
Κουρσουνλή	Koursounli	Kurşunlu (Çanakkale)
Μούσα-Κιοί	Mousa-Kioi	Musaköy (Çanakkale)
ΛΑΜΨΑΚΟΣ (Λάμψακος)	Lampsakos	Lapseki
Τσαρδάκ	Tsardak	Çardak (Lapseki)
Σαχινλή	Sakhinli	Şahinli (Lapseki)
Πουργάζ	Pourgaz	Burgaz/Umurbey (Lapseki)
Γυιοκ-Κιοί	Gyiok-Kioi	Gökköy (Lapseki)
Καγυιρλή	Kagyirli	Kangırlı (Lapseki)
Γιαπουλδάκ	Giapouldak	Yapıldak (Lapseki)
Γιτζε	Giytze	Yenice (Lapseki)
ΑΙΝΟΣ	Ainos	İnöz/Enez
Διασοράνη	Diasorani	Diasorani/Büyükevren (Enez)
Ἄμυγδαλιά	Amygdalia	Amigdalya/Çavuşköy (Enez)
Ἅγ. Ἀθανάσιος	Hagios Athanasios	Çandır (Enez)
Ἄγιασμα	Hagiasma	Ayazma/Kocaali (Enez)
Καρατζαλή	Karatzali	Karacaali (Keşan)
Κουρουκλή	Kouroukli	Koruklu (Keşan)

Ούρσα	Oursa	Evreşe (Keşan)
Ιβριτζε	Ibritze	İbrice (Keşan)
Castles		
Καλεί Σουλτανιέ	Kalei Soutlanie	Kale-i Sultaniye
ΚΙΛΙΔ-ΠΑΡΧ (Κιλιδ-(μ)παρχ)	Kilid-Parkh	Kilitbahir
ΣΕΔ-ΟΥΛ-ΜΠΑΡΧ (Σεδ-ουλ-μπαρχ)	Sed-oul-Barkh	Seddülbahir
ΚΟΥΜ-ΚΑΛΕΣΗ (Κούμ-Καλεσή)	Koum-Kalesi	Kumkale
ΝΑΓΑΡΑ (Ναγαρά)	Nagara	Nağara
Χαμηδιέ Καλ(εσή)	Hamidie Kalesi	Hamidiye Kalesi
Ναμαζιγια	Namazigia	Namazgah
Τσαμ-Καλεσή	Tsam-Kalesi	Çam Kalesi
Πογιαλή Καλ(εσή)	Pogiali Kalesi	Bigalı Kalesi
Μετζιτιέ Καλεσή	Metzitie Kalesi	Mecidiye Kalesi
Κιοσέ-Καλεσή	Kiose-Kalesi	Köse Kalesi
Κεφές Καλεσή	Kefes Kalesi	Kepez Kalesi
Ancient Sites		
ΤΡΟΙΑ (Τροία)	Troia	
Χισσαρλήκ	Khissarlik	Hisarlık
Έλαιους	Elaious	
Σηστός	Sestos	
Δάρδανος	Dardanos	
Άβυδος	Abydos	
Streams/Rivers		
Μενδερές	Menderes	(Kara) Menderes (Çanakkale)
Δειρμεν Δερεσής	Deirmen Deresi	Değirmen Deresi (Çanakkale)
Κοτζα Τσαι	Kodza Tsai	Koca Çay (Çanakkale)
Όρτα-Γυετσιτ-Δερε	Orta-Gyetsit-Dere	Ortageçit Dere (Çanakkale)
Σογανλή Δερέ	Soganli Dere	Soğanlı Dere (Lapseki)
Σκερ Δερέ	Skere Dere	Şeker Dere (Lapseki)
Κοζλού Δερέ	Kozlou Dere	Kozlu Dere (Eceabat)
Σογαν Δερέ	Sogan Dere	Soğan Dere (Eceabat)
Κουρτουμούς-Δερέ	Kourtoumous Dere	Kurtuluş Dere (Eceabat)
Αιβαλή Δερέ	Aivali Dere	Ayvalı Dere (Gelibolu)
Καβακ-οβα Δερέ	Kabak-oba Dere	Kavak Ova Dere (Gelibolu)
Hills/Mountains/Plains		
Σίρτ-Τεπέ	Sirt-Tepe	Sirt Tepe (Çanakkale)
Ίν-Τεπέ	In-Tepe	İn Tepe (Çanakkale)
Ζιντάν-οβᾶ	Zintan-ova	Zindan Ova (Çanakkale)
Γαπά-τεπέ	Gapa-tepe	Kaba Tepe (Eceabat)
Μαλ-Τεπέ	Mal-Tepe	Mal Tepe (Eceabat)

Κοδζὰ Τσεμὲν Δάγ	Kodza Tsemen Dag	Kocaçimen (Eceabat)
Πεδ(ιον) Αναφάρτ(α)	Pedion Anafarta	Anafarta Ovası
Τσαν-οβασή	Tsan-obasi	Çan Ovası (Eceabat)
Κίλια όβασή	Kilia obasi	Kilia Ovası (Eceabat)
Καρα τεπέ	Kara tepe	Karatepe (Enez)
Καρτάλ-τεπέ	Kartal-tepe	Kartal Tepe (Enez)
Κουροῦ Δάγ	Kourou Dag	Kurudağ (Keşan)
Capes		
Ἑλλές Ἄ(κρα)	Helles A(kra)	(Cape) Helles (Eceabat)
Τεκκὲ Ἄ(κρα)	Tekke A(kra)	(Cape) Tekke (Eceabat)
Ἄ(κρα) Σούβλα	Akra Souvla	(Cape) Suvla
Μ(εγάλη) Κεμικλή	Megali Kemikli	(Cape) Büyük Kemikli (Eceabat)
Μικ(ρά) Κεμικλή	Mikra Kemikli	(Cape) Küçük Kemikli (Eceabat)
Ποζ-πουρ(οῦν)	Poz-pour(oun)	(Cape) Bozburun (Gelibolu)
Ἀγιάννη Πουροῦν	Agianni Pouroun	(Cape) Ayiani (Çanakkale)
Harbors/Bays		
Καρανλήκ Λιμᾶν	Karanlık Liman	Karanlık Liman (Çanakkale)
Σαρί-σιγάρ-κορφεζή	Sari-sigar-korfezi	Sarısığlar Körfezi (Çanakkale)
Ἐτζελμὲρ Λιμᾶν (Μερμιζιέ Λ.)	Etzelmer Liman (Mermizie L.)	Ece Liman (Gelibolu)
Ἴντζή Λιμᾶν	Intzi Liman	İnci Liman (Gelibolu)
Ἄρη πουρνοῦ	Ari pournou	Arıburnu (Eceabat)
Ἄκπᾶσ (<i>sic.</i>) Λιμᾶν	Akpas Liman	Akbaş Liman (Eceabat)
Ἀναφάρ(τα) Λιμᾶν	Anafarta Liman	Anafarta Liman (Eceabat)
Μόρτο	Morto	Morto (Bay) (Eceabat)

1787-1792 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ'NDEN ASKER ALIMINDA ÂYÂNLARIN ROLÜ*

*Mustafa Işkın TERCAN***

ÖZ

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın sonlarına doğru uzayan savaşlar nedeniyle ordunun finansmanını sağlamak için mukâtaaları malikaneye dönüştürmeye başlamıştır. Bu süreç içinde malikanelerin yönetimini devr alan âyânlar ceplerdeki ordulara asker temin etme sorumluluğunu da üstlenmişlerdir. Trabzon Eyaleti, Osmanlı Devleti'nin bütün merkezi eyaletlerinde olduğu gibi bu genel değişikliklerden etkilenmiştir. Özellikle XVIII. yüzyılda bölgenin askeri olarak hareketlenmesiyle birlikte Trabzon bölgesinde pek çok önde gelen derebeyi Yeniçeri Ocağı'na intisap etmiştir. Savaşlar için topladıkları neferler sayesinde kazandıkları askerî unvanlara dayanarak giderek güçlenmişler ve ittifaklar kurarak pazar yerlerinin gelirlerini veya vakıf arazilerinin ve maden bölgelerinin mültezimliğini ele geçirmişlerdir. Yerel halk derebeyler/âyânlar aracılığıyla askere alındıkça, bu güç sahipleri zaman içinde kendi hanedanlarını yaratarak taşrada merkezi otoritenin varlığını tehdit edecek hale gelmişlerdir. Bu çalışmada Doğu Karadeniz Bölgesi'nin coğrafi özellikleri de dikkate alınarak bölgedeki derebeylerin ve yeniçerilerin âyânlığa geçiş süreci açıklanmış, ardından da 1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi sırasında Kuzey Kafkasya cephesine asker sevkiyle ilgili rolleri incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Doğu Karadeniz Bölgesi, 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı, Âyân, Anapa.

TRANSFORMATION IN THE OTTOMAN MILITARY STRUCTURE AND THE ROLE OF NOTABLES IN THE RECRUITMENT OF SOLDIERS FROM THE EASTERN BLACK SEA REGION DURING THE 1787-1792 OTTOMAN-RUSSIAN WARS

ABSTRACT

The coastline area of the Eastern Black Sea Region is situated within the territorial limits of three sanjaks associated with the Trabzon Eyalet (province), specifically

* *Gönderim Tarihi: 16.09.2023. Kabul Tarihi: 12.10.2023.*

** *Dr., m77tercan@gmail.com. ORCID: 0000-0001-8523-0785.*

Canik, Trabzon, and G?nye. The beylerbeyi holds both military and administrative control over the province. The Trabzon fortress accommodated three distinct units within its kapıkulu garrison, namely the Janissaries, arquebusiers, and artillery. Upon the completion of the three-year service tenure of the kapıkulları within the stronghold, a fresh contingent would be deployed. Furthermore, inside the districts, there existed Janissary commanders who were designated by the Janissary Aga of the respective city by formal correspondence. Additionally, the presence of timariot cavalymen was also seen. Hence, a complex absence of significant linkage between the representatives of central authority and the general population in the Eastern Black Sea Region was seen. From the 17th century onwards, a centralizing and exclusionary system emerged, leading to the involvement of largely agrarian populations in military and administrative organizations. These populations, who previously had a uniform lifestyle in their villages, began to actively participate in these institutions. The primary aim of this essay is to illustrate the interconnectedness between the aforementioned process and the reconfiguration of political and military structures, which were prompted by the emergence of threats originating from the western frontiers of the empire in the Eastern Black Sea Region.

Keywords: Eastern Black Sea Region, The Ottoman-Russian War of 1787-1792, ?yân, Anapa.

Giriş

XVII. y?zyıl ?ncesi Osmanlı Devleti'nin seferlerdeki başarılarını tayin eden askerî birliklerden birisi; ateşli silahlarla teçhiz edilmiş devşirme kökenli ulufeli muvazzaf / kullardan oluşmuş Yeniçeri Ocağı'nın yer aldığı merkez ordusu; diğeri ise esas ordunun gücünü oluşturan ve süvari gücü olan tımarlı sipahilerdi. Osmanlı Devleti, bu savaş organizasyonu sayesinde XVI. y?zyıl boyunca iktidar alanını genişletebilmişti. Bu savaş düzeninde tımarlı sipahiler, cepheye yürüyüşü, düşmanla muharebeyi ve üsse dönüşü Nisan (rûz-ı Hızır) ve Ekim (rûz-ı Kasım) arasındaki Osmanlının klasik sefer sezonu içerisinde yapabiliyordu. Fakat Avusturya Habsburgları'nın; “askeri devrim” olarak kavramlaştırılan yeni askerî düzeninin unsurları olarak, sınır bölgelerine top ateşine dayanlı “*trance italienne*” tarzında kaleler inşa etmesi, ateşli silah kullanan hafif piyade birlikleri kurması ve lojistik alanında gerçekleştirdiği reformlar sayesinde, ordularını mevsime bakmaksızın seferber edebilme kabiliyetini giderek geliştirmesi ile on yedinci yüzyılda, savaşların süreleri giderek uzadı. Bu durum Osmanlıların mevsimlik olarak seferber edilebilen tımarlı güçlerine bel bağlama imkânını azaltmıştı.¹

¹ Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, Çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, 2007, s. 61-62.

Osmanlı devlet adamlarının Avusturya tehdidine karşı verdiği tepki; XVI. yüzyıldan beri yedek kuvvet olarak köylü/reaya veya kasabalı işsizlerden toplanan ücretli/mirflü tüfenk-endaz diye adlandırılan askerleri, sipahilerin yerine istihdam etmek şeklinde olmuştur. Bu yeni durum ordudaki görevleri nedeniyle vezirlerin de kendi kapılarında ücretli piyade neferi istihdamını artırmasını beraberinde getirmiştir. Hazinesinin ve valilerin maaşlı askerler nedeniyle nakit ihtiyacı artınca mîrî araziler mukâtaalara dönüştürülerek iltizam alanları genişletilmiştir. Süreç içerisinde İstanbul'daki büyük mültezimler ve uzun süre cephelerde kalan valiler, mukâtaa gelirlerini toplamak için, yaşadıkları bölgenin yerel halkını daha iyi tanıyan âyânları mültezim olarak atamayı tercih etmeye başladılar. XVII. yüzyılın sonlarına doğru uzayan savaşlar nedeniyle ordunun finansmanını sağlamak isteyen merkezi hükümet mukâaları malikaneye dönüştürmeye başladı. Bu süreç içinde malikanelerin yönetimini devr alan âyânlar ceplerdeki ordulara asker temin etmek veya eşkıya takibi gibi iç güvenlik sorunlarını çözmek işleri gibi sorumlulukları da üstlendiler. Bunun sonucunda âyân mütesellimler, tıpkı XVII. yüzyıl taşra valileri gibi, tüfenk-endaz piyade ve onların komutasından sorumlu bölükbaşılarının bulunduğu kendi “kapılarını” oluşturmaya başladılar.² 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi yıllarına gelindiğinde ise artık ordunun asker temininden, lojistiğine kadar bütün ihtiyaçları ile ilgili emirler doğrudan doğruya âyânlara da gönderilmeye başlanmıştır.³

Osmanlı Devleti'nin bütün merkezi eyaletlerinde olduğu gibi, Trabzon Eyaleti de yukarıda kısaca özetlediğimiz bu genel değişikliklerden etkilenmiştir. XVII. yüzyılın başlarından itibaren devletin, ciddi mali krizler yaşaması sürecinde yaptığı tağşişler sonucunda paranın nominal değeri ile gerçek değeri arasında oluşan fark nedeniyle sabit gelirli Trabzon eyaletindeki kapıkulları, garnizonlarından çıkarak bölgenin sosyo-ekonomik hayatının hemen her

² Dış gelişmelerden bağımsız olarak, Sultan I. Süleyman'ın oğulları Bayezid ve Selim arasındaki hanedan içi çekişmede (1559-1562) her şehzadeyi, “yevmlü” denilen binlerce paralı askeri kendi saflarına katmışlardı. Mustafa Akdağ, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, *D.T.C.F Dergisi*, C: 5, S: 3, 1947, s. 301-302.

³ Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Desentralizasyona (Adem-i Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, XXXVIII/152, 1974, s. 657-708. Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2016, s. 22-24. Bu gelişmeye paralel olarak, 1726'dan itibaren eyaletlere Enderunlu valiler gönderme geleneğinin yerini, bulunduğu eyaletin güçlü bir âyanını vali veya mutasarrıf olarak atama uygulaması aldı. Böylece eyaletlerde güçlü yerel kökleri olan hanedanlar asker toplama görevinin yanı sıra resmi olarak mali ve idarî fonksiyonları da üstlendiler. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yay., İstanbul 1965, s. 308-309; 343-344, 351, 360. Virginia Aksan, “Savaş ve Barış”, *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, C: 3, Ed. Suraiya Faroqhi, Çev. Fethi Aytuna, Kitapyayinevi, İstanbul 2011, s.126.

alanında varlık göstermeye başlamışlardır. Bunun sonucu olarak muharip sınıf olma özelliğini kaybeden kapıkulları savaflara çeşitli bahaneler bulup gitmemeye başlamıştır.⁴

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Kafkasya ve Kırım'da, Rusya ile yaşanan rekabet Doğu Karadeniz Bölgesi'nde büyük bir askerî hareketliliğe neden oldu. Ayrıca Trabzon valileri Kırım ve Kafkasya'ya yönelik seferlerde merkezî bir konuma gelen Anapa ve Soğucak kalelerine serdar olarak tayin edilmeye başlandı. Bu bağlamda Trabzon valileri, muvazaflık özelliklerini kaybeden yeniçeri ve tımarlı sipahilerin yerini doldurmak için, hem kapı halklarını genişlettiler hem de özellikle bölgeye fetih öncesi yerleşmiş, Türkmen-Çepni boylarının insan kaynağına dayanan yarı feodal derebeylerin serdengeçti bayrakları altında topladıkları piyade neferleri ile asker açığını kapatmaya çalıştılar.⁵ Nihayetinde XVIII. yüzyılda merkezi hükümetin bölgede orduya

⁴ Turan Açık, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17.Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, Trabzon 2012. s. 215-216; 226-227; 237-238. Bölgedeki tımarlı sipahiler de seferlere katılmak yerine müteakkitliği bahane ederek bedel akçesi/ cebelü bedeli ödemekten kaçıyor seferlerden muaf olmaya çalışıyorlardı. 30 Kasım 1703 tarihli bir sicil kaydında, Trabzon, Sürmene ve Akçaabat ahalisinin İstanbul'a arzlarında, mîr-i mîrân, hassa zabiti, zûema ve erbab-ı tımar ve subaşaların öşür ve ispenç ve diğer rusumları kanun ve defter mücibince almaya kanaat etmedikleri ziyade akçeler alıp ve ücretsiz olarak cebren hizmetlerinde istihdam ettiklerinden şikâyet etmekteydiler. Ali Çolak, *1868 No'lu Şerîyye Siciline Göre Kentin Sosyal ve Ekonomik Hayatı (1703-1705)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜSBE Trabzon 1997, s. 33. Trabzon eyaletinde askerî zümre mensuplarının ticari faaliyetleriyle ilgili başka örnekler için bkz. Kenan İnan, "Trabzon'da Yönetici Yönetilen İlişkileri (1643-1656)", *Osmanlı Araştırmaları*, S: 23, 2003, s. 23-60.

⁵ 1694' de Macaristan seferi için Edirne'de hazır bulundurulmak üzere, Trabzon kazasından 2.000 nefer; Sürmene'den 500, Giresun'dan 300; Of'dan 1000; Rize'den 700, Mapavri' den 300, Atina 'dan 500, Arhavi ve Vetse'den 500, Keşap'tan 250, Viçe' den 100, Ünye ve Balya'dan 500, Şile'den 300, Görele ve Tirebolu'dan 300, Pazarsuyu' ndan 100, Sinop'tan 300 ve toplam 7.700 asker toplanmıştı. Hasan Umur, *Of Tarihine Ek*, İstanbul 1956. s. 48-49. Bölgeden asker talebi ve sevkiyatı XVII. yüzyıla nispetle XVIII. yüzyılda daha da yoğunlaşmıştır. 1723-1742 İran Savaşları sırasında Giresun'dan Rize'ye kadar olan sahil kesiminden 11.390 tüfenk-endaz piyade askeri (yeniçeri, cebeci, topçu dahil) cephe ve kalelere sevk edilmişti. 1683-1699 Osmanlı-Avusturya-Rusya savaşları sırasında bölgeden (1687 ve 1688) iki kez nefir-'amm ilan edilerek levend, altı bölük halkı, kapıkulları ile savaşılabilecek durumda olan herkesin alay bayrakları altında sefere gitmesi emredilmişti. 1736-1739 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ise bölgeden 37 bayrak olarak toplam 4.771 nefer Kili ve Akkerman taraflarına geçirilmişti. Trabzon'dan 2.500 yeniçeri Tebriz seraskeri emrine gönderilirken, ertesi yıl beş serdengeçti bayrağı açılıp 500 yeniçeri, 1734' de ise Giresun, Trabzon, Sürmen, Of, Rize'yi kapsayan bölgenin yeniçeri zabiti, yeniçeri serdarları, ocak ihtiyarları, vilayet âyânları ve iş erlerine gönderilen hükümde otuz bayrak asker toplanıp Anadolu valisi ve Şark Seraskeri Köprülüzâde Vezir Abdullah Paşa'ya katılmaları emredilmiştir. Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yay., Trabzon 2011, s. 73-79.

katılımın çapını genişletmeye başlaması çok sayıda “sıradan” erkeğin yeniçeri; derebeylerin ise serdengeçti, bayraktar, turnacıbaşı olarak ocak ile kurdukları ilişki neticesinde güç odağı haline gelerek mîrîmîrânlık, âyanlık, kapıcıbaşılık gibi sosyo-politik hiyerarşide daha yüksek görevlerde istihdam edildiği bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Osmanlı dönemi hakkında pek çok çalışma mevcuttur. Bilhassa Doğu Karadeniz Bölgesi'nde nüfûz bölgeleri oluşturmuş âyan ailelerinin Trabzon ve çevresinde XVIII ve XIX. yüzyılda oynadıkları idari, askerî, sosyal ve ekonomik role odaklanmış olan birçok monografi, makale ve tez bulunmaktadır. Mehmet Bilgin'in “Sarıalizâdeler”⁶, Ayhan Yüksel'in “Kuğuoğulları”⁷, Mehmet Hacısalihoğlu'nun “Hacısalihzâde Hasan Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa (1737-1844)”⁸ “Rıza Karagöz'ün “Canikli Ali Paşa”⁹ ve “Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa”¹⁰ adlı eserleri ile Anthony Bryer'in “Son Laz İsyanı ve Karadeniz Derebeylerini'nin Çöküşü”¹¹, Münir Aktepe'nin “Tuzcu Oğulları İsyanı”¹², Mehmet Beşirli'nin “XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Âyan-Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedarzâde Süleyman Paşa”¹³ adlı makaleleri, Canan Şahin'in “The Rise And Fall Of An Ayân Family In Eighteen Century Anatolia: Caniklizâdes (1737-1808)”¹⁴ adlı doktora tezi ile Abdullah Bay'ın “Trabzon Eyaletinde Müttegallibe Hareketleri ve Âyanlık (1750 -1850)”¹⁵ adlı doktora tezi ve Feridun Emecen'in “Doğu Karadeniz'de Âyanlık:

⁶ Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz'de Bir Derebeyi Ailesi: Sarıalizâdeler (Sarallar)*, Serander Yay., Trabzon 2006.

⁷ Ayhan Yüksel, *Kuğuoğulları; Eski Bir Âyan Ailesi*, Serander Yay., Trabzon 2017.

⁸ Mehmet Hacısalihoğlu, *Trabzon'da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzâde Hasan Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa*, Serander Yay., Trabzon 2014.

⁹ Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, TTK. Yay., Ankara 2003.

¹⁰ Rıza Karagöz, *Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa*, Etüt Yay., 2009.

¹¹ Anthony Breyer, “Son Laz İsyanı ve Karadeniz Derebeylerinin Çöküşü”, Çev. Özgür Yılmaz-Ayşegül Kuş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2016 (20), s. 309-326.

¹² Münir Aktepe, “Tuzcu Oğulları İsyanı”, *İÜEF. Tarih Dergisi*, C: 3, S: 5-6, Yıl: 1953, s. 21-52.

¹³ Mehmet Beşirli, “XIX. Yüzyılların Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Âyan-Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedarzâde Süleyman Paşa”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, 3-5 Mayıs 2001*, C: I, s. 327-343.

¹⁴ Canan Şahin, *The Rise And Fall Of Ayân Family In Eighteenth Century Anatolia: Caniklizâdes (1737-1808)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The Institute Of Economics Social Sciences Of Bilkent University, The Department of History Bilkent University, Ankara 2003.

¹⁵ Abdullah Bay, *Trabzon Eyaleti'nde Müttegallibe Hareketleri ve Âyanlık*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atarürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2007.

Tirebolulu Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa¹⁶ adlı makalesi örnek verilebilir. Ayrıca yine Feridun Emecen'in "Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi: Bulancak-Piraziz"¹⁷ ve "Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü"¹⁸ adlı kıyı kasabalarını ve vadi yerleşimlerini ele alan çalışmaları bölge tarihi açısından önemli eserlerdir.

Coğrafya'nın Sosyo-Politik Tezahürü: Vadi Sistemi ve Derebeylerin Yükselişi

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde derebeylerin ve yeniçerilerin âyânlığa geçişi daha detaylı incelemeyi hak eden bir konudur. Bu bağlamda, Trabzon'un doğusundaki ağaların yeniçerilikten âyânlığa geçiş meselesini açıklamada, "Yeniçeri Tımarı" bir dereceye kadar yararlı olabilir. Yeniçeriler, yeniçeri ağasının arzı veya herhangi bir sebeple hükümdar tarafından verilen emirle buldukları sınıf, hizmet ve dereceye göre tımara çıkabiliyorlardı. Tımarlı yeniçeriler, savaş emri geldiğinde kendilerinden fermanla istenen sayıda asker temin ederek Yeniçeri Serdarı veya Turnacıbaşı'nın açtığı bayrak altında toplanıp sefere giderlerdi.¹⁹ Bu uygulamanın yansımalarından birisi de Of Kazası'nda iki büyük vadinin, her biri 20 bin akçe geliri olan zeametlere ayrılmış olmasıdır. Bu zeametlerden birisi olan Zeamet-i Of, Kalıpravlı ber vech-i serbesti şartıyla, Trabzon sipahilerinden ve gulâm-i mir olan, Hasan oğlu Hüseyin Siyah'ın, diğeri ise Dergâh-i âli Solakiyânlarından Süleyman Bey'in tasarrufuna verilmiş olmasıdır.²⁰

Of pazarının kurulduğu yer ve bu yerin zaman içinde değişmesi aynı zamanda Of'taki ağalar arasında vadi içi bir örgütlenme ve vadiler arasındaki güç mücadelesiyle yakından ilişkiliydi. Çünkü, özellikle kırsal kesimlerde ticari faaliyetler haftalık pazarlarda yürütülüyordu. Sipahiler, aynı olarak aldıkları öşür vb. mahsulleri bu tür pazarlarda satıyor, pazar çevresinde kurulan dükkanlardan

¹⁶ Feridun Emecen, "Osmanlı Taşrasında Yerel Güçlerin Yükselişi: Kethüdazâdeler Örneği", *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, Timaş Yay., İstanbul 2011 s. 363-393.

¹⁷ Feridun Emecen, *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi Bulancak-Piraziz*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2005.

¹⁸ Feridun Emecen, *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü*, Serander Yayınları, Trabzon 2010.

¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, C: I, TTK. Yay., Ankara 1988, s. 351-352.

²⁰ Günümüzde, Of kazası dahilinde bulunan iki büyük vadinin ve bu vadileri oluşturan derelerin, yeniçeri ocağı bölüklerinden olan, Solaklı ve Baltacı adını taşımalarının nedeni bu iki zeamete tasarruf eden en eski ağaların bu bölüklere mensup olmasından ileri gelmektedir. Mehmet Bilgin, *Of'da Derebeylik Düzeni ve Bu Düzenin Tarihsel Temelleri, Karadeniz Dünyası*, Ötügen Yay., İstanbul 2013, s.170-171. Hasan Umur'un Of tarihi ile ilgili yayımladığı belgeler içerisinde H. 921 / M. 1515-1516 tarihli "Zeamat Süleyman Bey An Solakini Dergâh-ı Âli" kaydı için bkz. Hasan Umur, *Of Tarihi Vesikalar ve Fermanlar*, İstanbul 1952, s. 27.

gelir elde ediyor ve pazar vergisi de tımar gelirlerinin bir parçasını teşkil ediyordu.²¹ Osmanlı dönemine ait tapu tahrir defterlerinde tımara kaydedilen gelirler arasında, kaza merkezindeki dükkân ve mahzenlerin kiralarının bulunması bu olgunun temelini oluşturmaktadır. Dükkânların ve pazar yerinin üzerinde kurulduğu alanın, bu vergileri alan ve Of zeametına tasarruf eden tımar sahibinin mülkü olarak kabul ediliyordu. Tımar sisteminin çözülmesinden sonra bu alanları bir şekilde ele geçiren eski tasarruf sahipleri, bu yerleri özel mülkü olarak tasarrufa devam etmişlerdi.²² Her bir vadinin köylüsü ürettiği ürünleri bu pazarda satmak ve ithal veya ihraç mallarını vadi boyunca kıyıda dağlara taşımak zorundaydı. Dolayısıyla, malların ve insanların kıyıda yüksek bölgelere güvenli bir şekilde taşınması, limanları, alışveriş merkezlerini, yolları ve geçitleri kontrol eden vadilerin derebeylerinin ortak çıkarlarına hizmet ediyordu. Diğer taraftan komşu vadilerin derebeyleri aynı çıkarları paylaşmayabilir ve muhalefet edebilirlerdi.²³ Bu nedenle Of pazarının kurulacağı yer derebeylerin âyânlık mücadelesi açısından stratejik bir konuydu.

XVIII. yüzyılın başlarında, Of'un Solaklı vadisi / deresi ağzında kurulan pazar mahalli bir su baskısıyla zarar görmüştü. Bunun üzerine, Of kazası ağalarının bir kısmı, Of çarşısının, sel tehdidi olmayan Baltacı Vadisi / Deresi ile Solaklı Deresi arasında kalan kıyı şeridindeki Balek'te (bu gün Kıyıcık Köyü) yeni bir çarşı kurmuşlardı.²⁴ Bu yeni çarşının kurulması Ayazoğlu Kanlı Hasan ve kardeşleri Mahmud ve Osman, amca oğulları Mustafa ve Kırılıoğlu Mehmed ile müttefik olan Pir Hasan ve Mustafa'nın işiydi.²⁵ Fakat Solaklı ağaları buna

²¹ Tahsin Özcan, "Pazar", *TDV. DİA. C 34*, 2007, s. 207.

²² Bilgin, "Of'da Derebeylik Düzeni ve Bu Düzenin Tarihsel Temelleri", s.189. "Trabzon ahalişi gelüb kaza-i mezburun kadim-i pazarı olub mahalli yanında ceryan eden nehr-i kebirin tuğyan ve istilâsı sebebi ile icraat-ı tımara hâsıl yazılmış dükkânlar ve mahsenler cümle harab ve yebab ve yerlerin dahi âb istihâb edib pazar-ı mezbur yerinde tekrar dükkânlar bina olunmağa ve pazar ikame olunmağa...". Umur, *Of Tarihi Vesikalar ve Fermanlar*, s. 86.

²³ Yerel seçkinler arasındaki hiyerarşi, ticaret merkezleri arasındaki ilişkinin mahiyeti için bkz. Michael E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 227.

²⁴ Ağaların İstanbul'a gönderdikleri arzuhâllerinde Balek' de kurulacak pazar yerinde yeni dükkânların inşa edileceğini, dükkân kirasını alan tımar sahibinin mağdur olmayacağını bildirmeleri üzerine; İstanbul'dan Trabzon valisine ve Of kadısının çarşının Balek' de kurulmasına engel olunmaması için hüküm gönderilmişti. *BOA. Trabzon Ahkâm Defteri I s. 56* (Evâhir-i Ş. 1158 / 16-24 Kasım 1745).

²⁵ Güç merkezi haline gelmiş derebeylerin, merkezi hükümetin bölgede ki temsilcisi olan yerleşik tımarlı yeniçerilere ve sipahlilere saldırarak âyânlığı ele geçirmek için dayanışma ve çatışmasının; Of Kazası sakinlerinden el hac İshak, Hasan ve kardeşi Fazlı ve Hacı Ömeroğlu Mustafa ve Rüstemoğlu Mustafa'nın; Kanlı Ömer, Ayazoğlu Kanlı Hasan'nın da içlerinde bulunduğu eşkıya grubunun H.1190/ M. 1679-1680 senesinde dükkân ve ambarlarını basıp mallarını yağmaladıklarını ve birçok kişiyi öldürdüklerinden şikayet ederek kadıya baş vurmalarıyla başlayan olaylar zincirinin başlangıcı İstanbul'dan Trabzon

rıza göstermedikleri için, Ayazoğlu Kanlı Hasan ve adamları Pir Hasan ile ittifak yaparak pazara saldırmışlar ve kazanın avarız vb. vergilerinin toplanmasına da engel olmuşlardı.²⁶ Pir Hasan ve Mustafa, daha sonraki yılların belgelerinde, fetihten bu yana Of'ta tımar tasarruf etmiş ve Of'un "hanedan-ı kadiminden" sayılan Piri Çavuşzâdelere mensuptular. 1738 yılında, pazarın eski yerinde kalmasını isteyen dergâh-ı mua'alla yeniçerileri serdengeçti ağaları emektarlarından Piri Çavuşzâde Mustafa'ya; Of kazasının sakinlerinden ve eşkiya zümresinden Sarı Alioğlu Sadık Deli Mehmed, Kanlı Fettahoğlu Hasan ve Kalyoncu denilen şakiler evinin önünde saldırarak öldürmüş ve evini tahrip etmişlerdi.²⁷ Saldırı, beşinci ve altmış dördüncü bölüğe kayıtlı ağalar ile beşinci bölüğün neferliği iddiasında olanlar tarafından gerçekleştirilmişti.²⁸ 1787-1792 Osmanlı Rus Savaş'ında Of'tan asker istenen ağalar arasında (Tablo I ve II) 5. bölükten Sarı Alioğlu Hüseyin Ağa ile birlikte Fettahoğlu Mehmed Ağa ve 64. cemaatten Ayazoğlu Hacı Ali bulunurken; Piriçavuşzâde'lerden bir kişinin olmaması Of'taki âyânlık mücadelesini kaybettiklerini gösteriyor.²⁹

Doğu Karadeniz'in kuzeyinin deniz olması, güneyinde ise yüksek dağların uzanması Rumeli ve Batı Anadolu gibi geniş tarım arazilerinin ve büyük çiftliklerin oluşmasına izin vermiyordu. Trabzon'un batısındaki en verimli tarım alanları ise Akçaabat, Yomra gibi Hatuniye Vakıf köylerinin veya Gümüşhane maden bölgesinin mültezimliği gibi nakit getiren araziler ağalar/derebeyler açısından önem kazanmaktaydı.³⁰ Bunun için bölgedeki derebeyleri, seferlerden dönüp işsiz kalan bölükbaşılar ve sekbanlar ile iş birliği yapmak veya kendi aralarında kişilerarası birliktelikler kurmak yoluyla kazaların devlet temsilcilerine saldırıp bunları bölgeden uzaklaştırmaya çalışıyorlardı. Trabzon'un önemli ailelerinden birine mensup olan ve Gümüşhane Kazası'nın, Torul Nahiyesi'ne bağlı Tonya köyünden olan Hacısalihogulları, derebeylerin

Beylerbeyi ve Of kadısına 5 Aralık-15 Aralık 1688 ve 21-30 Nisan 1689 iki kez gönderilen hükümde bu eşkiya grubunun üzerine gidilmesi için gönderilen emirden, XVII. yüzyılın sonlarına kadar dayandığını göstermektedir. Umur, *Of Tarihi Vesikalar ve Fermanlar*, s. 70-71. Feridun Emecen, "Of Kasabasının Ortaya Çıkışı Üzerine Notlar", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 1, Trabzon 2006, s. 49-50.

²⁶ Umur, *Of Tarihi Vesikalar ve Fermanlar*, s. 85-86. BOA. Trabzon Ahkâm Defteri I, s. 88 (Evâsıt-ı Ca. 1161 / 9-19 Mayıs 1748).

²⁷ BOA. Trabzon Ahkâm Defteri I, s. 88 (Evâsıt Ca. 1161 / 9-19 Mayıs 1748).

²⁸ BOA. Trabzon Ahkâm Defteri, I, s. 132 (Evâil-i R. 1165 / 17-26 Şubat 1752).

²⁹ Mehmet Bilgin, başlangıçta beşli, yirmi beşli ve altmış dördümlü olarak üç gruba ayrılmış olan Of'taki bu gruplaşma, günümüzde beşli ve yirmi beşli olarak iki grup şeklinde hatırlanmakta olmasını; altmış dördümlü grubun süregelen kavgalar sonucunda tasfiye edilmiş olmasına bağlıyor. Bilgin, *a.g.m.*, s. 186.

³⁰ Osman Köse, "XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, (3-5 Mayıs-2001), C: 1, s. 259-296. Ayrıca bkz. Necmettin Aygün, *On Sekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yay., İstanbul 2005, s. 32.

âyânlığa geçiş sürecinin müşahhas bir örneğidir. 1744'te Beşiroğlu Ahmed'in kardeşi Ali ve amcaoğlu Mustafa ve Hacısalihoğlu, muhtemelen savaşlarda görev yapan yüzüncü cemaatin Serdengeçti Ağaları'ndan Mahşeroğlu Hacı Ali, kardeşleri, akrabaları ile adamlarının saldırısına uğradılar. 1750-1751 yıllarına gelindiğinde ise Elhac Salihoğlu Hasan, İbrahim ve Abdurrahman, Tonya zeametinin mutasarrıfı olan Mustafa'nın tayin ettiği subaşıyı öldürmeleri, âyânlık görevi için yaşanan rekabetin bir göstergesidir. Bu kayıtlar en geç XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Hacısalihoğlu ailesinin Akçaabat'ta oturduğu ve burada âyânlık mücadelesine girdiği anlaşılmaktadır. 1764 tarihinde ölen Hasan Ağa'nın yerine oğlu Ömer Ağa, 1764 yılında Tonya ve Akçaabat âyânlığını devraldı.³¹

1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi sırasında yüzüncü cemaatin serdengeçti ağalarından Hacısalihzâde Ömer Ağa'ya hitaben 17 Aralık 1789 tarihinde gönderilen fermana; “senin her vechile idare ve a'mâl-i asâkire liyâkatın malûm ve bi-mennihî Teâlâ bu emr-i dinde zuhûr edecek hizmetin zâyî olmayıp mükafatını müşahade edeceğin meczûm olmağla vüsûl-ı emr-i şerîfimde kat'â tavakkuf ve te'hîri tecvîz etmeyerek hemen darb u harbe kâdir güzîde beş yüz nefer piyade yeniçeri dilâverleri techîz edip Mart dokuzunda” Trabzon mütesellimi tarafından hazırlanan gemiyle rûz-ı hızırdan on beş gün önce Anapa'ya gitmesi talep ediliyordu.³² Fakat bu sırada, Hacı Salihoğlu Ömer Ağa İstanbul'un emrine itaat etmek yerine Tirebolu'dan Kethüdazâde ve Giresun Dizdarı Ali ile birleşerek Gümüşhane mukâtaasına bağlı köylerin reayasına ve Tirebolu'da bulunan sekiz madene saldırmakla meşguldü. Hacı Salihoğlu Ömer Ağa'dan hâlâ bir haber çıkmaması üzerine İstanbul'dan Turnacıbaşı Osman Ağa ile kendisine 6-15 Şubat 1790 tarihinde gönderilen ikinci hükümde: “emr-i şerîfime sûrat-i imtisal ve mutâ'va't ve ibraz hüsn-i hizmet eder isen mükafatına mashar olacağına şüphe olmadığı malumun oldukta” görevini kendisine tekrar hatırlatılmıştı. Daha sonra Trabzon Valisi Yusuf Paşa'ya şakilerin cezalandırılması ve gereken tedbirlerin alınmasını için gönderilen ikinci emirde artık, Hacı Salihoğlu Ömer, “Ağa” değil, “Trabzon havalisi derebeylerinden Tonya'da sakin Hacı Salihoğlu nâm şaki” idi. Ertesi yıl Trabzon Valisi ve Anapa Seraskeri Abdullah Paşa'nın maiyetine ulaştırılmak üzere asker talep edilen hükümde ise itibarı iade edilerek, “Tonya nahiyesi naibi ve âyânı Hacı Salihoğlu Ömer” den 200 piyade askeri talep edilmişti.³³

³¹ Mehmet Hacısalihoğlu, *Trabzon'da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzâde Hasan Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa (1737-1844)*, 2. Baskı, Serander Yayınları, Trabzon 2014, s.33-36.

³² BOA. Cevdet Askeri (C.A.S.) 62.2945 (29 Ra. 1204/17 Aralık 1789).

³³ BOA. C. AS.192.8297 (Evâhir-i Ca. 1204/ 6-15 Şubat 1790). Hacısalihoğulları ve Kethüdazâdelerin cezalandırılmalarıyla ilgili Trabzon Valisi Yusuf Ziya Paşa'ya gönderilen hüküm için bkz. BOA. Bâb-ı Asafî Divanı Hümâyün Sicilleri Mühimme-i Mektûme Defterleri (A. DVNS. MKM. MHM. d.) 1 s. 101 (Evâhir-i Za. 1204 / 1 Eylül -8 Eylül 1790).

Trabzon ve çevresinin kuzey seferlerinin hinterlandında bulunması ve devletin ikmal, iaşe, nakit para ve asker temini gibi birçok konuda âyânlara muhtaç olduğu bir dönemde; söz konusu zümre için orduya hizmet etmenin verdiği imtiyazlardan yararlanmak, felaketten çok bir fırsat yaratıyordu; ne de olsa askerlik, eşkıyalık, ticaret ve esnafılık bir arada yürütülebilen kârlı işlerdi. Nitekim savaş organizasyonunda oynadıkları role istinaden devletin âyânlar ile kurduğu ilişki neticesi itaatsizliklerinin affedilmesi bölgedeki âyânların askeri, malî ve idari güçlerini genişletmeleriyle sonuçlanmıştır.

1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Karadeniz Bölgesi'nden Asker Alımı

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Rusya ile yaşanan savaşlar sırasında Kuzey Kafkasya savunma hattını muhafaza edecek olan Anapa ve Soğucak kaleleri devletin askerî ve lojistik üssü haline gelmişti. Bölge idarî açıdan Trabzon'a bağlı olduğu için tayin edilen serdarın uhdesine Trabzon Eyaleti tevcih edilirdi. Seraskerler, başbuğlar ve muhafızlar geldikleri bölgelerden temin ettikleri askerlerden oluşan birlikler ile bölgeye intikal ederlerdi.³⁴ 1787 Osmanlı-Rus Harbi başlamadan önce Bâb-ı Âlî, 1786 tarihinde Gümüşhane maden emini Divriğili Köse Mustafa Paşa'ya Halep mutasarrıflığı ile Trabzon valiliği vererek Soğucak ve havalisi başbuğluğu ile bölgeye intikal etmesi emredilmişti. Ancak Köse Mustafa Paşa'nın iki üç bin adamıyla hâlâ Trabzon'da olduğu haberi üzerine İstanbul'dan gönderilen sert ve tehdit dolu emirlerle kendisinden derhal Sinop'a geçerek buradan görev yeri olan Anapa'ya gitmesi istendi.³⁵ Köse Mustafa Paşa, Ekim 1787 yılında Anapa'ya ulaştı.³⁶ Soğucak havalisini muhafaza etmek için görevlendirilenlerden birisi de Trabzon sakinlerinden yirmi beş bölüğü ağalarından Kuğuzâde Süleyman Bey'dir.³⁷ Kendisinden Soğucak havalisinin muhafazası için 300 piyade askerini tahrir ve teçhiz ettikten sonra nevrüz-ı firûzda Anapa'da bulunmak üzere hazırlaması için görevlendirildiğini bildiren 20 Ocak 1786 tarihli emirde, ayrıca, dergâh-ı

³⁴ Cengiz Fedakâr, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2014, s.108.

³⁵ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C: IV. (1858) s. 481.

³⁶ Nejdet Sakaoglu, *Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1998, s. 81-82.

³⁷ Kafkas cephesinde Rusya ile mücadelenin başladığı sırada Caniklizâde Battal Hüseyin Paşa, Bâb-ı âlî'ye gönderdiği yazı ile halen Trabzon'da bulunan Kuğuzâde Süleyman Ağa'nın "yararlı ve işgüzar" olmasından dolayı Kars Sancağı'na tayin edilmesini teklif etmişti. Yüksel, *Kuğuoğulları*, Trabzon 2017, s. 49. Merkezi hükümet, "piyade askeri çıkarmaya kudreti olduğu halde, süvari askeri çıkarmağa ehliyeti olmadığı" gerekçesiyle kabul etmemiş ve Kuğuzâde Süleyman Paşa'nın Soğucak taraflarına tayininin uygun olduğu Battal Paşa'ya bildirilmiştir. Nitekim Süleyman Paşa'ya, 30 Ocak 1786 (29 Ra. 1200) tarihinde münasip mahallerden "300 nefer güzide ve bahadır asâkir ile Anapa'ya ispat-ı vücud" eylemesi şartıyla hüküm gönderilmiştir. *BOA*. C. AS. 280. 11624. (29 Ra. 1200 / 30 Ocak 1786).

mu'alla kapucubaşlarından Altıkulaçzâde Hüseyin Ağa'nın 200 mîrî nefer piyade askeri ile Soğucak'a memur edildiği bildiriliyordu. Bölgeden Anapa Kalesi'nin muhafazası için Soğucak'a 500 asker ile gelen diğer kişi de Giresun dizdarı Halidzâde Hüseyin Ağa'dır.³⁸ 14 Ağustos 1787' de Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş ilan etmesi üzerine

Doğu Karadeniz Bölgesi'nden Anapa ve Soğucak bölgesine külliyetli asker irsaliyle ilgili süreç, Divan-ı Hümâyûn'dan aynı yıl içinde birer ay ara ile üç adet fermanın Trabzon'a yollanmasıyla başlanmıştı. İlk ferman (I. Tertip) 23 Kasım-1 Aralık 1787 tarihleri arasında yayınlanmıştır. Trabzon kadısı, yeniçeri zabiti, serdarına hitaben ve Dergâh-ı âlî Yeniçeri Ocağı'nın 1. ve 25. bölük ile 64. ve 100. cemaatlerine kayıtlı on iki başbuğdan Anapa ve Soğucak kalelerinin güvenliğini sağlamaları için göndermeleri emredilmiştir. Bu hükümde belirtilen askerlerin toplamı 5.950'dir. İkinci asker talebiyle ilgili ferman (II. Tertip), 1-10 Aralık 1787 tarihinde Soğucak başbuğu Vezir Mustafa Paşa maiyetine katılmak üzere Şahinzâde Mehmed Bey'e gönderilmiştir.³⁹ Bu emre göre, Şahinzâde Mehmed Bey'den toplam 4.050 askerin malzemelerini kendi temin etmeleri koşuluyla münavebe usulü ile Of ile Hopa kazaları (Atina / Pazar, Hemişin, Viçe/ Fındıklı, Gara/ Arhavi, Rize) arasında kalan bölgeden sadece Soğucak Kalesi'ne asker sevki talep edilmiştir. 21 Aralık-9 Ocak 1788 tarihinde, Trabzon mütesellimine gönderilen ve Trabzon ile Batum arasındaki kazaların yirmi beş ağasının muhatap olduğu üçüncü fermana ise, (III. Tertip), bölgeden ağaların tahrir edecekleri neferlere zam ve ilave yapılarak, Ordu-yı Hümâyûn ve Soğucak'a irsal edilmek üzere 3.900 asker talep edilmiştir. Ayrıca Trabzon'da yirmi beş bölüğünden Kuğuzâde Süleyman'a dergâh-ı mu'allam yeniçerileri ağası Hafız Salih Ağa ile gönderilen mektupta, bin mîrî piyade neferini gemilere bindirip Varna iskelesine veya Sünne'ye çıkararak nevrûz-ı firuzda Ordu-yı Hümâyûn'a katılması için bir emir yollanmıştır.⁴⁰

³⁸ Kesbî Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, Haz. Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 139. Ancak İstanbul, Halidzâde'nin birliğinin hem ulûfe hem de tayniyatlarının yetersizliği nedeniyle Anapa'nın şiddetli kışına dayanamayarak geri dönmek istedikleri haberini alması üzerine, Köse Mustafa Paşa'ya gönderilen hüküm de bu neferlerden birinin dahi Trabzon Eyaleti'ne avdet etmesine izin vermemesini istenmişti. Bâb-ı Asafî Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme-i Asakir Defterleri (A. DVNS. ASK. MHM. d.) 3 s. 88 (Evâil- i Za. 1201 / 15-24 Ağustos 1787).

³⁹ BOA. DVNS. ASK. MHM. d. 3 s. 238 (Evâhir-i S. 1202 / 1-10 Aralık 1787)

⁴⁰ BOA. A. DVNS.ASK. MHM. d. 4 s.58-59 (Evâil-i Ra. 1203 / 30 Kasım-9 Aralık 1788). Kuğuzâde Süleyman'a Evâst-ı Za. 1201 (25 Ağustos-4 Eylül 1787) tarihinde gönderilen önceki hükümde kendisinden Trabzon ve havalisinden; Soğucak kalesi ve etrafının muhafazası için gereği gibi muharebe edebilecek askerler ve levendler arasından "güzide ve bahadır darba ve harbe kadir bin nefer mîrî piyade asker tahrir" ederek ilkbaharda Soğucak'da bulunmak üzere emir gönderilmişti. Süleyman Paşa'nın toplayacağı bu askerlerin ulûfe, bahşış, tayniyat ve gerekli levazım için Divân-ı Hümâyûn tarafından kendisine 41.459 kuruş ödenek ayrılmıştır. BOA. A. DVNS.ASK. MHM. d. 3. s. 117 (Za.

1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi sırasında cephelere asker sevkıyatı; Doğu Karadeniz Bölgesi sahili boyunca yayılmış olan asker toplama bölgelerinde bulunan mahalli ocak teşkilatının temsilcileri olan; Tonya, Büyük Liman, İskefe, Platana / Akçaabat, Maçka, Yomra, Sürmene, Of ve Rize’de ikamet eden otuz üç ve Laz Bölgesi’nde (Atina /Pazar, Hemşin, Gara / Arhavi, Viçe / Fındıklı, Hopa) ikâmet eden on iki olmak üzere; Yeniçeri Ocağı’nın 5., 25., 60., 64. ve 100. cemaatleri ile 1. ve 13. sekban bölüklerine müntesip ortalama kırk beş ağa tarafından münavebe usulüyle yapılmıştır. Bu bağlamda merkezi hükümet kazaların büyüklüğüne göre ağalardan 100 ile 500 arasında nefer talep etmiştir. Canik, Karahisar-î Şarki ve Giresun ise âyânlar ve mültezimler tarafından mirîlü / ücretli piyade neferlerinin toplandığı bölgelerdir.⁴¹

Tablo I: 1787-1788 yılları Arasında Anapa ve Soğucak Kalelerine Sevk Edilmesi Talep Edilen Asker Sayıları ile Başbuğlar’ın Listesi

Asker Alım Bölgesi	Bölük	Ağa	I. Tertip 1787 ⁴²	II. Tertip 1787 ⁴³	III. Tertip 1788 ⁴⁴
Ordu	64	Hacı Mustafa Ağa’nın oğlu Hasan			
	25	Kuğuzâde Süleyman	500		100

Evasıt 1201/ 25 Ağustos-4 Eylül 1787). *BOA*. C. AS. 1136. 50479. lef. 3 (9 M. 1202 / 21 Ekim 1787). Yüksel, *Kuğuoğulları*, s. 49.

⁴¹ “Trabzon eyaletinde kâin kaza ve kasabat ve sair mahall-i malum ve bâ-husus Lazıkası tabir bulunan mahallerden darb ve harp erbab-ı dileveran ile meşhum olduğu bedidar ve bahir olduğuna binaen dergâh-ı mu’allam yeniçerileri ocağına müntesib ve müntemi ve tedarik-i asakire kuvvet ve mikneti olanlardan otuz üç nefer ashab-ı kuvvetin her biri alâ-kader-i iktidarihim miktarları tasrihiyle neferat tertibi ve maiyetlerine istishab ve Giresun kazasından dahi başkaca bin nefer ihrac ve başbuğ ve sergerdeler tayiniyle nevrûz-ı firuzda ordu-yı hümâyûnuna mevcut bulunan başka başka ve Lazıkası tabir olunan mahallerden dahi on iki nefer ashâb gelende kezalik miktarları tasrih olunarak neferat tertibi evvel-i baharda Soğucak’a geçüp Soğucak canibi Seraskeri vezirim Battal Hüseyin Paşa maiyetine kıyam ve hidemat-ı din-i Devlet-i aliyeme ihtimam eylemeleri ancak başka başka Ocak tarafına verilen mekatib muciblerince memuriyetleri havi evamir-i aliyem ısdar ve ocak tarafından ısdar olunup bunların yerli yerinde memur oldukları mikdar-ı askeri vakt u zamanıyla tahrir...” *BOA*. Bâb-ı Asafî Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d.) 188 s. 10-12 (Evasıt-ı Ra 1203 / 10-19 Aralık 1788).

⁴² *BOA*. Ş. S. No: 1939 / 8634 vr. 54-b 55-a (Evâsıt-ı M. 1202 / 23 Ekim-1 Kasım 1787). Özcan Tatar, “1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Trabzon ve Çevresinin Yeri ve Önemi”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001*, C: I, Yay. Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, Trabzon 2002, s. 221-222.

⁴³ *BOA*. A. DVNS.ASK. MHM. d. 3 s. 238 (Evâhir-i Safer 1202 / 2 Aralık-10 Aralık 1787).

⁴⁴ *BOA*. A. DVNS.ASK. MHM. d. 3 s. 285-286 (Evâhir-i Ra. 1202 / 31 Aralık-9 Ocak 1788). *BOA*. A. DVNS.ASK. MHM. d. 4. s. 58-59 (Evâil-i Ra. 1203 / 30 Kasım-9 Aralık 1788). Ferman’ın Trabzon Şeriye Sicili’ndeki sureti için bkz *BOA*. Ş. S. 1939/ 8634 vr. 55-b, 56-a (Evâhir-i Ra. 1202 / 30 Ocak-7 Şubat 1788). Bu belge Özcan Tatar tarafından yayınlanmıştır. Bkz. *a.g.m.*, s. 221-222.

Nefs-i Trabzon	100	Kalcızâde Ömer	300		200
	25	Abanozoğlu Piri Mehmed	300		100
Tonya	64	Hacısalihioğlu Ömer	200		150
Büyük Liman	25	Külünkoğlu Mehmed	300		150
Büyük Liman	64	Bahadıroğlu (Serdengeçti)	150		150
İskefe	1	Sakaoğlu	250		150
Platana	64	Hacı Musaoğlu Şişman	300		100
Maçka	25/64	Eyuboğulları (İki Karındaş)	300		200
Yomra	25	Küçük İbrahimioğlu Ahmed (Serdengeçti)	300		100
Sürmene	100	Ma'kuloğlu Hasan	150		150
Hemşin	64	Sıçan Hacı Hüseyin	400	150	100
Of	25	Garacoğlu		500	
		Canoğlu		250	150
	5	Sarılioğlu		300	
	25	Mennanoğlu			500
	64	Ayazoğlu Hacı Ali			120
	25	Sarihoğlu Ahmed			150
	64	Holoğlu Mehmed			150
	64	Hasan Ağaoğlu Salih			120
	5	Fettahoğlu Mehmed			200
	64	Debranoğlu İbrahim			120
	25	Keleş Hasan			200
	5	Kolaminoğlu Kurd Ağa			150
Rize	25	Tuzcuoğlu		400	100
	64	Mataracioğlu İbrahim			200
	25	Kakavan Turna Hasan			200
	25	Kanburoğlu Memiş Ağa			250
	25	Kıtmiroğlu Ömer			150
	25	Ekşioğlu		300	200
	25	Biroğlu	300	300	100
	64	Yanbegoğlu (Serdengeçti)	300	200	100
64	Meto Mehmed (Serdengeçti)	150	150	150	
Atina	64	Balta Hacı İsmail Ağa	250	150	150
Gara		Seydioğlu Mustafa	250	150	150
		Küçük Ali		200	
		Celanikoğlu		100	
		Cordanoğlu		100	
Hopa	64	Mamoy Mustafa		300	200
Gönye		Şahinzâde Mehmed Bey		500	
Toplam			4.700	4.050	5.660
Genel Toplam					14.410

1788 ortalarında Rus ordusunun Kuban üzerinden Anapa'ya saldıracığı haberinin alınması üzerine, Serdar-ı Ekrem Koca Yusuf Paşa, Anadolu'nun sol koluna sürücü olarak tayin edilen Battal Hüseyin Paşa'ya gönderdiği emirde Anapa'ya gitmesini emretmiştir. Ancak Battal Hüseyin Paşa çeşitli bahaneler ileri sürerek asker vermekten imtina etmesi ve Anapa'ya hareket etmemesi üzerine kendisine yeniden bir emir gönderilmiştir.⁴⁵ Şubat 1789 tarihinde Battal Hüseyin Paşa'nın Sohum'a ulaştığı ay içinde merkezi hükümet, Trabzon mütesellimine 5 Şubat 1789 tarihinde Özi, Kili, Akkerman ve Soğucak'a Trabzon ve doğusundaki kazalardan Yeniçeri Ocağı'na mensup her bir ağanın toplayacakları yeniçeri dilaverlerinin sayısını bildiren bir emir göndermiştir.⁴⁶ Battal Hüseyin Paşa'nın firarından sonra Kabartay kabileleri adına Kutayisli Mehmed Bey, gerekli malzeme, mühimmat, levazımat ve asker yardımı için İstanbul'a bir mahzar göndermiştir.⁴⁷ Bunu üzerine merkezi hükümet tarafından Erzurum ve Trabzon Valiliği'nin yanı sıra Anapa Seraskeri olarak tayin edilen Sarı Abdullah Paşa'ya hem gerekli yardım yapılması hem de Ruslara karşı hazırlanan savaş planı hakkında talimatlar içeren bir ferman gönderilmiştir.⁴⁸ Buna emre göre Sarı Abdullah Paşa'nın Anapa'dan hareket etmesi mümkün olmaz ise Ruslara taarruz etmek için Anadolu'dan ve kabilelerden toplanacak askerler üç kola ayrılacaktı. Birinci kol Kuğuzâde Süleyman Bey'in yanında götürüleceği gerekli mühimmat, top, levazımat ve birkaç bin askerden oluşacaktı. İkinci kol Sarı Abdullah Paşa'nın kethüdası tarafından; üçüncü kol ise Kutayisli Mehmed Bey liderliğinde Kabartay halkından toplanan askerlerden oluşacaktı. Ayrıca Sarı Abdullah Paşa'dan Besni kabilelerinin talep ettiği yeni bir kale ve tabyaların inşası için gerekli malzeme, top ile kalenin muhafazası için birkaç yüz askerin Sohum ve Acara taraflarından tedarik edilmesi istenmişti.⁴⁹

Diğer yandan, Gümüşhane Emîni Üçüncüzâde Süleyman, Hacı Salihoğlu Ömer Ağa; Of ve Rize'de beşinci, yirmi beşinci ve altmış dördüncü ortalara mensup ağalar; Gönye mutasarrıfı Şahinzâde Mustafa ve kardeşi Mehmed Bey

⁴⁵ Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C: IV, (1858), s. 488.

⁴⁶ BOA. A. DVNS. MHM. d. 188 s. 28-29 (9 Ca. 1203/ 5 Şubat 1789). Trabzon iskelesine memur reisler kethüdası Hacı Mustafa tarafından İstanbul'a gönderilen kâime mefhumunda, Canik, Trabzon, Keşap ve Giresun taraflarından tertip edilen askerlerin Anapa canibine mürûr ettikleri, Of, Erzurum ve Gümüşhane ve bazı mahallerin askerlerinin Trabzon'a gelmek üzere olmasından dolayı İstanbul'da bulunan Trabzon ve Canik gemilerinin bir an önce Trabzon'a gönderilmeleri talep etmiştir. BAO. Hât-ı Hümayun (HAT.) 1385.54882 Lef.1 (29 Z. 1203 / 20 Eylül 1789) Fakat Samsun ve Ünye iskelelerinde yeteri kadar gemi bulunmadığı için bekleyen Canik ve Karahisar-i Şarkî askerlerinin Anapa'ya ulaştırılmaları için Ereğli'den Giresun'a kadar olan iskelelerden gemilerin Canik muhassılı Hayreddin Bey tarafına gönderilmesi için emir gönderilmiştir. BOA. C. AS. 241. 10165 (25 Ş. 1205 / 10 Mayıs 1790).

⁴⁷ Ahmed Cavid, *Hadîka-i Vekâyi*, s. 177-178.

⁴⁸ Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C: IV, (1858) s. 501-502.

⁴⁹ BOA. A. DVNS. MHM. d. 196 s.72 (Evâhir-i Ş. 1205 / 21 Haziran-1 Temmuz 1791).

ile Canik muhassılı Hayreddin Bey'e de Serasker Abdullah Paşa'nın maiyetine katılmak üzere askerlerin toplanması için emir gönderildi.⁵⁰ Bu sıralarda Sarı Abdullah Paşa ise çeşitli bahanelerle Trabzon'da oyalanmaktaydı.⁵¹ 3-12 Haziran 1791 tarihinde Abdullah Paşa'ya gönderilen hükümde Anapa'ya ulaştığı haberinin hâlâ gelmediği bildirilerek en kısa zamanda bölgeden toplanan askerler ile hareket etmesi istenmiştir.⁵²

Tablo II: 1789-1791 yılları Arasında Anapa ve Soğucak Kaleleri' ne Talep Edilen Asker Sayıları ile Başbuğlar'ın Listesi⁵³

Askere Alım Bölgesi	Bölük	Ağa	I. Tertip 1789	II. Tertip 1791
Kastamonu				300
Karahisar-i Şarkî Sancağı		Canik Muhassılı Hayreddin Bey	3.000	200
Canik Sancağı		Canik Muhassılı Hayreddin Bey	5.000	500
Sivas				500
Amasya Sancağı		Cebbarzâde	1.500	
Kaza-i Erba'a ve Niksar				500
İskefser, Beysadı, Habsamana, Taşabad ve Ayrın				500
Giresun		Trabzon Mütesselimi Abdurrahman Ağa	200	8 Bayrak
Tirebolu		Trabzon Mütesselimi Abdurrahman Ağa	500	
Gümüşhane		Üçüncüzâde Süleyman		200
		Üçüncüzâde Ahmed		90
	64	Hacı Salihoglu Ömer Ağa	500	200
	64	Akcaabat Serdarı Hacı	250	

⁵⁰ BOA. A. DVNS. MHM. d. 196 s. 83-84 (Evâsıt-ı Za. 1205 / 12-21 Temmuz 1791). Sarı Abdullah Paşa'ya Ağustos 1791 tarihinde gönderilen bir hükümde Anapa'dan tekrar külliyetli miktarda asker talep edildiği bu nedenle Rize'deki sekiz ağanın bayrakları küşad ve mükemmel neferleriyle birlikte Trabzon iskelesindeki gemilere bindirilerek Anapa muhafızı maiyetine ulaştırılması talep edilmiştir. Bkz. BOA. HAT. 1394. 55819 (29 Z. 1205 / 29 Ağustos 1791).

⁵¹ BOA. A. DVNS. MHM. d. 196 s. 41-42 (Evâil-i Ş. 1205 / 3-12 Haziran 1791).

⁵² Kuğuzâde Süleyman Paşa'ya gönderilen hüküm için bkz. BOA. A.DVNS. SASK.MHM. d. 4 s.103 (Evâil-i Ca. 1204 / 28 Ocak-6 Şubat 1789).

⁵³ Trabzon valisine gönderilen asker irsaliyle ilgili hükümler için bkz. BOA. A. DVNS.ASK.MHM. d. 6 s. 240-243 (Evâhir-i Ca. 1204 / 6-14 Şubat 1789 BOA. C.AS. 495.19411 (Evâsıt-ı B. 1204 / 27 Mart-5 Nisan 1790). BOA. A. DVNS.MHM. d. 192 s. 121 (Evâsıt-ı Ş. 1204 / 26 Nisan-5 Mayıs 1790).

Platana / Akçaabat		Hasan Ağa		
	64	Bahadroğlu	300	
	64	Serdarzâde Mehmed Ağa	250	
	64	Külünkoğlu Mehmed Ağa	200	130
Trabzon	100	Ma'kuloğlu Hasan Ağa	300	
	100	Kuğuzâde Hüseyin Ağa	500	
	100	Kalcızâde Ömer Ağa / Memiş Ağa	300	135
	25	Şatiroğlu Osman Ağa	200	150
	25	Çubukçuoğlu	150	
	25	Maçkalı Eyuboğlu	300	160
		Yomralı Hasan Ağa		80
Sürmene	25	Küçük Salihioğlu Mehmed Ağa	250	
	25	Abanozoğlu Piri Mehmed Ağa	250	80
	25	Sakaoğlu Ali Ağa	300	120
	25	Bünyadoğlu Mehmed Ağa	100	
	25	Gümrükçüoğlu Genç Ağa	150	80
	25	Küçük İbrahimioğlu Ahmed Ağa	150	90
	25	Hasan Çelebioğlu Muhammed Ağa	100	
	25	Bazıoğlu Mehmed Ağa	100	
	25	Çavuşlu Ağaları'ndan Küçük Ali Ağa ve Mü'min Ali Ağa ve İsmail Ağazâde Mehmed Ağa	300	
	13	Çavuşlu'da on üç sümenlerinden (Sekbanları'ndan) Emin Ağa'nın oğlu ve sair yoldaşları	100	
Of	25	Şanoğlu	500	
	5	Sarılioğlu Hüseyin Ağa	500	
	25	Garacoğlu el-Hâcc Salih ve Timur Ağa	200	
	25	Bilal Efendi mar'ifetiyle yirmi beş ağalarından	400	
	64	Kalaoğlu	200	
	25	Tuzcuoğlu Memiş Ağa	500	130
		Cebecibaşı Veli Ağa		1 Bayrak
	64	Mataracı İbrahim Ağa	150	
	25	Ekşioğlu	300	

Rize	25	Boyaroğlu	300	
	25	Hacı Fazlıoğlu	100	
	25	Koncu ve Anuzlu Hasan Ağa	150	
Hemşin	64	Sıçan Hacı Hüseyin Ağa	500	
	25	Cimilli el- Hâcc Osmanoğlu (Mustafa)	100	
	64	Yanbegoğlu Osman Ağa	100	
				250
Laz Bölgesi	64	Talataroğlu Osman Ağa	100	
	64	Batsaoğlu Mustafa Ağa	100	
	64	Balta İsmail Ağa'nın oğlu	150	
	64	Seyyidoğlu	200	
	25	Gönye Mütesellimi demekle mar'uf olup el-yevm Anapa' dadır. Hacı Şahinoğlu Mehmed Bey	500	
	64	Cordanoğlu Abdurrahman Ağa	150	
	64	Mamoy Mustafa Ağa	300	
	64	Kör Hasan Ağa oğlu Ahmed	100	
	64	Hacı Ali Ağa'nın yeğeni Küçük Ali Ağa	100	
Toplam			21.850	2.300

Sarı Abdullah Paşa cepheye gitmeyi ağırdan alması sonucu Anapa Kalesi'nin, Ruslar'ın eline geçmesinin ardından Sohum Kalesi merkez olarak seçilmişti.⁵⁴ Bölgenin tahkimatı için Sohum Kalesi'ne muhafız olarak birkaç bin askerle Şahinzâde Mehmed Bey tayin edilirken; bölgede bulunan Osmanlı kuvvetlerinin başına da 15 Ağustos 1791 tarihinde bin beş yüz askerle Kuğuzâde Süleyman Paşa başbuğ olarak atanmıştır.⁵⁵ Ancak, görev yerine gitmemesi üzerine Kuğuzâde Süleyman Paşa'nın yerine Mustafa Paşa tayin edilmiştir.⁵⁶ Bu arada Osmanlı Devleti ile Rusya arasında sekiz aylık bir mütarekenin imzalanmasının ardından Ağustos 1791 tarihinde barış antlaşması görüşmeleri başlamıştır. Nihayetinde 1792 yılında yapılan Yaş Antlaşması ile Kırım'ın Ruslar tarafından ilhakı kabul edilmiştir. Kuban nehri sınır kabul edilirken Ruslar Kuzey Kafkasya'da işgal ettikleri kaleleri iade etmiştir. Ayrıca Kuban nehrinin sol yakasında kalan kabileler Rusya sınırına tecavüzde bulunmayacak,

⁵⁴ Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C: IV., (1858) s. 502. Yüksel, *Kuğuoğulları*, s. 60-61.

⁵⁵ Yüksel, *a.g.e.*, s. 49.

⁵⁶ Fedakâr, *a.g.e.*, 180.

Rus hududu geçilecek olursa verilen zararın Rus elçisinin müracaatından sonra bir ay içerisinde tazmin edilmesi antlaşma hükümleri arasında yer almıştır.⁵⁷

Sonuç

XIV. yüzyılın sonlarından XVI. yüzyılın sonuna kadar, Yeniçeriler ve tımar sahibi sipahiler, Osmanlı ordusunun başlıca bölümlerini teşkil etmişlerdir. XVII. yüzyılda ise batı serhatlerinde Osmanlı ordusunun karşısına çıkan Avusturya ordusunda ateşli silah kullanan piyade askerinin sayısı süvarilerin sayısını geçmeye başlamıştı. Osmanlılar, Avusturya taktiklerine karşılık vermek için Yeniçerilerin sayılarını artırdılar ve tek bir sefer için ateşli silah kullanmasını bilen sıradan erkekleri askere aldılar. Fakat bu kadar çok insana maaş ödeyebilmek için hazinenin gelirlerini artırmak gerekiyordu. Bunu da bazı tımarları mukâtaaya çevirmek suretiyle gerçekleştirildi. Bunun sonucu olarak da âyânlar mukâtaaların mültezimliğini devr almak yoluyla eyaletlerde pek çok askerî ve idarî mevkii ele geçirmiştir. Âyânlar bu görevleri ya bu mevkileri satın alarak ya da uzun süren savaşlarda orduya asker temin etmek veya malzeme yetiştirmek gibi konularda görevler üstlenerek başarmışlardır.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Trabzon'un doğusundaki Of kazasının derebeyleri/âyânları ise daha farklı bir özellik gösteriyor. Benzerlerinden farklı olarak bunlar köylülerin işlediği geniş arazilere sahip değillerdi. Bu nedenle Yeniçerilik iddiasında bulunan bu kişiler iş birliği yaparak rakiplerine ve devlet görevlilerine karşı, çok sayıda adamı peşlerinden sürükleyerek pazar yerlerini zorla ele geçirerek kendilerine nüfûz alanları sağlamışlardır. Trabzon ve çevresindeki derebeylerin/âyânların ortaya çıkışında ise başka etkenlerin de olduğu ortaya çıkmaktadır. XVIII. yüzyılda bölgenin askeri olarak hareketlenmesiyle birlikte Trabzon bölgesinde pek çok önde gelen Çepni aile mensupları Yeniçeri yazılmış ve Serdergeçti olarak kaydedilmişlerdir. Seferlere topladıkları neferler sayesinde kazandıkları bu askerî unvanlara dayanarak giderek güçlenmişler ve ittifaklar kurarak vakıf arazilerinin veya maden bölgelerinin mültezimliğini ele geçirmişlerdir. Yerel halk derebeyler/âyânlar aracılığıyla askere alındıkça, bu güç sahipleri zaman içinde kendi hanedanlarını yaratarak taşrada merkezi otoritenin varlığını tehdit edecek hale gelmişlerdir. Sonuç olarak III. Selim, 1788-1792 Osmanlı-Rus savaşının ardından merkezî otorite açısından büyük bir tehlike arz eden âyânları denetim altına almak için Nizâm-ı Cedid olarak adlandırılan modern silahlara sahip, disiplinli yeni bir ordunun kurulması için idarî, malî ve askeri ıslahatları başlatmak için harekete geçmiştir.

⁵⁷ Gökçe, *a.g.e.*, s. 36-37.

KAYNAKLAR

1. Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-1 Asafi Divan-1 Hümayûn Sicilleri Mühimme Defterleri

Bâb-1 Asafi Divan-1 Hümayûn Sicilleri Mühimme-i Asakir Defterleri

Bâb-1 Asafi Divanı Hümayûn Sicilleri Mühimme-i Mektume Defterleri

Cevdet Askeri

Hâtt-1 Hümayûn

Şeriye Sicilleri

Trabzon Ahkam Defteri

2. Kitap ve Makaleler

AÇIK, Turan, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, Trabzon 2012.

AHMED Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C: IV. (1858), ss. 481, 488, 501-502.

AHMED Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C: VIII. (1858), ss. 365-366

AKDAĞ, Mustafa, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, *D.T.C.F Dergisi*, 5, 1947, ss. 291-309.

AKSAN, Virginia H., “Savaş ve Barış”, *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, C: 3, Ed. Suraiya Faroqhi, Çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, I. Baskı, İstanbul, ss. 109-152.

AKYILDIZ, Ali, “Sened-i İttifak’ın Tam Metni”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S: 2, ss. 209-222.

AYGÜN, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyıl’da Trabzon’da Ticaret*, Serander Yay., İstanbul 2005.

BARKEY, Karen, *Eşkiyalar Ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev. Zeynep Altop, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2011.

BAY, Abdullah, “XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Trabzon Eyaletinde Tımar ve Zeametlerin Durumu”, *Karadeniz Araştırmaları*, S: 18, Yaz 2008, ss. 39-55.

BEŞİRLİ, Mehmet, “XIX. Yüzyılların Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Âyan-Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2001*, C: 1, ss.327-343.

BİLGİN, Mehmet, “Of’da Derebeylik Düzeni ve Bu Düzenin Tarihsel Temelleri”, *Karadeniz Dünyası*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

BİLGİN, Mehmet, *Doğu Karadeniz’de Bir Derebeyi Ailesi Sarializâdeler (Sarallar)*, Serander Yayınları, Trabzon 2006.

BOSTAN, Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

BUDAK, Mustafa, “Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI-XX Yüzyıllar)”, *Osmanlı*, C: I, Ankara 1999, ss. 594-612.

CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yay., İstanbul 1965.

ÇATALTEPE, Sipahi, *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu*, Göçebe Yay., 1997.

ÇOLAK, Ali, *1868 No’lu Şerhiye Siciline Göre Kentin Sosyal ve Ekonomik Hayatı (1703-1705)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ SBE, Aralık 1997.

FEDAKÂR, Cengiz, *Kafkasya’da İmparatorluklar Savaşı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. I. Baskı, İstanbul 2014.

GÖKÇE, Cemal, “1787-1806 Yılları Arasında Kafkasya’da Cereyan Eden Siyasi Olaylar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S: 26, Mart 1972, ss. 1-66.

GÖKÇE, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları No: 1, İstanbul 1979.

HACISALİHOĞLU, Mehmet, *Trabzon’da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzade Hasan Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa (1737-1844)*, 2. Baskı, Serander Yay., Trabzon 2014.

İNALCIK, Halil, “Timar”, *TDV. İA.*, C: 41, 2012, ss. 169-171.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C: 1, Ed. Halil İncalcık-Donald Quataer, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

İNAN, Kenan, “Trabzon’da Yönetici Yönetilen İlişkileri (1643-1656)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S: 23, 2003, ss.23-60.

KARAGÖZ, Rıza, *Canikli Ali Paşa*, TTK. Yay., Ankara 2003.

KESBÎ Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, Haz. Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.

KÖSE, Osman, “XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, 3-5 Mayıs 2001*, C: 1, ss. 289-311.

MEEKER, Michael E. *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz’de Osmanlı Mirası*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

MURPHEY, Rhoads, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş 1500-1700*, Çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, I. Baskı, 2007.

ÖZCAN, Tahsin “Pazar”, *TDV. İA.* C: 34, 2007, ss. 206-208.

ÖZKAYA, Yücel, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Ve Sırasında Kafkaslar’ın ve Kafkas Halkının Durumu”, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I XIX Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye Ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001 –*

İstanbul), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basım Evi, 2003, ss. 87-89.

ÖZKAYA, Yücel, “XVIII. Yüzyılda Trabzon’un Genel Durumu”, *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Kasım 1986)*, Samsun 1988, ss.133-145.

ÖZKAYA, Yücel, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu’da Ayanlık İddi’aları”, *A.Ü.D.TC. Fakültesi Dergisi*, C: XXIV, S: 34, Temmuz-Aralık 1966, ss. 195-231.

ÖZTÜRK, Temel, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, 1. Baskı, Serander Yay., Trabzon 2011.

SAKAOĞLU, Necdet, *Anadolu’da Derebeyi Ocaklarından: KÖSE PAŞA HANEDANI*, II. Baskı, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

SERBESTOĞLU, İbrahim, “Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa ve Caniklizâdelerin Sonu (1805-1808)”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, I /Güz, Trabzon 2006, ss. 89-105.

ŞAKİR Şevket, *Trabzon Tarihi*, Yay. Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1. Baskı, 2001.

TATAR, Özcan, “1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Trabzon ve Çevresinin Yeri ve Önemi”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001*, C: I, Yay. Haz. Mithat Kerim Arslan- Hikmet Öksüz, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, ss. 201-235.

ULUÇAY, M. Çağatay, *XVIII-XIX. Yüzyılda Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basım Evi, İstanbul 1955.

UMUR, Hasan, *Of Tarihi Vesikalar ve Fermanlar*, İstanbul 1951.

UMUR, Hasan, *Of Tarihine Ek*, İstanbul 1956.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Âyân”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C: 2, İstanbul 1979, ss.40-42.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Çapan Oğulları”, *Belleten*, C: XXXVIII, S: 150, Ankara 1974, ss.215-261.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, C: I, TTK. 3. Baskı, Ankara 1988.

YEŞİL, Fatih, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., I. Baskı, İstanbul 2016.

YILDIZ, Gültekin, *Neferin Adı Yok (Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum 1826-1839)*, Kitapevi Yay., 1. Baskı, İstanbul 2009.

YÜCEL, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desentralizasyona (Adem-i Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, XXXVIII/152, 1974, ss. 657-708.

YÜKSEL, Ayhan, *Kuğuoğulları Eski Bir Osmanlı Âyan Ailesi*, Serander Yayınları, I. Baskı, Trabzon 2017.

ALTIN ORDA HANLIĞI'NDA “SARAY”IN BÜYÜK HATUNU: TAYTUĞLI HATUN*

*Derya DERİN PAŞAOĞLU***

Öz

Araştırmanın amacı: Altın Orda Hanlığı'nda, Özbek Han'ın eşi Taytuğlı Hatun'un kimliğinin yanı sıra Özbek Han, Canıbek Han, Berdibek Han dönemlerinde ve sonrası taht kavgalarında siyasi statüsünün ve Hanlığın tarihine etkisinin tespit edilmesidir. Araştırma materyalleri: Altın Orda Hanları'nın ve Taytuğlı Hatun'un vermiş olduğu yarlıklar, Altın Orda tarihini aydınlatan Cengiznâme nitelikli yerli kaynaklar, seyyah notları ve diğer ana kaynaklardır. Taytuğlı Hatun'un kimliğini, Altın Orda Hanlığındaki statüsünü ve siyasi yaşamdaki yerinin tespiti nitel bir çalışma olup, ana kaynakların incelenerek, anlatımların yorumlanması esasına dayanmaktadır. Ana kaynaklar doküman analizi tekniğiyle incelenmiştir. Dolayısıyla araştırmada, ileri sürülen öngörülerin kaynaklardaki ortak ve farklılaşan bilgiler ışığında değerlendirilmesi yapılmıştır. Fark edilmemiş ayrıntılara dikkat çekilerek yeni yaklaşımlar elde etme hedeflenmiştir. Kıpçak menşeli olan Taytuğlı Hatun, Ak Orda Hanedanının son üç hükümdarı döneminde siyasi ve ekonomik yaşamda aktif rol almıştır. Altın Orda Hanlığı'nda kabile aristokrasisinin rekabeti içinde Moğol menşeli kabileler karşısında Deşt-i Kıpçak coğrafyasının kadim mirasçılarını temsil etmiştir.

Anahtar Sözcükler: Altınordu, Özbek Han, Canıbek Han, Berdibek Han, Hatun, Bigim, Kıpçak.

THE GREAT KHATUN OF THE "SARAY": TAYTUĞLI HATUN IN THE GOLDEN HORDE

ABSTRACT

The objective of this research is to ascertain the identity of Taytuğlı Hatun within the context of the Golden Horde. Specifically, the study aims to investigate her role as the wife of Ozbeg (Özbek) Khan, her political standing, and the impact she had on the historical development of the khanate during the reigns of Ozbeg (Özbek) Khan, Janibek (Canıbek) Khan, Berdibek Khan, and subsequent power struggles for the throne. The research resources include jarlyks (yarlıklar) issued

* *Gönderim Tarihi: 20.08.2023, Kabul Tarihi: 15.09.2023.*

** *Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON. derinderya@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4046-6070.*

by the khans of the Golden Horde and Taytuğlu Hatun, as well as local sources that possess the qualities of Genghis-namas, shedding light on the historical aspects of the Golden Horde. Additionally, the itineraries of travelers and other primary sources are also considered. The identification, status, and political role of Taytuğlu Khatun within the Golden Horde are subjects of inquiry in this qualitative study. The investigation relies on the interpretation of narratives from primary sources, which are examined to shed light on these aspects. The primary sources were analyzed using the method of document analysis. Consequently, the research assessed the proposed predictions based on both shared and distinct information found in these sources. The objective of this study is to explore novel methodologies by directing focus towards overlooked intricacies. Taytuğlu Hatun, a woman of Qipchak (Kıpçak) descent, had a significant role in the political and economic spheres throughout the reigns of the final rulers of the White Horde Dynasty (Ak Orda Hanedanı). Within the Golden Horde Khanate, she served as a representative of the ancestral successors of the Desht-i Qipchaq region, engaging in a rivalry with the Mongolian tribes to assert the dominance of the tribal nobility.

Keywords: Golden Horde, Ozbeg Ozbek Khan,, Berdibek Khan, Khatun, Bigim, Qipchaq.

Taytuğlu Hatun Kimdir?

Taytuğlu Hatun, Altın Orda Hanlığı'nda 1313-1340 yılları arasında tahta bulunan ve Altın Orda Hanlığı'na İslâmî kimlik kazandıran Özbek Han'ın eşidir. Taytuğlu Hatun'un doğum ve ölüm tarihlerine dair elimizde yeterli bilgi yoktur ancak iştirak ettiği taht kavgalarına dayanarak ölüm tarihi ile ilgili bir çıkarım yapmak mümkündür. Taytuğlu Hatun'un torunu Berdibek Han'ın 1360 yılının son aylarında öldüğü sanılmaktadır. Zira adına darp edilen son para H. 762 (11 Kasım 1360- 30 Ekim 1361) tarihlidir.¹ Taytuğlu Hatun, Berdibek Han'ın ölümünden sonraki taht mücadelelerinde yer almış ve Hızır Han tarafından öldürülmüştür. Hızır Han'ın ise oğlu Murid Han tarafından öldürüldüğü bilinmektedir. Tahta çıkan Murid Han'ın ilk parasının da yine H.762 tarihli olması² göz önünde tutulursa söz konusu gelişmelerin tamamı H. 762 yılı (11 Kasım 1360- 30 Ekim 1361) yılı içinde gerçekleşmiş olup Taytuğlu Hatun'un ölümü yılı 1361'dir, diyebiliriz.

Taytuğlu Hatun, Canıbek Han (1340-1357) ve Berdibek Han (1357-1360) dönemlerinde Altın Orda Hanlığı'nda yarlıklarıyla ön plana çıkan hatun olmuştur. Ancak kaynaklar Altınordu'daki en önemli kadın figürünün kökeni

¹ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, s. 91.

² Kafalı, *a.g.e.*, s. 91-93.

hakkında sessiz kalmaktadırlar. Maria İvanics, çalışmasında “*bu dikkat çekici durumun tek nedeninin Taytuğlı'nın soylu ama belki de o zamanlar önemini büyük ölçüde yitirmiş bir kabileden, Kıpçaklardan*³ olmasına bağlamaktadır.⁴ Cengiz Han'dan bu yana (Ögaday'ın kanunuyla da yasalaşarak) Cengizogullarının Kongratlardan kızlarla evliliği esastır. Ak Orda Hanedanı içinde Özbek Hanın eşleri arasında Taytuğlı Hatun'dan önce melike olan ilk eşinin mensup olduğu kabileye dair kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur. Onun Kongrat olup olmadığını bilmiyoruz ancak uluğ hatun olması göz önünde tutulursa Kongrad olması muhtemeldir. Taytuğlı Hatun'un mensubiyeti konusunda kaynaklar, söz konusu sessizliği Özbek Han'ın ilk eşinin ölümünden sonra uluğ hatunluk makamına ancak geçebilmesine yani Taytuğlı'nın, ilk eş olmamasına⁵ bağlamaktadır. Oysa İbn Battuta'nın protokolde Taytuğlı'dan sonra gelen -yani 2., 3. ve 4. sıradaki- Beyalın Hatun, Kebek Hatun ve Urduca Hatun'un kim olduğuna dair ayrıntılı bilgiler vermesi söz konusu yaklaşımı geçersiz kılar.⁶

Battuta'nın seyahati sırasında edindiği; Taytuğlı Hatun'un kökenine dair duyumsamalarda; “*Hz. Süleyman'ın saltanatını yıkan hatunun soyundan geldiği*” rivayeti ve “*Hz. Süleyman yeniden iktidarı elde edince O hatunu Kıpçak bozkırına sürdüğü, bu kadının sahip olduğu fiziksel ayrıcalıklara Taytuğlı Hatun'un da sahip olduğu*”, söylencesi mevcuttur. Elbette mitolojik söylencelerin gerçekliğini tartışacak değiliz. Ancak bu söylencelerin halk arasında bilinmesi ve halkın gözünde Taytuğlı Hatun'un yerini ve Kıpçak coğrafyasına aidiyetini değerlendirmemiz noktasında kıymet ifade etmektedir.

Taytuğlı Hatun ile ilgili kaynaklara yansıyan iki hususta görüş ayrılıkları ve tartışmalar mevcuttur. Bunlardan ilki Taytuğlı Hatun'un ismi tartışması. Diğeri ise Canıbek Han'ın eşi mi annesi mi olduğu meselesidir.

³ Kıpçaklar, İrtiş'ten Karpatlara kadar olan bozkıra adlarını vermişlerdir. XI. yüzyıl ile XIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Deşt-i Kıpçak'ta çeşitli boyların katılımıyla ortaya çıkan Kıpçak boylar birliği olarak varlık göstermişlerdir. Haşim Özel, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 216. XIII. Yüzyılda Moğollar, Kıpçakları hâkimiyetleri altına almış, toprak taksimatında Deşt-i Kıpçak Cuçioğullarına bırakılmış, Kıpçak mirası Altın Orda Hanlığı'nda devam etmiştir. Gök Orda ve Ak Orda içinde yer alan Kıpçakların yoğun olarak bulunduğu orda, Ak Orda'dır. Kıldıroğlu, Mehmet, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 78.

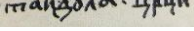
⁴ Maria Ivanics, “Die Frauen der Khane in der Goldenen Horde und in ihren Nachfolgestaaten”, *Chronica*, 11 (január), 2011, s. 213.


⁵ Szilvia Kovacs, “Taydula”, *Along the Silk Roads in MongolEurasia Generals, Merchants, and Intellectuals*, University of California Press, 2020, s. 195

⁶ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Cilt. 1, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 478.

Taytuğlı Hatun'un İsmine Dair



Taytuğlı Hatun'un adı üzerine Paul Pelliot eserinde Spuler, Howorth ve Hammer'e atıflar yaparak Taytuğlı adının yapısı üzerine tartışmıştır. Söz konusu tartışmada bu adın, iki kısımdan oluştuğu konusunda Paul Pelliot Spuler, Howorth ve Hammer hem fikirdirler ama ismi oluşturan iki kelimenin ayrışmasında görüş ayrılığına düşerler. Bu tartışmaya göre; söz konusu ayrıştırmayı Spuler, *Taidogly* yazarak "*Taid Ogly*" şeklinde yapmıştır. Howorth'un okumalarında ise "*Taid Ughlu Begum*" olarak ifade edilmiştir. Abdulgaffar ve Ötemiş Hacı'ya dayanarak söz konusu ayrıştırmayı yapan Spuler ve Howorth ismin ikinci parçasını "*oyli*" "*oyul*" "*oğul*" olarak ifade etmişlerdir ve Paul Pelliot bu fikre katılmaz. Paul Pelliot; Spuler ve Howorth'un kaynağı Abdulgaffar'a ve onun da kaynağı olarak Ötemiş Hacı'ya atıf yapar ve Abdulgaffar'daki ismin ikinci kısmındaki *oğlı* kelimesinin nerden geldiğinin belirsizliğine işaret eder. Öncelikle düzeltilmesi gereken nokta (tarafımızdan yayınlanan) Abdulgaffar Kırımı'nin eseri *Umdetü'l-Ahbâr*'ın kaynakları arasında Ötemiş Hacı'nın *Cengiznâme*'si yoktur. Ötemiş Hacı, Abdulgaffar'ın kaynağı değildir. Her iki eserin benzer bilgiler vermesinin nedeni, her iki müellifin de bugün kayıp eser olarak bilinen *Tarih-i Dost Sultan Özbeki*'yi (1551-52'de Harezmi Hanı İş Sultan'ın kardeşi Dost Sultan'ın defterini) kaynak olarak kullanmış olmalarından ileri gelmektedir. Dolayısıyla her iki eserdeki *Taytuğlı* ve *Tayduğlu* yazımı XVI. Yüzyıl Harezmi coğrafyası yazım biçimi olmalıdır. İsmi kaynaklardaki kullanımına bakacak olursak birkaç formu ortaya çıkar. Bunlar;

-*Taydula Çariçe*,  (Rus yıllıklarda kayıtlı yarlıklara göre)⁷

-*Tayduğlı Bigim*  (*Umdetü'l-Ahbâr*'da)⁸

-*Taydwli Hânis*  (*Däftâr-i Cingiz-nâmâ*'de)⁹

-*Taytuğlı*  (*Ötemiş Hacı'nın Cengiznamesi*'nde)¹⁰ ve

-*Taytuğlı*  (İbn Battuta, Beyrut baskısı-1575)¹¹  (İbn Battuta-Defremery sanguinetta neşrinde)¹² şeklinde yazılmıştır.

⁷ A. Melek Özyetgin - İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, TTK Yay., Ankara 2017, s. 71.

⁸ Abdülğaffar Kırımı, *Umdetü'l-Ahbâr*, Transcript: Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014, s. 265-b.

⁹ Mária Ivanics - Mirkasym A. Usmanov, *Das Buch der Dschingis-Legende (Däftâr-i Cingiz-nâmâ), I. (Vorwort, Einführung, Tränskription, Wörterbuch, Faksimiles)*, Szeged 2002, s. 82.

¹⁰ Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, Haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009, s. 50-b.

Paul Pelliot, Taytuğlı ismini Reşidüddin'in eserinde bahsedilen Tumat şefinin ismi *Taitula-Soqar* ile benzeştirir ve bu kişinin *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki *Tai-tou-la-so-ha-eul* yani Taiduqlu-soqor olduğunu belirtir. Dolayısıyla Paul Pelliot, Taytuğlı isminin Tai-Tula, Tai-Dula şeklinde ayrıştırılması görüşündedir.¹³ Bu bağlamda ismin ilk kısmı olan *Tai-*, (Uygurca-Almanca-Türkçe sözlükte)¹⁴, *kişi adının bir bölümü* olarak tanımlanmıştır ve (Çince'den gelen *Tai han* kelimesinin *büyük han*, manasına gelmesi göz önünde tutularak) ardından gelen kelimeye *büyüklik* manası katacağı düşünülebilir. Ancak ismin ikinci yarısının –tula veya –dula'nın anlamına dair söz konusu yazarların sahih bir izahı yoktur.

Bu konuda üzerinde durulması gereken öncelikli husus Taytuğlı isminin hangi dilden olabileceğidir. Elbette Moğolca olabileceği üzerinde durulabilir¹⁵ ancak öncelikli olarak Taytuğlı Hatun'un (daha önce de ifade edildiği üzere) Kıpçak kabilesinden olduğu bilgisinden yola çıkılarak Kıpçak Türkçesi'ne ait bir isim olabileceği değerlendirilmelidir. Nitekim Uygurlarda *Tay Bilge Tutuk*, *Tay Muga Tarkan Öge*, *Tay Öge*¹⁶, Memlükler'de *Tay Bars*, Tay Buga¹⁷ Türkiye Selçuklularında *Tay Buğa*¹⁸ Gazan Han dönemi İlhanlılarda *Taytimur*¹⁹ isimlerinin varlığı *Tay* isminin Türkler arasında yaygın kullanıma sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Pelliot'un "*ismin ilk parçasının Taid-değil Tai/Tay olabileceği*" görüşü kuvvet kazanmaktadır. *Tay-* kelimesinin Türkçedeki anlamlarına bakılacak olursa; Türkçe'nin bütün lehçelerinde (Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen ve Uygur Türkçelerinde) aynı

¹¹ İbn Battuta, Rihle İbn Battuta- Tuhfetü'n-Nüzzâr Fi Garâibü'l-Emsâr ve 'Acâibü'l-Esfâr, Beyrut-Lübnan 1575, s. 341.

¹² Ibn Batoutah, *Texte Et Traduction Par C. Defremery Et Le D" B.R.Sanguinetti*, Tome Second, Collection D'ouvrages Orientaux. Paris Imprime, Par Autorisation De L'empereur A L'imprimerie Impériale M DCCC LIV, s. 389.

¹³ Paul Pelliot, *Notes Sur L'Histoire De La Horde D'or*, Paris 1949, s. 101-104; *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 160;

¹⁴ Aynı sözlükte Taidu, kelimesinin iki anlamı verilmiştir; 1-Yuan imparatorluğunun başşehri bugün Pekin. 2-Kişi adının bir bölümü. Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch – Türkisch, Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, Erschienen im Universitätsverlag Göttingen 2021, s. 661.

¹⁵ Moğolca'da tay; 1-birliktelik çekim eki (kelimenin sonuna ekleniyor) 2-düzlem, platform, 3-posta istasyonuna gelen yolcular için hazırlanan yurt, anlamlarına gelmektedir. Tuğ kelimesi Moğolcada "tuğu" olarak verilmiştir. Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük-2*, Çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 1185, 1293.


¹⁶ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları-I-II*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 71, 89.

¹⁷ Sümer, *a.g.e.*, s. 394, 254.

¹⁸ Sümer, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁹ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, Çev. İ. Aka vd., TTK Yay., Ankara 2013, s. 200.

anlamda olması²⁰ *tay-* kelimesinin, lehçelerin ayrışmasından önce var olduğunu tüm Türk coğrafyalarında atın yavrusu anlamında kullanıldığını göstermektedir. Faruk Sümer; *Tercüman-ı Türki ve Arabi*'ye atıfla bir yaşındaki at yavrusuna *kulun*, iki yaşındakine *tay* adı verildiğini belirtir ve *genç at* manasına geldiğini ifade eder.²¹

İsmin ikinci kısmı kaynaklarda; *tula/tuğlı/tuğlu* formlarında yazılmış olup *-tuğlı* ve *-tuğlu* formları, Battuta, Abdülgaffar Kırımı ve Ötemiş Hacı'daki formudur, *-tula* ise Rusça yarlıklardaki yazım formudur. Aradaki farkı Rusça'da "ğ" harfinin olmaması açıklayabilir ve hatta yukarıdaki Rusça yarlıktan yapılan alıntıda görüleceği üzere "u" sesinin eski Grekçedeki gamma  harfi ile verilmiş olması dikkat çekicidir. Rusça yarlıkların yer aldığı Rus yıllıklarının yazım dönemlerine ve el yazmalarına göre harflerin kullanımı konusunda görülen değişiklikler noktasında konunun uzman değerlendirmesine ihtiyacı vardır.

Öte yandan Pelliot, *-tula*'nın Rus şehri Tula ile ilişkilendirilmesine işaret eder. Oysa Cengizogulları arasında Tula Buka ismi yaygındır.²² Ancak biz bu devrin birebir gözlemcisi olan ve eserinde Canibek ve Tinibek isimlerinin anlamlarına dair ayrıntılara inerek isimlere hassasiyetle yaklaştığını ortaya koyan İbn Battuta'nın yazımını dikkate almanın uygun olacağı kanaatindeyiz. Dolayısıyla ismin ikinci kısmının –tuğlı olarak ele alınmalıdır. *Tuğ* kelimesinin *Kâmûs-ı Türki*'deki sözlük anlamı; *evailde paşalara rütbelerine göre bir ve iki ve üç adedinde olarak virilen atkuyruğu kılından sorguç* olarak açıklanmıştır.²³ *Divanü Lûgat-it-Türk*'de ise *dokuz tuğlu han* ifadesi yer alır.²⁴ Bahaeddin Ögel, *ucunda tüy veya kıl tomarı takılı mızrakları tuğ* olarak izah etmiş, Çin'de ve Orta Asya'da en eski kullanımında; bir sırığın ucuna çeşitli şekillerde bağlanan yak öküzü kuyruğunun imparatorluk alameti olmasına dikkat çekmiştir. Nitekim atlı Türk kültüründe atkuyruğunun tuğdaki yerini almasını, yiğitlerin atlarının kuyruğunu kesip tuğ yapmasına kadar yaygın-laştırılmıştır. Hatta Ögel, şamanların tüylü bastonunun, hakandan veya Tanrı'dan otorite almayı sembolize edebileceği üzerinde de durmuştur.²⁵

Bu bilgilerden hareketle Taytuğlı Hatun'un isminin *tay* tüyünden yapılmış *tuğ* anlamına gelebileceğini öngörebiliriz. Hatta bir adım daha ileri

²⁰ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 858.

²¹ Sümer, *a.g.e.*, s. 524.

²² Şiban oğlu Kadak'ın oğlu Tula Buka, Müngge Timur'un kardeşi, Altın Orda Hanı Tula Buka, gibi örnekleri artırmak mümkündür. Tuncer Gülensoy, Paki Küçükler, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 488.

²³ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 452.

²⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk*, cilt: III, Çev. Besim Atalay, TDK Yay., Ankara 1999, s. 127.

²⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt.6, Ankara 2000, s. 191-203.

giderek, Faruk Sümer'in de ifade ettiği gibi Türklerde *Tay* ön adının, isme gençlik manası kattığını dikkate alarak, İbn Battuta'nın verdiği halk arasındaki mitolojik söylenceleri (fiziksel ayrıcalıklara sahip olmasını) burada hatırlayarak, hatunun isminin söylencelerdeki efsanevi anlatıyla bağlantılı olup olamayacağı yani *bahşedilmiş, (tuğlu) bir gençliğe* işaret edip etmeyeceğini tartışmaya açabiliriz.

Canbek Han'ın Eşi Mi? Annesi Mi? Olduğu Meselesi

Taytuğlı Hatun'un Özbek Han'ın eşi olması konusunda kaynaklar hem fikirdirler. Ancak Özbek Han'dan sonra tahta çıkan Canıbek Han'ın annesi veya eşi olması hususunda tutarsızlık söz konusudur. Gumilev, eserinin bir yerinde "... *Canıbek Han'ın dul eşi Hanşa Taydula...*" ifadesini kullanırken aynı eserinin başka bir yerinde "...*Canıbek ve anası Taydula...*" ifadesini kullanmıştır.²⁶ Benzer şekilde Yakubovsky de Priselkov'a atıfla "...*bu dördüncü yarlıkı Çanıbek'in hatunu Taydula 6851 yılında metropolit Feognost'a vermiştir.*" ifadesini kullanmıştır. Oysa söz konusu yarlığın günümüze ulaşan Rusça nüshasında Taytuğlı Hatun kelimesi *Tsaritsa Taydula*, olarak ifade edilmiştir.²⁷ Yerli kaynaklardan *Umdetü'l-Ahbâr* ve *Cengiznâme*, "...*Taytuğlı Bigim Canıbek Han'ın validesi...*" ifadesini kullanmışlardır.²⁸ 17 Ağustos 1340 yılında Canıbek Han'a gönderilen papalık mektubunda André Dandolo Taytuğlı'ya "Kuzey Tatar İmparatoriçesi" hitabını kullanmıştır.²⁹

Söz konusu karışıklığın; Moğollardaki levirat uygulamasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Cengizogullarında levirat uygulaması yasanın koruması altında olup; *Babasının ölümünden sonra, anası bir yana, karıların ne olacağı oğlun tasarrufuna bırakılmıştır ve isterse onlarla evlenir veya başkalarıyla onları evlendirebilir*³⁰, şeklinde ifade edilmiştir. Dolayısıyla üzerinde durulması gereken husus Özbek Han'ın eşi Taytuğlı Hatun'un, Canıbek Han'ın öz annesi olup olmadığı meselesidir. Öz annesi değilse Canıbek'in şehzadelğinde, üvey annesi, Canıbek hanlık makamına oturunca eşi olacaktır. Bu sorunsal aydınlatacak yegâne kaynak İbn Battuta olmalıdır. Çünkü Özbek Han döneminde Altın Orda Hanlığına seyahat edip, Saray'da hatunlar tarafından kabul edilen bir seyyahtır.

Nitekim İbn Battuta'nın bize verdiği ilk bilgilerde; "*Büyük Hatun, Sultan Can Beg ve Tin Beg'in annesi olan Melike (Kraliçe) dir. Onlardan ilerde*

²⁶ Gumilev, L. N. *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, C: II, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 146, 157.

²⁷ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 75.

²⁸ Abdülgaffar Kırımı, *a.g.e.*, s. 78; Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 58.

²⁹ Pelliot, *a.g.e.*, s. 102.

³⁰ Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, Çev. Coşkun Üçok, AÜ Hukuk Fak. Yay., Ankara 1967, s. 146.

bahsedeceğimiz. İtküçük'in annesi değildir. İtküçük'in annesi bundan önceki melikedir. Bu Büyük Hatun olan Melike'nin adı Taytuğlı Hatun'dur."³¹ Bu bilgilerden hemen sonra Sultanın iki oğlu hakkında bilgi verdiği kısımda "*Daha önce de belirttiğimiz gibi bu iki kardeşin anası Melike Taytuğlı'dır*" ifadesiyle³² Taytuğlı Hatun'un Canibek ve Tininbek'in anneleri olduğunu doğrular.³³ Özbek Han'ın Cuma selamlığı töreninde Taytuğlı Hatun'un melike olarak hanın sağ yanında oturmasını gözlemlendiği bilgisi, hatunu otağında ziyaret etmesi göz önünde tutulursa İbn Battuta'nın notları, gerek Taytuğlı Hatun'un kimliği, gerekse *Taytuğlı* adınının doğru yazımı olasılığı en yüksek olan ana kaynaktır.

Siyasi Kimliği

Taytuğlı Hatun, Özbek Han'ın en çok hoşlandığı ve saygı gösterdiği karsısıdır. Özbek Han'ın, Cuma kabul merasimlerinde hatunlarını ayakta karşılarken, Taytuğlı Hatun'u kapıda karşılayıp, yerine oturuncaya kadar kendisine refakat ettiği görülmektedir. Törenlerde yeri hanın sağ tarafındadır. Hanın ilgisine istinaden halkın da büyük saygısına mazhar olmuştur.³⁴ Özbek Han'dan sonra Canibek Han ve Berdibek Han zamanında Taytuğlı Hatun'un

³¹ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 341, 344, Arapça çevirileri Beyrut 1575 baskısından Dr. Öğretim Üyesi Müzekkir Kızılkaya yapmıştır.



(Beyrut baskısı 1575)

Zira İbn Battuta'nın *Tuhfetü'n-Nüzzâr Fi Garâibü'l-Emsâr ve 'Acâibü'l-Esfâr*, adlı eserinin Yapı Kredi Yayınlarından çıkan Türkçe baskısında ilk kısım, "...*Büyük hatun, 'melike'dir. İleride bahsedeceğimiz Cânî Bek ve Tîn Bek'in anası odur. Sultanın kızı İtküçükük'ün annesi ise bu kadından önce melikelik yapan Taytuğlı Hatundur. Sultanın en çok hoşlandığı ve saygı gösterdiği kadın odur*" şeklinde tercüme edilmiştir. İkinci kısım; "*Daha önce de belirttiğimiz gibi bu iki kardeşin anası Melike Taytuğlı'dır.*" şeklinde hatalı çeviri ile verilmiştir. Bkz. İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 477, 480. Dolayısıyla Türkçe çeviri de Taytuğlı önce İt küçükük'ün annesi olarak, sonra Canibek ve Tininbek'in annesi olarak ifade edilmiş ve bir isim karışıklığı yaşandığı görülmektedir. Çeviride dikkat edilmesi gereken husus Taytuğlı Hatundan bahseden hazîhi zamirinden önceki vav harfidir. Bu vav istinaf vavidir. Bir önceki cümleden bağımsız olarak yeni bir cümle başlangıcı için kullanılır. İlgili kitabın mütercimi atıf vavı olarak tercüme ettiği için yanlış sonuçlara varmıştır. Müzekkir Kızılkaya (Söz konusu karışıklığı aydınlatmaları için Kızılkaya'ya çok teşekkür ederim.)

³² İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 477, 480.

³³ İbn Battuta'ya göre Canibek ve Tininbek'in dışında, Harezm emiri Kutlu Temür'ün oğlu Harun Bek'in eşi de (ismini vermemiştir) Taytuğlı Hatun'un kızıdır. İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 522.

³⁴ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 477.

sahip olduğu saygın statüsünün tecrübesiyle paralel artarak devam ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Canıbek Han döneminde; Canıbek Han'ın eşlerinin isimleri ya da hanlık içerisindeki etkinliklerine dair kaynaklara yansıyan herhangi bir bilgi bulunmazken Taytuğlı Hatun tarafından verilen üç yarlığa ve Berdibek Han dönemine ait bir de bitiğe ulaşılabilmektedir. Yarlık; hanın emir ve isteklerini içeren bir mektup türü olup, belirli güçteki bir hükümdar tarafından ona tâbi olan veya ondan daha alt seviyedeki hükümdarlara gönderilebilirdi. Bitigler ise; çeşitli konularda bilgi alıp vermek için hanların, padişahların birbirlerine veya başkalarına gönderdikleri, emir mahiyeti taşımayan diplomatik mektuplara verilen addır.³⁵ El Ömeri'ye göre; Altın Orda Hanlığı'nda hatunlar sadece politik yaşamın aktif bir üyesi değiller aynı zamanda kendi iradeleriyle yarlıklar verebilecek statüdedirler. Taytuğlı Hatun'un vermiş olduğu bitik ve yarlıklar Altın Orda Hanlığı'nda hanedan üyesi hatunların kullandıkları takdirde sahip oldukları yetkileri göstermesi açısından oldukça kıymetlidir.³⁶

Taytuğlı Hatun'un kullandığı yetkilerini gösteren belgelerden biri 4 Mart 1359 tarihli Venedik Doçu'na gönderdiği bitiktir.³⁷ Altın Orda Hanlığı'nda hatunların her birinin kendilerine ait varidatları vardır.³⁸ Bazı Rus ülkeleri de arpalık olarak Çingiz sülalesinin mensuplarına bağışlanmıştı. Tula şehri, çevresi ile birlikte Taytuğlı Hatun'a tahsis edilmişti.³⁹ Nitekim 1380'lerdeki kayıtlarda Taydula Hatun tarafından Tula bölgesine atanan Baskaklara dair bilgiler mevcuttur.⁴⁰ Özbek Han zamanında Azak'a gelen Hristiyan ülke gemilerinden alınan vergiler de Taytuğlı Hatun'a bırakılan tahsisat içindedir. Dolayısıyla Taytuğlı Hatun Avrupa ile yapılan deniz ticaretinin gelişimine büyük önem vermiştir. Berdibek Han zamanında Konstantinopol'e mal almaya giden Altın Ordalı tüccarlar, bindikleri Nicolay Schoti gemisinde iken dokuz Venedik gemisinin saldırısına uğramış ve esir edilmişlerdi. Yine Kıbrıs'tan dönen Hanlığın adamları Venedik Galeyası (kürekli, uzun alçak gemi) tarafından soyulmuştu. Han'a başvuran bu adamlar 2830 som zarara uğradıklarını belirtip, şahitlerle tespit etmişlerdi. Azak'ta bulunan elçi ve tüccarların bu parayı

³⁵ A Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 144.

³⁶ Szilvia Kovacs, "Taydula", *Along the Silk Roads in Mongol Eurasia Generals, Merchants, and Intellectuals*, University of California Press, 2020, s. 201; Tiesenhausen, W. De, *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler*, (çev. İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 364.

³⁷ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 101.

³⁸ Kovacs, *a.g.e.*, s. 201; Tiesenhausen, *a.g.e.*, s. 364.

³⁹ Vernardsky, George, *Moğollar ve Ruslar*, Selenge yayınları, İstanbul 2015, s. 592; Риземплярскаго А. В., Выные И Удвные Князья, Съверной Руси, Въ Татароки Пертодь, Съ 1238 По 1505 Г. Бографичесге Очерки, По Первоисточникамъ И Главнвйшимъ Посорямъ, Санктпетербургъ 1889, s. 114.

⁴⁰ Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 421.

ödemeleri için Han yarlığı verilmişti. Taytuğlı Hatun'un Venedik Doçu'na yazdığı bitişinde⁴¹ söz konusu süreç özetle anlatılıp, miktarın büyüklüğüne atıf yapılarak, mağdurlara 550 som kendi hazinesinden ödeme yapıldığı belirtilmiş, ek bir belgede yapılan masraflar kalem kalem yazılmış ve bu miktarın Doç tarafından gönderilmesi istenmiştir. Bitişin son kısmında yer alan "...tereddüt edilmeksizin bana geri gönderiz" ifadesindeki hakimane üslup dikkate şayandır. Söz konusu üslubu iki açıdan değerlendirmek mümkündür. Birincisi elbette Venedikliler için önemli bir ticaret noktası olan Kırım ve Azak Denizi çevresindeki liman şehirlerinin Altın Orda Hanlığı'nın hâkimiyet sahasında ticaret merkezleri olması dolayısıyla Hanlık makamının söz konusu hitap hakkını kendinde görmesidir.⁴² Diğeri ise her ne kadar Azak'taki gemilerin vergileri Taytuğlı Hatun'un varidatı ise de diplomatik nitelikteki bu bitişin Han tarafından değil de Taytuğlı Hatun tarafından gönderilmesi Hatun'un Berdibek Han dönemindeki yetki ve statüsünü görmemiz açısından oldukça önemlidir. Taydula Hatun söz konusu ödemeyi yaparak bir yandan *Hristiyanların hamisi* olma statüsünü korurken, öte yandan Venedik ve Altın Orda arasında yaşanan siyasi bir gerilimi gidererek siyasi konumunu güçlendirmek istemiş olmalıdır.⁴³

Günümüze Rusça tercümeleriyle ulaşan Taytuğlı Hatun'un vermiş olduğu üç adet yarlık bulunmaktadır. Yarlıklar 1347, 1351, 1357 tarihli olup Canıbek Han'ın döneminde verilmiştir. Yarlıkların hepsinin sonunda "*Böyle diyerek nişanlı yarlık verdik*" ifadesi yer almaktadır. Hanların vermiş olduğu yarlıklarda yazılı olan "*al tamgalı yarlık verdik*"⁴⁴ ifadesiyle paralel bir uygulama olmalıdır ve yetki göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Zira *al tamga*; Altın Orda resmi yazışmalarında kırmızı mürekkeple vesikanın tasdiki için vurulur. Kare biçiminde olup kûfi yazıyla hanın adını ve unvanını içeren devlet mührüdür. Altın Orda da bu minvalde kullanılan *altın nişan* ise; resmi yazışmalarda genellikle yarlığın ilk üç satırının sola yaslanmış kısmında kalan boşluğa vurulan, dini bir düstur ile hanın ismini taşıyan kare biçiminde kûfi yazıyla yazılı bir mührüdür.⁴⁵ Günümüze kadar ulaşan Altın Orda Hanlığı han

⁴¹ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 102.

⁴² Nitekim Venedikliler, 1332 yılında Özbek Han'dan ve 1342'de Canıbek Han'dan başta Azak olmak üzere kendilerine ticaret yapma hakkı tanıyan yarlıklar almayı başarmışlardır. Ancak zaman zaman vergi ödemek istemeyerek veya Azaklı tüccarlarla kavga ederek sorun çıkarmışlardır. Canıbek Han İtalyan tüccarların, beş yıllığına Azak'tan uzaklaştırılmalarını istemiş ve büyük zarara uğrayan İtalyan tüccarlar kaybettikleri imtiyazları yeniden elde edebilmek için çok çaba sarf etmişler ve 1347 yılında Canıbek Han'dan yeniden yarlık almayı başarmışlardır. Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 107.

⁴³ Kovacs, *a.g.e.*, s. 199.

⁴⁴ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 72, 76, 78.

⁴⁵ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 143.

yarlıklarında “*al tamgalı yarlık verildi*” ifadesi yer alır.⁴⁶ Bu minvalde değerlendirilerek Taytuğlı Hatun’un *nişanlı yarlık verdik* ifadesine göre Hatunlar yetkilerini kullanırken ve yarlık verirken *nişan* kullanmışlardır diyebiliriz. Ancak Taytuğlı Hatun’un vermiş olduğu üç yarlıkta da nişan kelimesinin sıfatı olarak *al* veya *altın* ifadesi geçmemektedir. Yine yukarıda bahsedilen Taytuğlı Hatun’un, Berdibek Han döneminde Venedik Doçu’na göndermiş olduğu bitikte Berdibek Han’ın emrini belirtirken “... *altın tamgalı yarlık verip...*” ifadesi kullanılmış olup aynı belgede ifadenin devamında Taytuğlı Hatun kendisi için “*Böyle diyerek tamgalı bitik verdik*” ifadesini kullanmıştır. Dolayısıyla *al* ve *altın* sıfatının sadece hanlara ait olup, hatunların kullanmadığını söyleyebiliriz.

Taytuğlı Hatun’un vermiş olduğu yarlıklarda yer alan, “...*eskiden birinci hanlar zamanında olduğu gibi...*” ve “...*ilk yarlıklara dayandığımızı söyleyerek...*”⁴⁷ şeklindeki ifadelerden de anlaşılacağı üzere yarlıklar metropolitlere verilen imtiyazların devamlılığının korunması üzerinedir ve yeni bir uygulama değildir. Metropolitlere yani din adamlarına, imtiyaz yarlıklarının verilmesi Cengiz Han ile başlamıştır. Altın Orda Hanlığı’nda, bu minvalde günümüze ulaşan en eski yarlık 1267 tarihli olup, Mengü Timur’a aittir. Batu Han döneminden itibaren metropolit olarak görev yapan Kiril’e Mengü Timur’un verdiği yarlıkta da “...*yarlıklarını değiştirmedik. Baştan beri olduğu gibi...*” ifadeleriyle imtiyazların devamına işaret edilmiştir.⁴⁸ Aynı şekilde Özbek Han’ın 1313 yılında Metropolit Petro’ya verdiği yarlıkta “...*ilk hanların yarlıklarına göre yarlıklar verdik ve hiçbir şeyi değiştirmiyoruz...*” ifadesi, Taytuğlı Hatun’un yarlıklarındaki ifadenin han yarlıklarındaki ifadelerle örtüşüğünü göstermektedir.

Taytuğlı Hatun’un vermiş olduğu yarlıkların ilki; 25 Eylül 1347 tarihli olup Rus metropoliti (muhtemelen Saray piskoposu) İvan’a, Rus knezliklerine yapacağı yolculuğun güvence altına alınması üzerine verilen yarlıktır.⁴⁹ Bu yarlıkta diğer han yarlıklarındaki gibi Altın Orda Hanlığı’ndaki vergiden sorumlu yetkililerin ve görevlilerin tek tek yazıldığı hitap cümlesi yer almaz. Vergi muafiyeti kısaca ifade edilir. Semön başkanlığında bütün Rus knezlerine hitaben, metropolitin imtiyazlarının onların şahsında da devamlılığına vurgu yapılmıştır. Ancak Hristiyan bir yönetime giden Metropolitin himaye edilmeye

⁴⁶ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 44; Samoiloviç, A. N., “Cucu Ulusu’nda Payza ve Baysaya”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C: 2, (1932-1939), Çev. Hasan Ortekin, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yay., İstanbul 1939, s. 60.

⁴⁷ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 72, 75.

⁴⁸ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 63.

⁴⁹ Yarlığın orijinal metni günümüze ulaşmamıştır. Rusça tercümesi vardır.(In the Nogorodskaya Letopis, In the Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka) Uygur alfabesiyle Türkçe yazıldığı düşünülmektedir. Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 71.

ihtiyacı var mı? sorusundan yola çıkarsak ve Rus knezlerine hitaben “...birinci hanlar zamanında ne yapıyor idiyse...” şeklinde vergi muafiyetinin hatırlatılması, yarlık verilen metropolit aracılığıyla Onun muhatap olduğu herkese (yarlıkta yer alan “...söylenenlerden herkesin haberi olsun...” ifadesiyle) yetkinin, hâkimiyetin kimin elinde olduğunun hatırlatılması için verildiği anlaşılmaktadır.

Yarlıkların ikincisi; 4 Şubat 1351 tarihinde Konstantinopol’den Moskova’ya dönerken Saray’a uğrayan Metropolit Feognost’a daha önceden Canibek Han tarafından verilen yarlıkta tanınan imtiyazları tekrarlayan bir yarlıktır.⁵⁰ Özyetgin-Kemaloğlu, Grigoryev’e atıfla (Canibek Han seferde iken verilen) bu yarlığın karşılığında Taytuğlu Hatun’un para aldığını ifade etmişlerdir.⁵¹ Moğol İmparatorluğu’nda saray hatunlarının kendilerine tahsis edilmiş gelirleri vardır. Dolayısıyla birikimleri onlara mali özerklik ve siyasette etkin olma gücü sağlamıştır. Söz konusu güç, hatunları saray içinde koruma arayanların ilk hedefi haline getirmiştir.⁵² Söz konusu siyasi güce sahip Taytuğlu Hatun eğer bu yarlık karşılığında para almışsa bunun bir nedeni ekonomik menfaat sağlamak değildir zira zaten mali güce sahiptir. Dolayısıyla *Bu yarlığı farklı kılan nedir?* Sorusuyla yarlıklarda kullanılan format incelendiğinde, metropolitlere verilen imtiyaz yarlıklarında kullanılan ifadelerin ya birbirinin aynısı ya da benzer ifadeler olduğu görülmektedir. Ancak Metropolit Feognost’a verilen söz konusu yarlıkta dikkat çeken nokta Metropolitin elindeki yarlığı suiistimal etmemesi hususuna değinilmiştir. Önceki yarlıklarda sadece dua etmemeleri halinde Tanrıya hesap verecekleri hatırlatılmışken bu yarlıkta “...sana ait olmayan bahçelerde, üzüm bağlarında, sularında, topraklarda haksızlık yaparsan sen de biliyorsun...”⁵³ şeklinde ikaz cümlecigi yer almaktadır. Grigoryev’in bahsettiği paranın, söz konusu ikaz cümlesinde bahse konu olan bahçelerin, bağların sahibinden izinsiz kullanımı ile bir bağlantısı olmalıdır.

Üçüncü yarlık ise; 10 Şubat 1354 tarihinde Metropolit Alaksey’in Konstantinopol’e yapacağı yolculuğun güvenliği için Saray’a uğrayarak Taytuğlu’dan dokunulmazlık hakkı talebi üzerine verilen yarlıktır.⁵⁴

Günümüze Rusça tercümeleriyle ulaşan yarlıkların üçünün de Hristiyan din adamlarına verilen himaye ve imtiyaz yarlıkları olması dikkat çekicidir. Taytuğlu Hatun için kullanılan “*Hristiyanların koruyucusu*” sıfatını haklı

⁵⁰ Yarlığın orijinal metni günümüze ulaşmamıştır. Rusça tercümesi vardır. (In the Nogorodskaya Letopis, In the Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka) Uygur alfabesiyle Türkçe yazıldığı düşünülmektedir. Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 73.

⁵¹ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 76.

⁵² Timothy May, “Titles”, *The Mongol Empire: A Historical Encyclopedia*, Editor: Timothy May, Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2017, s. 56.

⁵³ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 76.

⁵⁴ Yarlığın orijinal metni günümüze ulaşmamıştır. Rusça tercümesi vardır. Uygur alfabesiyle Türkçe yazıldığı düşünülmektedir. Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 71-77.

çıkarmaktadır. Ancak Taytuğlı Hatun'a bu sıfatın verilmesinin bir alt yapısı olmalıdır. Hristiyan kaynaklar Taytuğlı Hatun'u Hristiyan dinine mensup gösterme eğilimindedirler. Ancak Moğollarda Cengiz Han'dan itibaren bütün dinlere gösterilen eşit mesafede duruş, engin hoşgörü ve din adamlarının vergiden muafiyetleri yasalarla koruma altına alınmıştır. Bunun en açık örneği İslamiyet'i kabul eden ilk Altın Orda hanı Berke Han döneminde başkent Saray'da Ortodoks piskoposluğunun kurulmasıdır.⁵⁵ Özbek Han'ın inançlarına rağmen, batılı misyonerlere karşı hoşgörüsünde sürekli olarak yasayı takip etmesi ve bir yarlık ile 20 Mart 1314'te Fransiskanların vaaz verme yetkisini yenilediği görülmektedir.⁵⁶ Dolayısıyla söz konusu hoşgörü, sadece yazıda kalmayan gerçek manada uygulanan bir anlayış olmuştur.

Kaynaklarda Taytuğlı Hatun'un gizli bir Hristiyan olduğuna dair bir işaret yoktur. Nitekim İbn Battuta'nın ziyareti sırasında İbn Battuta'nın yanında bulunan ve Mısır usulü Kur'an okuyan bir hafız, Taytuğlı Hatun'un ordasında kabul edildiğinde, hatuna Kur'an okumuştur. Aynı şekilde ikinci hatun olan Kebek'in çadırına gittiklerinde Kebek Hatun'u Kur'an okurken bulmuşlar ve aynı hafız O'nun huzurunda da Kur'an okumuştur. Huzurunda Kur'an okumasına izin vermesi ve dinlemesi kesinlik ifade etmese de Müslümanlığın işaret olarak değerlendirilebilir. Zira üçüncü hatun Bizanslı prenses Beyalun Hatun'un otağındaki ziyarette hafızın Kur'an okumasına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Spuler; Altın Ordu'da dinî atmosferin değişmesinin önemli bir işareti olarak Beyalun Hatun'un İslamiyeti kabul etmeye mecbur olduğunu iddia etse de Pelliot; Beyalun'un (Tokta'nın Bizanslı karısı) Maria olduğunu söyler ve onun Hristiyan olarak kalmasına müsaade edildiği görüşündedir.⁵⁷ Ayrıca, Beyalun Hatun'un ailesini ziyareti için İstanbul'a seyahatine eşlik eden İbn Battuta, Hatunun eski dinine bağlı olduğunu ve babasının yanında kaldığını belirtmiştir.⁵⁸

Dolayısıyla Taytuğlı Hatun için kullanılan söz konusu sıfatın nedeni olarak dini hoşgörüsünün yanı sıra iki görüş ön plana çıkar. İlki Metropolit Aleksey'in Taytuğlı Hatun'u tedavi etmesi diğeri ise Saray'daki görev dağılımında hatunların farklı inançların hamisi olarak kendine verilen vazifenin gereğinden olmalıdır.⁵⁹ Canıbek Han'ın Azerbaycan seferi sonunda hastalanması üzerine 1357'de metropolit Aleksey Orda'ya davet edilmiştir. Çünkü daha önce göz

⁵⁵ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. XI.

⁵⁶ Ryan James D., "Christian Wives of Mongol Khans: Tartar Queens and Missionary Expectations in Asia", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol: 8, No: 3, Third Series Cambridge University Press on behalf of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland 1998, s. 418.

⁵⁷ Vernardsky, *a.g.e.*, s. 544.

⁵⁸ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 516.

⁵⁹ Kovacs, *a.g.e.*, s. 200.

hastalığını⁶⁰ tedavi ettiği Taytuğlı Hatun tarafından, büyük saygı görüyordu.⁶¹ Söz konusu himayenin ardında, Taytuğlı Hatun'un minneti ve kendisi için edilen duaların koruyuculuğuna olan inancı etkili olmuş olabilir. Nitekim Metropolit Aleksey Saray'a geldiğinde Canıbek Han ölmüş, Berdibek Han tahta çıkmıştır. Berdibek Han yarlığı ile Aleksey, Rus kilisesinin eski imtiyazlarını yeniletmeğe muvaffak olmuştur.⁶²

Taytuğlı Hatun'un ticari-mali gücü ve Hristiyanların hamisi olmasının yanı sıra siyasi kimliğiyle ön plana çıkmasının ardında Kıpçak soylu olmasının etkisi göz ardı edilmemelidir. Kıpçak Kabilesi'nden bir hatunun büyük hatun (uluğ hatun) olması, Özbek Han'ın yönetim anlayışına getirdiği yeni sistem⁶³ içinde değerlendirilirse, bozkır aristokrasisinde sayıca az ancak hâkim güç olan Moğol kabilelerinin ve beylerinin, yerli Türk unsurlar karşısında devletin İslamlaşması sürecinde güç kaybetmesinin bir göstergesi olabilir. Özbek Han'ın tahta çıkış sürecinde tahtı ele geçiren atalık Uygur Bacır Tokboğa'nın, Kıyat kabilesinin başında bulunan, *noyan karaçunun* lideri sıfatına sahip olan İstay Bey ve yanında onu destekleyen Secut kabilesinden Ali Bey tarafından ortadan kaldırılması⁶⁴ yönetimi ele geçirmek isteyen Türk kabileleri tarafından, yönetimdeki Moğol kabilelerine karşı yürütülen rekabetin gün yüzüne çıkmış halidir. Kazanan taraf han soyu ve Moğol kabileleri olmuştur. Kıyat ve Secut kabilelerinin süreç içerisinde Cengizogullarına gösterdikleri sadakatleri, Özbek Han tarafından taltif edilmiştir. Lakin Özbek Han'ın İslâmiyet'i kabulü ile birlikte Cuci ulusunda Yesevi yolu devlet ideolojisi düzeyine çıkarılmıştır. İrtiş ve Dunay nehirleri arasında yaşayan Türklerin manevi ve kültürel birlikteliğini oluşturan, dini-manevi esaslı Yesevi yolu olmuştur. Özbek hanın Cuci ulusunda İslam dini başta olmak üzere Yesevi yolunu devlet ideolojisi düzeyine

⁶⁰ “Rus Ortodoks Kilisesi'nde azizlerin şifa verme mucizeleri dikkatlice izlenmekte, hangi azizin hangi hastalığı daha çok iyileştirdiği tespit edilmeye çalışılmaktadır. Körlükten kurtulmak için Metropolit Aziz Aleksey'e müracaat edilmelidir. Çünkü o, 1357 senesinde Moğol Hanı Canıbek'in kör karısı? Taydula'yı mucizevi bir şekilde iyileştirmiştir.” Abdimuhamet Mamytov, *Rus Ortodoks Kilisesi'nde Azizlerle İlgili İnanış ve Uygulamalar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, s. 158; Риземплярскаго, a.g.e., s. 91; Bruno De Nicola, “Mongol Women's Encounters with Eurasian Religions,” *Women in Mongol Iran, The Khatuns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, s.229. URL: <https://www.jstor.org/stable/10.3366/j.ctt1g09twn.13> (03 May 2021).

⁶¹ Vernardsky, a.g.e., s. 574

⁶² Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 93; İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2009, s. 112.

⁶³ Zikiriya Jandarbek-Zhakhangir Nurmatov, “Yesevi Tarikatının Devlet Yönetiminden Uzaklaştırılmasıyla Türk Devlet Yönetim Sisteminin Çöküşü”, *Bilimname*, XXXIV, 2017/2, s. 364.

⁶⁴ Kırmî, a.g.e., s. 70.

çıkartması⁶⁵ ve bu bağlamda devlet idare sistemini tekrar yapılandırması devleti merkezî, güçlü bir devlete çevirmiştir. Özbek Han'ın ölümünden sonra Canibek, babasının veliahtı olan Tinibek'i ortadan kaldırmış ve tahta hâkim olmuştur. Özbek Han'ın tesis ettiği idari sistemin aristokrat beylerin aleyhine işleyen bir sistem olması, Tinibek'in de Özbek Han tarafından veliaht olarak tahta hazırlanması, aristokrat beylerin, Canibek Han ve Taytuğlı Hatun tarafında olmalarını sağlamış olmalıdır.⁶⁶ Nitekim Kırımî Berdibek sonrası tahta kimin çıkacağı konusunu anlatırken “...*Tayduğlı Bigim hayatta olmağla anı umerâ hanlanmak istediler...*” ifadesiyle umerânın Taytuğlı Hatun'a verdiği siyasi desteği ortaya koymaktadır. Öte yandan Canibek Han'ın oğlu Berdibek'in atalığının da Kanglı Tulibay olması Kıpçakların, han soyunun yakın çevresinde görev alacak nüfuzda olduklarının göstergesidir. Kanglı Tulibay'ın Berdibek Han'a Ak Orda hanedanının soyunu kurutturması⁶⁷, Kıpçak kabilesinin, atalıklar şahsında yönetimde söz sahibi olmak adına fırsat kolladıkları anlamına gelir ki Taytuğlı Hatun'un Berdibek'in ölümünden sonra taht mücadelesinde etkin olması da bu minvalde değerlendirilmesi gereken bir husustur.

Kendisini tahta oturtmak isteyen umerâyaya Taytuğlı Hatun'un “...*taht şer'en ve kanunen han-ı Şiban neslinindir*” cevabını vermesi, Taytuğlı Hatun'un, tahta oturduğunda, hanlığın İslâmî kimliğinden onay alamayacağından duyduğu endişeyi göstermektedir. Çünkü bu süreçte Hızır oğlanı tahta çıkarması ve onunla evlenmeyi istemesi, Hızır oğlan'ın atalığının evliliği kabul etmemesi üzerine, Hızır oğlan'ı tahttan indirip Bazarcı oğlan'ı tahta çıkarması, Taytuğlı Hatun'un asıl derdinin Altın Orda Hanlığı'nın boş kalan tahtını kurtarmak değil kendi kontrolünde olabilecek ve onu destekleyen kabile aristokrasisiyle birlikte yetkilerini kullanabileceği kukla bir han çıkarmaktır. Nitekim Hızır Han'ın atalığı Nayman kabilesinden Kutlu Boğa Bey'in evliliğe rıza vermemesi de Taytuğlı Hatun'un tahtı kontrol etme isteğini görmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Zira evliliğin kabul edilmemesi üzerine hanlık makamına liyakatine bakılmaksızın Pazarcıoğlan'ın çıkarılması, Taytuğlı Hatun'un İslâmî açıdan ordunun imamı olamayacağından ötürü, yetkileri kullanacağı sembolik bir han arayışına girmiş olduğunu göstermektedir.

Pazarcıoğlan'ı tahta çıkaran Taytuğlı Hatun, kararını onaylamayan karaçi beylerinin önde gelen isimlerinden biri olan Secut Ali Bey'i öldürmüştür.⁶⁸ Böylece Secut kabilesini karşısına almıştır. Taytuğlı Hatun'un bu hamlesi kendi sonunu hazırlayacaktır. Secut kabilesi, Altın Orda Hanlığı'nda Cuçi Ulusunun tesisinde Cengiz Han'ın Cuçi'ye tahsisi ettiği dört kabilede biridir. Cengiz-namelerde yer alan türeyiş efsanelerinde; ışığın oğulları, saf nesil nirunlardandır.

⁶⁵ Jandarbek-Nurmatov, *a.g.e.*, s. 364.

⁶⁶ Jandarbek-Nurmatov, *a.g.e.*, s. 364.

⁶⁷ Abdülgaflar Kırımî, *a.g.e.*, s. 264-b.

⁶⁸ Kafalı, *a.g.e.*, s. 44.

Alan-Kova-Bigim Hatun'un ışıktan doğurduğu üçüz erkek çocuklardan Salciut/Salcut neslindedir. Cuçi'ye verilen Secut askeri Binbaşı Menggür komutasında olup, sol kolda yer almışlardır. Özbek Han'ın tahta çıkış sürecinde Kıyat İstay Bey ve Secut Alatay Beylerin aktif rol oynamaları dikkate alınır, kuruluşun yaklaşık yüz yıl sonra dahî yönetimde etkin kabilelerden biridir. Nitekim Secut Ali Bey'in ölümünden sonra oğlu Hasan, dayısı olan Harezmi valisi Kongrad Kabilesinden Kanundayoğlu Ak Hüseyin Bey'e sığınmış, yardım istemiştir. Secutlar umumiyetle Kongratlarla yakın oturmuşlardır.⁶⁹ Kongrad kabilesi ise Börte'nin mensup olduğu ve Ögaday'ın yasasıyla da Cengizli prenslerin kızlarıyla evlenmesi için verilen kabiledir. Nayman, Secut ve Kongrad kabilelerinin Cengizogullarıyla Deşt-i Kıpçak coğrafyasına gelen kabileler olmalarına dikkat edilirse, Taytuğlı Hatun'a karşı birleşmeleri açıkça görülecektir. Nayman Kabilesinden atalıkla Hızır Han'ı yanlarına alarak Harezmi ordusuyla yola çıkan Kongrad Ak Hüseyin ve Secut Hasan Beyler, İdil'e Saray üzerine yürümüşlerdir. Pazarcioglan kaçarken, Taytuğlı Hatun ise öldürülmüş ve Hızır Han Altın Orda Hanlığı tahtına oturmuştur.

Taytuğlı Hatun'un Ölümü

Taytuğlı Hatun'un ölümüne dair bilgiler içeren yegâne kaynak Ötemiş Hacı'nın *Cengiznamesi* ile Abdülgaffar Kırımî'nin *Umdetü'l-Ahbâr*'ına kaynaklık eden Dost Sultan'ın bugün kayıp olan defteri, *Tarih-i Dost Sultan Özbekî* dir. Eserde efsanevi anlatımlarla gerçeklerin iç içe geçtiği ifadelerdeki semboller dikkatle irdelenmesi gereken unsurlardır. Taytuğlı Hatun'un ölümü sürecindeki semboller aynı zamanda Altın Orda Hanlığı içerisindeki hanedan değişikliğini de işlemektedir.

Altın Orda Hanlığı'nda *Kökin kırgan köten han*⁷⁰ (kendi soyunu kıran, kökünü kurutan han) unvanı verilen, Berdibek Han ile Ak Orda hanedanı son bulmuştur. Taytuğlı Bigim'in Hızır oğlanı tahta çıkarmak istemesi, atalığının kabul etmemesi sürecinde, terme evi kendisine verdiği ifade edilmiştir. Söz konusu sembollerde ön plana çıkan ilk imge, Özbek Han'dan yadigar kalan *Altın Eşikli Otağ* (terme ev: kutsal ev)'dir. Altın eşikli otağ, Ak Orda hanedanının sembolüdür. Zira Cuçi'nin ölümü üzerine, Cengiz Han torunlarından Batu ve İčan'ın taht üzerinde birbirlerinin lehine kararsız kalmaları üzerine onlara çadırlar kurdurarak Cuçi oğullarının hanedan sembollerini oluşturmuştur. *Altın eşikli ak orda* (örke) Batu'ya, *gümüş eşikli gök orda* İčan'a verilmiştir. Batu'dan devam eden soy, *Akorda Hanedanı* olarak hâkim kol iken, İčan'dan devam eden soy, *Gökorda Hanedanı* olarak ifade edilen tâbi kol olmuştur. Taytuğlı Hatun tarafından *Altın eşikli ak orda*'nın Hızır Han'a verilmesi, mirasın

⁶⁹ Kafalı, a.g.e., s. 44

⁷⁰ Kırımî, a.g.e., s. 78.

devri, hanlık makamının / hâkimiyetin kendisine teslimi olarak değerlendirilmelidir. Cuçi oğlu Şiban neslinden Mangıtay oğlu Hızır Han tarafından, evliliğin reddi ve söz konusu otağın parçalara ayrılarak, nökerlerine bağışlanması Ak Orda Hanedanı'nın bitişine ve ona ait değerlerin de halk arasında paylaşılmasına işaret eder. Öte yandan Hızır Han bu davranışıyla, Taytuğlı Hatun'un Ak Orda Hanedanına ait bir sembolü kullanarak tahtı kontrol altında tutma girişimlerini de tamamen bitirmek istemiş olmalıdır. Ancak söz konusu süreci Altın Orda Hanlığı'nın bitişi⁷¹ olarak değerlendirmek doğru değildir. Altın Orda Hanlığı her ne kadar Batu'nun liderliğinde kurulmuş, onun soyundan gelenlerce yönetilmiş ve Ak Orda adını almışsa da Deşt-i Kıpçak coğrafyası Cuçi ulusuna ait olup, Cuçi oğullarının yurdunun tamamı hâkimiyet sahasıdır. Cuçi'nin diğer oğulları Şiban ve Tokay Timur neslinden gelenlerin hanlık makamını doldurmalarıyla, Cuçioğulları arasında hanedan değişikliği ile devlet, varlığını devam ettirmiştir.

Söz konusu sembollerde üzerinde durulması gereken diğer bir husus, Taytuğlı Hatun'un öldürülüş biçimidir. Moğollarda han soyundan şehzadelerin kanının kutsallığına istinaden Türk Devlet anlayışında gördüğümüz uygulama gereği kanları akıtılmaz, yayının kirişiyile boğulur. Altın Orda Hanlığı'nda söz konusu uygulamanın hatunlara dair örneğine Emir Nogay döneminde rastlıyoruz. *Tarih-i Baybars*'a göre; Emir Nogay, Mengü Timur'un karısı Çiçek Hatun'u boğdurmuştur.⁷² Umdetü'l-Ahbar'a göre; "*Taytuğlı Bigim'i tutub bir kuyme arabasına koyub ana iki üç tutulmamış ve binilmemiş kure aygır atı koşub dere ve tepe içine salıverdiler ise atlar anı dağa taşa çarparak pare pare itdiler.*"⁷³ Dolayısıyla Taytuğlı Hatun'un ölümünde dahî bu uygulamadan mahrum bırakılması, Cuçi ulusu kabileleri tarafından onun soylu bir aileden ve kabileden kabul edilmediğine işaret olmalıdır. Gerek binilmemiş atlar, gerek dağ taş sembolleriyile hatunun ölümünü coğrafyanın kaderine bırakmak, geldiği yere Deşt-i Kıpçak coğrafyasına geri göndermek anlamında sembolize edilmiş olmalıdır.

⁷¹ Гринберг, Моше, К Вопросу О Том, Как «Железные Псы» Батуидов Разломали «Золотую Юрту» Своих Хозяев» Золотоордынское Обозрение, (Moshe Grinberg, To The Question How The "Iron Dogs" Of The Batuids Broke Down The "Golden Yurt" Of Their "Masters", Golden Horde Review), 9 (1), 2021, s. 56.

⁷² Tiesenhausen, a.g.e., s. 197.

⁷³ Abdülgaffar Kırımı, a.g.e., s. 81.

KAYNAKLAR

Abdülgaffar Kırımı, *Umdetü'l-Ahbâr*, Transcript: Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014.

ALİNGE, Curt, *Moğol Kanunları*, Çev. Coşkun Üçok, AÜ Hukuk Fak. Yay., Ankara 1967.

BRUNO De Nicola, "Mongol Women's Encounters with Eurasian Religions," *Women in Mongol Iran, The Khatuns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, s.229. <https://www.jstor.org/stable/10.3366/j.ctt1g09twn.13> (03 May 2021).

ГРИНБЕРГ, Моше, К Вопросу О Том, Как «Железные Псы» Батуидов Разломали «Золотую Юрту» Своих Хозяев» Золотоордынское Обозрение, (Moshe Grinberg, To The Question How The "Iron Dogs" Of The Batuids Broke Down The "Golden Yurt" Of Their "Masters", Golden Horde Review), 9 (1), 2021, ss. 43-75.

GUMİLEV, L. N. *Eski Ruslar Ve Büyük Bozkır Halkları*, C: II, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

GÜLENSOY, Tuncer; Küçüker, Paki, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

IBN BATOUTAH, *Texte Et Traduction Par C. Defremery Et Le D" B.R.Sanguinetti*, Tome Second, Collection D'ouvrages Orientaux. Paris Imprime, Par Autorisation De L'empereur A L'imprimerie Impériale M DCCC LIV.

IVANICS, Mária, Die Frauen der Khane in der Goldenen Horde und in ihren Nachfolgestaaten, *Chronica* 11 (január), 2011, ss. 211-220. (<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/chronica/article/view/10794>)

IVANICS, Mária - Mirkasym A. Usmanov, *Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Cingiz-nämä)*, I. (Vorwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles), Szeged 2002, ss.324.

İBN BATTÛTA TANCÎ, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C: 1, Çev. A. Sait Aykut, YKY Yay., İstanbul 2010.

İBN BATTUTA, Rihle İbn Battuta- Tuhfetü'n-Nüzzâr Fi Garâibü'l-Emsâr ve 'Acâibü'l-Esfâr, Beyrut-Lübnan 1575.

JANDARBEK, Zikiriya - NURMATOV Zhakhangir, "Yesevi Tarikatının Devlet Yönetiminden Uzaklaştırılmasıyla Türk Devlet Yönetim Sisteminin Çöküşü", *Bilimname*, XXXIV, 2017/2, ss. 341-364.

KAFALI, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

KAŞGARLI MAHMUT, *Divanü Lûgat-it-Türk*, cilt: III, Çev. Besim Atalay, TDK Yay., Ankara 1999.

KILDIROĞLU, Mehmet, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

KOVACS, Szilvia, “Taydula”, *Along the Silk Roads in MongolEurasia Generals, Merchants, and Intellectuals*, University of California Press, 2020, s.197-212.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yay., Ankara 1999.

LESSİNG, Ferdinand D., *Moğolca-Türkçe Sözlük-2*, Çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

MAMYTOV, Abdimuhamet, *Rus Ortodoks Kilisesi'nde Azizlerle İlgili İnanış ve Uygulamalar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.

MAY, Timothy, “Titles”, *The Mongol Empire: A Historical Encyclopedia*, Editor: Timothy May, Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2017, p. 332.

Moğolların Gizli Tarihi, Çev. Akmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 1995.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.:6, Ankara 2000.

ÖTEMİŞ HACI, *Çengiz-Nâme*, Haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009.

ÖZCAN, Altay Tayfun, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, TTK Yayınları, Ankara 2017.

ÖZEL, Haşim, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, TTK Yayınları, Ankara 2020.

ÖZYETGİN, A. Melek- KEMALOĞLU, İlyas, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, TTK Yay., Ankara 2017.

PELLİOT, Paul, *Notes Sur L'Histoire De La Horde D'or*, Paris 1949.

POCHEKAEV, Roman, “The Golden Age of the Ulus of Jochi: The Rule of Öz Beg and Jani Beg”, *The Golden Horde In World History*, Kazan 2017, ss.239-259.

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, Çev. İ. Aka vd., TTK Yay., Ankara 2013.

РИЗЕМПЛЯРСКАГО А. В., Выные И Удвѣные Князья, Сѣверной Руси, Въ Татароки Пертодь, Съ 1238 По 1505 Г. Бографичесеге Очерки, По Первоисточникамъ И Главнѣйшимъ Посорямъ, Санктпетербуртъ 1889.

RYAN James D., “Christian Wives of Mongol Khans: Tartar Queens and Missionary Expectations in Asia”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol: 8, No: 3, Third Series Cambridge University Press on behalf of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1998, pp. 411-421. Published by: Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/25183572>.

SAMOİLOVİÇ, A. N., “Cucu Ulusu'nda Payza ve Baysaya”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt:2, (1932-1939), Çeviren Hasan Ortekin, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yay. İstanbul, 1939, ss. 53-64.

SÜMER, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları-I-II*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

ŞEMSEDDİN SAMÎ, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

TİESENHAUSEN, W. De, *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

TOPSAKAL, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Tükler (1552-1917)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2009.

VERNARDSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, Selenge yayınları, İstanbul 2015.

WILKENS, Jens, *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch – Türkisch, Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, Erschienen im Universitätsverlag Göttingen 2021.

SAMSUN'DA OSMANLI DÖNEMİ ÂSÂR-I ATİKA ARAŞTIRMALARI (1863-1911)*

*Bilgehân ŞAHİN***

ÖZ

Çalışmanın inceleme sahası olan Samsun XIX. ve XX. asırlarda hızla gelişmeye başlamış ve şehirdeki imar faaliyetleri sonucunda birtakım arkeolojik bulgular elde edilmiştir. Bu sayede kente arkeolojik anlamda bir ilgi oluşmuş ve bu zamanla yabancı elçiliklerin de dikkatini çekmiştir. Ayrıca yerli araştırmacılar da define ve eski eser çıkarmak adına birtakım girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti bunlara yayınladığı kanunlar ekseninde bir çözüm yolu aramıştır. Bu makalede arkeolojik yerler, bulgular ve araştırma yapan kişilerden örnekler verilerek Osmanlı Devleti'nin Samsun örneğinde âsâr-ı atika hakkında ne tür gelişmelerin yaşandığı ve bunların sonuçları ele alınmıştır. Bu yapılırken birinci el kaynaklar olan Osmanlı arşivleri ışığında diğer araştırma eserleri incelenerek bir sonuca varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Âsâr-ı atika, Nizamnameler, Müzecilik, Samsun.

OTTOMAN PERIOD ASARI ATİKA RESEARCHES IN SAMSUN (1863-1911)

ABSTRACT

The city of Samsun, which serves as the research focus of this study, had significant growth during the 19th and 20th centuries. Consequently, various archaeological discoveries were made as a direct outcome of the city's construction endeavors. Consequently, the city's archaeological significance garnered attention from international embassies as time progressed. Furthermore, local researchers have also undertaken endeavors to excavate valuable artifacts and antiques. The Ottoman Empire endeavored to find resolutions to these issues in accordance with the legislation it promulgated. This article aims to address the advancements pertaining to asar-ı atika (ancient artifacts) in the region of Samsun within the context of the Ottoman Empire. These developments will be explored through the examination of archaeological sites, findings, and the individuals involved in research activities. The study will shed light on the outcomes and implications of

* *Gönderim Tarihi: 04.07.2023. Kabul Tarihi: 01.08.2023.*

** *Dr., Karadeniz Mah. Divitçioğlu Sok. Deniz Ap. No:3 İlkadım SAMSUN, bilgehansahin123@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3075-8974.*

these developments. By analyzing primary documents from the Ottoman archives, this study aims to draw a conclusion by considering existing research efforts.

Keywords: Ottoman State, Âsâr-ı atıka, Regulations, Museology, Samsun.

Giriş

Günümüz Türkçesine eski eserler şeklinde çevrilmesi mümkün olan “âsâr-ı atıka” konusu tarih boyunca insanların zihnini meşgul etmiş bir meseledir.¹ Bu konudaki ilk çalışmaların antik Yunan’da başladığı kabul edilmektedir. Arkeoloji biliminin de bir nevi merkezi olarak kabul edilen bu bölgedeki ilk müze Atina Akropolünde kurulmuştur. İlk zamanlar eski devirlere ait eserlerin toplanması ve başta tapınak ile manastırlar olmak üzere belirli yerlerde teşhir edilmesi şeklinde gerçekleşen bu faaliyet toplumda değerli bir uğraşı olarak karşılık bulmuştur.² Modern anlamda müzecilik girişimleri ise Rönesans hareketlerinden sonra İtalya’da zengin ve asilzade ailelerde ortaya çıkmıştır. Bu kişiler eski eserleri toplayıp biriktirmiş ve bunları halka göstermek için evlerinde “museo” ya da “galeri” adı verilen yerler vücuda getirmiştir.³ XVI. yüzyıldan sonra Avrupa’nın diğer ülkelerine de yayılan eski eser toplayıcılığı özellikle Doğu Akdeniz limanlarına yönelmiştir.⁴ Avrupa’da Rönesans’tan sonra gelişen “antikite” hareketinin eski Yunan ve Ön Asya uygarlıklarıyla ilgilenmesi sonucunda bu durum gerçekleşmiştir. XVII. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere’nin Oxford şehrinde açılan müzede antik Yunan, Roma ve ön Asya uygarlıklarına ait eserler sergilenmiş ve bunu 1750 yılında Fransa’da açılan Lüksemburg ve 1793 yılında açılan Louvre müzesi takip etmiştir.⁵ XIX. yüzyılda Avrupa’nın birçok bölgesine yayılan eski eser merakı önceliğini

¹ 1874 yılında ilan edilen Âsâr-ı Atıka Nizamnamesine göre eski zamanlardan kalma her türlü eşya eski eser sınıfına girmektedir. BOA, A.}DVN. MKL, Defter No: 12, s. 5.

² Erdal Taşbaş, “Osmanlı’da Eski Eser Korumacılığı ve Bir Örnek: Osman Hamdi Bey’in Side’ye Bir Göçmen İskânını Engelleme Çalışmaları”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, C: X, S: 2, Çorum 2017, s. 1317.

³ Şükür Ünar, “Osmanlı Devletinde Eski Eser Anlayışının Doğuşu ve Gelişimi”, *Asya Studies-Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar*, C: II, S: 8, 2019, s. 68.

⁴ Emel Erten, “Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Arkeolojiye Bakış Açıları”, *Ankara Hacı Bayramı Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, Ankara 2023, s. 22.

⁵ Hüseyin Muşmal, “Anadolu’nun İlk Eski Eser (Arkeoloji) Müzesi: Konya Âsâr-ı Atıka Müzesinin Kuruluşu” *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 1, 2009, s. 122.

Osmanlı topraklarına yöneltmiştir.⁶ Bu asırda hem Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri karşısında almış olduğu yenilgiler hem de Osmanlı devlet adamlarının meseleye karşı ilgisizlikleri buna sebep olmuştur.⁷

Mevcut araştırmalara göre Osmanlı Devleti'nde arkeolojik anlamda ilk kazı izni Sultan Abdülmecid zamanında (1839-1861) 1843 tarihinde alınmıştır.⁸ Modern anlamda müzecilik faaliyetleri ise 1846 yılında başlamıştır. Tophane-i Amire Müşiri Ahmed Fethi Paşa'nın öncülük ettiği bu girişim Topkapı Sarayının girişinde bulunan eski bir Bizans kilisesi olan Aya İrini'de vücut bulmuştur. Burada İstanbul'un fethinden itibaren eski harp malzemeleri ve antika silahların korunduğu bilinmektedir.⁹ “Mecmua-i esliha-i atika” olarak düzenlenen bu sergi bir nevi silah müzesi olarak teşkil edilmiştir. Müze olarak bu yerin seçilmesinde eski bir eser olmasının yanında buranın camiye çevrilmeyip depo olarak kullanılması da etkili olmuştur. Daha sonra “mecmua-i âsâr-ı atika” ile birleştirilen bu sergi İskender, Roma ve Bizans eserlerinin de teşhir edildiği bir yere dönüşmüştür. İdari örgütlenmesi olmaksızın 23 yıl faaliyet gösteren bu müzeye Sultan Abdülaziz zamanında (1861-1876) 1869 yılında İngiliz asıllı Edward Goold müdür olarak atanmıştır.¹⁰ Aynı müze müdürü Goold Batı Anadolu'da önemli bir antik yerleşim merkezi olan Kyzikos'a gitmiş ve buradaki arkeolojik bulguları İstanbul'daki müzeye getirmiştir.¹¹ Daha sonra bu müzede Pio Francesco Carlo Terenzio ve Philipp Anton Dethier görev yapmıştır.¹² Burası Önceleri Atikhane, Müze-i Şahane, Müze-i Amire, Müzehane-i Osmani olarak isimlendirilen bu yer Müzehane-i Hümayun ya da kısaca Müze-i Hümayun olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırma Osmanlı müzeciliğinin yerleşmesi ve yurt sathına yayılması anlamında önemli bir adımdır.¹³

⁶ Gürsoy Şahin, “Osmanlı Döneminde Selanik Vilayetinde Eski Eserler ve Müze Kurulmasına Yönelik İlk Adımlar (1869-1912)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C: XXXVI, S: 1, 2021, s. 336.

⁷ Sıdika Tamtürk-Bayram Bayraktar, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Efes Harabeleri'nin İngiltere'ye Götürülmesi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Izmir Democracy University Social Sciences Journal Idusos*, C: II, S:1, 2019, s. 53.

⁸ Halit Çal, “Osmanlı Devletinde Asarı Atika Nizamnameleri”, *Vakıflar Dergisi*, C: XXVI, Ankara 1997, s. 391.

⁹ Muşmal, agm., s. 122.

¹⁰ Frederic Hitzel, “Osmanlı Arkeolojisinin Başlangıcı Osman Hamdi Bey”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, C: XLVII, İstanbul 2015, s.38.

¹¹ Engin Çağman, “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kyzikos Kazıları”, *Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı, Balıkesir 2021, s. 96.

¹² Meltem Begüm Saatçı Ata, “Müze-i Hümayun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maarif Nazırları Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Belgi Dergisi*, C: XXI, S: 1, 2021, s. 459.

¹³ Muşmal, a.g.m., s. 125.

1869 yılında ilk defa Osmanlı Âsâr-ı Atıka Nizamnamesi neşredilmiştir. Osmanlı Devleti 1874,1884 yıllarında âsâr-ı atıka hakkında iki tane daha nizamname yayınlamak üzere yürürlüğe koymuş ve bu sayede arkeolojik bilincin gelişmesine hizmet etmiştir. Bununla birlikte 1874 yılında yürürlüğe giren nizamname bir geri adım olarak değerlendirilmektedir. Zira burada âsâr-ı atıka kapsamına giren eserlerin Osmanlı ülkesi haricine çıkarılmasına izin verilmiştir. 1881 yılında Müze-i Hümayunun başına bu alanda yetkin olan Osman Hamdi ve kardeşi Halil Edhem Beylerin getirilmesiyle bu konuda önemli adımlar atılarak tarihi eserlerin muhafazası anlamında bir dizi tedbir alınmıştır. Bu tedbirlerin başında 1884 nizamnamesi gelmektedir. Burada yurt dışına çıkarılan arkeolojik eserlere sıkı bir denetim getirilmiş ve bu eserlerin Osmanlı ülkesinde kalması yönünde kararlar alınmıştır. Yaklaşık bir asır yürürlükte kalan bu nizamname yabancı devletlerin tepkisini çekse de Osmanlı yetkilileri bu konuda kararlı adımlar atmışlardır.¹⁴

Osmanlı Devleti'nde 1869 yılında yayınlanan Âsâr-ı Atıka Nizamnamesinden önce eski eserler meselesi bir fıkıh konusu olarak değerlendirilmiş ve buna İslam hukuku çerçevesinde çözüm aranmıştır. Buna göre elde edilen arkeolojik bulgu İslami olan ve olmayan olarak ikiye ayrılmıştır. Eğer bulunan arkeolojik malzemenin üzerinde İslami bir alamet varsa (besmele, kelime-i tevhid, hilal vb.) bu “lukata” yani bulunmuş mal olarak değerlendirilmiştir. Buna göre ilan edildiği halde sahibi ortaya çıkmazsa ve bulan fakir birisi ise bu mal ona verilirdi. Aksi takdirde devlet hazinesine kalırdı. Şayet bulunan eşya üzerinde gayrimüslimlere ait işaretler varsa (haç, suret, Grekçe ve Latince yazılar vs.) bu sefer humsu yani beşte biri beytülmale aktarılırdı. Geriye kalan beşte dördlük kısım ise arazi sahibine aittir. Ancak sahibi ve mirasçısı yoksa o zaman devlet hazinesine gönderilirdi.¹⁵ Arazinin maliki yoksa “miri” olarak nitelendirilen devlete ait bir yer değilse o zaman beşte biri devlet adına alındıktan sonra geriye kalanı onu bulan şahsa verilirdi. Fakat bunu elde etmek için Osmanlı tebaası olmak şarttır. Bu durumun istisnası define arayan kişinin padişahın izin alması durumunda yaşanırdı. Bu sefer kendisine hangi koşullar ve miktarda izin verildiyse ona göre muamele görürdü. 1858 yılında kabul edilen ceza kanunnamesinde ise dini ve abidevi mahiyette olan eserlere zarar veren kişilerden bir ile on mecdiye altınına denk gelen bir para cezası

¹⁴ Rüstem Aslan, “Atina’da Ne oldu? ‘Priamos Hazineleri’ ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu”, *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, “2018 Troya Yılı” Özel Sayısı, 2019, s. 11.

¹⁵ Ali Sönmez, “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Osmanlı Devleti’nde Eski Eser Politikası (1839-1868)”, *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, C: V, S. 52, 2021, s. 2947.

istenmiştir. Ayrıca kanunnameye bir aydan bir yıla kadar varabilen hapis cezası da öngörülmektedir.¹⁶

Bu çalışmanın inceleme konusu olan Samsun bağlamında âsâr-ı atıka faaliyetleri daha önce müstakil olarak çalışılmamış bir sahadır. Samsun, Amisos hazineleri, Amazonlar, Pontus krallıkları, Antik Yunan kolonileri, Roma ve Bizans devri harabeleri ile önemli bir mevki oluşturmuştur.¹⁷ Kentin eski şehir çekirdeği zamanla ikiye ayrılmış ve “kâfir Samsun” ile “Müslüman Samsun” olarak adlandırılmıştır. Bu şekilde Müslüman Samsun kurulduktan sonra şehirde Selçuklu, Danişmendli, Beylikler ve Osmanlı dönemleri yaşanmıştır.¹⁸ Osmanlı'nın XIX. yüzyılda şehre ve civarına arkeolojik anlamda yerli ve yabancı çevrelerde bir ilgi oluşmuştur. Bu durum şehrin arkeolojik bulgular bağlamında birçok esere ev sahipliği yapmasından kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlarında Samsun'da elde edilen âsâr-ı atıka kapsamındaki arkeolojik bulguların nasıl değerlendirildiği ve devlet adamları tarafından konuya ne şekilde bir çözüm yolu bulunduğu incelenecektir. Ayrıca Osmanlı'da yayınlanan kanunlar ve nizamnameler analiz edilecek ve Samsun bağlamında bunun uygulanma zemini irdelenecektir. Bu yapılırken Osmanlı arşivlerindeki belgeler ve raporlar ekseninde konu ile ilgili diğer araştırma eserleri olan makale ve tezler tahlil edilecektir. Bu suretle Osmanlı dönemi arkeolojik çalışmalar ve Samsun kent tarihine ışık tutmak hedeflenmektedir.

1.Samsun'da Elde Edilen Âsâr-ı Atıkaya Ait Bulgular

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Samsun hızlı bir gelişim göstermiştir. Şehirde artan nüfusa paralel olarak birçok yeni bina, yol, cadde ve köprü yapılması gibi faaliyetler artış göstermiştir.¹⁹ Yolların ve geçitlerin düzenlenmesi, yeni yerleşim yerlerinin açılması gibi imar faaliyetleri esnasında antik çağdan kalma bazı arkeolojik bulgular ele geçirilmiştir. Bunların başında “meskûkât” olarak adlandırılan sikkeler gelmektedir. Samsun'un İlkçağda oldukça önemli bir kent olup burada özellikle Helenistik dönemde ticaretin gelişimi sonucu birçok sikke darp edildiği bilinmektedir.²⁰ Nitekim 5 Kasım 1863 tarihli bir vesikada Samsun-Amasya yolu düzenlenirken Samsun'a 5 km. mesafede bir yerde yapılan kazıda on beş adet altın sikke ile bir tane altın yüzük

¹⁶ Hüseyin Karaduman, “Belgelerle İlk Türk Asarı Atıka Nizamnamesi”, *Belgeler*, C: XXV, S: 29, Ankara 2004, s. 75.

¹⁷ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, Haz. Kudret Emiroğlu, C: XXII, Ankara 2009, s. 87-88.

¹⁸ İbrahim Tellioglu, “Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Canik”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2012, s. 33-50.

¹⁹ *BOA*, Y.PRK. AZJ, Defter No: 18, s.75; *BOA*, İ.ŞD, Defter No: 27, s.1265; *BOA*, A.}MKT. MHM, Defter No: 274, s.45, Defter No: 296, s.76; *BOA*, Y.PRK. UM, Defter No: 19, s.103; Kemal Vehbi Gül, *Samsun ve Samsun Belediyesi*, Nüve Matbaası, Samsun 1977, s. 35.

²⁰ Sümer Atasoy, *Amisos Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent*, Samsun 1997, s. 87.

bulunmuştur. Bulunan sikkeler ve yüzük il meclisine getirilmiş ve burada her biri tartılmıştır. Takriben 1,5 dirhem ağırlığında²¹ ve 55 ayarda olduğu tespit edilen sikkelerin o devrin Osmanlı parası karşılığı olarak da 70-80 kuruş civarına denk geldiği anlaşılmıştır. Osmanlı yetkilileri bu altınların bulunmasını bir “fâl-i hayr” yani hayırlı bir iş olarak görmüşler ve belki daha fazla buluruz düşüncesiyle bu bölgede birçok kazı ve araştırma yapmışlardır.7 Kasım 1863 tarihli konuyla ilgili bir başka es-Seyyid Ali Rıza (Samsun müfettişi) imzalı bir yazıda ise “mahall-i mezkûr kimesnenin uhdesinde olmayub cadde-i umûmiye dâhilinde bulunduğundan civâr ve etrâfı birkaç gün hafır olunduktan sonra terk olunmuş ise de bu altınların şâyed daha ziyâdece mâl-i medfûna bir nişâne olması memûlüyle tekrâr taharrî ettirilmekte idüğü” denilerek altınların bulunduğu arazinin kimsenin toprağı olmadığı belirtilmiştir. Bundan dolayı hala kazıların devam ettiği söylenmiştir. Teftiş memuru Ali Rıza Efendi’den gelip Meclisi Valaya gönderildiği bildirilen 23 Kasım 1863 tarihli mazbatada ise bu altınlar ve yüzük hakkında nasıl bir muamele yapılması gerektiği açıklanmıştır. Burada şöyle denilmektedir:

Bunların meskûkât-ı atfika-i gayr-i müslimeden olduğu ve mezkûr yüzük dahî âsâr-ı makbûleden idüğü anlaşılmış olmasına ve böyle kimsenin taht-ı tasarrufunda olmayan bir mahalde zuhûr eden meskûkât ehl-i İslâm ile mevsum değilse zammı ihrâc olunub bâkîsinin bulan kimselere verilmesi usûl-i meşrûası iktizâsından ve bu makûle zammının ihrâc ve tenzili iktizâ eden meskûkât-ı atfikanın kâmilen sâhiblerine verilmesi dahî geçende müteallık buyurulan emr u fermân-ı merâhim unvân-ı cenâb-ı pâdişâhî mücebince ittihâz olunan usûl icâbından bulunmasına binâen işbu yüzük ve meskûkâtın cânib-i hazîneye irsâliyle vezn u ayâr edilerek bedeli her ne mikdâra bâliğ olur ise mahallî mâl sandığına icrâ-yı havâlesi ve cümlesinin hazîne-i hassa-i şâhânede hıfz ettirilmesi husûsunun Mâliye nezâret-i celilesine bildirilmesi ve bedel-i mezkûrun usûl-i meşrûa-i meşrûha beyân ve tefhîm ile bunları bulan kimselere taksim ve itâ verilenlerinden alınacak makbûz senedinin bu tarâfa irsâl ve isrâ kılınmasının...²²

Belge, Osmanlı Devleti’nin âsâr-ı atika hakkında uyguladığı kanunun bir nevi özeti kabul edilebilir. Burada bulunan sikkelerin “âsâr-ı atika-i ecnebiyeden” yani “gayrimüslim yabancılara” ait olduğu belirtilmiştir. Osmanlı Devleti’nde bulunan eserlerin İslami devre ait olup olmadıkları önemli bir ayrıntı olduğundan bu husus belirtilmiştir. Elde edilen sikkeler ve yüzük belirli

²¹ Dirhem: Osmanlı Devleti zamanında okkanın dört yüzde birine denk gelen ağırlık ölçüsü olup, 3,148 gram etmekteydi. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C: I, İstanbul 2004, s. 454.

²² BOA, İ. MVL, Defter No: 497, s. 22489.

bir şahsın arsasında olmadığı ve İslami bir devre karşılık gelmediği için ölçülüp tartılarak hazinece bir bedel biçilmesi ve yerel mal sandığına gönderilmesi istenmiştir. Ancak bu sikkelerin fazlalık miktarın çıkarılıp, fiyatında bir indirimle gidildikten sonra bulan kişilere verilmesi kararı alınmıştır. Yani devlet hazineye gönderilmek üzere bir miktar para almış ve geri kalan kısmını bulanlara iade etmiştir. Bu işin resmî bir surette olması için senet de alınmış ve böylece durum tescillenmiştir.

12 Mart 1874 tarihli bir belgede ise bezirgân Bodos'un Samsun'dan getirmiş olduğu 27 adet altından bahsedilmektedir.²³ Bu altınların “meskûkât-ı atıka” dan (eski sikkelerden) oldukları gerekçesiyle el konulduğu belirtilmiştir. Altında devlet yetkililerine ait on adet mühür bulunan belgenin devamında şu ifadeler geçmektedir:

Meskûkât-ı mezkûre bi'l-celb müze müdürüne muâyene etdirildikde bunlardan üç tanesinin müzede teşhîr olunmak üzere mübâyaâsı iktizâ edeceği ifade olunmuş ve beherinin beşlik akçe ile altmış birer kuruşa merkûm ile pazarlık olunarak mezkûr üç adet altın bi't-tevkîf müdür-i mûmâileyhe teslim kılınmış olduğundan bunların semen-i mecmûu olan yüz seksen üç kuruşun senedi makbûz ahzıyla merkûma tediyeye ve muâmele-i lâzimesi icrâ olunduktan sonra sâhibine teslim olunmak üzere kusûr yirmi dört adedinin dahî emânet-i müşârunileyhâya iade buyurulması bâbında emr u fermân hazreti veliyyu'l-emrindir.²⁴

Belgede 27 adet altın sikkenin müze müdürüne gönderildiği bunlardan üç tanesinin müzede sergilenmek üzere satın alınması kararına varıldığı belirtilmektedir. 183 kuruşa satın alınan üç tanesinin müze müdürüne verildiği ve geriye kalan 24 adet altının ise sahibine iade edildiği anlaşılmaktadır. Belgede Bodos'un bulduğu altınlara dair devletin hiçbir karşılık istemediği görülmektedir. Bu durum 1869 yılında çıkarılan Asarı Atıka Nizamnamesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim bu nizamnamede eski eser kapsamına giren eşyayı çıkarma konusunda ehliyetli olanların masraf ve ücretlerinin devlet hazinesinden karşılanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu kimselere resmî bir görev verilerek bu şekilde kaydedilmeleri de söz konusudur.²⁵

Samsun'un XIX. yüzyılda bataklıklar ve sazlıklarla çevrili bir şehir olduğu ve kentte yapılan imar faaliyetleri sırasında buraların doldurularak kurulma yoluna gidildiği bilinmektedir. Bu sayede şehir hem kötü görü-

²³ Belgede geçen bazirgan tabiri ticaret ehli, tacir manasında olup, ilk zamanlar sadece gayrimüslimler için kullanılmış, sonraları ise ticarete halkı aldatan kimseler için bu kelime tercih edilmiştir. Pakalın, *a.g.e.*, s. 183.

²⁴ BOA, MF. MKT, Defter No: 17, s. 93.

²⁵ Çal, *a.g.m.*, s. 395.

nümden kurtuluyor hem de yeni iskân yerleri vücuda geliyordu.²⁶ Bu işlemler yapılırken İlkçağın önemli kentlerinden olan Samsun'da âsâr-ı atıka türünden bazı objeler bulunmaktaydı. Nitekim 22 Mart 1892 tarihli bir kayıta Samsun'da bulunan gümüş bir sikkeden bahsedilmektedir. Trabzon Vilayetine gönderilen belgede konu şöyle ifade edilmiştir:

Samsun kasabası civârında bulunan bataklıkın amelîyât-ı imlâiyesi sırasında âsâr-ı atıkadan olarak zuhûr eden bir aded gümüş sikkenin gönderildiğine ve orada sûret-i mükemmelede hafriyât icrâ etdirilecek olsa daha birtakım âsâr-ı mühimme-i atıkanın zuhûr etmesi memûl idüğüne ve sâireye dâir vârid olan... tahrîrât-ı aliyye üzerine Maârif Nezâret-i Celilesiyle bi'l-muhâbere alınan cevâbda mahall-i mezkûrda hafriyât icrâsına hâlen imkân ve istitâat-ı mâliye müsâid olmadığından şimdilik bundan sarf-ı nazarla esnâ-yı amelîyâtda zuhûr eden parçaların bundan böyle tesâdüfen zuhûru melhûz bulunan her dürlü âsâr-ı atıkanın hüsn-i muhâfazasına i'tinâ olunması ve o miyânede Müze-i Hümâyûn'da teşhîre şâyân şeyler bulunduğu sûrette sâlimen Dersâadet'e irsâl ve eşyâ-yı âdiyenin mahallinde hıfz edilmesi...²⁷

İncelediğimiz belgede bataklıkın doldurulması sırasında bir tane gümüş sikkenin bulunduğu ve burada daha dikkatli bir kazı yapılırsa çok daha fazla tarihi değer taşıyan eserin bulunacağı belirtilmektedir. Ancak Maarif Nezaretinden gelen cevapta yeni bir kazı için maliyenin müsait olmadığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte şehirde yapılan kazı esnasında elde edilen âsâr-ı atıkanın güzel bir şekilde korunması ve Müze-i Hümayun'da sergilenmeye layık olanların İstanbul'a gönderilmesi, geri kalanının da yerinde muhafaza edilmesi istenmektedir. Bu belgede de zamanla âsâr-ı atıka konusunda devletin duyarlılığının arttığı ve artık onları koruyarak muhafaza altında tutmak gayesi güttüğü görülmektedir.²⁸ Antik Çağ'da Samsun'da MÖ. IV. yüzyıldan MÖ. II. Yüzyıla

²⁶ BOA, C. NF, Defter No: 13, s. 606; BOA, ML. EEM, Defter No: 159, s. 49; BOA, DH. MKT, Defter No: 1742, s. 33, Defter No: 1892, s. 58; BOA, MF. MKT, Defter No: 143, s. 24; Tarih Baki Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun 2007, s. 179.

²⁷ BOA, DH. MKT, Defter No: 1934, s.116.

²⁸ Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde farklı bölgelerde benzer kararlar aldığı ve âsâr-ı atıka kapsamına giren eserlere sahip çıkarak bunları İstanbul'daki müzeye gönderdiği görülmektedir. Nitekim 1899 yılında Rodos'tan Mısır'a giden vapurda Antik Yunan'a ait arkeolojik anlamda birçok eser bulunduğu ve bu durumdan haberdar olan Osmanlı yetkililerinin vapurdaki eşyaya el koyarak onları Müze-i Hümayuna aktardığı anlaşılmaktadır. Zeynep Emel Ekim, "Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Kaçakçılığının Ortaya Çıkışı ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Eski Eser Kaçakçılığı ile İlgili Bazı Maddeler" *Taç-Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi*, S: 8, 2016-2017, s. 63; takriben aynı yıllarda (1893) Gediz kazasında yerli Müslüman ahali tarafından tarihi değer taşıyan bir sikke bulunmuştur. Altın sikke Uşak'ta bir gayrimüslime satılmak üzere iken hükümet yetkilileri tarafından olaya müdahale edilerek sikkeye el konulmuştur. Biray Çakmak, "Osmanlı

kadar gümüş sikkelerin basıldığı ve bu sikkelerin 5,6 gram ağırlığında ve Pers sistemine yakın bir şekilde tasarlandığı bilinmektedir.²⁹ Belgedeki bulunan gümüş sikke de muhtemelen bu devre ait olmalıdır.

Samsun'da yerli halkın yapmış olduğu kazılar sonucunda ele geçen arkeolojik eserler de kayıtlara yansımıştır. Bu durumda devlet bu eserlere sahip çıkıp, İstanbul'da kurulan müzeye nakledilmesini istemiştir. Bu suretle milli servet değerinde olan eserlerin zayi olmasını önlemeye çalışmıştır. Nitekim Hançerli Mahallesi sakinlerinden İspirli Yusuf Ağa adlı bir kişi 1891 yılında Kara Samsun mntikasında taş çıkarırken âsâr-ı atıkadan olarak 42 kıyye ağırlığında altın bir kazan bulmuş, ancak antika kıymetindeki kazanı Yunan konsolosu Borgobos Kostaki'ye emanet olarak vermiştir. Hadise basına da yansımıştır. Zira Sabah gazetesinin 6 Aralık 1892 tarihli nüshasında şöyle bir bilgi bulunmaktadır:

Bundan iki sene mukaddem Samsun'da icrâ ettiği hafriyât esnâsında kırk iki kıyyelik bir altın kazgan bulan bir şahıs mezkûr kazganı mahall-i mezbûr Yunan konsolosuna teslim ettiği hâlde bir müddet sonra vâki' olan mürâcaatında mûmâileyh konsolos kazganın kendüsünde olmadığını beyân eylemekte olduğundan bahisle mûmâileyh hakkında muâmele-i nizâmiye-i kânûniyenin icrâsı zimmında merci-i âidine mürâcaat eylemiştir.³⁰

Yusuf Ağa Yunan konsolosuna dava açmış ise de konsoloslar hakkında açılacak davalar için nasıl bir hukuki işlem yürütüleceği bilinemediği belirtilerek mesele Adliye Nezaretine havale edilmiştir.³¹ Adliye Nezaretinden gelen yazıda konsolosun durumu inkâr ettiği fakat bu konuda muhbir sıfatıyla dinlenen Yusuf Ağa'nın Laz Aziz, Hacı Mehmed ve Hacı Mehmed Ali Ağaları şahit gösterdiği belirtilmektedir.³² Trabzon Valisi Mehmed Kadri Bey Maarif Nezaretine gönderdiği 27 Eylül 1893 tarihli tahriratında kazanın dört kıyye ağırlığında³³, dört ayaklı ve iki kulplu olduğunu, kulpları hisasında Hristiyanlara ait yazılar bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca konu hakkında şahitlerin bulunduğunu ve davanın takip edilmesi gerektiğini dile getirmiştir.³⁴ Yabancı konsolosların başlangıçtan beri âsâr-ı atıka konusuna ilgili oldukları ve Osmanlı ülkesinden

Taşrasında Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Gediz Kazasında Bulunan Eski Eserler", *CTAD*, C: XV, S: 30, 2019, s. 180.

²⁹ Atasoy, *a.g.e.*, s. 87.

³⁰ *Sabah*, No: 1184, 24 Teşrinisani 1308-16 Cemaziyevvel 1310 (6 Aralık 1892).

³¹ *BOA*, MF. MKT, Defter No: 180, s.122.

³² *BOA*, HR. H, Defter No: 691, s.2.

³³ Okka ve okıyye şeklinde de ifade edilen bu tabir Osmanlı tartı ölçülerinden biri olup 1,282 grama denk gelmektedir. Pakalın, *a.g.e.*, C: II, s. 723.

³⁴ *BOA*, MF. MKT, 185/57, Tarih H. 24-04-1311.

birçok eser kaçırılmasında ön ayak oldukları bilinmektedir.³⁵ Bu belgede de benzeri bir durum söz konusu olup Yunan konsolosunun almış olduğu antika eseri inkâr ettiği görülmektedir. Osmanlı devlet yetkilileri ve kazanı bulan Yusuf Ağa'nın eseri kurtarmak adına yaptıkları girişimler önemlidir. Zira bu antika eserlere sahip çıkma adına bir bilincin oluştuğunu göstermektedir. Belgenin devamından ise meselenin nasıl sonuçlandığı anlaşılamamaktadır.

2.Arkeolojik Kazı ve Araştırmanı İzne Tabi Tutulması

Samsun'un bünyesinde birçok arkeolojik alan bulundurması sebebiyle şehirde kazı yapmak için yerli ve yabancı kişilerin izin istedikleri görülmektedir. Bunların başında konuya en fazla ilgi duyan büyük Avrupa devletleri gelmektedir. Örneğin 14 Haziran 1866 tarihinde İngiliz sefaretinden gelen bir yazıda şöyle denilmektedir:

Santiyom nâm ma'bedin ta'mirâtı hakkında ahz-ı ma'lûmât etmek niyetiyle Bozca-adasında vâkî Baba kal'ası civârında Kulaklı nâm mahalde ecsâm-ı mahkûke ve kitâbeler aramak için Alaşehir sancağına tâbî Sartda ve Samsun'da Kele-beş nâm mahal civârında ve Mizo Palas nâm sanemin nâmına olarak binâ olunan ma'bedin cesâmetini tahkîk etmek üzere Aydın sancağı dâhilinde Mösyö Bolan'ın taharrîyat ve tahkîkât icrâ etmesiyçün bir kıt'a fermân-ı âlî ısdâr buyurulmasını istid'â etmek için İngiltere Devleti tarafından sefârete emir verilmişdir. Mezkûr taharrîyâtın icrâ olunacağı arsalarından arâzi-yi mîrîyeden olmayanlarının ashâbına lâzım gelen tazmîn verilecektir. Ecsâm-ı mahkûke ve kitâbe-lerden matlûb olanların ahz u nakilleri ruhsatı dahî taleb olunmaktadır.³⁶

Hariciye Nezaretinden İzmir valisi ile Biga ve Canik mutasarrıflarına gönderilen yazıda Bozcaada, Alaşehir ve Samsun'da bulunan arkeolojik alanlarda Mösyö Balan adlı bir kişinin kazı izninden bahsedilmektedir. Bu şahsın heykel ve yazıt aramak ayrıca Antik çağda Mizo Palas adlı putun (tanrının) adına yapılmış tapınağın büyüklüğünün tespit edilmesi için görevlendirilmek istendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Babakale'de Kulaklı, Alaşehir'de Sart (Lidyalıların başkenti) ve Samsun'da Kele-beş adlı yerler zikredilmiştir.³⁷ Yazıda devlet araştırmanın yapılacağı yerlerde bulunacak objeler için sahiplerine gerekli olan meblağın verileceği bildirilmektedir.³⁸

³⁵ Gülay Akdoğan, *Osman Hamdi Bey ve Anadolu'da Yaptığı Kazı Çalışmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ayrıncı Saray Üniversitesi, İstanbul 2021, s. 37-38; İlber Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, İstanbul 2008, s. 168-169.

³⁶ BOA, HR. MKT, Defter No: 550, s.19.

³⁷ Burada ismi geçen Kelbeş tepe Samsun'un Bafra ilçesi Dededağ Köyü'nde bulunmakta olup, ilçe merkezine 4 km. uzaklıktadır. 15 m. yükseklikte olan bu höyüğün güney tarafında bir de Tümülüs mevcuttur. Tunç Çağı ve Roma dönemi eserlerine rastlanan höyüğün bir kısmında tarım yapılmakta olup, bölgede kaçak kazılar tespit edilmiştir. *Taşınmaz Kültür*

Konu ile ilgili başka bir yazısmada Osmanlı Devleti'nin nasıl bir karar aldığı görülmektedir. Osmanlı'da ilk Âsâr-ı Atıka Nizamnamesinin yayınlanmasından üç yıl önce gündeme gelen bu mesele şu şekilde çözülmüştür:

Antika taharrî edenlerin çıkaracakları antikalardan ikili olanlarının bir adedi Devlet-i Aliyye müzesi için alınmış bir olanlarının kendüsüne terki kâide-i mer'îye ve emsâli iktizâsından olduğu gibi bir mahalle alâmet olmak üzere ve yâhûd sâir sûretle vaz' olunmuş âsâr-ı atıkayı merkûz olduğu mahalden dahî çıkarmak câiz olmayub bu kabîlden olan âsâr-ı atıkanın yalnız resimleri alınması ve bunun hâricinde ve civârında âsâr-ı atıka medfûn bulunduğu hâlde emsâli misüllü taharrîsine mümânaat ve devlete âid olmayan mahallerde âsâr-ı atıka taharrî edilecek olduğu hâlde o mahaller ashâbının evvel emirde irzâsı iktizâ edeceğinden bu usûle tevfikân mümâileyhin ol tarâfda âsâr-ı atıka taharrî ve istediği şeylerin dahî resimlerini ihrâc etmesine ruhsat vermiş ve ber-vech-i meşrûh Devlet-i Aliyye için antika bulunur ise ahz u hıfzı...³⁹

İzmir valisi ile Biga ve Canik mutasarrıflıklarına gönderilen yazıda antika eser araştıranların buldukları eserlerden ikili olanlarından bir tanesini Osmanlı Devleti'nin müzesine vermeleri diğerini ise kendileri için almaları istenmektedir. Bunun daha öncede bu şekilde yapıldığı ve artık geçerli bir kural halini aldığı belirtilmektedir. Ancak eski eserlerden bir yere dikilmiş olanı sökmenin uygun olmadığı, bunların sadece resimlerinin alınabileceği söylenmiştir. Araştırma yapılacak alanın özel bir kişiye ait olması durumunda ise arazi sahibinin rızasının alınması gerektiği bildirilmiştir. Bu şekilde Osmanlı sınırları içinde yapılan kazılarda ele geçen malzemeyi korumak istediğini bildirmiş ancak araştırmacıları da büsbütün geri çevirmeyerek arkeolojik faaliyetlerin devam etmesinden yana tavır almıştır.

Samsun'da bulunan arkeolojik bölgelere yerli halktan da ilgi olduğu ve bu konuda hükümet yetkilileriyle yazışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Devlet bu durumlarda talepte bulunan kişilerin kimlikleri, araştırmanın yeri ve zamanı gibi mevzular üzerinde durarak meseleye bir çözüm bulmuştur. Bu konuda mevcut olan Âsâr-ı Atıka Nizamnamesine atıflar yapılmış ve konunun kanun çerçevesinde halledilmesi kararına varmıştır. Nitekim 5 Mart 1877 yılında Samsun'da Uzgur köyü civarında İkiiztepe adlı yerde define ve âsâr-ı atıka

Varlıkları Envanteri, Haz. Ertan Abdik-Semra Özdemir-Serkan Tuncer vd., Samsun 2012, s. 356.

³⁸ İngilizlerin Osmanlı coğrafyasındaki arkeolojik alanlara olan ilgileri ilerleyen yıllarda artarak devam etmiştir. Buralardan elde ettikleri malzemeleri yurt dışına çıkarmaya muvaffak olmuşlar ve bu konuda Osmanlı kanunlarındaki açıklıktan yararlanmışlardır. Rehşan Yıldız, "İngilizlerin Musul'da Arkeolojik Keşifleri (1876-1909)", *Sosyal Bilimler Akademik Dergisi*, C: VI, S: 1, 2023, s. 27.

³⁹ BOA, HR. MKT, Defter No: 550, s.19.

araştırmak için Seyyid Ahmed ve ortaklarının müracaat ettikleri ve başvurularının kabul gördüğü anlaşılmaktadır.⁴⁰ Konuyla ilgili yazıda şöyle denilmektedir:

Mahall-i mezkûrda âsâr-ı atıka taharrîsine mahzûr ve mazarrat olmadığı revîş-i iş'ardan anlaşılmış olduğundan Âsâr-ı Atıka Nizâm-nâmesi iktizâsınca merkûm Seyyid Ahmed ile şürekâsına müddet-i mezûniyeti ve ruhsat verilecek mahallin hudûdu tecâvüz olunmamak ve hafriyât hakkında olan şerâit-i nizâmîyeye tamâmıyyla riâyet olunmak ve hükûmet-i mahalliyyenin nezâret-i mütemâdiyesi tahtında bulunmak ve hîn-i taharrîde bulunacak eşyânın kaçırılmasına hükûmetçe i'tinâ kılınmak üzere bir sene müddetle ruhsat itâsı...⁴¹

Maarif Nezareti Canik mutasarrıflığına gönderdiği “asar- atıkaya dair” notlu yazıda define ve eski eser aranması için izin istenen yerin boş bir arazi olup, kimseye ait olmadığını ve kazı yapmak isteyenlerden kefaletli senet ve üç adet Osmanlı lirası alınarak kendilerine ruhsat verildiğini belirtmektedir. Nezaret Seyyid Ahmed ve ortaklarına ruhsat verilen alanda ve bir yıl süresince kazı yapmak şartı getirmiştir. Yine buradan çıkacak eserlerin kaçırılmasına fırsat vermemek adına yerel hükümet tarafından bu kişilerin gözetlenmesini istemiştir. Bu iş için bir memur görevlendirilmiş ve kazı izni isteyen kişilere alınan kararlara uymaları hakkında gerekli ikaz yapılmıştır. Konuyla ilgili Maarif Nezaretinden Babıaliye gönderilen başka bir belgede ise Seyyid Ahmed ile birlikte Abrak, Boşnakzade Hasan Ağa ve Polathaneli Ali Reis adlı kişilerin de adları zikredilmiş ve kendilerine süreli ve şartlı olmak üzere istedikleri iznin verildiği söylenmiştir.⁴² Belgeden Osmanlı Devleti'nin meseleyi kontrol altında tutmak ve bu konuda bir açıklığa yer bırakmak istemediği anlaşılmaktadır.

Belgede kendisine atfı yapılan 1874 Âsâr-ı Atıka Nizamnamesinin ikinci faslı tamamen bu hususta araştırma ve kazı yapacaklara ayrılmıştır. Bu nizamnamede resmi bir izin olmayıp, arazi sahibinin rızası alınmadıkça define ve eski eser kazısı yapılması yasaklanmıştır. Buna rağmen eski eser aramaya devam edenlerin buldukları eserlere el konulması, yasak kazı yapanlara para ve hapis cezası uygulanması kararlaştırılmıştır. Buna ek olarak eski eser araştırmak için ruhsat almış olanların İstanbul'da Zabtiye Nezareti ve taşrada ise yerel yönetim tarafından gözetlenmesi istenmiştir. Ruhsat almak için, araştırma yapılacak yerin kanun yönünden bir mahzur taşımaması ve de maarif meclisinin belirlediği ölçüde depozito verilmesi ya da kendisine güvenilir bir kefil

⁴⁰ Belgede zikredilen Uzgur köyü günümüzde Samsun'un İlkadım ilçesi sınırları içerisinde olup, merkeze 2 km mesafededir. Kuşçulu köyündeki tümülüsle birlikte İkiz tepeler olarak anılmaktadır. *Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, s. 60.

⁴¹ BOA, MF. MKT, Defter No: 46, s.58.

⁴² BOA, MF. MKT, Defter No: 44, s.2.

göstermesi talep edilmektedir. Ayrıca bunun için üç Osmanlı altını harç alınması kararlaştırılmıştır. Yine bu ruhsatın iki sene ile kısıtlı olması ve sadece izin verilen alanda kazı yapılması istenmiştir. Ayrıca araştırma yapılacak yerin şehir merkezinden uzak olması halinde masrafları kazı yapan kişi tarafından karşılanmak üzere kendisine refakat etmek üzere bir memur verilmesi talep edilmiştir.⁴³

Nizamnamenin esaslarına bakıldığında Osmanlı Devleti'nin âsâr-ı atıka meselesine titizlikle eğildiği ve bu konuda açık bir kapı bırakmadığı görülmektedir. İncelediğimiz belgede de âsâr-ı atıka arama şartlarına harfiyen riayet edilerek kanununun tatbik edildiği görülmektedir. Bu sayede hem araştırma yapacak kişi hem de devlet menfaati garanti altına alınmıştır.

Arkeolojik araştırmalar yapmak konusunda Rusya Osmanlı Devleti'nden birtakım izinler istemiş ve Karadeniz sahilinde keşif yapmak için teşebbüste bulunmuştur. Bu sayede hem yöreye ait bilgi toplamak hem de arkeolojik anlamda birtakım çıkarlar edinmek istemiştir. Rusya Osmanlı'daki arkeolojik eserleri yakından takip etmek adına 1894 yılında İstanbul'da Âsâr-ı Atıka Mektebini kurmuş ve bu sayede Osmanlı ülkesinde birtakım çalışmalara başlamıştır.⁴⁴ Durumun vahametini bilen Osmanlı Devleti ise bu konuda birtakım tedbirler almıştır. Nitekim 17 Mayıs 1895 tarihli bir belgede Rusya Âsâr-ı Atıka Mektebi direktörünün ilmi araştırmalar yapmak amacıyla Trabzon, Samsun ve Sinop'a gelmek istediği bildirilmektedir.⁴⁵ Konuyu gündemine alan Osmanlı devlet yetkilileri meseleye şu şekilde çözüm getirmiştir:

Âsâr-ı atıkaya müteallık bazı tedkikât icrâ etmek üzere Trabzon Samsun Sinob gibi Karadeniz sevâhilinde geşt ü güzâr edecek olan ve diğer tahrîrâtla tavsiye olunan Dersaadet'de Rusya âsâr-ı atıka mektebi direktörü Profesör Teodor Uspenski [Fyodor İvanoviç Uspenski]nâm zâtın dâhil-i vilâyetde bulunduğu müddet zarfında kendüsüne asla serrişte verilmeyerek ahvâl ve harekâtının taht-ı tecessüs ve nezâretde bulundurulması ve âsâr-ı kadîmenin tahribden vikâyesiyle berâber muğâyir-i marzi-yi âli bir güne hâl ve hareketi görüldükde derhâl telgrafla ma'lûmât i'tâsı sûret-i mahsûsada beyân ve ihtâr olunur.⁴⁶

Kastamonu ve Trabzon vilayetlerine mahremane (gizli) gönderilen vesikada Rus profesörüne şartlı olarak izin çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim yazıda Teodor Uspenski'ye asla delil olacak bir bilgi verilmemesi ve kendisinin

⁴³ BOA, A.}DVN. MKL, Defter No: 12, s.5.

⁴⁴ Gürsoy Şahin, "Osmanlı Devleti ile Yunan Krallığı Arasında Yaşanan Eski Eser (Âsâr-ı Atıka) Rekabeti ve Avrupalı Devletlerin Rolü (1821-1914)", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: V, Özel sayı, 2021, s. 131.

⁴⁵ BOA, HR. TH, Defter No: 156, s.115.

⁴⁶ BOA, DH. MKT, Defter No: 379, s. 80.

gözetim altında bulundurulması istenmektedir. Yine eski eserlerin (araştırma bahanesiyle) yıkılmaktan korunması ve Uspenski'nin kanun dışı bir hareketi görüldüğünde hemen merkeze bildirilmesi tebliğ edilmiştir. Belgede Osmanlı Devleti'nde arkeolojik bilincin alt yapısının yerleştiği ve artık devletin bu eserlere sahip çıktığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı ikili ilişkilere zarar vermemek adına Rus yetkililere ret cevabı vermemiştir. Artık İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlere karşı güçlü bir konumda olmadığından bu yolu tercih etmiştir. Bununla beraber belgede Rus yetkiliye karşı oldukça mesafeli bir yaklaşım söz konusudur. Bunun nedeni Uspenski'ye güvenilmemesidir. Bunu doğrular mahiyette I. Dünya Savaşının bitimine yakın Rus ordusunun Trabzon şehrini işgal etmesi üzerine Rus Bilimler Akademisi Heyeti başkanı sıfatıyla Trabzon'a gelen Prof. Uspenski buradaki Osmanlı arşivini Ortahisar Camii'nde toplamıştır. Daha sonra ise bu belgelerin bir kısmı Rus askerleri tarafından yakılmıştır.⁴⁷ Bundaki amaç bölgeyi Rusya Devletinin bir parçası haline getirmektir. Bunun için Osmanlı hafızası yok edilmek istenmiştir. İncelediğimiz belgeden bu düşüncenin çok daha önce mevcut olduğu ve Osmanlı Devleti'nin de bunun farkında olduğu anlaşılmaktadır.

Rusların Samsun ve Karadeniz sahilinde bulunan âsâr-ı atıkaya karşı olan alakaları ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Rusya'nın bu ilgisinin temelinde hem arkeoloji bilimine verdikleri önem hem de Karadeniz'i kendi mıntıklarına yakın olarak görmeleri bulunmaktadır. Nitekim Maarif Nezareti'ne gönderilen 31 Mart 1904 tarihli emirde Rusya'nın İstanbul Âsâr-ı Atıka Mektebi kâtibi Mösyö Loper'in İnebolu, Sinop, Samsun, Ordu ve Giresun şehirlerine gelerek araştırma yapmak istediği; Rus sefareti tarafından dile getirilen bu istekte Loper'in gezeceği şehirlerde bulacağı harabelerin fotoğraflarını ve kurşun kalem ile krokilerini alacağı ve bu kalıntıları ölçeceği belirtilerek, yolculuğu esnasında Loper'e yardım edilip kolaylık sağlanması istenmiştir.⁴⁸ Yazıdan beş gün sonra meselenin tekrar gündeme geldiği isteğin Müze-i Hümayun müdürlüğü ile Maarif Meclisine havale edildiği bildirilmektedir. Cevabi yazıda arkeolojik eserlerin yerlerini değiştirmemek ve sadece resimlerinin alınmasıyla sınırlı kalmak üzere istenen izin çıkmıştır.⁴⁹ Osmanlı Devleti'nin sadece bilgi toplamak için geziye izin verdiği aksi takdirde doğacak sorunlardan kaçındığı görülmektedir.

⁴⁷ Veysel Usta, "Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon'un Durumu", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: IX, S. 17, 2014, s. 146.

⁴⁸ *BEO*, Defter No: 2303, s.172704.

⁴⁹ *BOA*, HR. TH, Defter No: 301, s.33, Tarih M. 07-04-1904; Rus araştırmacı Loper bu seyahatinde Samsun'a dair notlar tutmuş olup, tarihi Amisos tepesinin doğu istikametinde Bizans sur kalıntıları bulunduğunu tespit etmiştir. Ayrıca bu taşların sökülerek inşaat malzemesi yapıldığını da gözlemlenmiştir. Atasoy, *a.g.e.*, s. 46.

Samsun'un antik eser barındıran bölgeler içerisinde yerli ve yabancı araştırmacıların ilgisini çeken önemli bir mevki Kara Samsun'dur. Nitekim 15 Ağustos 1904 tarihinde Maarif Nezaretine gönderilen yazıda Rusya'nın İstanbul'da bulunan Âsâr-ı Atıka Mektebi müdürü Uspenski tarafından Kara Samsun ile civarındaki altı tepede (höyük) ve ayrıca Samsun'a üç kilometre uzaklıktaki Kuru Pelit adlı yerde araştırma ve kazı yapmak için izin istendiği anlaşılmaktadır.⁵⁰ Bu izin talebi Rus sefaretı tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir.⁵¹ Belgeden sonucun ne olduğu anlaşılamasa da üstteki belgeden birkaç ay sonra başka bir yazışmanın olduğu anlaşılmaktadır. Burada Rusya'nın İstanbul Âsâr-ı Atıka Mektebi müdürü Uspenski tarafından isteğin yinelenildiği görülmektedir. Konu ile ilgili olarak Maarif-i umumiye nazırının seraskerlik ile Trabzon vilayetine tebliğde bulunarak "*taharrî ameliyâtında kılâ' ve istihkâmâtca ve ebniye-i âliye ve ihtiyâcât-ı umûmiyece bir günâ mahzûr mahalli olub olmadığının inbâsı*" yani araştırma esnasında kaleler, istihkâmlar ve büyük binalar ile (halkın sosyal hayatını etkileyecek) genel ihtiyaçlar açısından bir sakıncanın olup olmadığı sorulmuştur. Ancak belgede bir cevap alınmadığı belirtilmektedir.⁵² 23 Mart 1905 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda ise Müze-i Hümayun'un menfaatlerini korumak adına oluşturulan nizamnameye yeni ekler yapılacağından ve Bağdat ile civarında "mechul'ul-ahvâl" yani ne oldukları bilinmeyen yabancıların siyasi maksatlarla dolaşmakta olduklarından bahsedilmektedir. Bu sebeplerden dolayı kimseye kazı için ruhsatname verilmemesi kararı alınmıştır. Bu yüzden Rus sefaretinden gelen isteğin geçiştirilmesi bildirilmektedir.⁵³

Maarif-i Umumiye Nezareti 31 Temmuz 1906 tarihli tezkeresinde mevzuu açıklığa kavuşturmuştur. Burada şöyle denilmektedir.

Âsâr-ı Atıka Nizâmnamesinin onuncu maddesinde memâlik-i mahrûse-i şâhâne dâhilinde bulunan arâzîde hafriyât icrâsı hakkı münhasıran Müze-i Hümayûn'a âid olub ancak Müze-i mezkûrdan vâki' olacak iş'âr üzerine

⁵⁰ Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Kara Samsun olarak anılan yer "karye" yani köy olarak nitelendirilmekte olup, şehir merkezinin biraz dışında kalan bir mevki idi. "*Medîne-i Samsun kurâsından Karasamsun karyesi ahâlisinden iken bundan akdem vefât eden Abdülkâdir bin Yusuf bin Abdullah'ın...*" Bilgehan Şahin, *Samsun Şer'iyeye Sicilleri*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Samsun 2017, s. 18; yazıda adı geçen Kuru pelit bölgesi ise günümüzde III. derecede arkeolojik sit alanı olup Samsun'un Atakum ilçesinde yer almaktadır. Burada yapılan tramvay yolunun hafriyatı esnasında bir höyük ortaya çıkarılmıştır. Antik Amisos kentinin 9 km. batısında yer alan höyükte arkaik devre kadar uzanan buluntulara rastlanmıştır. Orhan Alper Şirin-Mustafa Kolağasıoğlu, *Çakalca-Karadoğan Höyüğü: Arkaik Dönemde Amisos ve Kybele Kültü*, Samtab Yayınları, Samsun 2016, s. 3, 6.

⁵¹ BOA, BEO, Defter No: 2391, s. 179284.

⁵² BOA, BEO, Defter No: 2502, s. 187599.

⁵³ BOA, BEO, Defter No: 2534, s. 190020.

nezâret-i âcizîden istisnâen ve bir müsâade-i mahsûsa olmak üzere cem'iyât-ı ilmiye ve efrâd-ı teba'a ve ecnebiyeye icrâ-yı hafriyât için mezûniyet i'tâ edileceği muharrer olmasına ve hâlbuki Müze-i Hümâyûn'ca hafriyât icrâsı zımnında tensib ve tahsîs kılınan bazı mevâki-i kadîmeden biri de sâlıfu'z-zikr Kara Samsun nâm mahal olub hattâ oraca tedkîkât ve taharrîyât-ı ibtidâiye icrâ edilmek üzere müdiriyyet-i mezkûre muâvini saâdetlü Halil Beyefendi hazretlerinin evvelce mahall-i mezkûra azîmet eylemiş bulunmasına binâen taleb-i vâkiin kâbil-i tervîc olmadığının...⁵⁴

Yazıda Âsâr-ı Atîka Nizamnamesinin onuncu maddesine atıf yapılarak Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan yerlerde kazı yapma hakkının sadece Müze-i Hümâyuna ait olduğu belirtilmiştir. Ancak Müze-i Hümâyun ve Maarif Nezaretinden alınacak özel bir izinle arkeolojik kazıların yapılabileceği belirtilmiştir. Müze-i Hümâyunun tarihî değere sahip bazı eski mevkilerde kazı işlemine başlayacağı ve bunlardan birinin de Kara Samsun olduğu söylenmiş ve bu iş için de Müze-i Hümâyun müdür yardımcısı Halil Bey'in⁵⁵ orada olduğu bildirilerek Rus sefaretine ret cevabı verilmiştir.⁵⁶ Belgede Rus elçilere olumsuz cevap verilmesinin bir nedeni de Osmanlı'da müzecilik adına önemli kişilerin yetişmesi ve bu kişilerin tarihi eser kaçakçılığıyla mücadele etmeleri olmalıdır.⁵⁷ Ayrıca burada ismi geçen Prof. Uspenski'nin bir bilim adamı olmaktan öte Rusya lehine malumat toplayan bir kişi olduğu ve Rusya'nın yakın bir gelecekte Osmanlı topraklarının işgalini netice verecek bir savaşın hazırlıkları içine girdiğini unutmamak gerekir. Nitekim I. Dünya Savaşında (1914-1918) Kafkas

⁵⁴ BOA, BEO, Defter No: 2885, s. 216333.

⁵⁵ Belgede ismi geçen Halil (Edhem) Bey Osmanlı müzeciliğinin en önemli simalarından olan Osman Hamdi Bey'in kardeşidir (Sezgin Armağan, *Osman Hamdi Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri*, Karatekin Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çankırı 2023, s. 44). 1881-1910 yılları arasında ağabeyi Osman Hamdi Bey Müze-i Hümâyunu bir dünya müzesi yapmak adına birçok gayretler göstermiş ve bu uğurda birçok kazılara katılmıştır. Bu kazılardan elde ettiği ağlayan kadınlar ve İskender lahitleri gibi eserleri Müze-i Hümâyuna kazandırmıştır. (1910 yılında vefatı üzerine kardeşi Halil Bey müze müdürü olmuş ve 21 yıl bu vazifeyi yerine getirmiştir. Ünar, *a.g.m.*, s. 71-72.

⁵⁶ “Samsun sancağında vâki olub Kara Samsun nâmıyla ma'rûf bulunan mevkiin ehemmiyet-i târîhiyesi hasebiyle mevki-i mezkûrede âtiyen müze-i hümâyunda hafriyât icrâsı musammem olduğundan orasının âsâr-ı atîka fenni nokta-i nazarından tedkik ile inde'l-iktizâ müze-i hümâyûn nâmına hafriyât icrâ etmek ve oradan Sivas'a dahî giderek dâhil-i vilâyette âsâr-ı atîkaca ma'rûf olan mebânîyi ve bâhusûs âsâr-ı kadîme-yi İslâmiyeyi muâyene eylemek üzere müze-i hümâyûn idâresi müdir muâvini Halil Beyefendi hazretlerine mezûniyet i'tâsı” BOA, İ. MF, Defter No: 12, s. 27.

⁵⁷ Osmanlı Devletinde yabancıların kaçakçılık yaparak birçok eseri yurt dışına taşıdıkları bilinmektedir. Bu bağlamda İlkçağ uygarlıklarına ait birçok eser yurt dışına kaçırılmıştır. Mesela XIX. yüzyılın ilk yarısında İngilizler antik Yunan medeniyetinin merkezi olan Atina şehrinde kaçak birçok kazı yapmışlar ve bunları gemilerle kendi ülkelerine kaçırılmışlardır. Sönmez, *a.g.m.*, s. 2946.

cephesinde Osmanlı ordusunun Rusya karşısında mağlubiyet alması üzerine Prof. Uspenski başkanlığında Rusya İlimler Akademisi, Moskova Arkeoloji Cemiyeti, Kafkas Müzesi, İmparatorluk Müzesi gibi kuruluşlar faaliyete geçmiştir. Bu kurumlara ait birçok arkeolog ve etnograf Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van, Muş ve civarında araştırmalar yapmış ve bu sayede başta Bizans olmak üzere bölgedeki Türk öncesi devirlere ait eserleri tetkik etmiştir. Bundaki amaç hem Hristiyanlık çağı hem de pagan dönemi eserlerini ortaya çıkartmak ve Osmanlı-İslam tesirini silmekti.⁵⁸ Ayrıca bu sayede Rus işgaline meşru bir zemin hazırlanmak isteniyordu. Osmanlı Devleti de bu gibi eylem ve fikirlerin farkında olmalı ki vesikada buna karşı tedbir alınmasını istemiş ve Rus yetkililere olumsuz bir yanıt vermiştir.

Belgeden Osmanlı Devleti'nin tarihi eserler anlamında artık ciddi manada bir koruma refleksi geliştirdiği anlaşılmaktadır. Rus sefaretine olumsuz bir cevap verilmesinin arka planında yabancıların arkeolojik kazılardan elde ettikleri eserleri yurt dışına kaçırmaları bulunmaktadır. Ayrıca arkeolojik araştırma maksadıyla gelen bazı kimselerin istihbarat yaparak bölgenin önemli bilgilerini bağlı buldukları devletlere taşıdıkları bilinmektedir. Yine yabancıların izin istedikleri bölgelerin dışına çıkararak maden ve petrol arama girimi başka faaliyetler gösterdikleri de bir gerçektir.⁵⁹ Osmanlı Devleti arkeolojik bağlamda tarihî eser kaçakçılığının önüne geçmek anlamında birtakım nizamnameler neşretmiştir. İlgili nizamnamenin âsâr-ı atîka-i menkuleye ait (taşınabilir eski eserler) onuncu maddesinde şu talimat bulunmaktadır:

Her kim mutasarrıf olduğu arâzî sathında veya tahtında heykel ve lahd ve mezâr taşı ve meskûkât ve masnûât-ı kadîme ve emsâli âsâr-ı atîka-i menkûleden bir şey keşfedildiği hâlde nihâyet bir hafta zarfında İstanbul ve civârında âsâr-ı atîka emânetine ve taşralarda maârif müdürine veya mahallî âsâr-ı atîka memûruna ve bunların bulunmadığı mahallerde en yakın mülkiye memûruna ihbâr-ı keyfiyete mecbûrdur. Bu bâbda ahz-ı ma'lûmât eden memûrûn buldukları vilâyetin maârif müdürine ve o da âsâr-ı atîka emânetine beyân-ı ma'lûmât etmek mecbûriyetindedir. Emânet-i mezkûre bu kabil âsârdan lüzûm gördüklerin ahz ve mütebâkisini vâcîdine terk eder.⁶⁰

Mevzuattan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti eski eser kaçakçılığının önüne geçmek için arkeolojik değeri olan eserlerin İstanbul'daki Âsâr-ı

⁵⁸ Halit Dündar Akarca, "İlmi İşgal: Birinci Cihan Harbi'nde Rus Bilim Adamlarının Trabzon ve Civarında Gerçekleştirdikleri Arkeolojik Faaliyetler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: IX, S: 17, 2014, s. 22 ve 26; Halit Dündar Akarca, "İşgal Döneminde Trabzon'da Rus Politikaları 1916-1918", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: VII, S: 7, 2009, s. 150.

⁵⁹ Ekim, *a.g.m.*, s. 61.

⁶⁰ Çal, *a.g.m.*, s. 397.

Atıka Emaneti'ne, taşrada ise Maarif Müdürüne veya konuyla ilgili memura teslim edilmelerini şart koşmuştur. Âsâr-ı Atıka Emaneti'nin önemli gördüğü bulgulara el koyma hakkı da bulunmaktadır. Bu suretle devlet hem Müze-i Hümayunun envanterini arttırmak hem de milli servet niteliğindeki eserlere sahip çıkmak istemiştir.

Arkeolojik eserlere Avrupalı devletlerin ilgisinin Samsun'la sınırlı olmadığı Anadolu'nun diğer kentlerine de yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bu konuda Osmanlı Devleti'nden izin istendiği görülmektedir. Osmanlı yetkilileri ise genellikle elçilikler vasıtasıyla yapılan bu isteklere birtakım şartlara bağlı olarak ruhsat vermiştir. Nitekim Belçika Sefaretinden gelen 19 Mayıs 1907 tarihli bir vesikada talep şu şekilde özetlenmiştir:

Atina'da tesis kılınan Fransız mektebi muallimlerinden ve Belçika devleti tebaasından Mösyö Henri Greguar nâm zât ile refiki Bejo şehri dârülfünûnu muallimlerinden Mösyö Polabar Samsun'a ve oradan Sivas ve Ankara ve Konya vilâyât-ı şâhânesine azîmetle oralarda mevcûd âsâr ve mebâni-yi atıkayı seyr u temâşâ etmek ve hiçbir günâ hafriyât-ı fenniyyede bulunmayarak yalnız arazi sathında bulunan âsâr-ı atıkayı ölçmek ve bunların fotoğraflarını çıkarmak ve kuyûdât-ı kadîmenin istampajlarını almak arzûsunda bulduklarından bahisle bu bâbda müsaade-i lâzîminin i'tâsı iltimâsına dair Belçika sefâretinden verilen 28 Nisan 1323 tarihli takririn sûreti leffen takdim kılınmağla...⁶¹

Yazıda Atina'da kurulmuş olan Fransız okulu hocalarından Belçikalı Henri Greguar ve arkadaşı Mösyö Polabar'ın önce Samsun'a gelmek ve sonra oradan Sivas, Ankara ve Konya vilayetlerindeki tarihi eserler ve yapıları ziyaret etmek istediği belirtilmektedir. Bu yerlerde bilimsel anlamda kazı çalışması yapmayacağı ve sadece yer üstünde olan tarihi değer taşıyan eserleri ölçeceği ve fotoğraflarını alacağı bildirilmektedir. 29 Temmuz 1907 tarihinde mesele Osmanlı yetkililerince değerlendirilmiş ve elçiliğe olumlu bir yanıt verilmiştir.⁶² Belgeden Osmanlı mercilerinin tarihi eser kaçakçılığının önüne geçmek istediği ve sadece eserlerin istampajlarını⁶³ almak hakkında izin verdiği görülmektedir.⁶⁴

⁶¹ BOA, İ. HR, Defter No: 407, s.46.

⁶² “Resîde-i dest-i ta’zîm olub melfûfıyula beraber manzûr-u âli buyurulan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâretpenâhileri şeref müteallık buyurulmuş olmağla ol bâbda emr u fermân hazreti veliyyü'l-emrindir.” (İ.HR, Defter No: 407, s. 46, Tarih H. 18-06-1325).

⁶³ İstampaj (istampa-estampage) Fransızca bir sözcük olup mürekkeple veya kuru olarak bir şeyin üzerine basılıp buradan elde edilen kalıp anlamına gelmektedir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Haz. Nihal Metin, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 96.

⁶⁴ Osmanlı ülkesinin başka bölgelerinde de yabancıların kazı izni almak için gayret gösterdikleri ve aldıkları izin sonucunda elde ettikleri arkeolojik malzemeyi yurt dışına kaçırma teşebbüsünde buldukları anlaşılmaktadır. Söz gelimi Amerikan asıllı Edgar James Banks adlı bir araştırmacı 1903 yılında Bağdat şehri yakınlarında Babil harabelerine

Fransız Atina okulunun Samsun ve Anadolu arkeolojisine ilgisi ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Nitekim 12 Temmuz 1911 tarihli bir yazıda Hariciye nazırı namına müsteşar imzalı yazıda bu okulun üyelerinden Fransalı Mösyö Renan'ın “âsâr-ı atîka taharri ve tettebbu etmek” yani eski eser araştırıp incelemek üzere Dinar, Afyon ve Seferihisar'a gideceği belirtilmektedir. Batı Anadolu'dan sonra Kengiri (Çankırı), oradan Öyük, Boğazköy, Kayseri ve Malatya'ya geçeceği bildirilmektedir. Daha sonra ise Tokat üzerinden Samsun'a geleceği söylenmektedir. Mösyö Renan'ın Ege ve İç Anadolu bölgelerinden sonra Samsun'a gelmek istediği anlaşılmaktadır. Bu suretle antik Frig ve Hitit uygarlıklarının önemli şehirlerini ziyaret etmek maksadı taşımaktadır. Yazıda Fransa sefaretî tarafından “*esnâ-yı seyâhatde ve dâhil-i vilâyetde geşt u güzâr etdiği sıralarda kendisine bir iki zabtıye terfik edilmekle berâber sahâbet ve sıyânet edilmesi ve teshîlât-ı mümkün irâesi*” talep edildiği belirtilmektedir. Yani kendisine güvenlik açısından iki zabtıye neferi verilmesi ve bu sayede kolaylık gösterilmesi istenmektedir. Bu yazıdan beş gün sonraki bir vesikada meselenin ilgili vilayetlere tebliğ edildiği ve gereğinin yapılmasının bildirildiği görülmektedir.⁶⁵ Osmanlı Devleti'nin talebe olumlu bakmasının ardında gelecek kişinin yanına iki jandarma verilmesi ve sadece araştırma maksatlı bir gezi yapılacağına olması yatmaktadır. Zira Fransız araştırmacının yanına verilen iki jandarma sayesinde hem gelecek kişinin güvenliği sağlanacak hem de Osmanlı Devleti'nin bu kişiyi denetlemesi mümkün olacaktı. Ayrıca isteğe olumlu cevap verilmesinin arka planında Fransa gibi bir devletin dostluğunu kazanmak düşüncesi olması da muhtemeldir.

Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlığını elde etmesinin ardından (1830) Avrupalı devletlerin Yunan arkeolojisine ilgileri artmış ve arkeolojinin kalbi olarak kabul edilen Atina'da birtakım faaliyetlere başlamışlardır. Avrupalı devletler siyasi anlamda Yunanistan'a destek verdikleri gibi bu sayede kültürel mirasları olarak gördükleri eski Yunan eserlerine de sahip çıkmışlardır. Bu bağlamda ilk olarak 1846 yılında Fransa Atina'da bir eski eserler okulu; açmış bunu Almanya, Amerika, İngiltere, Avusturya ve İtalya'da açılanlar takip etmiştir.⁶⁶ Fransız Atina Âsâr-ı Atîka Mektebinin antik Yunan mirasının büyük bir kısmını barındıran Osmanlı coğrafyasına da ilgisi oluşmuş ve bu paralelde teşebbüslerde bulunulmuştur. Her iki belge bunu kanıtlar

ait olan eserleri incelemek üzere bölgeye gelmiştir. Ancak buradan çıkardığı bulguları ülkesine kaçırmak üzere olduğu haber alınmış ve bulmuş olduğu arkeolojik eserlere devlet yetkililerince el konulmuştur. Ali Sönmez, “Osmanlı Devleti'nde Başarısız Bir Eski Eser Kaçakçılığı Teşebbüsü: Edgar James Banks ve Bismaya Kazısı”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 27, 2012, s. 45-47.

⁶⁵ BOA, DH. İD, Defter No: 28, s.30.

⁶⁶ Şahin, *a.g.m.*, s. 124.

nitelikte olup, Osmanlı-Yunan ve Fransız ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmelidir.

3.Samsun'da Eski Eser Kaçakçılığına Dair Bulgular

Osmanlı Devleti'nde eski eserler olan ilginin artması sonucunda birtakım düzenlemeler yapılarak konunun daha sağlam temellere oturtulmak istendiği anlaşılmaktadır. İstanbul'da Müze-i Hümayun adıyla bir kurumun tesis edilmesinden başka, tarihî eser kaçakçılığının önünü almaya dönük tedbirler alınmıştır. Nitekim 23 Nisan 1884 tarihinde Müze-i Hümayun müdüriyetine gönderilen bir yazıda Samsun'da Konstantin Yorkyadis adlı bir kişide antika sınıfında değerlendirilen 12 adet çömlek bulunduğu, bunların üzerlerinde birtakım resimlerin olduğu ve araştırılmak için hükümet yetkililerine teslim edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Ancak daha sonra bu kişinin Samsun'da olmadığı tespit edilmiştir.⁶⁷

22 Ağustos 1893 tarihinde ise Müze-i Hümayundan Maarif Nezareti'ne gönderilen bir yazıda eski eser uzmanı olan bir kişinin Samsun ve Giresun taraflarına seyahat ettiği ve bu sırada birtakım kaçak kazılara şahit olduğu ihbar edilmiştir. Bu ihbara göre Samsun harabelerinde eski mezarların içinde bazı kişilerin kazı yaptığı, yine aynı şekilde Giresun'da da bir mağara içerisinde kazı yapılarak tarihî bir levhanın bulunduğu ortaya çıkmıştır.⁶⁸ Bunun üzerine Osmanlı Devleti sınırları içinde eski eser araştırmak için kazı yapılmasının ancak belirli şartlar dâhilinde ruhsat almakla mümkün olacağı ve zikredilen yerlerde araştırma için resmi bir izin verilmediğinden bu kişiler hakkında yerel hükümetlerce tahkikat yapılması talep edilmektedir. Ayrıca bu kazıların durdurulması ve ele geçirilen eserlerin de Müze-i Hümayuna gönderilmesi istenmektedir.⁶⁹ İncelediğimiz her iki belgede de devletin eski eser kaçakçılığının önüne geçmek ve millî servet değerindeki eserlere sahip çıkmak istediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte muhtemelen kaya mezarı olan bir yerin belgelerde “mağara” şeklinde tanımlanmış olması, Osmanlı Devleti'nde arkeoloji terminolojisinin henüz yerleşmediğini akla getirmektedir.⁷⁰

⁶⁷ BOA, MF. MKT, Defter No: 83, s.36.

⁶⁸ Burada bahsedilen mezarlar muhtemelen tarihi Amisos kenti içerisinde bulunan nekropol alanına ait olmalıdır. Baruthane Tümülüsleri olarak anılan bu bölgede Helenistik Çağa ait olduğu saptanan iki mezar odasında kaçak kazı çalışmaları yapılmış ve tahrip edilmiştir. 2004-2005 yılları arasında burada bilimsel bir kurtarma kazısı yapılmış ve içinde Osmanlı'nın son zamanlarında faaliyet gösteren define avcılarının ait Rumca yazılar tespit edilmiştir. Sümer Atasoy-Muhsin Endoğru-Şevket Dönmez, “Samsun-Baruthane Tümülüsleri Kurtarma Kazısı”, *Anadolu Araştırmaları*, C: XVIII, S:2, 2005, s. 155-156.

⁶⁹ BOA, MF. MKT, Defter No: 181, s.31.

⁷⁰ Bazı vesikalarda benzer bir ifade olup sütun yerine direk tabiri kullanıldığı görülmektedir. İsmail Asoğlu, “Osmanlı Arkeolojisinin Yerel Tarihi Üzerine Bir Gözlem: Urfa'da İdareciler, Arkeologlar ve Bulgular”, *Art-Sanat*, S: 17, İstanbul 2022, s. 39.

Sonuç

Samsun Osmanlı'daki arkeolojik faaliyetlerin gelişme aşamasında olduğu XIX. ve XX. yüzyılda hızla büyüyen bir sahil kenti konumundadır. Şehirdeki yol, köprü ve bina yapımı gibi bayındırlık faaliyetleri sırasında bulunan arkeolojik eserler kentin bu antik değerini öne çıkarmıştır. Samsun'da âsâr-ı atıka bulunan yerlerden biri de kurutulan bataklık ve sazlık alanlardır. Buralarda bulunan eserler inceleme altına alınmış ve gerekli görüldüğü takdirde İstanbul'a gönderilmiştir. Osmanlı yetkilileri kendisine başvuran yerli ve yabancı araştırmacılar hakkında birtakım çözümler getirmiştir. Bunlar arasında Âsâr-ı Atıka Nizamnamesine atıflar yapılmış ve kanun maddelerinin uygulanmasını istemiştir. İlgili belgelere bakıldığında bu hassasiyetin gözetildiği anlaşılmaktadır. 1869 yılından önce izinsiz âsâr-ı atıka araştırmaları konusunda fazla bir yaptırım yokken bu yıldan sonra para ve hapis cezası gibi birtakım müeyyideler gündeme gelmiştir. Devletin ancak müsaade alınması durumunda kazılara izin verdiği ve bunu da sıkı bir denetim mekanizmasından geçirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim devlet, müzede sergilenecek kadar değerli gördüğü eserleri bazen kanun maddesi bazen de para karşılığı olarak elde ederek İstanbul'daki Müze-i Hümayuna göndermiştir. Âsâr-ı atıka araştırmaları yapacak kişilerin kimlikleri ve araştırma yapılacak arazinin durumu ile zamanı da tespit edilerek bu konuda bir açıklığa yer verilmemesi istenmiştir.

Samsun'un İlkçağ tarihinde önemli bir yeri olması ve bu yüzden arkeolojik saha olarak bakir bir zemin teşkil etmesi nedeniyle yabancı devletler bölgeye ilgi göstermiştir. Bunların başında Rusya, Fransa ve İngiltere gelmektedir. Bu konuda İstanbul Rus âsâr-ı atıka ile Atina Fransız âsâr-ı atıka mektepleri başta gelmektedir. Genellikle sefaretlar vasıtasıyla yapılan müracaatlara verilen cevaplar farklılık arz etmektedir. Bu durumun arka planında eski eser araştırması için müsaade isteyen devlet ile Osmanlı arasındaki ilişkiler ve bu konuda yaşanan gelişmeler bulunmaktadır. Osmanlı Devleti Âsâr-ı Atıka Nizamnamesindeki maddelere riayet etmek ve eserlerin gizlice kaçırılmasına fırsat vermemek adına böyle hareket etmiştir. Bununla birlikte Samsun ve civarında kaçak kazıların yapıldığı da ihbar edilmiştir. Devlet tarihi eser kaçakçılığına mani olmak adına araştırma yapan kişilere senet vermiş ve çıkacak eserlerin de denetim altında tutulması için bir memurunu görevlendirmiştir. Osmanlı çıkan eserler arasında meskûkât olarak adlandırılan sikkelere ayrı bir önem vermiş ve bunları İslami ve gayri İslami olmalarına göre tasnif etmiştir. Yine araştırma yapılacak sahanın özel mülkiyete ait olmaması ve izin verilen sınırın aşılmaması istenmiştir. Samsun'un araştırma yapılacak merkezleri olarak Kara Samsun'un adı sıklıkla geçmektedir. Burası Antik Çağ'daki Samsun hazinelerinin ve diğer eserlerin ana merkezi konumundadır. Bunun yanı sıra Uzgur, Kuru Pelit ve Kele-beş isimli yerler de zikredilmektedir.

Günümüzde Kara Samsun'un önemli bir kısmı Samsun sahra-sıhhiye olarak anılan askeri bölgenin sınırları içinde bulunmaktadır. Resmi olarak koruma altında olan bu bölge define kaçakçılarının faaliyetlerine kapalıdır. Ancak 1956-70 yılları arasında Samsun'a gelen Amerikalılar tarafından bazı eserlerin yurt dışına götürüldüğü söylenmektedir. Bu durum tıpkı Osmanlı döneminde gerçekleşen İngiliz-Fransız ve Rus gibi yabancıların bölgeye olan ilgilerini hatıra getirmektedir. Kara Samsun olarak anılan bölgede Helenistik döneme ait oldukları bilinen tümülüsler bulunmaktadır. Baruthane tümülüsleri olarak da anılan bu mezarlar arkeolojik sit alanı olarak değerlendirilmiş ve koruma altına alınmıştır. Ancak bununla birlikte burada yapılan son araştırmalarda kaçak kazıların yapıldığı anlaşılmıştır. Bu durum da Osmanlı devrinde antik nekropol alanlarında yapılan kaçak kazıları akla getirmektedir. Bundan dolayı Tümülüslerin girişleri kapatılmış ve muhafaza altına alınmıştır. Makalede adı geçen Uzgur bölgesi ise günümüzde Samsun şehir merkezine 2 km. mesafededir. Burada iki tane tepe bulunmakta ve ikiz tepeler olarak anılmaktadır. Osmanlı devrinde burada kazılar yapıldığı ve devletin bu kazılara şartlı destek verdiği bilinmektedir. Ayrıca buradaki eserlerin kaçırılmaması yolunda birtakım tedbirler alınmıştır. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti devrinde de devam etmiş ve bölge arkeolojik sit alanı olarak koruma altına alınmıştır. Osmanlı arşivlerinde Kuru Pelit olarak adlandırılan yer ise Samsun'un Atakum ilçesi sınırları içerisinde olup burada devlet tarafından arkeolojik kazı çalışmaları yapılmıştır. Burada Arkaik döneme kadar uzanan bulgular elde edilmiştir. Çakalca-Karacadoğan höyüğü olarak adlandırılan bölge tramvay hattı üzerinde bulunmaktadır. Kelebeş (Kelbeş) olarak zikredilen yer ise Samsun'un Bafra ilçesi Dededağ köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Bafra'ya 4 km. mesafede olan höyükten Tunç Çağı ve Roma İmparatorluğu zamanlarına ait arkeolojik bulgular elde edilmiştir. Burası arkeolojik bakımdan tescilli bir yer olmasına rağmen kaçak kazı yapıldığı da tespit edilmiştir. Bu durum Osmanlı devrinde yapılan kaçak kazıların hala devam ettiğini göstermektedir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti zamanında Samsun ve civarında bulunan arkeolojik bölgeler Türkiye Cumhuriyeti'nde arkeologların ve define araştırmacılarının ilgi odağında kalmaya devam etmiştir. Bu bölgelerin korunması Osmanlı devrinde başlamış Türkiye devrinde ise devam etmiştir. Her ne kadar arkeolojik anlamda birçok bölgenin devlet tarafından kazılıp, kontrol edilmesi mümkün olsa da bazı durumlarda define avcıları ve kaçakçıları da kazı yapmaya devam etmiştir. Bunun için hükümet yetkilileri gerekli önlemleri almış ve bu sayede tarihi mirasa sahip çıkmıştır.

KAYNAKLAR**1.Arşiv Belgeleri****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı (BOA)**

- A. *JDVN.MKL*, Defter No: 12, s.5.
 A. *JMKT.MHM*, Defter No: 274, s. 45, Defter No: 296, s.76.
 BEO, Defter No: 2303, s.172704, Defter No: 2391, s.179284, Defter No: 2502, s.187599, Defter No: 2534, s.190020, Defter No: 2885, s. 216333.
 C. *NF*, Defter No: 13, s.606.
 DH. *İD*, Defter No: 28, s.30.
 DH. *MKT*, Defter No: 1934, s.116, Defter No: 1742, s.33, Defter No: 1892, s.58, Defter No: 379, s.80.
 HR. *H*, Defter No: 691, s.2.
 HR. *MKT*, Defter No: 550, s.19.
 HR. *TH*, Defter No: 156, s.115, Defter No: 301, s.33.
 İ. *HR*, Defter No: 407, s.46.
 İ. *MF*, Defter No: 12, s.27.
 İ. *MVL*, Defter No: 497, s.22489.
 İ. *ŞD*, Defter No: 27, s.1265.
 MF. *MKT*, Defter No: 17, s.93, Defter No: 143, s.24, Defter No: 180, s.122, Defter No: 185, s.57, Defter No: 46, s.58, Defter No: 44, s.2, Defter No: 83, s.36, Defter No: 181, s.31.
 ML. *EEM*, Defter No: 159, s.49.
 Y. *PRK. AZJ*, Defter No: 18, s.75.
 Y. *PRK. UM*, Defter No: 19, s.103.

2.Kitap ve Makaleler

AKARCA, Halit Dündar, “İlmi İşgal: Birinci Cihan Harbi’nde Rus Bilim Adamlarının Trabzon ve Civarında Gerçekleştirdikleri Arkeolojik Faaliyetler”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 9, S: 17, 2014, ss. 21-30.

AKARCA, Halit Dündar, “İşgal Döneminde Trabzon’da Rus Politikaları 1916-1918”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: VII, S: 7, 2009, ss. 141-150.

AKDOĞAN, Gülay. *Osman Hamdi Bey ve Anadolu’da Yaptığı Kazı Çalışmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ayvansaray Üniversitesi SBE, İstanbul 2021.

ARMAĞAN, Sezgin, *Osman Hamdi Bey’in Hayatı ve Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karatekin Üniversitesi SBE, Çankırı 2023.

ASLAN, Rüstem, “Atina’da Ne oldu? ‘Priamos Hazinesi’ ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu”, *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, C: III, S: 1, 2019, ss.1-16.

ASOĞLU, İsmail, “Osmanlı Arkeolojisinin Yerel Tarihi Üzerine Bir Gözlem: Urfa’da İdareciler, Arkeologlar ve Bulgular”, *Art-Sanat*, S: 17, 2022, ss. 35-58.

ATASOY, Sümer, *Amisos Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent*, Samsun 1997.

ATASOY, Sümer-ENDOĞRU, Muhsin-DÖNMEZ, Şevket, “Samsun-Baruthane Tümülüsleri Kurtarma Kazısı”, *Anadolu Araştırmaları*, C: XVIII, S: 2, 2005, ss. 153-165.

TAMTÜRK, Sıdika-BAYRAKTAR, Bayram, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Efes Harabeleri’nin İngiltere’ye Götürülmesi Üzerine Bazı Düşünceler”.*İzmir Democracy University Social Sciences Journal Idusos*, C: II, S: 1, ss. 51-73.

ÇAĞMAN, Engin, “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kyzikos Kazıları”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı, 2021, ss. 87-99.

ÇAKMAK, Biray, “Osmanlı Taşrasında Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Gediz kazasında Bulunan Eski Eserler”, *CTAD*, S: 30, 2019, ss. 169-188.

ÇAL, Halit, “Osmanlı Devletinde Asarı Atıka Nizamnameleri”, *Vakıflar Dergisi*, C: XXVI, 1997, ss. 391-400.

EKİM, Zeynep Emel, “Osmanlı Devleti’nde Eski Eser Kaçakçılığının Ortaya Çıkışı ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki Eski Eser Kaçakçılığı ile İlgili Bazı Maddeler” *Taç-Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi*, S: 8, 2016-2017, ss. 60-66.

ERTEN, Emel, “Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Arkeolojiye Bakış Açıkları”, *Ankara Hacı Bayramı Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, Ankara 2023, ss. 21-33.

GÜL, Kemal Vehbi, *Samsun ve Samsun Belediyesi*, Nüve Matbaası, Samsun 1977.

HİTZEL, Frederic, “Osmanlı Arkeolojisinin Başlangıcı Osman Hamdi Bey”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, C: XLVII, 2015, ss.36-45.

KARADUMAN, Hüseyin, “Belgelerle İlk Türk Asarı Atıka Nizamnamesi, *Belgeler*, C: XXV, S: 29, 2004, ss. 68-83.

MUŞMAL, Hüseyin, “Anadolu’nun İlk Eski Eser (Arkeoloji) Müzesi: Konya Âsâr-ı Atıka Müzesinin Kuruluşu,” *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 1, 2009, ss. 121-142.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.

SAATÇI ATA, Meltem Begüm, “Müze-i Hümayun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier’nin Osmanlı Maarif Nazırları Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Belgi Dergisi*, S: 21, 2021, ss. 459-482.

Sabah, No: 1184, 24 Teşrinisani 1308-16 Cemaziyelevvel 1310 (6 Aralık 1892).

SARISAKAL, Baki, *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun 2007.

SÖNMEZ, Ali, “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Osmanlı Devleti’nde Eski Eser Politikası (1839-1868)”, *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, C: V, S: 52, 2021, ss. 2942-2953.

SÖNMEZ, Ali, “Osmanlı Devleti’nde Başarısız Bir Eski Eser Kaçakçılığı Teşebbüsü: Edgar James Banks ve Bismaya Kazısı”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 27, 2012, ss. 39-50.

ŞAHİN, Bilgehan, *Samsun Şer’iyye Sicilleri*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2017.

ŞAHİN, Gürsoy, “Osmanlı Döneminde Selanik Vilayetinde Eski Eserler ve Müze Kurulmasına Yönelik İlk Adımlar (1869-1912)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C: XXXVI, S:1, 2021, ss. 335-362.

ŞAHİN, Gürsoy, “Osmanlı Devleti ile Yunan Krallığı Arasında Yaşanan Eski Eser (Âsâr-ı Atîka) Rekabeti ve Avrupalı Devletlerin Rolü (1821-1914)”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: V, Özel sayı, 2021, ss. 117-137.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, Haz. Nihal Metin, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

ŞİRİN, Orhan Alper-KOLAĞASIOĞLU, Mustafa, *Çakalca-Karadoğan Höyüğü: Arkaik Dönemde Amisos ve Kybele Kültü*, SAMTAB Yayınları, Samsun 2016.

TAŞBAŞ, Erdal, “Osmanlı’da Eski Eser Korumacılığı ve Bir Örnek: Osman Hamdi Bey’in Side’ye Bir Göçmen İskânını Engelleme Çalışmaları”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, C: X, S: 2, Çorum 2017, ss. 1315-1335.

Taşınmaz Kültür varlıkları Envanteri, Haz. Ertan Abdik-Semra Özdemir-Serkan Tuncer, Samsun İl Özel İdaresi, Samsun 2012.

TELLİOĞLU, İbrahim, “Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Canik”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Yayınları, Samsun 2012.

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904, Haz. Kudret Emiroğlu, C: XXII, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2009.

USTA, Veysel, “Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon’un Durumu”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: XI, S: 17, 2014, ss. 135-172.

ÜNAR, Şükrü, “Osmanlı Devletinde Eski Eser Anlayışının Doğuşu ve Gelişimi”, *Asya Studies-Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar*, C: II, S: 8, 67-75.

YILDIZ, Rehşan, İngilizlerin Musul’da Arkeolojik Keşifleri (1876-1909), *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, C: VI, S: 1, 2023, ss. 18-30.

1834 YILINDA BİR OSMANLI VALİSİNİN KAPI HALKI: TRABZON VALİSİ HAZİNE DÂRZÂDE OSMAN PAŞA'NIN MAİİYETİ*

*Ahmet Şamil GÜNER***

ÖZ

Bu çalışmada 1829-1841 yılları arasında Trabzon eyaleti valiliğinde bulunmuş olan Karadeniz âyânlarından Hazinedârzâde Osman Paşa'nın kapı halkı incelenmiştir. Kaynak olarak Osman Paşa ve maiyyetinin 1834 Trabzon Nüfus Defterindeki kayıtları esas alınmıştır. Çalışmada ana hatlarıyla Osmanlı nüfus defterlerinin kaynak olarak değeri, Osmanlılarda kapı halkı uygulaması ve Osman Paşa'nın biyografisi ele alındıktan sonra söz konusu nüfus kayıtlarında yer alan bilgiler analiz edilmeye çalışılmıştır. Buna göre Trabzon valisinin kapı halkı 452 kişiden oluşmaktadır. Bu sayının büyük çoğunluğunu valinin konağında çalışan hizmetkârlar ve bürokratlar, geri kalan kısmını ise askerler ve şehir güvenliğinde sorumlu görevliler oluşturmaktadır. Coğrafi konumları itibarıyla kapı halkının ağırlıklı olarak Karadenizli oldukları görülmektedir. Osman Paşa'nın maiyyeti, Osmanlı taşrasındaki klasik kapı halkı örgütlenmesinin, modernleşme dönemine taşmış bir örneğini oluşturması açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Karadeniz, Trabzon, Âyân, Kapı Halkı, Hazinedârzâdelere, Canik, Fontanier, Muhassıl

THE HOUSEHOLD OF AN OTTOMAN GOVERNOR IN THE YEAR OF 1834: THE HOUSEHOLD OF HAZINEDARZADE OSMAN PASHA, THE GOVERNOR OF TRABZON

ABSTRACT

In this study, the household of Hazinedârzâde Osman Pasha who was a local notable and the governor of Trabzon province between 1829 and 1841 was analysed. The main source of the study is record of Osman Pasha and his household taking place in the 1834 Population register book of Trabzon. After briefly discussing topics of the Ottoman population registers as historical source, Ottoman household organisation and the biography of Osman Pasha the data in the population registers in question was tried to be analyzed. Accordingly, the governor of Trabzon's household consists of 452 people. The majority of this

* *Gönderim Tarihi: 09.10.2023. Kabul Tarihi: 18.10.2023.*

** *Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, ANKARA. asgurur@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1409-578X.*

figure consists of servants and bureaucrats working in the governor's mansion, and the remainder consists of soldiers and officials responsible for city security. In terms of their geographical origins, it seems that the Pasha's household members was predominantly from the Black Sea region. Osman Pasha's household is important as it indicates an example of the classical Ottoman provincial household organisation that has been carried over into the modernization period.

Keywords: Black Sea, Trabzon, Ottoman local notables, Household, Hazineârâzâdel, Canik, Fontanier, Ottoman tax-collector.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kapı halkı sistemi bizzat devlet aygıtının kendisini ifade ettiğinden bütün yönlerini kapsayacak nitelikte bir araştırmaya teşebbüs etmek aslında klasik merkez-taşra bürokrasisi, ordu ve saray teşkilatı üyeleri ile bunların aralarındaki geniş ve karmaşık siyasi, sosyal ve iktisadi ilişkiler ağını incelemek anlamına gelecektir. Sistemin insan kaynakları, iktisadi ilişkiler ve ayanlıkla olan bağlantıları v.s. gibi açılardan Tanzimat'a kadar geçirdiği değişim de göz önüne alındığında böyle bir araştırmanın oldukça uzun bir mesai gerektireceği aşıkardır. Bu yüzden kapı halkı konusunu müstakil olarak ele alan veya ona geniş yer veren araştırmaların sayısı fazla olmadığı gibi daha ziyade 16.-18. yüzyıllardaki taşradaki ümerasının kapı halkı örgütlenmesine odaklanmış mevcut araştırmalar dönem sınırlandırmasına giderek konunun muhtelif problemlerini incelemişlerdir.¹ Bu araştırma da doğal

¹ Bu konuda yapılmış belli başlı araştırmalar şunlardır; İ. Metin Kunt, "Devlet, Pâdişah Kapısı ve Şehzade Kapıları", *Osmanlı*, Ankara 1999, C: 6, s.34-40; İ. Metin Kunt, "Royal and Other Households", *The Ottoman World*, Ed. C. Woodhead, New York 2012, s. 103-115; Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, s. 256-294; Rifaat Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 94, No: 4, 1974, s.438-447; İ. Metin Kunt, "Kulların Kulları", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 1975, C: 3, s. 27-42; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Umerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978; Carter Findley, "Patrimonial Household Organization and Factional Activity in Ottoman Ruling Class", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Birinci Türkiye'nin Sosyal ve Eknomik Tarihi Kongresi Tebliğleri-Hacettepe University July 11-13 1977*, Ed. Osman Okyar-Halil İnalçık, Ankara 1980, s. 227; İ. Metin Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir, 1670-71*, İstanbul 1981; Jane Hathaway, "The Military Household in Ottoman Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, 1995, C: 27, S: 1, s. 39-52; Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglıs*, Cambridge 1997; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği, Kuruluş ve Genişleme Devri 1535-1566*, Ankara, 1998, s. 165-296; Mehmet İpşirli, "Kapı Halkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2001, C: 24, s. 343-344; Mehmet Ali Ünal, "Evliya

olarak konuyu bütün yönleri ile incelemek iddiasında değildir. Burada yapılacak olan H. 1250 (M. 1834) tarihli *Defter-i İslâm-ı Nefs-i Trabzon* başlıklı Trabzon nüfus defterinde, Trabzon Valisi Hazinedar Osman Paşa'nın maiyyeti hakkında yer alan kayıtları bilgiye dönüştürerek konu hakkında yapılacak olan çalışmalara veri sağlamaktır. Konunun ayrıntılarına geçmeden önce genel olarak Osmanlı nüfus defterlerinin kaynak olarak değeri ve Trabzon nüfus defterindeki konuyla ilgili kısmın özelliklerine kısaca bir göz atmakta fayda vardır.

Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu'da 1830-1831'den itibaren gerçekleştirilen² modern nüfus sayımları kayıtlarının yakın zamanlarda tasnifi ve kullanıma açılması ile birlikte yakınçağ Osmanlı tarihi araştırmacıları son derece zengin bilgileri ihtiva eden yeni bir kaynak türüne kavuşmuştur. Bu kayıtlar ciddi ve sağlıklı incelemelere tabi tutulduğu taktirde İmparatorluğ'un yaklaşık son yüz elli yıllık dönemine ilişkin demografik, etnik, toplumsal, iktisadi ve idari yapısı hakkında istatistiksel verilere ulaşmamızı sağlayabilir. Dahası, bu defterlerde bir müessese, sosyal grup, aile hatta tarihi kişilik hakkında yapılacak mikro tarih çalışmalarında kullanılabilir nitelikte kesin bilgilere tesadüf edilmesi ihtimal dışı değildir. Osman Paşa'nın Trabzon nüfus defterindeki maiyyeti hakkındaki kayıtlar da yukarıda sayılan vasıflara haizdir. Belki de çok sayıda arşiv belgesi veya dönem kroniklerinin incelenmesi neticesinde elde edilebilecek bilgileri toplu halde vermesi itibarıyla büyük bir öneme taşımaktadır. Hazinedârzâde Osman Paşa'nın defterde kaydedilmiş 453 kişiden oluşan maiyyetinin kaydı³ Osmanlı taşrasındaki klasik kapı halkı örgütlenmesinin modernleşme dönemine taşmış bir örneğini gözler önüne sermektedir.

Bu genel vasfının ötesinde kaynağın önceki dönemlere ilişkin kapı halkı çalışmalarında kullanılan kaynaklardan farklı bir mahiyet arzettiğini belirtmek gerekir. Metin Kunt'un yayınladığı Bâbüsaade Ağası Cafer Ağa'nın ayrıntılı kapı halkı listesi hariç tutulacak olursa söz konusu araştırmalarda kullanılan muhalefat kayıtları, sancakbeyi ve beylerbeyi tevcih defterleri, beylerbeyilerin masraf defterleri, muhasebe defterleri v.s. gibi kaynaklar daha ziyade konunun

Çelebi'ye Göre Beylerbeyinin Kapı Halkı", *XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014*, Ankara 2018, C: IV/1, s.143-197.

² Aslında, ilk nüfus sayımına 1828-1829'da İstanbul'da başlanmış; halkın tepkisini çekmemek için de sayım memuru olarak ulemadan bazı şahıslar görevlendirilmiştir. Ancak aynı tarihte patlak veren Rus Harbi sebebiyle sayım yarım kalmıştır. Bkz. Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Haz. Y. Demirel-T. Erdoğan, İstanbul 1999, C: 3, s. 640; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev. B. Tırnakçı, İstanbul 2003, s.56. Osmanlı nüfus sayımları hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*; Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943; Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Gazi Akademik Bakış*, 2014, C: 8, S: 15, s. 221-240.

³ BOA, NFS.d.01149, s. 322-331; Defter, *Trabzon Nüfus Kütüğü (1834)*, Haz. Süleyman. Bilgin-A. Mesut Birinci-Mustafa Çakıcı-Sezgin Demircioğlu, İstanbul 2010, başlığıyla yayımlanmıştır.

iktisadi/idari boyutlarına ilişkin veriler sağlamakta ve bir taşra idarecisinin maiyyetinin hangi sosyo-ekonomik tabandan geldiklerine ilişkin yeterli bilgi vermemektedirler.⁴ Nüfus defterleri ise genel olarak sayıma girmiş şahısların baba adı, eşkali, memleketi ve yaşının kaydedilmesi esasına göre tutulmuştur.⁵ Trabzon nüfus defterindeki konumuzu ilgilendiren kısımda bunlara ilaveten çok ayrıntılı olmamakla birlikte Paşa'nın maiyyetindekilerin görevleri de kaydedilmiştir. Şu durumda bu kayıtlardan Paşa'nın kapı halkı mensuplarının idari görevleri, coğrafi kökenleri ve bazılarının sülale isimlerindeki “-zâde” ve -oğlu eklerinden onların sosyo-ekonomik; Bey ve Ağa ünvanlarından da kapı halkı içerisindeki hiyerarşik konumlarının tespiti mümkündür.

1.Hazinedarzâde Osman Paşa

Osman Paşa 19. yüzyılın ilk yarısında Orta ve Doğu Karadeniz’de güçlü bir hakimiyet kurmuş olan Hazinedarzâdeler ailesine mensuptur.⁶ Ailenin Osmanlı’da genellikle aristokrasiye mensubiyetin bir ifadesi olan “-zâde” ekiyle bir isim edinmeleri muhtemelen Osman Paşa'nın dedesi Behram Bey’in Trabzon Valisi Canikli Ali Paşa'nın hazinedarlığını yapmış olmasından⁷ ileri geliyordu. Osman Paşa'nın babası Süleyman Bey’in de aynı şekilde ailenin hazinedarlığı görevinde bulunmuş olmasından⁸ hareketle Hazinedarzâdeler’in Canikli-zâdeler’in kapı halkından çıkmış bir hane oldukları söylenebilir. Bununla

⁴ Kunt, *Bir Osmanlı Paşası'nın Yıllık Gelir Gideri*, 22-26; Bilgehan Pamuk, “XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Paşasının Masraf Bilançosu”, *Tarih Araştırmaları*, C: 22, S:34, 2003, s.107-124.

⁵ Örn. “Ünye’de Kaba Sakallızâde kumral bıyıklı Hasan Ağa bin Ömer”.

⁶ Hazinedarzâdeler hakkında yapılmış belli başlı araştırmalar şunlardır: Mehmet Emin Yolalıcı, *Samsun Eşrafından Hazinedarzâde Esseyid Abdullah Paşa'nın Terekesi*, Samsun 1987; Canay Şahin, *The Rise and Fall of an Ayan Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizades (1737-1808)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s. 151-156; Mehmet Beşirli, “XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Ayan-Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedarzâde Süleyman Paşa”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu I, (3-5 Mayıs 2001)*, Trabzon 2002, s.330-340; Mehmet Beşirli, “Trabzon Valisi Hazinedarzâde Osman Paşa ve Zamanı”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, Yay. Haz. Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veyssel Usta, Trabzon 2007, C: I, s. 397-415; Abdullah Bay, *Trabzon’da Müttegallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750-1850)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007, s.187-287, 373-377; Yunus Özger, “Trabzon Valisi Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın Muhallefâti,” *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Mayıs 2007, S: 1/2, s. 93-122; Abdullah Bay, Hazinedarzâdelerin Vakıf Faaliyetleri, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2008, S: 5, s.113-139; Rıza Karagöz, *Karadeniz’de Bir Hanedan Kurucusu: Hazinedarzâde Süleyman Paşa*, İstanbul 2009; Rıza Karagöz, “Osmanlıdan Cumhuriyete Hazinedarzâdeler”, *Geçmişten Günümüze Samsun/Canik ve Değerleri*, Ed. Osman Köse, Samsun 2015, C: I, s. 821-843.

⁷ Bay, *Trabzon’da Müttegallibe Hareketleri ve Ayanlık*, s.188.

⁸ Bay, “Hazinedarzâdelerin Vakıf Faaliyetleri”, s.118.

birlikte Trabzon valiliğini elde bulundurdıkları süre esas alınarak bir karşılaştırmaya gidildiğinde Hazine Darzâdeler'in, selefleri olan bu aileden daha uzun süre iktidarda kaldıkları görülmektedir. Caniklizâdeler'in II. Mahmud'un merkeziyetçi politikasına direnemeyerek tasfiye oldukları bir dönemde Hazine Darzâdelerin ayakta kalmasında ailenin, merkezi yönetimin politikalarını istikrarlı şekilde desteklemesinin önemli rol oynadığı düşünülmektedir.⁹ Ailenin bu siyaseti 1794'te Canik muhassıllığına atanan ve 1812-1818 arasında da Trabzon valiliğinde bulunan Süleyman Paşa tarafından başlatılmış ve oğlu Osman Paşa tarafından devam ettirilmiştir.

Trabzon nüfus defterindeki kaydından Osman Paşa'nın 1794'te dünyaya geldiği anlaşılmaktadır.¹⁰ Fransa'nın Trabzon konsolosu Victor Fontanier Osman Paşa'nın hayatının erken dönemlerine ait ilginç bilgiler vermektedir. 1830-1832 arasında bulunduğu bu görev esnasında Paşa ile görüşmüş ve iyi ilişkiler geliştirmiş¹¹ olan Fransız diplomat onu kırk-elli yaşlarında kibar ve oldukça kültürlü biri olarak tanımlar. Ancak, Paşa çok sıkıntılar çekmiştir. Babası Süleyman Paşa, Bâbîâlî'nin gazabına uğrayarak serasker Hüsrev Paşa vasıtasıyla hapse atılmış, mülkleri de müsadere edilmiştir. Süleyman Paşa'nın yerine Trabzon valiliğine tayin edilen Hüsrev Paşa, Osman Bey ile iki kardeşini himayesi altına alarak İstanbul'a göndermiştir. Osman Bey burada önemli bir itibar elde ederek kısa sürede kapıcıbaşılık payesini almış, Çarşamba'ya bey tayin edilmiş, ailesinin müsadere edilen mallarının bir kısmı geri almış, nihayetinde de Trabzon valiliğine tayin edilmiştir.¹²

Şüphesiz Fontanier'nin Süleyman Paşa'nın hapse atılması ve Osman Paşa'nın kardeşleriyle birlikte Hüsrev Paşa tarafından İstanbul'a gönderilmeleri gibi hususlarda verdiği bilgiler başka kaynaklarla teyide muhtaçtır. Bununla beraber eserinde yer alan bilgiler ana çerçevesi itibarıyla Osman Paşa'nın hayat hikâyesinin kısmi ve oldukça kısa bir özeti niteliğindedir. Bu çizgi üzerinden ilerleyecek olursak, Süleyman Paşa, ya Tuzcuoğlu Memiş Ağa'yı öldürtmesinden sonra Ağa'nın taraftarları arasında başgösteren huzursuzlukları yatıştırmak¹³ ya da Karadeniz bölgesinde gittikçe artan gücünü tasfiye etmek¹⁴ gibi amaçlara yönelik olarak Bâbîâlî tarafından Trabzon valiliğinden azledilmiştir.

⁹ Karagöz, "Osmanlıdan Cumhuriyete Hazine Darzâdeler", s.821.

¹⁰ Osman Paşa'nın nüfus defterindeki 12 Cemâziyelevvel 1250 (16 Eylül 1834) tarihli nüfus kaydının yaş hanesinde 40 yaşında olduğu belirtilmektedir. Buna göre 1794'te doğmuş olmalıdır. "Müşârün-ileyh Hazine Darzâde Devletli Osman Paşa Hazretleri, Sinni 40", *Defter-i İslâm-ı Nefs-i Trabzon*, BOA, NFS.d.01149, s. 322.

¹¹ Özgür Yılmaz, "Victor Fontanier'nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832)", *OTAM*, Bahar 2014, S:35, "s.174.

¹² Victor Fontanier, *Doğu'ya Seyahat: Bir Fransız Konsolosun Gözüyle 1830'ların Trabzon'undan Siyaset ve Toplum*, Çev. Özgür Yılmaz, İstanbul 2015, s.148.

¹³ Bay, *Trabzon'da Müttegallibe Hareketleri ve Âyanlık*, s.213.

¹⁴ Karagöz, "Osmanlıdan Cumhuriyete Hazine Darzâdeler", s.832.

Paşa aynı zamanda Alaiye gibi oldukça uzak bir bölgenin sancakbeyliğine tayin edilmiş, ancak yeni görev yerine giderken hastalığı sebebiyle yolda ölmüştür.¹⁵ Diğer taraftan Süleyman Paşa'nın 1818'de valilikten azlini müteakiben mallarının müsadere edildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber Abdullah Bay, Canikli Ali Paşa'nın 1781'de mal ve mülkünün müsaderesi esnasında damadı Hazinedârzâde Süleyman'ın mallarının müsadere edildiği bilgisini vermektedir.¹⁶ Fransız Konsolos'un Hazinedârzâde Süleyman'ın henüz Canik muhassıllığını ele geçirmeden önceki, muhtemelen de Caniklizâdelerin hazinedârlığını yaptığı dönemde gerçekleşmiş bu müsadere olayını kastetmiş olması mümkündür.

Fontanier'nin Hazinedârzâde Osman'ın Çarşamba beyliğine tayini ifadesinden maksadının da onun Canik muhassıl vekilliliğine veya muhassıllığına tayini olduğu açıktır. Canik, Tersane-i Âmire için gemi inşa malzemeleri üretmesinden kaynaklı olarak büyük bir hasılatı sahipti. Bu yüzden muhassıllığını elde etmek için 18. yüzyılın ortalarından itibaren Karadeniz ayanları arasında kıyasıya mücadeleler yaşanmış, hatta bu mücadeleler esnasında ayanlar merkezi idareden destek sağlamak ve kadıları devreye sokmak da dahil olmak üzere her türlü vasıtayı kullanmışlardır. Uzunca bir süre Caniklizâdelerin elinde bulunan bu mukataa Mart 1794 tarihi itibarıyla dergâhîli kapıcıbaşı payeli Hazinedârzâde Süleyman Ağa'nın eline geçmişti.¹⁷ Süleyman Paşa valiliği sırasında bu önemli görevi vekâleten oğluna devretmiştir. Osman Paşa kayıtlarda 1822 yılı itibarıyla "Canik muhassıl vekili Osman Bey"¹⁸ olarak gözükmektedir. Bu tarihin babasının ölümü sonrasına denk geldiği dikkate alınacak olursa vekâlete babasından sonra valiliğe atanan Koca Hüsrev Paşa ile Çeçenzâde Hasan Paşa dönemlerinde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Babasının ölümünden sonra da "dergâhı mualla kapıcıbaşı" payesi ile muhassıl vekilliliğine devam etmesi ve valiliğine yakın bir dönemde muhassıl olarak atanması Hazinedârzâdelerin bölgedeki nüfuzunun devamında önemli rol oynamıştır.¹⁹

Osman Bey'in, aslında bir tür sancak beyliği anlamına gelen bu görevi esnasında merkezi yönetimin altın fiyatlarının düzenlenmesi hususunda gönderdiği emirleri yerine getirdiğine ve Canik'in emniyet ve asayışı ile

¹⁵ Karagöz, "Osmanlıdan Cumhuriyete Hazinedarzedeler", s.832.

¹⁶ Bay, *Trabzon'da Mütégallibe Hareketleri ve Âyanlık*, s.189; Canay Şahin aksini savunarak müsadere yapılmadığını belirtmektedir: Şahin, *The Rise and Fall of an Âyan Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizades (1737-1808)*, s.153.

¹⁷ Bu konuyu müstakil olarak inceleyen bir çalışma için bkz. Abdullah Bay, "Canik Muhassıllığı İçin Yapılan Siyasî Mücadeleler", *Karadeniz Araştırmaları*, Güz 2008, S:19, s.67-85.

¹⁸ Beşirli, "Trabzon Valisi Hazinedarzedâ Osman Paşa ve Zamanı", s. 397-415; Bay, *Trabzon'da Mütégallibe Hareketleri ve Âyanlık*, s.214.

¹⁹ Bay, *Trabzon'da Mütégallibe Hareketleri ve Âyanlık*, s.214.

yakından ilgilendiğine dair belgeler Mehmet Beşirli tarafından kullanılmıştır.²⁰ Yine Osman Bey'in muhassıl vekilliği dönemine ilişkin bir başka bilgi de Vakanüvis Lütfi Efendi tarafından aktarılmaktadır. Navarin vakası üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya'ya harp ilanı gündeme geldiğinde Bâbiâli Rumeli ve Anadolu âyân ve erkânından bazılarını İstanbul'a çağırarak memleketlerinin durumuna ilişkin birer rapor hazırlamalarını istemişti. Bu toplantıya Canik'i temsilen katılan Osman Bey raporunda Lazistan ahalisini gaza ve cihada teşvik için bölgeye ulemâdan müteşekkil heyetlerin gönderilmesini istemiştir. Bu düşüncesi öylesine beğenilmiştir ki kendisine "taraf-ı şâhâne"den altın kabızalı bir kılıç hediye edilmiştir.²¹

Navarin Vakası'nın meydana geldiği 20 Ekim 1827'den sonra yapılmış olması gereken bu toplantının üzerinden uzun zaman geçmeden Osman Bey, Aralık 1827'de mirâhurluk payesi ile Canik, Karahisar-ı Şarkî, Trabzon ve Gönnye sancakları muhafızlığına, 1829'da da Sivas valiliğine atandı.²² Lütfi Efendi Osman Bey'in Sivas valiliğine atanması fikrinin Hüsrev Paşa'dan çıktığını söylemektedir.²³ Ancak, bu atamadan memnun kalmayan Osman Paşa'nın mevcut valinin hastalığını ileri sürerek Trabzon valiliğini talep etmesi üzerine Mayıs 1829'da Trabzon valiliğine tayin edilmiştir.²⁴ Osman Paşa Trabzon valiliğine atanması üzerine diğer valilerde de mutad olduğu üzere Canik muhassıllığını vekâleten kardeşleri Memiş Bey ile Abdullah Bey'e emanet etmiştir.²⁵

Hazinedârzâdeler'in bölgedeki nüfuzunun artmasını önlemek için 1818'de Süleyman Paşa'yı görevden almış olan merkezi idarenin Trabzon valiliğini neden tekrar onlara havale ettiği hususunun üzerinde durmak gerekir. Bunun en belirgin sebebinin 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında II. Mahmud'un âyânların askeri gücüne duyduğu acil ihtiyaç olduğu söylenebilir. Paşa'nın atamasının yapıldığı sıralarda Yeniçeri Ocağı'nın lağvı ve yeni ordunun henüz tam manasıyla hazır olmamasından kaynaklı asker açığı ciddi boyutlara ulaşmıştı. Devlet 1828 yılında Rusya'ya karşı girdiği savaşta neredeyse bütün cephelerde sıkışmış durumdaydı. Kafkasya ve Karadeniz cephelerinde durum vahim bir hâl almış ve Erzurum düşmek üzereydi. Koca Hüsrev Paşa, Canik Muhassıl vekili Osman Bey'i Sivas valiliğine önerirken onun Canik ve Sivas'tan toplayacağı külliyetli miktarda askerle acilen

²⁰ Beşirli, "Trabzon Valisi Hazinedarzâde Osman Paşa ve Zamani", s. 402-403.

²¹ Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C:1, İstanbul, 1999, s.75.

²² Beşirli, "Trabzon Valisi Hazinedarzâde Osman Paşa ve Zamani", s. 400; Bay, *Trabzon'da Mütegalibe Hareketleri ve Âyanlık*, s.215

²³ Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C: 2-3, s. 374.

²⁴ Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C: 2-3, s. 423; Beşirli, "Trabzon Valisi Hazinedarzâde Osman Paşa ve Zamani", s. 400; Bay, *Trabzon'da Mütegalibe Hareketleri ve Âyanlık*, s.215

²⁵ Beşirli, "Trabzon Valisi Hazinedarzâde Osman Paşa ve Zamani", s. 403.

Erzurum'un imdadına yetişebileceğini umuyordu.²⁶ Diğer bir deyişle Bâbüali Osman Paşa'nın bölgedeki nüfuzuna ve asker toplama kapasitesine bel bağlamıştır. Nitekim, Trabzon valiliğine atanmasının hemen ardından Osman Paşa'ya Ma'adin-i Hümâyûn Emaneti ve Bozok Sancağı ilhaki ile Şark Seraskerliği tevdi edilmiştir. Savaşın kaderini değiştirmemekle birlikte Osman Paşa'nın, Doğu cephesinde yerel âyânlarla birlikte Paskiyeviç ve Burzof'un komutası altındaki Rus birliklerine ağır zayıatlar verdiği bilinmektedir.²⁷

Osman Paşa'nın askeri kapasitesine duyulan ihtiyaç daha fazla güç kazanmasına ve hâkimiyeti altındaki bölgelerin genişlemesine yol açmıştır. Kavalalı isyanı sırasında Osman Paşa'nın Karadeniz'deki nüfuzu Orta Anadolu'ya kadar genişlemiştir. Bunun karşılığında kendisinden istenen, kontrol ettiği bölgelerden asker toplayarak Haziran 1832 itibarıyla Suriye'deki önemli kentleri ele geçirdikten sonra Anadolu'ya girmiş olan Kavalalı İbrahim Paşa'yı durdurmak üzere teşkil olunacak orduyu takviye etmesiydi. Ayrıca üstleri, Osman Paşa'dan İbrahim Paşa'nın propogandaları neticesinde isyan ederek Mısır kuvvetlerine katılmış olan bir kısım ahali ve askerinin takip etmesini istiyordu.²⁸

Diğer taraftan Osman Paşa'nın Karadeniz'deki isyan halindeki âyân ve ağaların sindirilmesi hususunda da önemli başarılar elde ettiği anlaşılmaktadır. Rusya ile yapılan savaş Doğu Karadeniz'deki ürünün neredeyse tamamen tahribine ve bölgede büyük bir kıtlık yaşanmasına yol açmıştır. Ayrıca bu sıralarda çıkan veba salgını da kitlesel ölümlere sebebiyet vermişti. Tüm bunlara rağmen Osman Paşa'nın halktan ağır vergiler talep etmesi 1831'de Sürmene'de bir halk ayaklanmasına yol açmıştır. Ayaklanmayı teşvik edenler Sürmene ağalarıydı. Osman Paşa 1832'de kendisine bağlı Kethüdazâde Emin Ağa ve Hacısalihoglu Ali Ağa gibi âyânlarla Sürmene'ye yaptığı geniş çaplı bir harekât neticesinde bölge ağalarının büyük bir kısmını tasfiye etmiştir.²⁹ Aynı yıl içerisinde daha geniş kapsamlı ve uzun süreli harekât ise Rize âyanı Tuzcuzâde Abdülkadir Ağa üzerine düzenlendi. Osman Paşa valiliğe geldiğinde Tuzcuoğullarının önemli isimlerini mütesellimlik ve kaymakamlıklara atayarak ayaklanma ihtimallerini bertaraf etmek istemişti. Ancak, Paşa'nın Kavalalı meselesi dolayısıyla Trabzon'dan ayrılmasını fırsat bilen Abdülkadir Ağa Gönve ve Livana'yı işgal etmiştir. Daha ziyade Pazar-Sürmene arasında yaşanan

²⁶ Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C: 2-3, s. 374.

²⁷ Beşirli, "Trabzon Valisi Hazine Darzâde Osman Paşa ve Zamanı", s. 405-408; Bay, *Trabzon'da Müttegallibe Hareketleri ve Âyanlık*, s.216-218.

²⁸ Beşirli, "Trabzon Valisi Hazine Darzâde Osman Paşa ve Zamanı", s. 408-412.

²⁹ Bay, *Trabzon'da Müttegallibe Hareketleri ve Âyanlık*, s. 219-223.

muharebelerden sonra Osman Paşa'ya bağlı âyânlar ayaklanmayı bastırmışlardır.³⁰

2.Osmanlılarda Kapı Halkı Uygulamasına Genel Bir Bakış

Türkçede kapı halkı olarak ifade edilen sisteminin sadece Osmanlılara özgü olmadığını Weberyan anlamda geleneksel egemenlik biçimine dayalı bütün yönetimlerde görülen bir sosyo-politik örgütlenme olduğunu öncelikle vurgulamak gerekir. Sistemin en yalın haliyle erk sahibi bir kişinin etrafında toplanmış kişisel hizmetkârları ve muhafızlarından müteşekkil bir yapıyı ifade ettiği rahatlıkla söylenebilir. Kapı Halkı'nın İngilizcedeki karşılığı olan "household" kelimesinin etimolojisi incelendiğinde teşekkülündeki temel motivasyonun korunma/savunma içgüdüğü olduğu, yani sistemin özünde askeri bir nitelik taşıdığı anlaşılmaktadır.³¹ Sistemin devamını sağlayan motivasyonlar ise savunma/korunmanın yanısıra, saldırı, iktisadi kaynakları ele geçirme ve otorite kurmak gibi güdüler; katalizörleri ise akrabalık bağları (aile üyelerinin de sistem içerisinde yer alması durumunda), gönüllü itaat (karizmatik kişilik ve efendiye kutsallık izafesi durumunda) ve karşılıklı menfaat ilişkileridir. Erk sahibi kişi, adamlarını akrabalar, köleler, yanaşmalar, serfler, kendi isteğiyle hizmetine girenler v.s. gibi geniş bir yelpazeye sahip kaynaklardan elde eder. Hazineدارlar, seyisler, oda uşakları, aççıbaşılar, bunlara nezaret eden kâhyalar ve muhafızlar en sık görülen görevlilerdir. Bu adamlar mensubu buldukları toplum ve coğrafyanın sosyo-kültürel ve iktisadi gelişmişlik düzeyine göre hizmetleri karşılığında erk sahibinin sofrasından beslenme, aynı ödeme, geçici toprak kullanım hakkı, vergi ve resim gelirlerinin tahsisi ve fieflerle desteklenirler.³²

Kapı Halkı da yukarıda basit çerçevesi çizilen geleneksel siyasi-askeri ve iktisadi örgütlenme biçimin on yedinci yüzyıl başlarında en gelişmiş formuna ulaşan Osmanlı klasik saray, merkez ve taşra teşkilatının bizzat kendisinden başkası değildir. Günümüzde "devlet kapısı" şeklinde kullanılmaya devam edilen Osmanlı idari ıstılahatındaki "kapu" tabiri ile mecazen "devlet"e atıfta bulunduğu ve kastedilenin padişah sarayının kapısı olduğu iyi bilinen bir husustur.³³ Aşıkpaşazâde'nin Eflak Beyi II. Vlad Drakul'un oğullarını II.

³⁰ Mehmet Hacısalihoğlu, "Tuzcuoğulları", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2012, C: 41, s. 452; M. Münir Aktepe, "Tuzcu Oğulları İsyanı", *Tarih Dergisi*, 1951-52, C: III, S: 5-6, s. 21-52.

³¹ İngilizcedeki "hold" (tutma) kelimesi Ortaçağ'da "muhafaza etme", "nöbet tutma", "koruma", "bekleme", "gözetim"; "Household" da "hane halkı"nın beraberinde "sığınma yeri", "müstahkem yer" anlamlarını da taşımaktaydı. <https://www.etymonline.com/word/household>.

³² Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Ed.G. Roth-C. Wittich, London 1978, C: I, s.228,235.

³³ Cezar, *Osmanlı Tarihinde Leventler*, s.257; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C: 2, İstanbul 1983, s.166.

Murad'a teslim ettiğini anlatan “Dırakola sürdi kapuya geldi ve iki oğlunu bile getürdi. Devlet işiginde ogullarını hizmet itmege kodı.” satırları her iki tabirin bir arada kullanılmış olması itibarıyla iyi bir örnektir.³⁴ Kelimenin devlet anlamı kazanması başlangıçta halkın işlerinin sarayın kapısı (Bâb-ı Hümâyün) önünde görülmesi ile ilişkilidir. Ancak, gücün saraydan sadrazamın konağına kaydığı on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından sonra “kapı” kelimesi ile Bâbîâsafî, Bâbîâlî ve bünyesinde yer alan daireler kastedilmiştir. II. Meşrutiyet'e kadar halk ve memurlar istisnasız olarak hükümet daireleri için “kapu” kelimesini kullanmışlardır.³⁵

Ortaçağ İngiltere'sindeki “household” gibi kapı halkı sisteminin de önceliği bir bürokratik kadro veya padişahın gündelik hayatını kolaylaştıracak hizmetliler sınıfı yaratmak değil askeri teşkilat kurmaktır. Zaten, kapı halkının seyfiye sınıfı dışındaki saray hizmetkârları ile bürokratik kesimi de seyfiye sınıfının sivilleşmiş kanadını oluşturmaktaydı. Bu, Osmanlı yönetici sınıfının tamamının askeri kategoride sayılmasının sebebinde açıklamaktadır. Onbeşinci yüzyılın sonlarında kaleme alınmış ilk Osmanlı kroniklerinde ve yaklaşık yine aynı dönemden kalma arşiv belgelerinde kapu halkı ve kapukulu tabirlerinin eş anlamlı olarak kullanılması sistemin seyfi karakterine işaret eder. Aşıkpaşazâde, Yıldırım Bayezid'in Ankara'da oğulları ve Anadolu beyleri tarafından savaş meydanında yalnız bırakılışından bahsettiği “*Heman Bâyezid Han kendü kapusı kulı-y-ılan kaldı.*”³⁶ cümlesinde kapıkulu, II. Murad'ın Gelibolu'dan Eceabat'a geçişini zikrettiği “*On biş bin filoriye kavlı itti kim Murad Han'ı kapusı halkı-y-ılan Ece Ovası'na geçüre.*”³⁷ ifadesinde kapı halkı tabirlerini kullanmaktadır. Fatih'in vefatı üzerine Bayezid ve Cem taraftarları arasında başgösteren iktidar mücadelesi ile ilgili az sayıdaki belgeden biri olan İstanbul Muhafızı İshak Paşa tarafından Sinan Paşa'ya yazılmış 1481 tarihli mektuptaki “...*şimdiki halde Mehmed Paşa'nın ve bir nice müfşitlerin başları kesilüp tamam kapu halkı Sultan Bayezid'in vücud-ı şerifine muntazırdırlar.*” ibaresinde geçen kapu halkı tabiri ile Yeniçerilerin kastedildiği oldukça açıktır.³⁸

II. Bayezid'in oğulları arasındaki taht mücadelesi sırasındaki muhaberata ait mektuplar ve aynı döneme ait diğer belgeler şehzadeler³⁹ ile başta veziriâzam

³⁴ Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi/Tevârih-i Âli Osmân*, Haz. Kemal Yavuz-M.A. Yekta Saraç, İstanbul 2003, ss. 443.

³⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 166.

³⁶ Aşık Paşazade, s. 411; On altıncı yüzyıl başlarına ait Anonim Tevârih-i Âli Osman'da “kapusu halkıyla kaldı” ifadesi geçmektedir. *Anonim Osmanlı Kroniği* (1299-1512), Haz. N. Öztürk, İstanbul, 2000, s. 48.

³⁷ Aşık Paşazâde, s. 436.

³⁸ *BOA, TS.MA.e, 881-69 (10 Rebiülevvel 886/9 Mayıs 1481)*

³⁹ Şehzadelerin kapı halkına sahip olmaları, sancak beylerine bu hususta tanınan haklar kategorisinde değerlendirilmelidir. Şehzadeler padişahın oğlu oldukları için değil, sancakbeyi oldukları için bu hakkı kullanabiliyorlardı. Kanuni'nin oğlu Cihangir örneğinde görüldüğü

olmak üzere vezirler ve taşra ümerasının da birer kapı halkına sahip olduklarını göstermektedir.⁴⁰ Vüzera, beylerbeyiler ve sancakbeylerine böyle bir hakkın tanınması Kunt'un tabiriyle kulların kul edinmeleri patrimoniyal otorite tezini büyük ölçüde Osmanlı ve Memlük örnekleri üzerinden geliştiren Weber'in statü düzeni olarak adlandırdığı sistemin bir parçasını oluşturuyordu. Bu sistemde hükümdar kendisine tabi bir toplumsal kesimi idari ve askeri hizmetlerinin karşılığında imtiyazlı kılabilmekteydi.⁴¹ Bu imtiyazın askeri sınıfın tamamına tanınan vergi muafiyeti ve bu sınıfın bürokratik ve askeri seçkinlerine verilen timarlar veya arpalıklar vasıtasıyla gerçekleştiği yolundaki genel geçer bilgiyi burada da tekrarlamak durumundayız. Padişah tarafından bahşedilen idari, iktisadi ve toplumsal itibar, tımar sahibine bir kapı halkı besleme yükümlülüğü getirmekteydi.⁴² Kapı halkının masrafları da merkezi hazineden değil paşaların ve beylerin eyalet ve sancaklarından elde ettikleri kendi bütçelerinden karşılanmaktaydı. 1682'de Erzurum Beylerbeyiliğine tayin edilen Ömer Paşa'nın masraf defterini inceleyen Bilgehan Pamuk, onun bir yıllık masrafının %45'inin merkeze gönderilenlerden, %36'sının da kapı giderlerinden oluştuğu tespitinde bulunmaktadır.⁴³ Şu durumda harcamaların %81'i merkezi idarenin bir taşra idarecisinden beklentileri doğrultusunda sarfedilmiştir. Bu yüzden, ümeranın gelirlerinin artması merkezi yönetim açısından oldukça önemli bir husustu. Bu beylerbeyi ve sancakbeyilerin daha fazla kapı halkı beslemelerine imkân tanıyacağından aynı zamanda ordunun gücünü artıracaktı. Metin Kunt, sancak ve eyalet tevcih defterlerinden elde ettiği verilere dayanarak 1550-1650 arasında, değişen savaş teknik ve taktikleri sebebiyle ve merkezi idarenin baskısıyla taşra ümerasının daha fazla kapı halkı beslemek zorunda kaldığı

gibi sancağa çıkmayıp sarayda kalan şehzadelerin kapı halkı bulunmuyordu. Aynı durum sancağa çıkma usulünün 17. yüzyıl başlarında terk edilmişinden sonra şehzadelerin tamamı için geçerliydi.

⁴⁰ BOA, TS.MA.e, 969-1(29 Muharrem 918); 750-61 (29 Zilhicce 918); TS.MA.e, 850-26 (17 Şevval 926); DVNSMHM.d., 5-796; İpşirli, "Kapı Halkı" s.344; Metin Kunt'un yayınladığı 16. yüzyıl ortalarına ait bir kapı halkı listesi saraydaki nüfuzlu harem ağalarının bile kapı halkına sahip olabildiğini göstermektedir. Bu listeye göre Kanuni'nin Baábüssaâde ağalarından Cafer Ağa'nın saray dışındaki evinde 156 kölesi bulunuyordu ve bunların bir kısmı Saray'da istihdam edilmişlerdi. Metin Kunt bu liste vasıtasıyla saray halkının sadece Padişah'ın kapı halkından oluşmadığını aynı zamanda burada kendisi de bir kul olan diğer efendiye ait kulların da istihdam edildiğini belirtmektedir. Cafer Ağa'nın kapı halkının görevleri ve etnik kökenleri tanımlanmış ayrıntılı listesi için bkz. Kunt, "Kulların Kulları", s. 27-42.

⁴¹ Halil İnalıcık, "Comments on "Sultanism": Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, 1992, S:1, s.51.

⁴² Kunt, "Devlet, Padişah Kapısı ve Şehzade Kapıları," s.34. Klasik döneme ait sancak beyi kapı halkı teşkilatının saray ve merkez teşkilatının minyatür örneği olduğu bilinmektedir. Bkz. Feridun M. Emecen, Zekai Mete ve Arif Bilgin, *Osmanlı İdarî Teşkilâtının Kaynakları: Şehzâde Divânı Defterleri*, Ankara 2017, s. 20.

⁴³ Pamuk, "XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Paşasının Masraf Bilançosu", s.117-118.

tespitinde bulunmaktadır.⁴⁴ Kaynaklarda sıkça tekrarlanan “mükemmel kapu halkı” lafzı beylerbeyilerin gelirleri ile orantılı olarak bulundurdıkları adamlarının sayısını değil aslında olabildiğince fazla adamdan müteşekkil kapı halkını ifade etmektedir.⁴⁵

3. Hazinedarzâde Osman Paşa'nın Maiyeti

Osman Paşa'nın kapı halkı Trabzon Nüfus Defteri'nin 322-331 sayfaları arasında “*Trabzon sancağı mutasarrıfı Hazinedarzâde devletlü übehhetlü veliyyü'n-niâm Osman Paşa Hazretleri'nin enderûn ve birûn dâire-i devletlerinde mevcûd bulunan yerlü ve misâfir ve bi'l-cümle teb'aları defteridir ki zikr-i âti beyân olunur*” başlığı altında kaydedilmiştir. İfadeden de anlaşılacağı üzere bu başlık enderun ve birun dairelerinde istihdam edilen 453⁴⁶ kişilik kapı halkının tamamını kapsamaktadır. Kayıtlar her biri tekrar 1 numara ile başlayan sekiz ayrı liste halinde tanzim edilmiştir. Bunlardan “Kethüda ve tebaaları”, “Divân kâtipleri ile diğer kâtipler”, “Birûn Ağaları ve tebaaları”, “Kavaslar”, “Tatar ağaları”, “Sersekbân ve Sercephaneci ile maiyetlerinde bulunan nefêrler” alt başlıklarını taşıyan altı listede yer alanlar birun halkını oluşturmaktadır. Doğrudan ana başlığın altında kaydedilen ilk listedeki kişilerin görevlerinin neler olduğu açık olmamakla birlikte Osman Paşa ve oğulları⁴⁷ ile beş gulam-ı mu'teka (azatlı kölenin)'nin da burada kayıtlı olmasından listenin enderun halkına ait olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı saray teşkilatında hazinedârlar enderunda yer aldıklarından “Hazinedâr ve tebaaları” başlıklı liste de yine bu kısma dahil edilmelidir.

3.1.Enderun Halkı

Enderun mensuplarının 101 kişi ve %22,29 bir oranla tüm kapı halkı arasındaki en kalabalık grubu temsil ettiği dikkate alınacak olursa Paşa sarayının

⁴⁴ Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 98-109.

⁴⁵ Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 103; Pamuk, “XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Paşasının Masraf Bilançosu”, s. 115-116.

⁴⁶ Genel toplamın 452 kişi olduğu yazılı olmakla birlikte ilk listenin başındaki 4 numarası mükerreren iki kişiye birden verildiğinden aslında genel toplamın 453 kişi olması gerekmektedir.

⁴⁷ Listedeki ilk kayıt “*Müşârünileyh Hazinedarzâde Devletlü Osman Paşa Hazretleri, sinni 40*” olarak kaydedilen Osman Paşa'ya, sonraki üçü ise Osman Paşa'nın oğullarına aittir. Bu kayıtlar Osman Paşa'nın bilinen dört çocuğuna ilaveten Abdülhamid (2 yaşında), Hasan Tahsin (1 yaşında) ve Mehmet Rauf (1 yaşında) adlarında üç çocuğunu daha olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da en az iki eşinin olduğunu göstermektedir. Sadece bu kayıtlar itibarıyla Paşa'nın çekirdek ailesinin altı kişiden müteşekkil olduğu çıkarımında bulunulabilir. Bilinen diğer çocukları İstanbul'da müderrislik yapmış olan Süleyman Bey ile Hüseyin Bey; Şerife Havva Hanım ve Şerife Rabia Hanım'dır. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmâni*, (Haz. Nuri Akbayar), İstanbul, 1996 C: 5, s.1532; Karagöz, “Osmanlıdan Cumhuriyete Hazinedarzedeler”, s. 837.

enderun kısmının ayrıntılı bir teşkilat yapısına sahip olduğu söylenebilir. Ancak, kayıtlarda görevler belirtilmediğinden bunun kesin bir listesini çıkarmak mümkün değildir. Aynı tarihlerde nüfus sayımına girmiş Rize mütesellimi Salihzâde Ali Ağa'nın *kâtip, hazinedar, vekilharç, kahveci, odun emini, imrahor ile neferlerden* oluşan birun-enderun karışık maiyet listesi⁴⁸ Trabzon'daki enderun kadrosunun hangi görevlilerden müteşekkil olabileceği hususundaki bilgi ihtiyacının ancak cüzi bir kısmını karşılamaktadır. Keza, Victor Fontanier de *kahvecibaşı, havlucubaşı, şerbetçibaşı, çubukçubaşı, bezirgânbaşı ve selamağası*'ndan ibaret bir kaç görevlinin isimlerini saymaktadır.⁴⁹ Yine de elimizdeki önceki yüzyıllara ait beylerbeyi kapı halkı listelerinden yola çıkılarak Osman Paşa'nın enderununda hangi görevlilerin olduğu hususunda genel bir fikir edinmek mümkündür. Bu listelerden en ayrıntılı olanını Evliya Çelebi vermektedir. Mehmet Ali Ünal'ın Seyahatnâmenin konuyla ilgili kısımlarından çıkardığı ayrıntılı listeye göre bir beylerbeyinin iç ağaları (enderun ağaları) "*İmam, İç Müezzîn, Hazinedâr, Silâhdâr, Çuhadâr, Nişancı, Mühürdar, Hazine Kâtibi, Mahlûl Kâtibi, Haftancibaşı, Miftah Ağası, Kilercibaşı, Kahvecibaşı, Sarıkçibaşı, Şamdancibaşı, Sofrabası, Berberçaşı, Hamamcibaşı, Tellakbaşı, Ekmekçibaşı, Kebâbcibaşı, Hamurcubaşı, Çorbacibaşı, Çinicibaşı, Sirkeçibaşı, Çamaşircibaşı, Peşkircibaşı, İç Mehterbaşı, İç oğlanı çavuşları, Ahır kâtibi*" gibi görevlilerden oluşmaktaydı.⁵⁰ Osman Paşa'nın enderun halkı da az çok bu sayılan görevlilerden meydana gelmiş olmalıdır. Muhtemelen enderun listesindeki efendi ünvanlı 3 kişi imam, müezzîn ve kâtip; ağa ünvanlı 39 kişi yukarıda sayılan muhtelif hizmetlerin yürütülmesinden sorumlu amirler geriye kalan 59 kişi de bu ağaların emri altında bulunan hizmetkârlar idi.⁵¹

Fontanier, seyahatnâmesinde enderunun işleyiş ve teşrifatından bazı kesitler sunmaktadır. Bunlardan biri Paşa sokağa çıktığında onun adına halka selam veren selamağası ve emri altındaki çavuşlarla ilgilidir. Aynı zamanda resmi törenleri düzenleme ve Trabzon'a gelen önemli kişileri karşılamaktan ve Paşa'nın selamını iletmekten de sorumlu olan selamağası Paşa sokakta halktan birisiyle karşılaştığında bu kişi, Müslümanca "selâmunaleyküm", gayrimüslim ise "sabah-ı şerifler hayrola" diye selam verirdi. Ancak konakta selamağasına pek fazla iş düşmezdi, çünkü işleri emri altındaki çavuşlar yapıyorlardı. Zincirli bastonlar ve çingiraklar taşıyan bu çavuşlar Paşa'nın ziyaretçilerini karşılayıp uğurlamakla görevlidirler. Paşa eğer odasında yalnız veya bir misafiri ile görüşüyorsa bir perde gerisinde bekleyen çavuşlar onun emirlerini duymak için kulaklarını perdeye dayar bazan saatlerce bu şekilde beklerlerdi. Eğer Paşa ziyaretçiler için çubuk ve kahve isterse misafire bahşedilen bu onuru öylesine

⁴⁸ BOA, NFS.d.1143, Rize Nüfus Defteri, 1251 (1835/1836), s. 444-446.

⁴⁹ Fontanier, *Doğu'ya Seyahat*, s.150,152-153.

⁵⁰ Ünal, "Evliya Çelebi'ye Göre Beylerbeyinin Maiyeti (Kapı Halkı)", s.163-164;

⁵¹ BOA, NFS.d.01149, s. 322-323.

yüksek bir sesle ilgili görevlilere iletirlerdi ki daha rahat bağırabilmek için kulaklarını tıkarlardı. Bundan sonra misafir ağırlamada kahvecibaşı, havlucubaşı, şerbetçibaşı, çubukçubaşı devreye girer. Bu görevliler tarafından misafire sunulan hizmetlerin ayrıntıları aynı zamanda sembolik anlamlar yüklüdür. Misafire gösterilen yer, fincanların sayısı, bunların ikram edildiği vakit, çubuk ve şerbetin kalitesi, havluların zarıflığı misafirin Paşa nezdindeki itibarına göre farklılıklar göstermektedir. Fontanier ayrıca, Paşa'nın etrafındaki akraba ve kölelerinden oluşan ve her türlü görevi yerine getiren vasıfsız bir hizmet personelinde de bahseder. Bunlar, muhtemelen enderun ağalarının gözüne girerek yukarıda bahsedilen hizmet birimlerinde istihdam fırsatı arayan gençlerdir. Fontanier'nin kapı halkının iâşesi hakkında Weber'in bahsettiği hizmet karşılığında efendinin sofrasından beslenen tebayı hatırlatan bazı bilgiler de vermektedir. Buna göre Osman Paşa'nın adamlarının büyük kısmı tayın denilen gıda tahsisi ile destekleniyor; Paşa'ya yakın olanlara da hergün konakta pişen yemekten gönderiliyordu. Bu yemekleri hazırlayan kalabalık bir muftak personeli enderun içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olan aşçıbaşının idaresi altında bulunmaktaydı.⁵²

Hazinedar ve Yardımcıları: Hazinedarzâdelerin muazzam bir ekonomik güce sahip oldukları düşünüldüğünde kapı halkı içerisinde en fazla mesai sarfeden görevlilerin başında Paşa'nın hazinedarı ve onun yardımcılarının geldiğini tahmin etmek zor değildir. Ailenin ekonomik açıdan güç kazanmaya başlaması esas olarak Osman Paşa'nın babası Süleyman Ağa'nın 18. Yüzyıl sonlarında Canik mukataasını elde etmesine dayanır. Abdullah Bay, Şeriyye sicilleri ve ilgili arşiv belgelerinden ailenin mal varlığına ilişkin oldukça geniş bir liste çıkarmıştır. Bu listelere göre Osman Paşa döneminde ailenin elinde Canik, Karahisar-i Şarki, Trabzon, Gümüşhane gibi yerlerde 12 mukataa-iltizam, muhtelif yerlerde 20 çiftlik bulunmaktaydı. Bu çiftliklerde üretilen buğday ve arpa miktarı ile yetiştirilen büyük ve küçükbaşın sayıları devasa boyutlara ulaşıyor; ailenin büyük bir kısmı Osman Paşa'ya ait olan alacak miktarı ise yüzbinlerce kuruşa varıyordu. Ellerinde büyük bir kısmı kiraya verilmiş olan konak, arsa, hamam, mağaza, kahvehane, fırın, han, değirmen, bakkal, iplikhane, berber dükkanı, kuyumcu dükkanı, nalbant dükkanı, menzilhane, aşevi, anbar vs. türü yaklaşık 150 civarında gayrimenkul ve işletme bulunmaktaydı.⁵³

Paşa'nın bu büyük servetine işaret eden Fransız konsolos Fontanier onun aynı zamanda hesap-kitaptan çok iyi anladığını belirtmekle birlikte banker, sarraf ve hazinedar da kullandığına da işaret eder.⁵⁴ Nüfus defterine göre ailenin

⁵² Fontanier, *Doğu'ya Seyahat*, s.152-153.

⁵³ Ayrıntılı listeler için bkz. Bay, *Karadeniz'de Mütegalibe Hareketleri ve Ayanlık*, s. 373-390.

⁵⁴ Fontanier, *Doğu'ya Seyahat*, s.154.

bu devasa boyutlardaki menkul ve gayrimenkul varlığının idaresi yine aileden birine, *Bolamani Hazinedarzâde Dergâh-ı âlî kapucubaşlarından Ali Bey b. Mehmed Emin Bey*'e emanet edilmiştir.⁵⁵ Yine listede Ali Bey'in oğlu olduğu anlaşılan Süleyman adlı bir Hazinedarzâde daha vardır. Ayrıca, listede dikkat çeken bir başka husus Trabzonlu Öksüzoğullarından 5 kişinin hazinedâr yardımcılığı kadrosunda bulunmasıdır.

3.2. Birun Halkı

Birun Ağaları ve Yardımcıları: Klasik Osmanlı saray teşkilatında başta Yeniçeri ağası olmak üzere birun ağalarının tamamı seyfiye sınıfına mensuptur.⁵⁶ Ancak Osman Paşa'nın birun ağaları arasında efendi sanlı kimseler de bulunduğundan bu kişilerin tamamının asker oldukları söylenemez. Bunlar büyük ihtimalle *mir-alem, kapıcıbaşı, mirahur, çakırcıbaşı, çaşnigirbaşı, süvari bölük ağaları, çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası* ünvanlarını taşıyan ve aynı zamanda rikab veya üzengi ağası denilen saray amirlerinden oluşmaktaydı.⁵⁷ 48 kişilik listeden anlaşıldığına göre bunların başında Dergâhîâlî kapıcıbaşı payeli Ahmed Tufan Ağa bulunmaktaydı.

Kethüdâ ve Yardımcıları: “*Müşârinileyh Hazretleri'nin Kethüdâ-i Dâire-i Devletleri ve Mümâileyh'in Şu'beleri Defteridir.*” başlıklı 49 kişilik listede kethüda ve ona tabi olan yardımcıların kayıtları bulunmaktadır.⁵⁸ Kethüda (Kâhya) tabiri daimi olarak nüfuzlu bir kişinin yanında bulunan ve güvenilir olduğu için ayrıntılı işlerin yönetimi kendisine bırakılmış bir görevli gibi geniş bir anlam taşımaktadır.⁵⁹ Bu yüzden kethüda ünvanını taşıyan kişi istihdam edildiği makam ve sorumlu olduğu hizmet türü esas alınarak tanımlandığında daha anlaşılır hale gelmektedir. Burada bir valinin resmi sığata haiz kethüdası söz konusu olduğundan Paşa kethüdası olarak adlandırılan görevlinin yetki sahasından bahsedilecektir. Beylerbeyi veya valilerin kapısındaki en yüksek rütbeye sahip olan bu kişi bütün birun halkının en üst düzeydeki amiri durumundaydı. Paşa kethüdaları lüzumu halinde Paşa'nın askerlerine komuta eder ve elçi olarak görevlendirilebilirlerdi.⁶⁰

Fontanier'nin Osman Paşa'nın kethüdası hakkında verdiği bilgiler onun Paşa adına halkın istek ve şikâyetlerini şehrin umuma açık bir yerinde dinlemek ve karar vermek gibi bir işlevi üstlendiğini de ortaya koymaktadır. Halk

⁵⁵ BOA, NFS.d.01149, s.326.

⁵⁶ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, C: I, s.236.

⁵⁷ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011, s. 124.

⁵⁸ BOA, NFS.d.01149, s. 324.

⁵⁹ Ünal, “Evliya Çelebi'ye Göre Beylerbeyinin Maiyyeti (Kapı Halkı)”, s. 165-166; Ayrıca bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C: 2, s.251.

⁶⁰ Ünal, “Evliya Çelebi'ye Göre Beylerbeyinin Maiyyeti (Kapı Halkı)”, s.166.

herhangi bir engelle karşılaşmadan doğrudan kethüdanın kendisi ile görüşme imkânına sahipti. Görüşmeye gelenler kethüda yardımcıları tarafından bir ön sorgulamadan bile geçirilmez meseleler doğrudan kethüdanın kendisine anlatılırdı. Bu meseleler genellikle, iaşe sıkıntısı, muhtelif konularda izin talepleri ve en önemlisi taraflar arasındaki anlaşmazlıklarla ilgiliydi. Özellikle bir şikayet durumu söz konusu olduğunda kethüda Paşa'nın görüşünü almak üzere bir yardımcısını konağa gönderiyor ve onun sözlü kararını bekliyordu. Yazılı kararı gerektiren durumlarda kethüda bunu kendisi kaleme alarak Paşa'nın imzasına sunar ve akabinde taraflara iletilirdi. Fransız konsolos bu uygulamayı idari ve hukuki mekanizmanın hızlı işlenmesini sağlayan oldukça pratik bir yöntem olarak değerlendirmektedir:

“Hiç küçük görülmemesi gereken bu tarz, iş bitiricidir... En azından, bu uygulama gecikmelerin arkasının gelmediği ve genellikle Türklerin sağduyularından daha iyi bir netice çıkarmayan adaletin olduğu Avrupa'daki idari kurallardan daha memnuniyet vericidir”⁶¹

Osman Paşa böylesine hassas ve geniş yetkilere sahip olan bu görevi defterde “*Mir-i miran-ı kirâmdan Hazinedarzâde Seyyid Ahmed Paşa b. İbrahim Bey-sinni 30*” kaydıyla yer alan yer alan Ahmed adlı akrabasına emanet etmiştir. Kaynaklar, Ahmet Paşa'nın, Osman Paşa'nın kuzeni ve aynı zamanda da damadı olduğunu belirtmektedir. Büyük ihtimalle Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın kardeşi İbrahim Bey'in oğlu idi.⁶² Anapa'nın teslimi sırasında Ruslara esir düşmüştür. Fontanier, Ahmed Paşa'yı genç olmakla birlikte dar görüşlü birisi olarak nitelendirir. Valinin kuzeni olmasının sağladığı avantajla kendisine iki tuğlu paşa (mîr-i mîranlık) rütbesi verilmiştir.⁶³ Sicill-i Osmani'ye göre daha sonra bu sayede muhtelif yerlerde kaymakamlıklarda bulunmuş ve 1852-1860 arasında fasılalı olarak iki defa Lazistan mutasarrıflığı bir defa da Sivas mutasarrıflığına getirilmiştir.⁶⁴

Divan Kâtipleri ve Diğer Kâtipler: “*Müşârün-ileyh Hazretleri'nin Dîvân Kâtipleri ve Ketebe-i Sâire ve Efendi-i Mümâileyhim Şu'beleri Defteridir*” başlığı altında sıralanan 46 kişinin kayıtları Trabzon eyalet divanında görevli bürokratlara aittir.⁶⁵ Listenin başında yer alması sebebiyle divan kâtiplerinin amiri olduğu anlaşılan Amasyalı Hüseyin Efendi dışındakilerin divandaki görevleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu yapılmış olsaydı, eyalet

⁶¹ Fontanier, *Doğu'ya Seyahat*, s.159.

⁶² Bay, *Karadeniz'de Mütégallibe Hareketleri ve Ayanlık*, s.226-227.

⁶³ Fontanier, *Doğu'ya Seyahat*, s.149.

⁶⁴ *Sicill-i Osmâni*, C: 1, s.211.

⁶⁵ BOA, NFS.d.01149, s. 325.

divânının modern taşra reformu arifesindeki durumu hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayacak önemli bir fırsat elde etmiş olabilirdik. Bunun önceden belirlenmiş standard bir uygulama olmadığı Rize mütesellimi Salihzâde Ali Ağa'nın ünvan ve görevleri tanımlanmış kapı halkı listesinden anlaşılmaktadır. Şu durumda 19. yüzyıla büyük bir dönüşüm geçirilmeden ulaşılmış olduğunu umarak önceki yüzyıllara ait beylerbeyi divanı hakkındaki bilgilerle devam etmekten başka seçenek bulunmamaktadır.

Divân-ı Hümâyun hakkında önemli bir çalışması bulunan Ahmet Mumcu'nun verdiği bilgilere göre eyalet idaresinde en yetkili kurul olan beylerbeyi divanı, Divân-ı Hümâyun'un taşradaki minyatür bir modeli idi. Paşa konağında divanhane adı verilen yerde çalışıyordu. Muhtemelen Kadı'nın da üyeler arasında yer alması sebebiyle divan aynı zamanda halkın şikâyetlerinin dinlendiği ve hukuki kararların verildiği bir tür yargı organı durumundaydı. Şikâyetçi burada verilen karardan memnun kalmadığı taktirde davasını aynı zamanda bir temyiz mahkemesi olan Divân-ı Hümâyun'a götürme hakkına sahipti. Görüşülen konular ve alınan kararlar mühimme veya ahkâm defteri örneğinde olduğu gibi eyalet divanı defterlerine kaydedilerek bir nüshası İstanbul'a gönderilirdi. Eyalet divanının üyeleri ise beylerbeyinin riyasetinde hazine defterdarı, timar defterdarı, eyalet kadısı, tezkireci, çavuşlar, muhızrlar, ruznâmecî ve divan efendisinden oluşmaktaydı idi.⁶⁶

Listedeki şahıslardan kimliğini tespit edebildiğimiz tek kayıt divan efendisine ait olduğundan kısaca bu görevlinin üzerinde durmak gerekir. Divan efendisi beylerbeyinden sonra divandaki en yüksek rütbeli memurdu ve başta gelen görevi divandaki yazı işlerini yürütmek, diğer bir deyişle raportörlük yapmaktı. Mektupçu da denilen bu şahıs resmi bir görevli değil, diğer kapı halkı mensupları gibi beylerbeyinin özel adamı idi ve ücreti beylerbeyi tarafından karşılanıyordu. Divân-ı Hümâyun'daki nişancı ve reisülküttâbın işlevini görmekteydi.⁶⁷ Osman Paşa'nın bu görevi yerine getiren adamı Fontanier'nin sadece divan efendisi olarak zikrettiği ve divan kâtipleri listesinin birinci sırasında kaydedilen Amasyalı Kabancızâde Seyyid Hüseyin Efendi olmalıdır. Künyesinden anlaşıldığı kadarıyla Hüseyin Efendi önceden İstanbul'da Divân-ı Hümâyun'da hâcegân rütbesi ile görev yapmış ve sonradan da Osman Paşa'nın kapı halkına dahil olmuştur.⁶⁸ Osman Paşa, Bâbüâlî'den gelen mektupları özel sekreteri olan divan efendisi ile birlikte okuyor ve alınacak kararı yine onunla birlikte belirliyordu.⁶⁹

Paşa'nın divanındaki diğer memurların görevleri belirtilmemekle birlikte isimlerine eklenen efendi sanından 14'ünün divandaki muhtelif şubelerin

⁶⁶ Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümâyun*, Ankara 1986, s.151-1153.

⁶⁷ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, C: 1, s. 462; Mumcu, *Divan-ı Hümâyun*, s. 153.

⁶⁸ BOA, NFS.d.01149, s. 325.

⁶⁹ Fontanier, *Doğu'ya Seyahat*, s.151.

başında bulunan kimseler oldukları anlaşılmaktadır. Bunların arasında Trabzon Kavakmeydanı Mahallesi imamı da yer almaktadır. Ayrıca, kâtipler arasında divan efendisinin bir akrabasının da bulunduğu görülmektedir.

Kavvaslar: Serkavvas Çarşambalı Hüseyin Ağa'nın başında bulunduğu bu grup⁷⁰ ellerindeki tepesi gümüş topuzlu sopalarla şehri dolaşarak halkın güvenliğini de sağlıyorlardı. Fontanier Paşa'nın kavvaslarının bu görevlerini bazan kötüye kullandıklarını; suç işlediklerini düşündükleri kişileri haraca bağladıklarını ve Cuma günleri Trabzon'un zengin ve nüfuzlu kişilerini dolaşarak onlardan hamam parası adı altında bahşiş aldıklarını yazmaktadır.⁷¹ Bu grup 76 kişiyle kapı halkının %17 sini oluşturmaktadırlar. Coğrafi kökenleri itibarıyla çoğunluğunu Paşa'nın hemşerileri olan Çarşambalılar oluşturmaktadır

Tatarlaşması ve Tatarlar: Çarşambalı Mürselîzâde Mehmed adlı Tatarlaşmasının idaresi altında bulunan bu kesim Osman Paşa'nın posta işlerini yapan görevlilerdir. 28 kişi ve %3,97 lik oranla kapı halkının sayıları en az grubunu teşkil etmektedirler.⁷² Postacılık önceleri Tatarlar tarafından icra edilen bir meslek olduğundan daha sonra mensup oldukları etnik köken fark etmeksizin bu işi yapan herkese Tatar denilmiştir.⁷³ Yine Fontanier bunlar hakkında da ilginç bilgiler verir. Güvenilir ve ağzı sıkı kimseler arasından seçilen tatarlaşmaları toplumda itibar görmekle birlikte, aynı itibarı kendi evlerinde elde edemezlerdi.⁷⁴

Sekbanlar ve Cephaneçiler: Klasik Osmanlı askeri teşkilatında sekban Yeniçeri ocağının üç ana kısmından birine verilen isim olmakla birlikte 19. yüzyıl başlarına gelindiğinde gerek insan kaynakları gerekse ifade ettiği anlam açısından orijinal halinden eser kalmamıştır. 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı-Avusturya savaşlarında özellikle Anadolu köylerden toplanmış tüfekli askerler olarak yer alan bu askeri sınıf, savaştan sonra gelirsiz kaldıklarından haydutluğa başlamış ve ciddi bir asayiş sorunu haline gelmişlerdir. 17. yüzyılda Anadolu'yu alt üst eden Celali isyanları sırasında bir diğer eşkiya güruhu olan leventlikle birlikte anılır olmuştur. Başiboş sekbanların taşra ümerası tarafından saruca sekban adıyla kapı halkı olarak istihdam edilmeleri 17. yüzyıl başlarında başlamış ve sonraki yüzyıllarda gittikçe artan oranda leventlerle birlikte ayanların da askeri kuvvetlerinin büyük bir kısmını teşkil etmişlerdir. Aynı yüzyılın sonlarında sekbanlık ilga edilmiş, ancak 1808 yılında Alemdar Mustafa

⁷⁰ BOA, NFS.d.01149, s. 327-328.

⁷¹ Fontanier, *Doğu'ya Seyahat*, s.154.

⁷² BOA, NFS.d.01149, s. 329.

⁷³ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, C: III, s. 422.

⁷⁴ Fontanier, *Doğu'ya Seyahat*, s.154.

Paşa tarafından Sekban-ı Cedid adıyla mahiyeti itibarıyla olmasa da ismen geri getirilmiştir. Aynı yıl patlak veren Alemdar Vakası ile son bulduğu bilinmektedir. 1834 yılında resmi bir belgede Osman Paşa'nın askerlerinin sekban olarak zikredilmesi terimin birdenbire ortadan kalkmadığını ve en azından taşrada kullanılmaya devam edildiğini göstermektedir. Diğer taraftan Paşa'nın askerleri için bu tabirin kullanılması onun âyânlık sıfatı ile de ilgili olabilir. 18. yüzyılda özellikle Rumeli'deki âyânların askerlerine de sekban adı verilmekteydi.⁷⁵

Osman Paşa'nın sekban ve cephanecileri 94 kişi ve %20,75 lik oranla kapı halkı içerisinde enderun halkından sonra en kalabalık ikinci grubu oluşturmaktadırlar. Listenin başında kaydedilen Ünye'vi İsmail b. Mustafa'nın sersekbân olduğu anlaşılmaktadır. Büyük ihtimalle Osman Paşa'nın bütün askeri gücü bu 94 kişilik sekban grubundan ibaret değildi. Bunlar Paşa'nın bir çeşit hassa birliği görevini yerine getiriyorlardı. Ayrıca, yine kavaslar gibi şehrin güvenliğini sağlamak gibi bir görev de üstlenmiş olmaları da kuvvetle muhtemeldir.

3.3. Osman Paşa'nın Kapı Halkından Çıkan Bazı Önemli Şahsiyetler

Osman Paşa'nın kapı halkı listelerinde yer alan bazı şahsiyetlerin izleri sürüldüğünde oğullarının önemli görevlere geldikleri anlaşılmaktadır. Bu da seçkin bir taşra ailesinin kapı halkına mensubiyetin bürokratik hiyerarşinin üst basamaklarına yükselişin kapısını araladığını göstermektedir. Doğrudan Hazine-dârâdeler'den olduğu için taşra yönetiminde eyalet valiliğine kadar yükselmiş olan Ahmed Paşa dışında elimizde iki örnek daha bulunmaktadır. Bunlardan biri Birun Ağaları listesindeki “*Erzurumi Söylemezzâde Mehmed Timur Efendi bin Musa, Sinni 49*”⁷⁶ olarak yer alan Mehmed Timur Efendi'nin oğludur. Timur Efendi'nin oğlu İbrahim Edhem Pertev, 1828-29 Rus Harbi sırasında Erzurum'un işgali üzerine babası ile birlikte Trabzon'a göç etmiştir. Kayıta da görüldüğü üzere babası Timur Efendi Osman Paşa döneminde Hazine-dârâdelerin kapı halkına dahil olmuş ve bu konumunu Osman Paşa'nın vefatı üzerine valiliğe atanan Hazine-dârâde Abdullah Paşa döneminde de korumuştur. Timur Efendi'nin vefatı üzerine oğlu İbrahim Edhem, Abdullah Paşa tarafından maiyetindeki kalemlerden birine alınarak himaye edilmiştir. Her ne kadar İbrahim Edhem'in Rumeli Beylerbeyliği payesi ile 1872'de atandığı Kastamonu Valiliği ile noktalanmış yükselişi Abdullah Paşa'nın ardından Trabzon valiliğine atanan Halil Rıfat Paşa'nın himayesi altında başlamışsa da bürokrasiye ilk adımını Hazine-dârâdelerin kapısında atmış olduğu da gerçektir.⁷⁷

⁷⁵ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Ankara 1977, s. 84.

⁷⁶ BOA, NFS.d.01149, s. 326.

⁷⁷ Pertev Paşa hakkında ayrıntı için bkz. Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C: VII, İstanbul, 1969, s.1314-1325

Defterde “*Ser Kavvasan Çarşanbavi Hüseyin Ağa b. Mustafa*”⁷⁸ olarak kaydı bulunan Kavasbaşı Hüseyin Ağa’nın oğlu Osman Agâh Paşa da Pertev Paşa ile benzeri bir biyografiye sahiptir.⁷⁹ Şüphesiz biyografik kaynaklar incelendiğinde listelerde yer alan şahsiyetlerle çakışan başka örneklere de rastlamak mümkündür.

3.5.Kapı Halkı İle İlgili Rakamsal Veriler

Sektörel Dağılım: Osman Paşa’nın Trabzon’daki sarayında istihdam edilen toplam 453 lik kişilik kapı halkının 102’si (%22,51) Enderun halkı; 94’ü (%20,75) Sekban ve cebeciler; 76’sı (%17,00) Kavaslar; 49’u (%10,81) Kethüda ve yardımcıları; 48’i (%10,60) Birun ağaları; 46’sı (%10,15) Divan kâtipleri 19’u (%4,19) Hazinedar ve yardımcıları; 18’i (%3,97) Tatar ağaları ve Tatarlardan oluşmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere enderun halkının ilk sırada yer alması Paşa sarayının detaylı bir enderun teşkilatına sahip olduğuna işaret etmektedir.

Coğrafi Dağılım: Kapı halkı mensuplarının memleketleri itibarıyla genel coğrafi dağılımına bakılacak olursa Karadeniz, Doğu Anadolu, İstanbul ile çevresi, Suriye ve Rumeli gibi İmparatorluk coğrafyasının farklı bölgelerinden geldikleri görülmektedir. Tabii gerek coğrafi yakınlık gerekse hemşehrilik bağları itibarıyla Paşa’nın kapı halkı ağırlıklı olarak Karadenizlilerden oluşmaktaydı. Karadenizliler arasında da ilk sırayı da 80 kişi ve %17,66 ile Osman Paşa’nın hemşehrileri olan Çarşambalılar almaktadır. Çarşambalıları sırasıyla 66 kişi ve %14,57 ile şehrin yerlileri olan Trabzonlular; 48 kişi ve %7,06 ile Tokat-İbıseliler; 32 kişi ve % 7,06 ile Ünyeliler, 13 kişi % 2,87 ile Bafra lılar almaktadır. Geriye kalanlar da Erzurum, Karahisar, Amasya, Bolaman Niksar, Samsun v.s. gibi bölgelerden gelmişlerdir. Sayıları oldukça az da olsa İstanbul ve çevresinden (Üsküdar ve Kartal), Bosna, Filibe ve Şam gibi uzak vilayetlere mensup kişiler de göze çarpmaktadır. Coğrafi kökenlerle ilgili en fazla dikkat çeken husus sekbanların içerisinde tek bir Trabzonlu’nun bile bulunmayışıdır. Bu muhtemelen tıpkı devşirme sisteminde olduğu gibi askerleri ailelerinden uzakta tutmaya ve onların şehir halkıyla haşır neşir olmalarını önlemeye yönelik bir tercihti.

Sonuç

1834 Trabzon nüfus defterinin Hazinedâr Osman Paşa ve maiyetinin kaydedildiği sayfaları Osmanlı taşra idaresindeki yerleşmenin 19. yüzyıl ortalarında ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından büyük önem arz etmektedir.

⁷⁸ NFS.d.01149, varak. 327a.

⁷⁹ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C: I, s.32-33.

Bunda Trabzon'a atanan valilerin önemli bir kısmının âyân kökenli oluşunun büyük rol oynadığı kesindir. Listelerde aile isimlerine eklenmiş -zâde takısıyla göze çarpan kişilerin yine Karadeniz bölgesinin orta halli âyânlarına veya daha alt seviyedeki yerel nüfuzlu ailelerine mensup kişiler olması kuvvetle muhtemeldir. Bu isimler üzerinde yapılacak daha ayrıntılı araştırmalar kesin sonuçlar verecektir. Bu ailelere eyalet yönetiminde yer verilmiş olması aslında bölgede siyasi (resmi) gücü ele geçiren âyânın her zaman çatışmayı bir seçenek olarak tercih etmediğini göstermektedir. Özellikle Hazine Darzâdeler gibi Trabzon kökenli olmayan bir ailenin bu kentin nüfuzlu ailelerini yönetimine ortak etmesi onların muhtemel muhalefetini önlemeye ve bu ailelerin desteğini elde etmeye yönelik bir politika olduğu açıktır. Şüphesiz bunlar, sadece Karadeniz bölgesi ile sınırlı bir örnektir. Anadolu'nun diğer bölgelerinde aynı veya yakın tarihlerde yapılmış olan nüfus sayımlarına ilişkin defterlerle yapılacak daha geniş boyutlu araştırmalar resmin tamamını görmemize ve bir genelleme yapmamıza imkân tanyacaktır.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı
(BOA)

Defter-i İslâm-ı Nefs-i Trabzon, NFS.d.01149 (H.1250)

Rize Nüfus Defteri, NFS.d.1143.(H.1251)

TS.MA.e, 881-69

TS.MA.e, 969-1

TS.MA.e,750-61

TS.MA.e, 850-26

DVNSMHM.d., 5-796

2.Kitap ve Makaleler

ABOU-EL-HAJ, Rifaat Ali, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 94, No: 4, 1974, ss.438-447.

AHMED LÜTFİ EFENDİ, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Haz. Y.Demirel-T. Erdoğan, C: 1-8 İstanbul 1999.

AKTEPE, M. Münir, "Tuzcu Oğulları İsyanı", *Tarih Dergisi*, 1951-52, C: III, S: 5-6, ss. 21-52.

ANONİM OSMANLI KRONİĞİ (1299-1512), Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2000.

ÂŞIK PAŞAZADE, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Haz. Kemal Yavuz-M.A. Yekta Saraç, İstanbul 2003.

AYDIN, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği, Kuruluş ve Genişleme Devri 1535-1566*, Ankara 1998.

BARKEY, Karen, "The Ottoman Empire (1299–1923): The Bureaucratization of Patrimonial Authority". *Empires and Bureaucracy in World History: From Late Antiquity to the Twentieth Century*, Ed. Peter Crooks, Cambridge 2016, ss. 102-126.

BAY, Abdullah, "Canik Muhassıllığı İçin Yapılan Siyasî Mücadeleler", *Karadeniz Araştırmaları*, Güz 2008, S: 19, ss.67-85.

BAY, Abdullah, "XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Taşrasında Siyaset Pratiği: Taşrada İktidar Mücadelesi, Hizipleşme ve Merkez", *Tarihin Peşinde*, 2014, S: 12, ss.1-40.

BAY, Abdullah, Hazinedarzâdelerin Vakıf Faaliyetleri, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2008, S: 5, ss.113-139.

BAY, Abdullah, *Trabzon'da Müteğallibe Hareketleri ve Âyanlık (1750-1850)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007.

BEŞİRLİ, Mehmet "Trabzon Valisi Hazinedarzâde Osman Paşa ve Zamani", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*,Yay. Haz. Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veysel Usta, Trabzon 2007, C: I, ss. 397-415.

BEŞİRLİ, Mehmet, "XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Âyan-Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedar-zâde Süleyman Paşa", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu I (3-5 Mayıs 2001, Trabzon)*, Yay. Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği, Trabzon 2002, ss. 327-344.

CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965.

EMECEN, Feridun M.,-Zekai Mete-Arif Bilgin, *Osmanlı İdarî Teşkilâtının Kaynakları: Şehzâde Dîvânı Defterleri*, Ankara 2017.

FINDLEY, Carter. "Patrimonial Household Organization and Factional Activity in Ottoman Ruling Class", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Birinci Türkiye'nin Sosyal ve Eknomik Tarihi Kongresi Tebliğleri-Hacettepe University July 11-13 1977*, Ed. O.Okuyar-H. İnalçık, Ankara 1980, ss. 227-235.

FONTANIER, Victor, *Doğu'ya Seyahat: Bir Fransız Konsolosun Gözüyle 1830'ların Trabzon'undan Siyaset ve Toplum*, Çev. Özgür Yılmaz, İstanbul 2015.

GÜNEŞ, Mehmet, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Gazi Akademik Bakış*, 2014, C: 8, S: 15, ss. 221-240.

HACISALİHOĞLU, Mehmet, "Tuzcuoğulları", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, C: 41, ss. 451-453.

HATHAWAY, Jane, "The Military Household in Ottoman Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, 1995, C. 27, S.1, s. 39-52.

HATHAWAY, Jane, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaghs*, Cambridge 1997.

İNAL, Mahmud Kemal *Son Asır Türk Şairleri*, C: I-VII, İstanbul 1969.

İNALCIK, Halil, ““Comments on “Sultanism”: Max Weber’s Typification of the Ottoman Polity”, *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, 1992, S: 1, ss.49-72.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Kapı Halkı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2001, C: 24, ss. 343-344.

KARAGÖZ, Rıza, “Osmanlıdan Cumhuriyete Hazinedarzędeler”, *Geçmişten Günümüze Samsun/Canik ve Değerleri*, Ed. Osman Köse, Samsun 2015, C: I, ss. 821-843.

KARAGÖZ, Rıza, *Karadeniz’de Bir Hanedan Kurucusu: Haznedarzęd Süleyman Paşa*, İstanbul 2009.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev. B. Tırnakçı, İstanbul 2003.

KUNT, İ. Metin, “Devlet, Pâdişah Kapısı ve Şehzade Kapıları”, *Osmanlı*, Ankara 1999, C: 6, ss.34-40.

KUNT, İ. Metin, “Kulların Kulları”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 1975, C: 3, ss. 27-42.

KUNT, İ. Metin, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir, 1670-71*, İstanbul 1981.

KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Umerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978.

KUNT, Metin, “Royal and Other Households”, *The Ottoman World*, Ed. C. Woodhead, New York 2012, ss. 103-115.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmâni*, Haz. Nuri Akbayar, C: 1-6, İstanbul, 1996.

MUMCU, Ahmet, *Divan-ı Hümayun*, Ankara 1986.

ÖZGER, Yunus, "Trabzon Valisi Hazinedârzęd Süleyman Paşa'nın Muhallefâtı," *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Mayıs 2007, C: 1, S: 2, ss. 93-122.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C:I-III, İstanbul 1983.

PAMUK, Bilgehan, “XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Paşası'nın Masraf Bilançosu”, *Tarih Araştırmaları*, C: 22, S: 34, 2003, ss.107-124.

ŞAHİN, Canay, *The Rise and Fall of an Âyan Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizades (1737-1808)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

TRABZON NÜFUS KÜTÜĞÜ (1834), Haz. Süleyman Bilgin-A. Mesut Birinci-Mustafa Çakıcı-Sezgin Demircioğlu, İstanbul 2010.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 2014.

ÜNAL, Mehmet Ali, “Evliya Çelebi’ye Göre Beylerbeyinin Kapı Halkı”, *XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014*, Ankara 2018, C: IV/1, ss.143-197.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011.

WEBER, Max, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Ed.G. Roth-C.Wittich, C:I-II, London 1978.

YILMAZ, Özgür, “Victor Fontanier’nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832)”, *OTAM*, Bahar 2014, S: 35, ss.153-195.

YOLALICI, Mehmet Emin, *Samsun Eşrafından Hazinedarzâde Esseyid Abdullah Paşa'nın Terekesi*, Samsun 1987.

Tablo: Kapı Halkının Sektörel ve Coğrafi Dağılım Tablosu

	Enderun Halkı	Kethüda Dairesi	Divan Kâtipleri	Hazinedâr ve Tebaaları	Birun Ağavâtu ve Tebaası	Kavaslar	Tatarâğı ve Tatarân	Sekban ve Cephâneciyân	Toplam	%
Çarşamba	18	1	3		5	21	1	31	80	17,66
Trabzon	9	7	18	5	19	4	4		66	14,57
İbibse	1	35				12			48	10,60
Ünye	20				4	7		1	32	7,06
Bafra	9		1		2		1		13	2,87
Erzurum	3		1		5	1	1	1	12	2,65
Karahisar	4		3			4			11	2,43
Amasya	1		6				1		8	1,77
İhtiyari ⁸⁰								8	8	1,77
Bolaman				6		1			7	1,55
Kavak			2			5			7	1,55
Niksar		2		1	1	3			7	1,55
Samsun	3				4				7	1,55
Terme	3					4			7	1,55
Keban			5				1		6	1,32
Ordu	1		1	1				3	6	1,32
Ahıska			1				4		5	1,10
Buldan								5	5	1,10
Eymur								5	5	1,10
Gulâm ⁸¹	5								5	1,10
Kartal								5	5	1,10
Keşderesi	2					2	1		5	1,10
Şaib (?)								5	5	1,10
Acara	3					1			4	0,88
Arabgir			2				2		4	0,88
Fermude								4	4	0,88
Gümüşhane	2		1		1				4	0,88
Menşa (?)								4	4	0,88
Sivas	2	1			1				4	0,88
Gönye	1	1			1				3	0,66
Hapsaman		2				1			3	0,66
Oskara				1				2	3	0,66
Perşembe	1			1				1	3	0,66
Uzun... (?)								3	3	0,66
Bayat								2	2	0,44
Faş				2					2	0,44
Hopa	1					1			2	0,44
Ladik							2		2	0,44

⁸⁰ Gönüllü⁸¹ Gulam-ı mu'teka

Pazarsu						2			2	0,44
Van					1	1			2	0,44
Alavi (?)	1								1	0,22
Arpaköy								1	1	0,22
Asitane	1								1	0,22
Baca ⁸²								1	1	0,22
Batum					1				1	0,22
Berin (?)								1	1	0,22
Bitlis			1						1	0,22
Bosna								1	1	0,22
Bucak								1	1	0,22
Çifandis (?)								1	1	0,22
Cisman (?)	1								1	0,22
Çürüksu	1								1	0,22
Erzincan	1								1	0,22
Fatsa				1					1	0,22
Filibe								1	1	0,22
Gebev								1	1	0,22
Giresun						1			1	0,22
Hacıköy	1								1	0,22
Harput								1	1	0,22
İslimye								1	1	0,22
Kavze ⁸³	1								1	0,22
Kemah	1								1	0,22
Kerküb (?)								1	1	0,22
Kilis								1	1	0,22
Kise (?)						1			1	0,22
Köprülü	1								1	0,22
Kuyum (?)			1						1	0,22
Livane					1				1	0,22
Mağden	1								1	0,22
Mecle								1	1	0,22
Malatya						1			1	0,22
Milas				1					1	0,22
Mısır					1				1	0,22
Şam						1			1	0,22
Serkeş (?)	1								1	0,22
Sinop						1			1	0,22
Süme								1	1	0,22
Tokat						1			1	0,22
Ulenbe (?)	1								1	0,22
Üsküdar	1								1	0,22
Yozgat					1				1	0,22
Zile						1			1	0,22
Toplam	102	49	46	19	48	76	18	94	453	
%	22,51	10,81	10,15	4,19	10,60	17,00	3,97	20,75		

⁸² Kabaca

⁸³ Havza

BÜROKRASİDEN SİYASETE TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN XIV. BAŞKANI NECMETTİN KARADUMAN*

*Sedef BULUT***

ÖZ

Necmettin Karaduman, Türk siyasetinde iz bırakmış, Trabzon'un yetiştirdiği önemli devlet adamlarından birisidir. 1927 yılında Trabzon'da doğmuş, İlk ve ortaöğrenimini Trabzon'da tamamlamıştır. 1948 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun olmuştur. Kaymakamlık ve Mülkiye Müfettişliği, Maraş, Erzurum ve İçel Valiliği görevlerinde bulunmuştur. Bürokrasideki başarılı çalışmalarının ardından bir süre özel sektörde yönetici olarak bulunmuş, 12 Eylül 1980 Müdahalesinin ardından sivil rejime dönüş sürecinde siyasete girmiştir. 6 Kasım 1983 tarihinde yapılan 17. Yasama Dönemi seçimlerinde Anavatan Partisi'nden (ANAP) Trabzon Milletvekili olmuştur. Karaduman, 4 Aralık 1983 ve 12 Eylül 1985 tarihlerinde iki kez olmak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Başkanlığına seçilerek, 29 Kasım 1987 tarihine kadar bu görevde kalmıştır. Bu makale, Karaduman hakkında bir biyografi çalışması olmayıp TBMM içerisindeki faaliyetlerine odaklanmaktadır. Bu doğrultuda arşiv belgeleri, TBMM Zabıt Cerideleri, süreli yayınlar ve telif ve tetkik eserler yararlanılan başlıca kaynaklardır.

Anahtar Sözcükler: Anavatan Partisi (ANAP), Necmettin Karaduman, Trabzon, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM).

FROM BUREAUCRACY TO POLITICS XIV. PRESIDENT OF THE TURKISH GRAND NATIONAL ASSEMBLY NECMETTİN KARADUMAN

ABSTRACT

Necmettin Karaduman is one of the outstanding statesmen raised in Trabzon who left his mark on Turkish politics. He was born in Trabzon in 1927 and completed his primary and secondary education in Trabzon. He graduated from the Ankara University Faculty of Political Sciences in 1948. He served as District Governor, Civil Inspector, and Governor of Maraş, Erzurum, and İçel. After his successful work in the bureaucracy, he worked as a manager in the private sector for some

* *Gönderim Tarihi:09.10.2023. Kabul Tarihi:14.10.2023.*

** *Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, ANKARA. sedefbulut@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5525-584X.*

time, and after the intervention of September 12, 1980, he entered politics during the return period to the civilian regime. He became a Trabzon Deputy from the Motherland Party (ANAP) in the 17th Legislative Term elections held on November 6, 1983. Karaduman was elected President of the Turkish Grand National Assembly (TBMM) twice, respectively, on December 4, 1983, and September 12, 1985, and remained in this position until November 29, 1987. This work is not a biography of Karaduman but rather focuses on his activities within the TBMM. Within this regard, the main sources that are used in this work are archive documents, Turkish Grand National Assembly journals, periodicals, copyrighted works, and research works.

Keywords: Motherland Party (ANAP), Necmettin Karaduman, Trabzon, Turkish Grand National Assembly (TBMM)

Giriş

Türk siyasetinin önemli isimlerinden biri olan Necmettin Karaduman 1927 yılında Trabzon'da dünyaya gelmiştir. Doğduğu büyüdüğü topraklara gönülden bağlılık duyan Karaduman, yükseköğreniminin ardından bürokraside önemli görevlerde yer almış ve Türkiye'nin birçok ilinde başarılı hizmetlerde bulunmuştur. 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesinin ardından, sivil rejime dönüş sürecinde, Anavatan Partisinin (ANAP) kurulması onun hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bizzat Turgut Özal tarafından partiye davet edilen Karaduman'ın aktif siyasi yaşamı başlamış böylece çok sevdiği memleketi Trabzon'a milletvekili olarak hizmet etme fırsatı bulmuştur.

ANAP Trabzon Milletvekili olarak 17 ve 18. Dönem Meclislerinde yer alan Karaduman, aynı zamanda 4 Aralık 1983 ve 12 Eylül 1985 tarihlerinde TBMM Başkanlığına seçilmiştir. Türkiye'nin askeri müdahale sonrasında demokratikleşme mücadelesi verdiği bu kritik döneme tanıklık eden Karaduman, devlet adamı kişiliği ile de etrafına örnek olmuştur.¹ Necmettin Karaduman hakkında Trabzon Araştırmaları Merkezi Vakfı tarafından "Necmettin Karaduman Örnek Bir Devlet Adamı" isimli bir kitap hazırlanmış ve Kerem Çalışkan tarafından kaleme alınmıştır. Bu eser ailesinden elde edilen bilgiler çerçevesinde şekillenmiş ve onu tanıyan önemli kişilerin röportajlarına da yer verilmiştir. Bu bağlamda bu kitap Karaduman'ı yakından tanımak açısından oldukça yol göstericidir. Bununla birlikte Necmettin Karaduman hakkında akademik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu makalenin amacı bürokraside ve siyasette büyük hizmetleri olan ve Türk siyasetinin kritik bir dönemine tanıklık eden Karaduman'ın faaliyetlerine bir nebze de olsa ışık

¹ *Necmettin Karaduman Örnek Bir Devlet Adamı*, Der. Kerem Çalışkan, 2. Bsk, Tarihiçi Kitabevi, İstanbul 2019.

tutabilmektir. Bu doğrultuda arşiv belgeleri, TBMM Zabıt Cerideleri, süreli yayınlar ile telif ve tetkik eserler yararlanılan başlıca kaynaklardır.

1.Hayatı ve Bürokrasi Yılları

Necmettin Karaduman, doksan yıllık yaşamına pek çok başarı sığdırmış, son nefesine kadar da, çalışmaktan ve topluma hizmet etmekten vazgeçmemiştir. Karaduman'ın ön plana çıkan özelliklerinden birisi de memleketine duyduğu bağlılıktır. Trabzonlu olmaktan her zaman gurur duymuş ve bunu dile getirmekten çekinmemiştir. Şüphesiz ki, onun kişiliğinin ve fikirlerinin şekillenmesinde doğup büyüdüğü coğrafyanın büyük etkisi olmuştur.² Karaduman, TBMM üyelerine ait özgeçmiş bildiriminde 1927 yılında Trabzon'da doğduğunu beyan etmiştir.³ Bununla birlikte 09.11.1983 tarihinde kendisine verilmiş olan milletvekili mazbatasında doğum tarihi Trabzon 1926 olarak yer almaktadır.⁴ Aynı şekilde TBMM Milletvekili Albümünde de doğum tarihi 1926 olarak verilmiştir.⁵ Annesi Gülhanım, babası Ahmet İhsan Bey'dir.⁶ Babası İhsan Bey ticaretle uğraşmaktadır. Annesinin babası olan Şükrü Bey ise Trabzon'un ileri gelen tüccarlarından. Kız kardeşi ile birlikte dedesi Şükrü Bey'in evinde büyüyen Necmettin Bey'in kişiliğinin ve hatta mesleğinin şekillenmesinde dedesinin büyük tesiri olmuştur. Çocukluk yıllarında Trabzon'da, Şükrü Bey'den dinlediği muhacirlik hatıralarından ve onun "büyüyünce vali olacaksınız" sözlerinden etkilenen Necmettin Bey, dedesini her fırsatta sevgi ve şükran ile anmıştır. Hatta ileriki yıllarda dedesinin rızasını alarak babasının soyadı olan Saraçoğlu'nu değiştirmiş ve dedesinin soyadı "Karaduman" ı almıştır.⁷

Necmettin Bey'in çocukluk yıllarına dair en önemli anısı ise 1937 yılında Atatürk'le karşılaşmasıdır. Atatürk'ün Selanik'ten arkadaşı olan Trabzon Umumi Valisi Tahsin Uzgel'i ziyareti sırasında dinleyiciler arasında yer alan Necmettin Bey, Atatürk'ün tavırlarından ve bölge meselelerine yaklaşımından çok etkilenmiştir. Necmettin Karaduman izlenimlerini şu sözleriyle anlatmıştır:

"...Atatürk, kalenin Değirmendere'ye bakan tarafına oturmuştu. Her zamanki gibi vakur ve ciddi idi. Yüzü ışıldı... Atatürk'e limanın ve

² *Necmettin Karaduman Örnek Bir Devlet Adamı*, s.13.

³ Karaduman'ın doğum tarihi Trabzonlu Meşhurlar Ansiklopedisinde 6 Ocak 1927 olarak verilmiştir. Hüseyin Albayrak, *Trabzonlu Meşhurlar Ansiklopedisi*, Vadi Yayınları, Ankara 2008, s.371. Karaduman'ın doğum tarihinin resmi evrakta 1926 olarak gözükmeye nüfus kaydında bu tarihin yazıldığını düşündürmektedir.

⁴ *TBMM Tercüme-i Hal Varakası*, HT_4185_1_18.

⁵ *TBMM Albümü 1983-2010*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, C: 3, Ankara 2010, s.1115.

⁶ *TBMM Tercüme-i Hal Varakası*, HT_4185_1_18.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., *Necmettin Karaduman Örnek Bir...* s. 17-25.

Trabzon içme suyunun durumları anlatılarak yardımları istendi... Yaşlı Trabzonlular suyumuzun o tarihlerdeki halini çok iyi bilirler. Atatürk'ün her iki konu hakkındaki verdiği cevaplar kısa ve kesindi. O yıllardaki bütçe durumumuzun liman yapımına el vermediğini belirttikten sonra Trabzon içme suyu tesisatına derhal bağlanması için hemen orada ilgililere talimat verdi. ...Trabzon içme suyuna Atası adının verilmesi bundandır. Trabzonlular Büyük Atatürk'e cemile yapmak istemişlerdir.”⁸

Necmettin Karaduman, bu karşılaşmayı adeta hafızasına kazımış ve bütün yaşamı boyunca Atatürkçülükten taviz vermemiştir.

İlk ve orta öğrenimini Trabzon'da tamamlayan Karaduman, 1937-1938'de Cudibey İlkokulundan, 1943-1944 öğretim yılında ise Trabzon Lisesinden mezun olmuştur.⁹ 1948 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin İdari Şubesini bitirmiştir.¹⁰ Yaşadığı çevre kadar, eğitim aldığı okullar da, Karaduman'ın fikri yapısının ve mütevazı kişiliğinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu bağlamda, güçlü öğretmen kadrosuna sahip köklü bir eğitim kurumu olan Trabzon Lisesi hayatında önemli bir yer tutmuştur. Necmettin Bey, özellikle o dönem ki okul müdürü Faik Dranaz'ın kendisi üzerindeki etkisinden çeşitli vesilelerle bahsetmiştir. Örneğin, Trabzon Lisesi'nin kuruluşunun 100. Yıl etkinliklerinde “*Trabzon kültürüne çok büyük hizmetleri olmuştur*” diyerek Dranaz'ı saygı ile anmıştır.¹¹ Karaduman spora ve özellikle futbola karşı çok ilgi duymuştur. Yıllar sonra Bulvar Gazetesinde yayınlanan bir röportajında şu sözlerle spora olan ilgisini anlatmıştır:

“Küçük yaşlardan beri futbolla meşgul olmuşumdur. Bunda biraz memleketimizin karakterinin de etkisi var. Trabzon şehir çevresi futbola çok düşkündür. Bir nevi Trabzonluların karakteridir diyebilirim. Futbola özellikle düşkündürler. Karakterimin bu yönünü şehrimizin bu karakterinden almış oldum.”¹²

Necmettin Karaduman, 1951 yılında Rize'nin Fındıklı İlçesi Kaymakamlığına atanmış, sonrasında 1954'te Ordu'nun Gököy ve 1955-1960 tarihlerinde Fatsa ilçeleri kaymakamlığını yapmıştır. Kısa bir süreliğine de,

⁸ Necmettin Karaduman, “Trabzon'dan Çeşitleme”, *Trabzon*, S: 4, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara, Aralık 1990, s.10-11; *Necmettin Karaduman Örnek Bir...*, s. 17.

⁹ Albayrak, a.g.e, s.371.

¹⁰ *TBMM Albümü 1983-2010*, s.1115,1167.

¹¹ Murat Taşkın, “Üçüncü'den Emir Almayan Tek İkinci Adam Necmettin Karaduman”, *Karadeniz Gazetesi*, 24 Haziran 2017, s.10.

¹² *Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Necmettin Karaduman'ın Söylev, Demeç Ve Mesajları (1 Eylül 1986 - 29 Kasım 1987)*, s.248-250, (31 Ocak 1987) <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/2215>.

Alaca ve Sultanhisar ilçelerinde çalışmıştır.¹³ Karaduman, her gittiği yerde yaptığı hizmetlerle dikkat çekmiştir. Özellikle eğitim konusuna öncelik vermiştir. Örneğin Fatsa kaymakamı iken her okul için gelen bir ödeneği, iki köye paylaşmıştır. Aynı zamanda inşaat için gerekli olan taş, kum, kereste gibi ihtiyaçları köylülerin temin etmesi sayesinde, her bir okul ödeneğiyle bir yerine iki okul yapılmasını başarmıştır.¹⁴

Kaymakamlık görevinin ardından, 1960 yılında mülkiye müfettişliğine atanan Karaduman'ın hayatında Trabzon'dan sonra üç şehir şehir; Kahramanmaraş, Erzurum ve İçel önemli izler bırakmıştır. Necmettin Karaduman, 1966 -1970 tarihleri arasında Kahramanmaraş, 1970-1975 tarihleri arasında Erzurum ve 1975-1977 tarihleri arasında da İçel Valiliği yapmıştır.¹⁵ Karaduman, Erzurum valiliği sırasında Aziziye Parkı'nda yer alan Aziziye Şehitler anıtının yapımı için öncülük etmiştir.¹⁶ Valilik yaptığı şehirlerin her birinde özveri ile hizmet ederek halkın sevgisi ve takdirini kazanmıştır. Kahramanmaraş ve Trabzon'un kardeş şehir olmasının baş aktörü Karaduman'dır. Maraş'taki bir caddeye Trabzon, Trabzon'daki bir caddeye ise Maraş adının verilmesini sağlamıştır.¹⁷ Yine Maraş'ta görevliken Toros dağlarından gelen Ardıç Suyunu köye getirerek hafızalarda yer etmiştir.¹⁸ Maraş'ta önemli hizmetlerde bulunan Necmettin Karaduman, sağlık hizmetlerinin yürütülmesinde gösterdiği üstün gayret ve başarıdan dolayı Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının teklife üzerine 5442 sayılı il idaresi kanununun 9. Maddesinin A fıkrasına göre Bakanlar Kurulu tarafından 1969 yılının Temmuz ayında takdirname ile taltif edilmiştir.¹⁹

Necmettin Karaduman, yoğun bir iş hayatının ardından kendi isteğiyle 1977 yılında emekliye ayrılmış ve 1977- 1983 tarihleri arasında İstanbul'da bir şirketin yönetim kurulu üyeliği ve genel müdürlüğü görevinde bulunmuştur.²⁰ Selma Kısakürek ile 1961 yılında evlenen Necmettin Karaduman 2 kız çocuğu babasıdır.²¹ 17. ve 18. Dönem Trabzon ANAP Milletvekili olan Karaduman iki dönem üst üste TBMM Başkanlığına seçilmiştir. Siyaseti bıraktıktan sonra kültür ve sanat faaliyetleri ile ilgilenen Karaduman, Trabzon Araştırmaları

¹³ Albayrak, a.g.e, s.371.

¹⁴ Zeki Sarıhan, "Beyceli Köyü'nde Kızların Okullu Olması", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, 11 Aralık 2015, s.19.

¹⁵ *TBMM Tercüme-i Hal Varakası*, HT_4185_1_18.

¹⁶ Ümit Niyazi Özcan, "Heykeltıraş Burhan Alkar'ın Anıt Eserlerinin Tasarımı ve Kamusal Alan ile İlişkileri", *Tarih Okulu Dergisi*, S: 21, Mart 2015, s.409.

¹⁷ *Taka*, 23 Haziran 2017.

¹⁸ *Necmettin Karaduman Örnek Bir...*, s.46-47.

¹⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Cumhurbaşkanlığı Arşivleri Başkanlığı*, (BCA),30-18-12-1-2/235-39.

²⁰ *TBMM Albümü*, s.1115.

²¹ Albayrak, a.g.e., s.372.

Merkezi Vakfı Başkanlığını da yapmıştır.2017'de İstanbul'da hayata veda etmiştir.²²

2. Anavatan Partisinin (ANAP) Kuruluşu ve Necmettin Karaduman'ın Siyasete Girişi

12 Eylül 1980 Askerî Müdahalesi, Türk siyasî hayatının önemli kırılma noktalarından birisidir. 1970'li yıllar boyunca devam eden ideolojik kutuplaşma ve siyasî bölünmüşlüğü çatışmaya dönüşerek anarşi yaratması aynı zamanda askeri darbeye gerekçe oluşturmuştur.²³ Bununla birlikte siyasî partilerin mevcut duruma çözüm bulamamış olmaları da, darbe sonrasında sivil rejime dönüş sürecinde çeşitli sonuçlar doğurmuştur. Millî Güvenlik Kurulunun (MGK) oluşturduğu, Bülend Ulusu başkanlığında kurulan yeni hükümette Turgut Özal, başbakan yardımcısı ve devlet bakanı olarak yer almıştır. 16 Ekim 1981'de Siyasî Partilerin Feshine Dair Kanun ile siyasî partiler kapatılırken yeni bir anayasa yapım süreci başlamıştır. Yeni anayasa 9 Kasım 1982'de halkoylamasına sunulmuş ve %91,3 gibi oldukça yüksek bir oyla kabul edilmiştir. MGK Başkanı Kenan Evren'in cumhurbaşkanı seçilmesi ile birlikte Türk siyaseti de yeni bir dönemece girmiştir.²⁴ Kontrollü bir şekilde sivil düzene geçilmeye başlanırken bu süreçte eski siyasetçilere yer verilmemiş, 12 Eylül öncesindeki sorunların faturası bir anlamda onlara çıkarılmıştır. Mecliste yer alan siyasetçilere beş ve on yıl süreli siyasî yasaklar getirilmiştir.²⁵ 1982 Anayasası'nın kabulü ile siyasetin önemli isimleri Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan, Alparslan Türkeş gibi liderler siyasî yasaklı konumuna düşmüştür.²⁶

1982 Anayasası ve siyasî yasaklarla birlikte, demokratik sisteme döndükten sonra bile bir çeşit vesayet sisteminin öngörüldüğünü söylemek mümkündür. Yeni sistemin yeni siyasî partileri kurulmaya başlarken, Kenan Evren'in hedefinde eski siyasetçiler yer almıştır. Sivil siyasete dönüşün güdümlü niteliği bu süreçte vetolarla kendini göstermiştir. Siyasi Partiler Kanunu ve Milletvekili Seçilme Kanunu sayesinde neredeyse veto edilmedik siyasetçi kalmamıştır.²⁷

²² Ayrıntılı bilgi için bkz. *Necmettin Karaduman Örnek Bir...s.8-9.*

²³ Ömer Çaha, "Türkiye'de Sivil Toplum ve Demokrasi", *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*, Ed. Adem Çaylak vd., 2.bsk, Ankara 2010., s.567.

²⁴ Ramazan Baş, "Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayatın Çok Partili Siyasetçisi Fethi Çelikbaş (1912-2009)" *Anadolu Mecmuası*, C: 2, S: 4, Eylül 2023, s.57.

²⁵ *Resmî Gazete*, 29.04.1983.

²⁶ Çavuşoğlu, "1983 Genel Seçimleri ve Anavatan Partisi", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, C: 8, S: 1, 2022, s.78.

²⁷ Bülent Tanör, "12 Eylül Rejimi (1980-1983)" *Bugünkü Türkiye 1980-1995- Türkiye Tarihi* 5, Cem Yayınevi, İstanbul 2002, s.51-53.

Siyasal parti çalışmalarının 24 Nisan 1983'te serbest bırakılmasıyla ilk olarak Turgut Sunalp liderliğinde Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) kurulmuş ve asker tarafından da açıkça desteklenmiştir. 20 Mayıs 1983'te ise Anavatan Partisi (ANAP) kurulmuştur. Bu partileri, Büyük Türkiye Partisi (BTP) ve Halkçı Parti (HP) izlemiştir. Yeni kurulan siyasî partilerin 1983 seçimlerine girebilmeleri için karşılaştıkları en önemli engel, 30 kurucu üyesinin MGK tarafından onaylanmış olması şartıdır. Bu sebepten dolayı ANAP kurucu listesi oluşturulurken, listede genç ve yeni isimlere öncelik verilmiş böylece, ANAP'ın hiçbir partinin devamı olmadığı gösterilmeye çalışılmıştır.²⁸

Cumhurbaşkanı Kenan Evren başta olmak üzere askeri liderlerin açıkça muhalefet ettikleri Özal ve partisi kamuoyunda büyük ilgi ve destek görmüştür. Dört farklı eğilimi içinde barındıran ANAP, 6 Kasım 1983 seçimlerinde açık farkla iktidara gelmiş ve sonraki yıllarda Turgut Özal sıra dışı politikalarıyla da Türk siyasetine damgasını vurmuştur.²⁹

2.1 Anavatan Partisi (ANAP) Trabzon Milletvekili Necmettin Karaduman (1983-1989)

Necmettin Karaduman gerek kişiliği gerekse de yapmış olduğu hizmetlerle halk tarafından sevilen aynı zamanda devlet bürokrasisi içinde tanınmış bir kişiydi. Dolayısıyla 12 Eylül sonrası tesis edilmeye çalışılan bu yeni düzende siyasî yasaklar ve vetolar tartışılırken onun adı ön plana çıkmaya başlamıştı.

Karaduman'a öncelikle Halkçı Partiden valilik yapmış olduğu İçel'den aday olması teklifi gelmişti. Bu teklifi geri çeviren Karaduman'ı eski tanıdıkları Kahramanmaraş'tan ANAP'a davet etmişlerdi. Bu gelişmeler yaşandığı bir süreçte, ANAP Trabzon listesindeki adayın veto edilmesi üzerine Turgut Özal'ın bizzat davetiyle Trabzon'dan aday olmuştur.³⁰ Seçim listeleri oluşturulurken MDP' nin 2, ANAP'ın ise 1 adayı veto edilmiştir. Ancak, siyasî çevrelerce bu vetoların ANAP'ın işine yaradığı yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. Özellikle Karaduman gibi sevilen bir kişinin bu sayede Trabzon'da liste başı olma fırsatını bulması ANAP için bir avantaj olarak görülmüştür.³¹ Karaduman, 6 Kasım 1983³² tarihinde yapılan 17. Yasama Dönemi seçimlerinde, Anavatan Partisinden Trabzon Milletvekili olarak parlamentoya girmiştir.³³

²⁸ Çavuşoğlu, *a.g.m.*, s.79-80.

²⁹ Muhittin Ataman, "1983-1991 Döneminde İç Politika: Özallı Yıllar", *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*, Ed. Âdem Çaylak vd., 2.bsk, Savaş Yayınevi, Ankara, 2010, s.587-589.

³⁰ *Necmettin Karaduman Örnek Bir...* s.86-87.

³¹ *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1983, s.7.

³² 1983 Seçimleri: ANAP; % 45.15, Halkçı Parti; %30,46, MDP; %23.27, Bağımsızlar; %01.12, Tanör, *a.g.e.*, s.57.

³³ *TBMM Albümü*, s.1115.

Necmettin Karaduman için Trabzonlu olmak bir gurur kaynağıdır. Özellikle TBMM başkanı olduktan sonra görevinin yoğunluğu dolayısıyla Trabzon'a sık gidememekten duyduğu üzüntüyü zaman zaman yaptığı konuşmalarda dile getirmiştir. Anavatan Partisinin en güçlü yıllarında milletvekili ve TBMM başkanı olarak görev yapan Karaduman, Trabzon'da iz bırakmış bir siyasetçiydi. Tonya yolunun yapılmasının karayollarına ihale edilmesi de onun döneminde olmuştur.³⁴ Trabzon'a yapmış olduğu bir ziyaret esnasında Karadeniz Gazetesinden Osman Yazıcı'nın, *Trabzon'un en çok neyini özleyorsunuz, yetiştiğiniz toplumla beraber olmak sizi mutlu ediyor mu?* şeklindeki sorusuna şu sözlerle cevap vermiştir.: *“Trabzon'un her şeyini özleyorum desem en güzel cevabı vermiş olurum. Çünkü Trabzon büyüdüğüm, havasını teneffüs ettiğim yemeğini yediğim çocukluğumun hatıraları ile dopdolu olan bir yerdir. Her köyesi hatıralarla doludur...”* Aynı röportajda özellikle Tonya'da çok coşkulu karşılandığından bahsetmiş ve bu ilginin sebebinin yeni yapılan yolun açılışının uyandırdığı sevinç olarak değerlendirmiştir.³⁵

TBMM Başkanı olarak görev yoğunluğundan dolayı Trabzon'a istediği sıklıkta gelemediğini her konuşmasında vurgulayan Karaduman, bölge sorunlarının muhtarlar aracılığıyla kendisine iletilmesini istemiş, uzakta da olsa sorunların takipçisi olduğunu söylemiştir. Karaduman'ın Trabzon ve ilçelerine yapmış olduğu gezi esnasında vurguladığı öncelikli sorun köy yolları meselesidir. Bunu içme suyu ve okul meselesi takip etmiştir. Bu konudaki tespitlerini şu sözlerle belirtmiştir:

“Köy yolları en başta gelen konumuzdur, devamızdır. Köy yollarında yapılan hizmetlerde yoğunluk artmıştır, hizmetlerin hızı artmıştır; ama bunlar henüz yeterli bir düzeye gelememiştir. Birkaç gündün beri kazalarımızda yaptığımız seyahatte bu intibai aldım...”.

Karaduman'ın Trabzon çevresinde yapmış olduğu her konuşmada vurguladığı en önemli sorun ulaşım ve köy yolları meselesidir. Trabzon'da verilen bir brifingde konuşan Karaduman, bu sorunun temelinde engebeli arazi şartları yattığına, aynı zamanda köylerin dağınık yerleşimi yüzünden içme suyu meselesinin de halledilemediğine dikkat çekmiştir. Türkiye genelinde olduğu gibi Trabzon civarında da hekim ve özellikle ebe sayısının yetersiz olduğunu söylemiştir.³⁶

³⁴ Ali Savaş, “Necmettin Karaduman ve Bende Bıraktığı İz”, *Karadeniz'den Günebakış*, 25 Haziran 2017, s.8.

³⁵ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Necmettin Karaduman'ın Söylev, Demeç ve Mesajları (1 Eylül 1986- 29 Kasım 1987)*, s.248-250, (<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/2215>).

³⁶ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Necmettin Karaduman'ın Söylev, Demeç ve Mesajları*, 3 Kasım 1987.

3. TBMM'nin XIV. Başkanı Necmettin Karaduman'ın Meclis Faaliyetleri (4 Aralık 1983- 29 Kasım 1987)

17. Dönem TBMM, 24 Kasım 1983'te en yaşlı üye olan Fahri Özdilek'in başkanlığında açılış toplantısını yapmış, milletvekili yeminlerinin ardından Bülent Ulusu başkanlığındaki hükümet Cumhurbaşkanı Kenan Evren'e istifasını sunmuştur. Yeni hükümet kuruluncaya kadar eski hükümet görevde kalmıştır.³⁷ Seçimlerin ardından gündemi yoğun bir şekilde meşgul eden konu TBMM başkanının kim olacağı sorusudur. Bülent Ulusu'nun aday olması beklenirken, HP'den Cahit Karakaş, ANAP'tan ise 11 milletvekilinin imzası ile Necmettin Karaduman aday gösterilmiştir.³⁸ 4 Aralık'ta yapılan oylamada ilk turda 229 oy alan Karaduman ikinci turda üçte iki çoğunluğu sağlayarak 292 oyla TBMM Başkanı olmuştur.³⁹

Necmettin Karaduman, TBMM'nin 14. Başkanı olarak ilk konuşmasını şu sözlerle yapmıştır:

“Nâciz şahsıma tevcih buyurduğunuz bu yüksek itimattan dolayı Yüce Meclise, onun değerli üyeleri siz Sayın milletvekillerine ayrı ayrı teşekkürlerimi ve saygılarımı arz ederim. Anayasamızın ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nün koyduğu kurallar içinde hizmet vererek bana tevcih buyurduğunuz itimada lâıyk olmaya çalışmak başlıca görevimiz olacaktır...”⁴⁰

Yeni bakanlar kurulunu oluşturmakla görevlendirilen Özal, 12 Eylül sonrası ilk sivil hükümet olan 45. hükümeti kurmuştur.⁴¹ Beklentilerin aksine Bülent Ulusu'nun aday gösterilmemesi ve askerî rejime yakın bağımsızlara kabinede yer verilmemesi olumlu bir tavır olarak değerlendirilmiştir.⁴² 14 Aralık 1983'te TBMM, Necmettin Karaduman başkanlığında toplanmış, ad okunarak güven oylaması yapılması üyelerin oylarına sunulmuştur. Netice itibariyle 213 kabul, 115 ret, 65 çekimser oy ile Özal Hükümeti güvenoyu almıştır.⁴³

Necmettin Karaduman'ın göreve geldikten sonra yaptığı ilk icraat meclis binasında bakanlar için bir irtibat bürosu kurmak olmuştur. Karaduman bu kararı inisiyatif kullanarak almış, kendisine bu yönde sorulan sorulara ise “*milletvekillerine hizmet olsun diye şahsen karar aldım, zararını görürsem*

³⁷ Tanör, a.g.e., s.58.

³⁸ *Cumhuriyet*, 4 Aralık 1983.

³⁹ *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1983.

⁴⁰ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 17, C: 1, Birleşim 2, (04.12. 1983) s. 14-15.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Cumhuriyet*, 14 Aralık 1983.

⁴² Tanör, a.g.e., s.58.

⁴³ *Cumhuriyet*, 25 Aralık 1983.

vazgeçerim” sözleriyle cevap vermiştir.⁴⁴Karaduman dış politika ile ilgili ilk demecini ise Eylül 1985’te vermiştir. 24 Nisan’ın sözde “soykırım günü” ilan edilmesi yolunda ABD Temsilciler Meclisi ve Senato Dış İlişkiler Komisyonunda alınan kararlar Türkiye’de büyük tepki toplamıştır. Bu bağlamda Karaduman da bir açıklama yaparak, ABD yasama organında bulunan bazı kişilerin, basit bir seçim ve siyaset oyunu peşinde bu derece dar görüşlü bir politikaya kendilerini kaptırmalarının kendisini hayrete düşürdüğünü söylemiştir. Karaduman, uluslararası terörizme karşı etkili mücadele için uluslararası iş birliği yapılmasının önemine dikkat çekerken, diğer yandan parlamentolarda oy kaygısı ile bu tarz kararlar alanların insanlık alemine karşı ağır bir sorumluluk altına girdiklerini söylemektedir. Amerikan Temsilciler Meclisi ve Senatosunun tüm üyelerini, bu durumun yaratacağı tamiri imkânsız sonuç ve zararlar üzerine ciddiyetle eğilmeye davet eden Meclis Başkanı, TBMM’nin bütün üyelerinin hislerine tercüman olduğunu söyleyerek Türk ve dünya kamuoyuna duyuruda bulunduğunu ifade etmiştir.⁴⁵

Necmettin Karaduman’ın başkanlığı sırasında,1985 yılından itibaren Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı’nın daha geniş kapsamlı programlarla kutlanmasına, TBMM’nin kuruluşuna hâkim olan ana felsefenin derinlemesine incelenmesine karar verilmiştir. Bu amaçla TBMM başkanlık divanı tarafından kültür, sanat ve yayın kurulu oluşturularak çalışmalar yapılmıştır. Bu doğrultuda millî egemenlik kavramını çeşitli yönleriyle değerlendirmek üzere Ankara Üniversitesi ve Marmara Üniversitesinde sempozyumlar düzenlenmiştir. Ankara’daki sempozyumda konuşan Karaduman, millî egemenlik ilkesinin Türk demokrasisinin kaynağı olduğunu önemle vurgulayarak demokrasinin sağlam temellere dayalı olarak gelişebilmesinde ve millî egemenlik haftası vesilesi ile üniversitelerin derinlemesine bir çalışma yapmasını istemiştir.⁴⁶

Karaduman’ın TBMM’nin açılışının 65. Yılı münasebetiyle mecliste yaptığı konuşma onun görüşlerini ve demokrat kimliğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Parlamentonun sesi, halkın sesidir diyen Karaduman, sözlerini şöyle sürdürmüştür:

“Parlamento halk için vardır. Parlamento bu yüce yönleriyle dipdiri, sorunlarımızın yegâne sahibi olarak güçlendirmek saygınlıktır gerek ki, millî egemenliğin ta kendisi olan halkın sesi yeterince duyulabilsin, halk için en yararlı hizmetler sunulabilsin. Yaşadığımız deneyimler, bu yüksek ideale başka türlü varılamayacağını kanıtlarıyla doludur.”⁴⁷

⁴⁴ *Cumhuriyet Siyaset Eki* 1984, 20 Şubat 1984, s.13.

⁴⁵ *Cumhuriyet*,15 Eylül 1984.

⁴⁶ *1. Millî Egemenlik Sempozyumu 24-25 Nisan*, TBMM Basımevi, Ankara 1985, s.8-10.

⁴⁷ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 17, C: 15, Birleşim 89, (23.04.1985) s. 290.

Karaduman'ın başkanlığı döneminde TBMM'nin yasama yılı açış törenleri de şenlik havasında yapılmıştır. 1985 yılından itibaren başlatılan ve gelenekselleşen törenlere halkın ilgisi de büyük olmuştur. Özellikle 17. Dönemin son yasama yılında Millî Egemenlik Parkı'nda çocuk ve kadınların çoğunlukta olduğu törenler resim sergileri, halkoyunları ve konserlerle adeta bir şenlik ve kutlama havasında geçmiştir.⁴⁸ Karaduman'ın Meclis başkanlığı esnasında yapılan önemli icraatlardan birisi de millî saraylar ve köşkların restore edilmesidir. TBMM Başkanlığı Millî Saraylar Sempozyumunun ardından uzun bir süredir kapalı durumda olan bu tarihi mekanlar halka açılmıştır. Aynalı Kavak Kasrı, Kuşluk Bahçesi ve Kuşhane, Şale Köşkü bu mekanlar arasında yer almaktadır.⁴⁹

TBMM Başkanlığı döneminde Karaduman, Bulgaristan Türkleri ile de yakından ilgilenmiştir. Türklere yönelik baskıların arttığı bir süreçte durumun yerinde incelenmesi için bu bölgeye bir parlamento heyetini gönderilmesini teşvik etmiştir.⁵⁰

Türk siyasetinin oldukça kritik bir döneminde TBMM başkanlığı yapan Karaduman, demokratik sistemi daha ileri hedeflere ulaştırmak için çalışmayı adeta düstur edinmiştir. 17. Dönem Meclisinin, her alanda aşama aşama aldığı kararlarla bu hedefe yaklaştığını söyleyen Karaduman'a göre; *“Demokrasilerin, elverişli manevi ve fikrî ortamın oluşturulmasıyla ve bu ortamdan gücünü alan köklü ve sağlıklı geleneklerin kurulmasıyla yaşama şansını kazandıkları ve uzun ömürlü oldukları siyasal ve toplumsal pek çok deneyimle sabittir. Binlerce yıldan beri yaşanan bu gerçeklik tarihin şaşmaz yargısıdır.”*⁵¹ Atatürkçülüğü hayatı boyunca şiar edinen Karaduman, *“Atatürk'te Demokrasi Düşüncesi”* adlı makalesinde ise her ne kadar başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da, çok partili hayata geçiş denemelerinin Atatürk'ün teşvik ve destekleriyle yapıldığını söyleyerek onun demokrat ve özgürlükçü yanına dikkat çekmiştir.⁵²

TBMM başkanlığı süresi dolduktan sonra 10 Eylül 1985 tarihinde Karaduman'la birlikte ANAP'tan Kastamonu Milletvekili Şaban Küçükkoğlu da meclis başkanlığı için aday olmuştur. Bu süreçte, Turgut Özal, grup toplantısında yaptığı konuşmada, statükonun devamından yana olduğunu söylemekle birlikte Genel Kurulun tercihi ne ise onunla çalışmaya hazır

⁴⁸ *TBMM Dergisi*, S: 5, Aralık 1987, s. 7-8.

⁴⁹ *TURSAB, Türkiye Seyahat Acentaları Birliği Aylık Dergisi*, S. 37, Ekim 1985.

⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Demirhan, *“Bulgaristan Türklerine Uygulanan Zorla İsim Değiştirme Kampanyası ve Türk Basını (Aralık 1984-Mart 1985)”*, *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 17, Aralık 2019, s.252-272.

⁵¹ Necmettin Karaduman, *“Demokrasimizdeki Gelişmeler”*, *TBMM Dergisi*, S: 5, Aralık 1987, s.4.

⁵² Necmettin Karaduman, *“Atatürk'te Demokrasi Düşüncesi”*, *TBMM Dergisi*, S: 7, Mayıs 1989, s.30.

olduğunu belirtmiştir.⁵³ 12 Eylül 1985'te geçici başkanvekili Turgut Kunter'in başkanlığında toplanan TBMM'de, 369 üyeden 216'sının oyunu alan Necmettin Karaduman, ikinci defa TBMM başkanı seçilmiştir.⁵⁴ Necmettin Karaduman TBMM başkanlığının ikinci döneminde birçok siyasî krizle karşı karşıya kalmıştır. Bu önemli süreçte bir yandan Meclisin itibarını korumaya çalışan Karaduman, olumlu olumsuz birçok eleştiriyi de göğüslemek zorunda kalmıştır. Bu dönemde siyasî yasaklar ve eski siyasetçilerin tekrar politikaya dönmesi meselesi yoğun bir şekilde tartışılmıştır.⁵⁵

Karaduman, Meclis başkanlığının ikinci döneminde basın da ilgi odağı olmuştur. Türkiye gündemini meşgul eden kaotik konulara paralel olarak; kendisine irticadan laikliğe, mecliste artan kavgalardan anayasa da yapılacak değişikliklere kadar pek çok konuda sorular sorulmuştur. Bu sorulara verdiği cevaplarda Karaduman'ın itidalli ve tecrübeli devlet adamı kimliği ortaya çıkmaktadır. Özellikle kamuoyunda irtica tartışmaları yapılırken bu konu ile ilgili cevabı oldukça net olmuştur. 1987 Ocak ayında Bulvar gazetesine verdiği bir demeçte, Türk toplumunun irticanın mahkûmu bir toplum haline geleceğine hiçbir zaman ihtimal vermediğini söyleyen TBMM Başkanı, aynı zamanda Atatürkçü düşüncenin Türk toplumu tarafından geniş ölçekte benimsendiğini ve bu doğrultuda yön çizdiğini söylemiştir. Aynı tarihlerde Hürriyet gazetesine verdiği bir röportajda ise "*Meclis, bu alanda kendi üstüne düşen görevleri Atatürkçü bir düşünce içinde noksansız yerine getirecek yüce bir organdır*" diyerek düşüncelerini ifade etmiştir. Ayrıca bu konuda cumhurbaşkanının düşünceleriyle kendi arasında bir fark olmadığını ve tam bir mutabakat halinde olduklarını özellikle vurgulamıştır. Karaduman, "*Size göre laikliğe yönelik tehlike var mı?*" şeklindeki bir soruya ise şu cevabı vermiştir. "*Türkiye, laiklikten kopabilecek bir ülke değildir. Laikliği benimsemiştir ve herhangi bir tehlikede sahip çıkacak yapıdadır.*"⁵⁶

Siyasî çatışmanın zirvede olduğu 1987 senesi aynı zamanda bir seçimler senesi olmuştur. 6 Eylül 1987 de yapılan referandum sonucunda eski siyasetçilerin politika yapmasının önündeki engel kalkmıştır. Halkoymasını bir anlamda kendisine ve partisine karşı bir güven oylaması olarak algılayan Turgut Özal, erken seçim kararı almış ve ANAP seçim yasasında değişiklikler hazırlamaya başlamıştır. İktidar partisinin hazırladığı ve muhalefetin aleyhine işleyebilecek hususlar içeren (önseçim yasağı, propaganda kısıtlamaları gibi) kanun teklifi, 10 Eylül 1987'de ANAP'ın oyları ile mecliste kabul edilmiştir.

⁵³ Cumhuriyet, 11 Eylül 1985, s.7.

⁵⁴ Cumhuriyet, 13 Eylül 1985.

⁵⁵ Necmettin Karaduman Örnek Bir, ...,s.102.

⁵⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Necmettin Karaduman'ın Söylev, Demeç ve Mesajları (1 Eylül 1986- 29 Kasım 1987), s.277-278, (31 Ocak 1987), <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/2215>.

Aynı zamanda 18. Dönem genel seçimleri hakkındaki kanun ile de, 1 Kasım 1987'de erken genel seçimlerin yapılmasına karar verilmiştir. Ancak ana muhalefet partisi SHP'nin Anayasa Mahkemesine başvurması üzerine, kanunun önseçim yasağı getiren hükmü iptal edilmiştir. Bu durum genel seçimin 1 Kasım'a yetiştirilmesini zorlaştırırken, 104 milletvekilinin TBMM'nin toplanması için yaptıkları başvuru Necmettin Karaduman tarafından “*seçim sathı mahalline girilmiş olduğu*” gerekçesi ile iki defa reddedilmiştir.⁵⁷

Karaduman'ın meclisi toplamaması eleştirilere yol açmış ve bu konu gündemi yoğun bir şekilde meşgul etmiştir. Karaduman, bu kararına gerekçe olarak; “*eski liderlerle birlikte ilk defa seçime gidilirken listede yer bulamayan milletvekilleri yüzünden bir kaos ve kargaşa yaşanabileceği düşüncesi*” olduğunu söylemektedir. Nihayetinde üç önergeyi birleştirerek 15 Ekim'de TBMM'yi olağanüstü toplantıya çağırmıştır.⁵⁸ Necmettin Karaduman, 29 Kasım 1987'de yapılan seçimlerde Trabzon'dan ANAP milletvekili olarak meclise tekrar girmiştir. Ancak bu yeni dönemde Özal'ın tercihi ANAP Erzincan milletvekili eski içişleri bakanı Yıldırım Akbulut olmuştur. Özal'ın teklif ettiği Adalet Bakanlığı görevini kabul etmeyen Karaduman, Akbulut'un adaylığını ise “*bu bir nöbet değişimidir*” şeklindeki sözleriyle değerlendirmiştir.⁵⁹

3.1 Turgut Özal'la Yol Ayrımı

1987 yılında yapılan referandum sonrasında Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş'in siyasete dönmesi ANAP iktidarını sarsmıştır. Bununla birlikte yerel seçimlerin erkene alınması için 1988'de yapılan referandumda hayır oylarının fazla çıkması ile seçim normal zamanda yapılmıştır.⁶⁰ Referandum sonuçlarını “*halk Özal'ı uyardı*” sözleriyle yorumlayan Karaduman, Özal'ın siyasî gündeme hâkim olabilmek için riskli bir karar aldığını söylemiştir.⁶¹

Özal, 26 Mart 1989 Yerel seçimlerini bir güven oylaması olarak görmüş ve yeterli oy alamazsa gideceğini söylemiştir. SHP'nin birinci parti olduğu seçim sonuçlarına göre, ANAP'ın üçüncü parti konumuna düşmesi, parti içindeki muhalefeti daha da hareketlendirmiştir. Ancak seçim öncesi beyanına ve partisinin başarısızlığına rağmen “*gitmiyorum*” açıklamasını yapması ise dengeleri sarsmış, muhalefet partilerine de kullanabilecekleri bir koz vermiştir.⁶²

⁵⁷ Tanör, a.g.e, s.69-71.

⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Necmettin Karaduman Örnek Bir...*,102., *Cumhuriyet*,13 Ekim 1987, s.11.

⁵⁹ *Cumhuriyet*,23 Aralık 1987, s.7.

⁶⁰ Süleyman Aşık, “Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanı Seçilmesi Sürecinde ve Sonrasında Yaşanan Bazı Gelişmeler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/34, Bahar, 2017, s. 431-465.

⁶¹ *Cumhuriyet*,30 Eylül 1988.

⁶² Tanör, a.g.e, s.77.

Cumhurbaşkanlığı meselesinin konuşulduğu bir süreçte, Necmettin Karaduman'ın fikri, partiler arasında mutabakat sağlanırsa bu makamın daha büyük bir güce kavuşacağı yönündedir. Onun bu çıkışları ve verdiği demeçler, kamuoyunda cumhurbaşkanı adayı olacağı yolundaki beklentileri de güçlendirmiştir.⁶³ Necmettin Karaduman, Haydar Özalp, Akın Gönen, Mükerrerem Taşçıoğlu gibi önemli görevlerde bulunmuş ANAP milletvekilleri bir süre sonra Özal'ın cumhurbaşkanı adaylığına açıkça karşı çıkmışlardır. Bunun nedeni olarak da, son yerel seçimlerde Özal'ın halkın desteğini kaybetmiş olmasını göstermişlerdir.⁶⁴ Karaduman'ında içinde bulunduğu, ak saçlılar olarak adlandırılan muhalifler, aynı zamanda Özal'ın cumhurbaşkanı olması durumunda ANAP'ın dağılacağını ileri sürmüşlerdir.⁶⁵

Özal'ın, Yıldırım Akbulut'u ikinci kez TBMM başkanı olarak aday göstermesi parti içi muhalefeti ve bölünmeyi iyice su yüzüne çıkarmıştır. Meclis başkanlığı seçimi konusuna bir prensip meselesi olarak baktıklarını söyleyen liberal kesimin önde gelen isimlerinden Karaduman, Akbulut hakkında şahsi bir meselesinin olmadığını özellikle vurgulamıştır. Bununla birlikte Özal'ın grup yoklaması yapmadan doğrudan doğruya tek adayın empoze edilmesinin doğru olmadığını belirtmiştir. Karaduman, bu durumu sert sözlerle eleştirmiş, TBMM başkanlığı için üç aday daha olmasına rağmen Başbakanın bunları görmezden gelmesinin, hem bu kişileri küçük düşürücü olduğunu, hem de onların şahsında grubun rencide edildiğini söylemiştir.⁶⁶ Nihayetinde 11 Eylül 1989 'da yapılan TBMM başkanlığı seçimi ANAP'taki çoklu yapıyı iyice belirginleştirmiştir. Bu süreçte, Karaduman'ın başını çektiği 30 kişilik muhalif grubun iyice kemikleştiği anlaşılmıştır. Kendilerine yapılan bütün girişimlere rağmen direnen bu grup, Özal'ın adayı olan Akbulut'a karşı çıkmış ve oy vermeyerek tavrını korumuştur. Karaduman bu durumu şu sözlerle değerlendirmiştir.

“...Parti grubumuza kişilik kazandırdığına güç kattığına inandığımız bu mücadele hedefine ulaşmıştır. ...Ortaya konan eğilimle doğru mesaj verildiği kanaatindeyim...”⁶⁷

17 Ekim 1989'da adaylığını açıklayan Özal'ın karşısına, aday olarak Karaduman'ın Mülkiye'den hocası olan Fethi Çelikbaş çıkarılmıştır.⁶⁸ Netice itibarıyla bütün tartışmalarla birlikte cumhurbaşkanlığı oylaması üçüncü tura kalmış, muhalefetin katılmadığı oylamada, 31 Ekim 1989'da Özal 9. Cumhur-

⁶³ *Cumhuriyet*, 27-28 Kasım, 1988.

⁶⁴ *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1989, s.9.

⁶⁵ *Necmettin Karaduman Örnek Bir, ..., s.110.*

⁶⁶ *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1989, s.15.

⁶⁷ *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1989, s.15.

⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz., Baş, *a.g.e.* s. 65.

başkanı seçilmiştir. Yıldırım Akbulut'u ise yeni hükümeti kurmakla görevlendirerek başbakan olarak atamıştır.⁶⁹ Daha önce Akbulut'un meclis başkanı olmasına karşı çıkan ak saçlılar grubu, onun başbakanlığına da tepki göstermiştir. Necmettin Karaduman ise kabine listesi okunurken ANAP yerine bağımsızlar sırasına oturmayı tercih etmiştir.⁷⁰

ANAP'ın liberal kanadının öncülerinden olan Karaduman, gördüğü aksaklıklar karşısında doğru bildiğini ve inandığını söylemekten hiçbir zaman çekinmemiştir. Özal'la yolları ayrılrsa da partisini terk etmemiştir. Özal'ı taraflı davranmak, Akbulut'u ise Özal'a uymakla suçlayarak onun için güdümlü başbakan ifadesini kullanmıştır.⁷¹ Diğer yandan Karaduman, Semra Özal'ın başbakan adaylığının ciddiyet kazanması durumunda ise ANAP'ın bundan zarar göreceğini söylemiştir.⁷² Karaduman partisi içinde gördüğü tutarsızlık ve usulsüzlüklerle kıyasıya mücadele etmiş ve etkili bir muhalefet hareketi yürütmüş ancak 1991 seçimlerinde aday olmamış ve siyasî hayattan çekilmiştir.⁷³

Sonuç

Trabzon'un yetiştirdiği önemli devlet adamlarından olan Necmettin Karaduman, başarılı bir bürokrasi hayatından sonra 1983'te ANAP saflarında siyasete atılmıştır. 1983 ve 1987 yıllarında iki dönem Trabzon milletvekili olarak görev yapan Karaduman, askeri rejimden sivilleşmeye giden süreçte iki defa üst üste TBMM başkanı seçilerek aynı zamanda bu kritik döneme tanıklık etmiştir.

TBMM başkanlığı görevini başarı ile yürütmüş, tecrübeli bir devlet adamı olarak bu dönemde ön plana çıkmıştır. 1987 yılında Özal'la yolları ayrılmaya başlayan Karaduman, ANAP içindeki parti içi muhalefetin önderi konumundadır. Karaduman her zaman demokratik değerleri ön planda tutmuş, inançlarına ters düştüğü noktada tepki göstermekten çekinmemiştir. Özal'la yolları ayrılrsa da ANAP'tan ayrılmamıştır. 18. dönemden sonra siyasete veda eden Karaduman, Trabzon Araştırmaları Vakfı Başkanlığı da yapmıştır. 90 yıllık ömrüne pek çok başarı sığdırmış, aynı zamanda mütevazı kişiliği ve devlet adamı kimliği ile de Türk siyasetinde iz bırakmıştır. Necmettin Karaduman, demokrasiye gönülden inanmış bir devlet adamıdır. Henüz çocukluk yıllarında Trabzon'da görme fırsatına nail olduğu Atatürk ve onun fikirleri hayatı boyunca rehberi olmuştur. Atatürk'ün demokrasi anlayışından ve millî egemenlik

⁶⁹ Tanör, *a.g.e.*, s.79.

⁷⁰ *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1989.

⁷¹ *Cumhuriyet*, 10 Ocak, 19 Mayıs 1990.

⁷² *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1990.

⁷³ *Necmettin Karaduman Örnek Bir...*, s.102.,

düşüncesinden etkilenen Karaduman bu yöndeki görüşlerini gerek konuşmalarında gerekse de yazılarında sık sık dile getirmiştir.

KAYNAKLAR

1.Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri Başkanlığı (BCA)

TBMM Arşivi

2.Resmi Yayınlar

TBMM Tutanak Dergisi

3.Kitaplar ve Makaleler

ALBAYRAK, Hüseyin, *Trabzonlu Meşhurlar Ansiklopedisi*, Vadi Yayınları, Ankara 2008.

AŞIK, Süleyman, “Turgut Özal’ın Cumhurbaşkanı Seçilmesi Sürecinde ve Sonrasında Yaşanan Bazı Gelişmeler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XVII/34, Bahar 2017, ss. 431-465.

ATAMAN, Muhittin,1983-1991 Döneminde İç Politika: Özallı Yıllar, *Osmanlı’dan İkininli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi*, Ed. Âdem Çaylak vd., 2.bsk, Savaş Yayınevi, Ankara 2010, ss.587-599.

BAŞ, Ramazan, “Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayatın Çok Partili Siyasetçisi Fethi Çelikbaş (1912-2009)”, *Anadolu Mecmuası*, 2(4) 2023, ss.31-72.

ÇAHA, Ömer, “Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokrasi”, *Osmanlı’dan İkininli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi*, Ed. Âdem Çaylak vd., 2.bsk, Savaş Yayınevi, Ankara 2010, ss.567-586.

ÇAVUŞOĞLU, Hüseyin, “1983 Genel Seçimleri ve Anavatan Partisi”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8 (1), (2022), ss. 77-86.

DEMİRHAN, Hasan “Bulgaristan Türklerine Uygulanan Zorla İsim Değiştirme Kampanyası ve Türk Basını (Aralık 1984-Mart 1985), *Rumeli’de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 17, Aralık 2019, ss. 252-272.

1. *Millî Egemenlik Sempozyumu 24-25 Nisan*, TBMM Basımevi, Ankara 1985.

KARADUMAN, Necmettin, “Atatürk’te Demokrasi Düşüncesi”, *TBMM Dergisi*, S: 7, Mayıs 1989.

Necmettin Karaduman Örnek Bir Devlet Adamı, Der. Kerem Çalışkan, 2. bsk, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2019.

ÖZCAN, Ümit Niyazi, “Heykeltıraş Burhan Alkar’ın Anıt Eserlerinin Tasarımı ve Kamusal Alan İle İlişkileri”, *Tarih Okulu Dergisi*, S: 21, Mart 2015, ss. 398-434.

SAVAŞ, Ali, “Necmettin Karaduman ve Bende Bıraktığı İz”, *Karadeniz’den Günebakış*, 25 Haziran 2017.

TBMM Albümü 1983-2010, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Ankara 2010.

SARIHAN, Zeki, “Beyceli Köyü’nde Kızların Okullu Olması”, *Cumhuriyet Bilim Teknik*, 11 Aralık 2015.

TANÖR, Bülent, “12 Eylül Rejimi (1980-1983),” *Bugünkü Türkiye 1980-1995- Türkiye Tarihi 5*, Cem Yayınevi, İstanbul 2002, ss.51-53.

TAŞKIN, Murat, “Üçüncü’den Emir Almayan Tek İkinci Adam Necmettin Karaduman”, *Karadeniz Gazetesi*, 24 Haziran 2017.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Necmettin Karaduman’ın Söylev, Demeç ve Mesajları (1 Eylül 1986- 29 Kasım 1987), s.248-250, (<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/2215>)

4.Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Taka

Trabzon

Karadeniz’den Günebakış

TURSAB Dergisi

TBMM Dergisi

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE BİR SINIR HATTI: AĞASAR (AKHİSAR) VADİSİ*

*Hava KIRAN***

ÖZ

1071 Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'nun diğer bölgeleri gibi Doğu Karadeniz de akın akın Türkmen akınlarına maruz kalmıştır. Anadolu'da Moğol istilasının yaşandığı XIII. yüzyılda ise Türkiye Selçuklularının güç kaybetmesi ile Doğu Karadeniz'in Türkleşme sürecinin konar-göçer Türkmen akınları ve göçleriyle devam ettiğini görmekteyiz. XIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Rumlara karşı yürüttüğü mücadelelerle kendinden söz ettiren Çepniler, adım adım Doğu Karadeniz Dağlarını ve vadilerini ele geçirerek XIV. yüzyılda Ağasar Vadisi'nin güneyinde yükselen yaylalık alanlarda varlığını hissettirmeye başlamıştır. XIV. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Ağasar Vadisi, Rumlarla Çepniler arasında bir tampon bölge haline gelmişti ve vadinin batı yamacındaki dağlar ile vadi bitimindeki yaylalık alanlar Çepnilerin hâkimiyet sahasının en doğu ucunu oluşturuyordu. Bu çalışmada, Ağasar Vadisi'ni çevreleyen dağlık, yaylalık alanlardaki yoğun Çepni-Türkmen faaliyetleri sonucunda Ağasar Vadisi'nin adeta bir sınır hattına dönüşme süreci üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, Ağasar Vadisi, Türkler, Rumlar, Çepniler.

A BORDER LINE IN THE EASTERN BLACK SEA REGION: AĞASAR (AKHİSAR) VALLEY

ABSTRACT

Following the 1071 Battle of Malazgirt, the Eastern Black Sea Region, along with other territories in Anatolia, experienced a series of Turkmen attacks. In the 13th century, Anatolia experienced the Mongol invasion, which resulted in the decline of the Turkish Seljuks' authority. This period also witnessed the ongoing Turkification of the Eastern Black Sea region, as evidenced by the occurrence of nomadic Turkmen attacks and migrations. The Chepni community gained recognition through their resistance against the Greeks, which began in the latter part of the 13th century. Subsequently, they expanded their influence in the upland regions located to the south of the Ağasar Valley, gradually asserting control over

* *Gönderim Tarihi:*08.08.2023. *Kabul Tarihi:* 09.09.2023.

** *Yüksek Lisans Öğrencisi,* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, SAMSUN. hava.kiran.61@gmail.com, *ORCID:*0009-0005-3276-1394.

the Eastern Black Sea Mountains and valleys during the 14th century. Starting from the latter part of the 14th century, the Ağasar Valley assumed the role of a territorial division separating the Greeks from the Chepni people. The mountainous regions situated on the western side of the valley, along with the highland lands located at the valley's terminus, marked the easternmost extent of the Chepni's sphere of influence. This study aims to highlight the transformation of the Ağasar Valley into a border region due to the significant activities of the Çepni Turkmen community in the rugged highlands around the valley.

Keywords: Trabzon, Ağasar Valley, Turks, Greeks, Chepnis.

Giriş

Genellikle yerleşimlerin akarsu vadileri boyunca uzandığı Karadeniz Bölgesi'nde Doğu Karadeniz Dağlarının batısındaki Harşit Çayı ve Değirmendere vadilerinin şekillendirdiği dağlık alan içinde akan akarsulardan biri de Ağasar Deresi'dir.¹ Günümüzde Trabzon ilinin en batı ucunda yer alan ve sahilde Beşikdüzü ve kıyıya yaklaşık 15 km uzaklıkta bulunan Şalpazarı ilçelerinin bulunduğu Ağasar Vadisi, batısında Giresun'a bağlı olan Çanakçı, Görele ve Eynesil ilçeleriyle; güneyde Gümüşhane iline bağlı olan Kürtün ilçesiyle; doğusunda ise Trabzon'a bağlı olan Tonya ve Vakfikebir ilçeleri ile çevrilidir.² Bu vadiye ismini veren dere ise, Sis Dağı'nın doğu eteklerinden çıkarak bu günkü Şalpazarı ilçesinden geçip; sahilde Beşikdüzü ilçe merkezinin batısından denize dökülmekte olup, güney-kuzey yönünde konumlanmıştır. Günümüzde 60 kadar köy bulunan vadi boyunca kuzey-güney istikametinde ilerlediğimizde Şihkıranı ayırımından batıya dönerek Giresun'la komşu olan Sis Dağı Yaylası'na, vadinin bitimindeki Erikbeli Geçidi'nden ise Harşit Vadisi'ne veya Kadırğa Yaylası üzerinden Zigana Geçidi'ne ulaşabiliriz. Ayrıca Erikbeli Geçidi'nden kuzey istikametinde ilerleyerek Tonya, Düzköy ve Akçaabat'a da ulaşabilmekteyiz.³

Anadolu'da insan faaliyetlerinin tarihi Paleolitik çağın başlarına kadar gitmekle birlikte Ağasar Vadisi'ni de içine alan Trabzon ili coğrafyasında çok az denecek sayıda Paleolitik çağı aydınlatacak buluntuya sahibiz. Bunun nedenleri arasında bölgenin çok dağlık olması ve gür bitki örtüsüyle kaplı olmasını,

¹ Nedim İpek, "Osmanlıdan Cumhuriyete Şalpazarı Kazasının İdari Yapısı ve Nüfusu", *Şalpazarı, Tarih, Kültür, İnsan*, Haz. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2018, s.125.

² Mehmet Zaman-Salih Birinci-Sibel Yılmaz Bayraktar, "Şalpazarı İlçesinin Coğrafyası", *Şalpazarı, Tarih, Kültür, İnsan*, Haz. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2018, s.15.

³ Mustafa Reşat Sümerkan, "Mimari ve İşlevsel Özellikleriyle Ağasar Vadisi'nde Geleneksel Köy Evleri", *Şalpazarı, Tarih, Kültür, İnsan*, Haz. Veysel Usta, s.385.

bölgede fazla arkeolojik çalışmaların yapılmamış olmasını,⁴ bir zamanlar tatlı su gölü olan Karadeniz'in yaklaşık on bin yıl önce su seviyesinin yükselmesiyle kıyı şeridinin tamamen sular altında kalmış olmasını sayabiliriz.⁵ Bu olumsuzluklara rağmen Kılıç Kökten, 1945 yılında Ordu'dan Rize'ye kadar yaptığı bilimsel araştırmalarda hiçbir buluntuya rastlamadığını belirtmekle birlikte Trabzon il sınırları içinde 31'i suni, 3'ü doğal 34 mağaranın varlığından söz etmektedir.⁶ Trabzon ili coğrafyasında Ağasar Vadisi'ni ilgilendiren çalışma ise P.M. Dolukanov'un 1997 yılında yaptığı yüzey araştırmasıdır. Bu çalışmada Dolukanov, Beşikdüzü- Şalpazarı arasındaki bir kaya sığınağında çakmak taşı aletler bulunduğunu ve buluntuları Ayasofya Müzesi'ne teslim ettiğini belirtmekle birlikte, bu çakmak taşı aletler teslim edildiği söylenen müzede bulunamamıştır.⁷ Korkuthan Mahallesi'nin sınırlarında yer alan bu kaya sığınağı 2021 yılında tekrar ziyaret edilmiş ve bölgedeki taş ocağı nedeniyle bu buluntu alanının tamamen ortadan kalktığı gözlemlenmiştir. 2021 yılında Ağasar Vadisi'ni çevreleyen vadilerden Fol Vadisi'nde ise Kaledere Batı Mağarası'nda Orta Paleolitik-Üst Paleolitik'in erken evresine tarihlenen obdisyen ve çakmak taşından yontma taş buluntularına rastlanmış, ayrıca Düzköy ilçesinde de zengin yontma taş buluntuları ele geçirilmiştir. Ağasar Vadisi'nde, Doğancı Mahallesi'nin güneyindeki Arpalık Mağarası'nda ise her hangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Şalpazarı ilçesinin bir mahallesi olan Dereköy'de rastlanan ve mezar odası olduğu tespit edilen kaya odaları ile Kireç Mahallesi'ndeki kaya odalarının Helenistik- Roma dönemlerine tarihlendirilmesi önerilmektedir.⁸

Ağasar/Akhisar Vadisi'yle ilgili Osmanlı öncesine ait bilgilerin bir hayli tartışmalı olduğunu görmekteyiz. Özellikle yerleşim tarihine baktığımızda antik çağlara inen bir yerleşim yerinin varlığı kesin olarak bilinmemektedir. Vadinin sahil kesiminde bulunan Eski Görele Kalesi (Eynesil Kalesi) ile Yoros Burnu'na kadar olan arada Ağasar, Fol, Kirazlık, Gilida (Kaleköy/ Yalıköy), İskefiye dereleri boyunca bazı küçük yerleşmelerin olabileceği tahmin edilmektedir.⁹ TYAP (Trabzon İli Protohistorik Dönem Yüzey Araştırmaları) kapsamında 2021

⁴ Osman Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s. 31-32.

⁵ Sinan Kılıç, Serkan Demirel ve Hülya Çalışkan Akgül, "Kadim Trabzon Üzerine Yeni Arkeolojik Gözlemler: "Hadrian Limanı" *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2021, C: 15, S: 30, s 410.

⁶ Osman Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, s.33; Sinan Kılıç, "Ağasar ve Çevresindeki Arkeolojik Kalıntılar", *Şalpazarı, Tarih, Kültür, İnsan*, Haz. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2018, s.340-341.

⁸ Hülya Çalışkan Akgül-Sinan Kılıç-Serkan Demirel-Erkan Yılmaz, "Trabzon İli Yüzey Araştırması 2021 Yılı Ön Sonuçları" *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2022, C: 8, S:14, s. 63.

⁹ Feridun M. Emecen, *Şalpazarı, Şalpazarı, Tarih, Kültür, İnsan*, Haz. Veysel Usta, s.44.

yılında yapılan yüzey araştırmaları esnasında incelenen Beşikdüzü- Yumru-tepe'deki buluntular bu görüşü destekler niteliktedir.¹⁰

Doğu Karadeniz'de yaşayan halklarla ilgili ilk bilgiler kolonizasyon dönemine ait olmakla birlikte, bize ulaşan kaynaklardan bu dönemde Doğu Karadeniz vadileri boyunca birbirinden bağımsız yaşayan ve Yunan kolonicilerin barbar diye tarif ettikleri Makronlar, Khalybler, Driller, Mossynoikler, Tibarenler olarak adlandırılan halkların yaşadığını öğrenmekteyiz.¹¹ Araştırmacılar arasında bu yerli halkları konumlandırma konusunda bazı tartışmalar olsa da bilinen bir gerçek var ki Ağasar Vadi boyunun Drillerin ve Mossynoiklerin hâkimiyet sahası içinde olduğu gerçeğidir. Zamanla bu halklar Hıristiyanlığın da etkisiyle Doğu Roma/Bizans halkının bir parçası haline gelecektir. Ağasar Vadisi ise kaynaklarda sessizliğini koruyacak ta ki XIII. yüzyıldan itibaren Ağasar Vadisi'nin güneyindeki dağlardaki yaylalık alanlarda Türkmen varlığı kendini hissettirene kadar.¹²

Ağasar Vadisinin Sınır Hattı Haline Dönüşmesi

820'lerde Haldiya teması adı altında yönetsel bir ifade kazanan Karadeniz'de Trabzon vadilerine baktığımızda yedi merkezi vadinin ya banda, ya da kilise bölgesi olarak kendi alt kültürlerini geliştirdiklerini görmekteyiz. Bu vadileri batıdan doğuya doğru Harşit Çayı, Akçaabat-Kalemina Dere, Trabzon, Maçka-Hamsiköy, Yomra, Sürmene, Rize olarak sıralayabiliriz. Bu vadilerden Harşit Vadisi hariç diğer vadiler 1461 yılına kadar 820'lerden kalma idari yapısını korumuştur. Harşit Vadisi'ne baktığımızda ise büyük bir kısmının Türklerin eline geçtiğini; Komnenosların, Türklerin Zigana-Maçka hattından sahile ulaşmasını engellemek için XIV. yüzyıl ortalarından itibaren Torul Dukalığı adı altında siyasi bir yapı oluşturduğunu görmekteyiz. Vadinin kilit noktası olan Torul'da bir nevi savunma hattı görevi gören Torul Dukalığı, bu tarihten itibaren 1479 yılına kadar varlığını sürdürmeyi başarmıştır¹³

¹⁰ Çalışkan Akgül- Kılıç- Demirel- Yılmaz, "Trabzon İli Yüzey Araştırması 2021", s. 67.

¹¹ Ksenophon, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, Çev. Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1974, s.141-164; Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası KitapXII-XIII-XIV*, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s.28-28; Arrianus, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati(ArrianiPerplusPontuEuximi)*, Çev. Murat Arslan, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.21; İbrahim Telliöğlü, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2004, s.42-44; Adem Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, TTK Basımevi, Ankara 2001, s.11; Osman Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, s. 69-77.

¹² Feridun M. Emecen, *Karadenizde Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpaazarı-Beşikdüzü*, Serander Yayınları, Trabzon 2010, s.35-36.

¹³ Anthony A. M. Bryer, "Rumlar ve Türkmenler: Karadeniz İstisnası", Çev. M. Sibel Dinçel-Murat Keçiş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 16/16, 2014, s.180; Bekir Sarıyıldız, "Torul Derebeyleri: Kabasitaslar (1355-1479)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, 2/2, 2021, s. 238-248.

Ağasar Deresi'nin şekillendirdiği Ağasar Vadisi'nin iskân tarihi Trabzon'un diğer vadileriyle benzerlik gösterse de sosyal/etnik yapının oluşumu ve tarihi gelişmeler açısından farklılıklara sahiptir.¹⁴ Bugün Beşikdüzü ve Şalpaazarı ilçeleri ile temsil edilen Ağasar /Akhisar Vadisi'nin tarihi hakkında literatürde doğrudan bir bilginin bulunmaması çok büyük bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle bölgeyle ilgili en eski bilgileri bize sunan tahrir kayıtları son derece önemlidir. Bu defterler ışığında Ağasar Vadisi, Trabzon'un batısında daha çok Giresun ve Kürtün yörelerinin bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Trabzon'un batısı ve güneyinde yer alan Akçaabat ve Maçka'ya değil; Giresun bölgesiyle ilişkilendirilen Çepni/Kürtün vilayetine dâhil edilmekte, daha doğrusu sınırında yer almakta ve bu yörelere organik olarak bağlı bulunmaktadır. Bu organik bağ bugün dahi varlığını korumakta ve "Çepni Kültürü" söylemiyle ifade edile gelmektedir.¹⁵

Bugün Beşikdüzü ilçesinin batısında Ağasar Deresi'nin denize döküldüğü yerdeki limanın mendirek başlangıcında bulunan kale kalıntısı halk arasında Çeşmeönü Kalesi diye adlandırılmaktadır.¹⁶ Bryer ve Winfield buranın Libiopolis olduğunu düşünmekte ve yerleşim tarihini klasik ve Ortaçağ'a tarihlemektedirler.¹⁷ Eski denizcilik haritalarında Eski Görele Kalesi ile Yoros Burnu arasında bir demir atma yeri gösterilmekte ve bu yerin yani Yaşlı Pliny (MS.23-79)'nin saydığı kalelerden Liviopolis'in, Çeşmeönü Kalesi olduğuna şüphe yoktur.¹⁸ Yerleşim tarihinin M.Ö. I. yüzyıla kadar indirebileceğimiz Liviopolis'ten 500 yıl sonra geçen Clavijo, burayı Viopoli olarak nakletmiş ve bir bakıma buradaki yerleşimin sürekliliğine işaret etmiştir. Osmanlı tahrir kayıtlarında yazılan Yavabolu'nun burası olduğu açıktır ve Ağasar Vadisi'nin ilk yerleşim birimi olarak ortaya çıkmış bulunmaktadır.¹⁹ Evliya Çelebi ise 1640 yılında uğradığı Trabzon'dan²⁰ seyahatnamesinde bahsederken Çeşmeönü Kalesi'nden Popoli nahiyesi ismiyle bahsetmiş ve Görele Kalesi'nden sonra büyük bir körfezde kurulmuş, yer yer harap kalelerinden, bakımlı köylerinden bahsetmektedir.²¹

¹⁴ Feridun M. Emecen, "Etnik ve Sosyal Bir Sınır Olarak Ağasar Vadisi Yerleşim Tarihi Üzerine Görüşler", *Şalpaazarı, Tarih, Kültür, İnsan*, Serander Yayınları, Trabzon 2018, s. 44.

¹⁵ Feridun M. Emecen, *Doğu Karadenizde Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi*, s. 16-20.

¹⁶ Sinan Kılıç, "Liviopolis'den Şarlı'ya Beşikdüzü'nün Tarihi Coğrafyası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 10, S: 20, 2016, s.23.

¹⁷ Anthony Bryer-David Winfield, *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, C: I, Çev. İsmail Köse, TTK Yayınları, Ankara 2020, s.295.

¹⁸ Kılıç, "Liviopolis'den Şarlı'ya", s. 26.

¹⁹ Emecen, "Etnik ve Sosyal Bir Sınır Olarak Ağasar Vadisi Yerleşim Tarihi Üzerine Görüşler", s. 45.

²⁰ Veyssel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 1999, s.49.

²¹ Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi C: 2, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul 2008, s.96.

Tarihi kaynaklar araştırıldığında Roma ve Bizans dönemlerinde dahi sessizliğini koruyan Ağasar Vadisi, XIII. yüzyıldan itibaren bölgenin yaylalık ve dağlık kesimlerinde Türkmen gruplarının ortaya çıkışıyla bu sessizliğini bozmaya başlamıştır.²²

1071 yılından sonra meydana gelen göçler ve XIII. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleşen ikinci göç dalgası sonucunda Karadeniz'in sahillerine bakan yüksek kesimler ve yaylalar ile bu yüzyılda ortaya çıkan Trabzon Komnenos Krallığı'nın sınır boyları derinden etkilenmiştir. 1300'lü yıllarda Panaretos kroniği ve daha az bilgi sunmakla birlikte Selçuklu kaynaklarından, Ağasar Vadisi'nin bu dönemde adeta bir sınır hattına dönüştüğünü ve Türkmenlerin için gaza alanı haline geldiğini söyleyebiliriz.²³ Çeşmeönü Kalesi'ne açılan Ağasar Vadisi, Komnenoslar ve Türkmenler arasında bir geçit yeri olmuş ve XV. yüzyıl tahrir kayıtlarından ise vadi içerisinde bir yerleşim yerinin bulunmadığı tespit edilmiştir.²⁴

XIV. yüzyıl boyunca Çepni Türkleri, bölgede yürüttükleri faaliyetler sonucu Hacıemiroğulları Beyliği altında teşkilatlanmış ve bu yöreyi etki alanına almışlardır. 1486 tahrir kayıtlarına baktığımızda Çepnilerin, Eynesil- Kürtün, Giresun-Tirebolu, Dereli arasındaki bölgede yoğun olarak yaşadığı görülmekte ve Türkmenler bu yöreyi Osmanlıdan çok önce XIV. yüzyıldan itibaren gelip yurt tutmuşlardır. Sınırlarını çizdiğimiz bu bölgede nüfusun ezici çoğunluğu Çepnilere ait olmakla birlikte Yüreğir, Alayundlu, Eymür ve Döğer boylarına ait Türkmenlerin varlığı da bilinmekte ve bu Türkmenler Kürtün'den hareket edip Harşit Vadisi'ni takip ederek Karadeniz'e ulaşmışlar ve vadinin her iki tarafını yurt edinmişlerdir. Bu yörede Hristiyan köyü görülmemekte ve Hristiyanlar bilhassa Görele ve Tirebolu kalelerinde oturmaktadırlar.²⁵

Necati Demir, kaynak belirtmeden Kürtün'de bulunan Süme Kalesi'nin 1313 yılında Hacıemiroğulları'nın eline geçtiğini belirtmektedir.²⁶ O, bu kalenin fethiyle Bayram Bey'in 1313 tarihinde Trabzon'da bir pazar yerine yaptığı saldırı²⁷ arasında bağlantı kurmuş olmalıdır. Fakat bilinen bir gerçek var ki

²² Emecen, *Doğu Karadenizde Bir Vadi Boyu Yerleşmesi: Ağasar Vadisi*, s.36; Necati Demir, *Tarihi Süreç İçinde Karadeniz Bölgesi*, Altınordu Yayınları, Ankara 2018, s.140-142; Murat Keçiş, "Trabzon İmparatorluğu Tarihçisi Mikhael Panaretos ve Eseri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 6, S: 12, 2012, s.30-31. İbrahim Telliöğlü, *Tarih Boyunca Karadeniz*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2022, s.101-110.

²³ Emecen, "Etnik ve Sosyal Bir Sınır Olarak Ağasar Vadisi Yerleşim Tarihi Üzerine Görüşler", s.46. Keçiş, "Trabzon İmparatorluğu Tarihçisi Mikhael Panaretos ve Eseri", s.30-32; Anthony A. M. Bryer, "Rumlar ve Türkmenler", s.217-221; Telliöğlü, *Tarih Boyunca Karadeniz*, s.101-110.

²⁴ Kılıç, "Ağasar ve Çevresindeki Arkeolojik Kalıntılar", s.344.

²⁵ Faruk Sümer, *Çepniler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, s.45.

²⁶ Demir, *Tarihi Süreç İçinde Karadeniz Bölgesi*, s.142.

²⁷ İbrahim Telliöğlü, *Tarih Boyunca Karadeniz*, s.103. Bkz. Anthony A. M. Bryer, "Rumlar ve Türkmenler" makalesinin Türkçe tercümesinin sonunda Ek 1: Panaretos'un Rumları ve

Bayram Bey, Harşit Vadisi'ne geldiği yıllarda Yukarı Kelkit boylarında kalabalık Çepni boyları yaşamaktaydı.²⁸ Harşit Çepnilerinin Hacıemiroğulları ve Taceddinoğulları'nın kontrolü altında olmadıkları, Şebinkarahisar'ın güney ucuna ulaşım kolaylığının da verdiği avantajla Şebinkarahisar'daki Çobanoğulları'yla bir ittifak içinde olabilecekleri düşünülmektedir.1336 yılında Çobanlı Şeyh Hasan'ın ve 1379'da Şebinkarahisar hâkimi Kılıçarslan'ın Trabzon üzerine yürüdüğünde, Harşit Çepnilerinin ona destek verdiği muhtemeldir.²⁹

Günümüzde Özkürtün Beldesi'nin 4 km kuzeybatısında bulunan Süme Kalesi, Erikbeli Yaylası-Kadırğa Yaylası- Tonya üzerinden Vakfikebir'e bağlanmaktadır.³⁰ Ayrıca Erikbeli Yaylası, batı ve doğuya doğru kuzey istikametinde akan iki akarsu (Ağasar-Fol) havzasını birbirinden ayıran eşikte ve eşik sahasının etrafında yer almakta³¹ve Erikbeli Geçidi'nden yukarı devam eden ve güneydoğu istikametindeki yaylalardan Zigana Geçidi'ne ulaşan bir yol vardır.³² Trabzon'a ulaşım da stratejik önemde olan Zigana- Maçka hattının Torul'da derebeylik kuran Kabasitasların elinde³³ olmasına rağmen Türkmen Beylerinin 1313'ten sonra Maçka ve Trabzon'a sık sık akınlar düzenlemeleri dikkat çekmektedir. Hacıemiroğulları Beyliğinin kurucusu Bayram Bey'in 1332 yılında Hamsiköy'e kadar gelmesi ve başarısızlığa uğrayarak geri dönmesi, Akkoyunluların 1341 ve 1343 yıllarındaki Trabzon akınları, yine 1348 yılındaki Akkoyunlu Turalı Bey ile Erzincan ve Bayburt Beyleri ve Çepni Beyi'nin başarısızlıkla sonuçlanan Trabzon kuşatması, aynı şekilde 1358'de Hacı Emir Bey'in Maçka ve çevresine akın düzenlemesi ve birçok ganimetle geri dönmesi,1361 yılında Bayburt hâkimi Hoca Latif'in başarısız Trabzon akını gibi örneklere baktığımızda; Türkmenlerin sık sık Trabzon'a akınlar düzenlemeleri, hatta Trabzon şehrini kuşatmaları ve başarısız olduklarında dahi geri çekilmeyi başarabilmeleri³⁴ Kürtün'den Kadırğa Yaylası yoluyla Zigana ve Maçka'ya inen

Türkmenleri başlığı altında Panaretos'un naklettiklerinin tercümesi verilmiş olup burada Bayram Bey'in 1313 yılında Komnenoslara ait çadır tezgâhlarını ele geçirdiği nakledilmiştir.

²⁸ Sümer, *Çepniler*, s.130; Coşkun Kökel, "Güveç Abdal Ocağı Üzerine Bir değerlendirme", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 35, 2005,s.52; Necati Demir, "Orta Ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Çepni Türkmenleri İle Güvenç Abdal Ocağı'nın Kuruluşu" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 63, 2013, s.80.

²⁹ Süleyman Pekin, *Harşit Havzasında Çepniler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s.52.

³⁰ Hüseyin Yurttaş, "Gümüşhane/Kürtün'deki Kültür Varlıkları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15/38, 2008, s.187.

³¹ Aysen Gönül Ekşioğlu-Halil İbrahim Zeybek, "Yayla Turizmi Açısından Bir İnceleme: Kürtün Yaylaları (Gümüşhane)", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,12/3, 2021, s.1300.

³² Bryer-Winfield, *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, C: I, s. 289.

³³ Saryıldız, "Torul Derebeyleri: Kabasitaslar (1355-1479)", s. 238-249.

³⁴ Bahaeddin Yediylidiz, *Hacıemiroğulları Beyliği'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Ordu Tarihinden İzler*, Kültür Yayınları, Ordu 2018, s.50-51; Tellioglu, *Tarih Boyunca Karadeniz*, ss.101-110; Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, TTK, Ankara

yayla yollarının Türkmenler tarafından kontrol edildiğinin bir göstergesidir. Aksi takdirde Türkmen Beylerinin bu kadar kolay Trabzon'a kadar ulaşmaları ve başarısız olduklarında dahi geri çekilmeyi başarmaları mümkün olamazdı. Bu da bize Ağasar Vadisi'nin daha iskâna açılmadan yaklaşık yüz yıldan fazla bir zaman öncesinde, vadinin güneyini çevreleyen yaylalarda yoğun bir Türkmen-Çepni faaliyetinin olduğunu göstermektedir.

Clavijo, 1404 yılında Semerkand'a yolculuğu sırasında Trabzon'dan ayrıldıktan sonra Kabasitasların kalesine uğramış ve kalenin çevresinde Türklerin saldırılarından endişe edildiğinden kervana askerlerin eşlik ettiğini ve bu askerlerin yol üzerinde kervanın önünde keşfe çıktıklarını nakletmektedir.³⁵

15 Aralık 1361 yılında Hacı Emir Bey'in Trabzon Krallığı'nın elindeki Giresun'a hücum etmesi ile aynı tarihlerde Yukarı Kelkit boylarında yaşayan Çepnilerin, kuzeye doğru ilerleyerek Tirebolu'nun doğusundan akan Harşit deresine yakın yerlere yerleşmeleri ve kışlaklarını yukarı Harşit'e kurlmaları, bölgeyi güneyden ve batıdan Çepnilerin nasıl bir abluka içine aldıklarının da bir göstergesidir. Trabzon Sancağı tahrir kayıtlarından, bu gelişmelerin yaşandığı yıllarda Bedreme Kalesi'ni, Melik Ahmed adında bir Kürtün Beyi'nin fethettiği tespit edilmiştir.³⁶ 1486 tarihli tahrir defterindeki bazı anekdotlar sayesinde bu bilgiye ulaşmaktayız ancak kalenin ne zaman fethedildiğine dair bilgi bulunmamaktadır. 1456 yılından biraz önce fethedilmiş olma ihtimali yüksektir. Bu kalenin fethedilmesiyle Harşit Çayı'nın Karadeniz'e açılan kapısının doğu tarafı Türkmenlerin eline geçmiş bulunmaktadır. Ağasar Vadisi ise Çepni beylerinin yoğun olarak faaliyet gösterdikleri bu bölgenin en doğu ucuydu. Sahildeki kaleler müstahkem olmaları nedeniyle Çepni Beylerine direnebilmişler fakat hinterlandları tamamen Çepnilerin kontrolüne girmişti.³⁷

Panaretos'un naklettikleri ışığında 1363-1365 yıllarında Trabzon'da ve Trabzon'a yakın olan Türkler arasında veba salgını nedeniyle pek çok can kaybının yaşandığını biliyoruz. Bu süreçte Komnenos hükümdarı Maçka ve Akçaabat'ın yaylalarını gezmiş;1367 yılında ise Değirmendere güzergahını takip

2013, s.97-99. Bkz. Anthony A. M. Bryer, "Rumlar ve Türkmenler" makalesinin Türkçe tercümesinin sonunda Ek 1: Panaretos'un Rumları ve Türkmenleri başlığı altında Panaretos'un Türklerle ilgili naklettiklerinin tercümesi verilmiş olup Panaretos Trabzon'a yapılan Türk akınlarını nakletmiştir

³⁵ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, Çev. Ö. R. Doğrul, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1975, s.66.

³⁶ M.Hanefi Bostan, *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul 2012, s.367; M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK Basımevi, Ankara 2002, s.358; Demir, *Tarihi Süreç İçinde Karadeniz*, s.166; Bryer-Winfield, *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, s. 266-267.

³⁷ Emecen, "Etnik ve Sosyal Bir Sınır Olarak Ağasar Vadisi Yerleşim Tarihi Üzerine Görüşler", s. 42; Bekir Sarıyıldız, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Trabzon Rum Devleti'nin Batı Sınırları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 16, S: 32, 2022, s.465-469.

ederek Maçka'dan Spelia (İspela/Ocaklı)'ya, buradan da Fikanoy (Phianoe) yaylasına geçmiş; buradan Haşka, Düzköy, Visera güzergahından Akçaabat'ın batısındaki Ahanda'da, dört gün Akkoyunlu emirinin misafiri olmuştur. Bu durum bize Tonya ve Ağasar Vadisi'nin üst yaylalık kesimlerinin daha o tarihte Akkoyunlulara bağlı Türkmen gruplarının kontrolünde olduğuna işaret etmektedir.³⁸ Bu bilgiler ışığında Ağasar Vadisi'nin batısında yoğun bir Çepni faaliyeti söz konusu iken, Ağasar Vadisi'nden sonra Akçaabat'a bağlanan yaylalık alanların Akkoyunluların nüfus alanında olduğunu söyleyebiliriz.

Panaretos'un kroniğine baktığımızda XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyılın ilk yarısında Trabzon ve Giresun dağlarında yoğun bir Akkoyunlu, Çepni faaliyeti görmekteyiz. Türkmenlerin, Ağasar Vadisi'ni de kapsayan bu coğrafyadaki faaliyetleri sonucunda XIV. yüzyılın başlarında Maçka, Torul ve Kürtün'e uzanan dağlık kesim ve bu dağlık kesimi sahile bağlayan vadiler Türkmen kontrolüne girmekle birlikte; Komnenoslar, Türkmenlerin sahile inmelerini engellemek için geçit yerlerine birbirini gören ve sahille bağlantılı küçük kaleler inşa etmişlerdir. Ağasar Deresi'nin denizle buluştuğu noktada bulunan Çeşmeönü Kalesi'nin güneyindeki Kalegüney Kalesi ve biraz daha içerdeki Kalecik Kalesi bunun ilginç bir göstergesi olarak kalıntıları günümüze ulaşmıştır.³⁹ Araştırmacılar Kalecik Kalesi'ni, "Geç Bizans" yapısı olarak, Kalegüney (Şahmelik) Kalesi'ni de "Geç Roma-Erken Bizans" yapısı olarak tanımlamaktadırlar.⁴⁰ Liviopolis (Çeşmeönü Kalesi)'ten iç bölgelere giden yol güzergâhını belirlerken vadi içlerinden değil de, günümüzde daha az kullanılan vadi sırtlarındaki köy yolları üzerinden kurgulamak gerekir. Şu halde, bu kalelerle Komnenosların Ağasar Vadisi'nin güneyindeki yaylalara, eski madenlere ve dağ geçitlerine giden yollarını güvence altına almak istediklerini görmekteyiz.⁴¹

Panaretos'un naklettiklerine göre III. Aleksios, 1380 yılının şubat ayında Harşit Çepnilerine karadan ve denizden düzenlediği seferde ordusunu ikiye ayırmış, 600 piyadeyi Bedrama (Petroma) Kalesi'ne gönderirken, kendisi de ordunun diğer kısmıyla Harşit Çayı'na girmiştir.⁴² Çepni kışlağının bulunduğu

³⁸ Emecen, *Doğu Karadenizde Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi*, s. 40; Keçiş, "Trabzon İmparatorluğu Tarihçisi Mikhael Panaretos ve Eseri", s.31; Anthony Bryer, "Rumlar ve Türkmenler", s.202-203; İbrahim Tellioglu, *Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme* *Electronic Turkish Studies* 2/2, 2007, s.659-661.

³⁹ Emecen, *Doğu Karadenizde Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi*, s.39.

⁴⁰ Kılıç, "Ağasar ve Çevresindeki Arkeolojik Kalıntılar", s.344-345.

⁴¹ Kılıç, "Liviopolis'den Şarlı'ya", s.36; Bryer-Winfield, *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, C: I, s.286.

⁴² İbrahim Tellioglu, *Kommenosların Trabzon Hakimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, s.113. Bkz. Anthony Bryer'in, "Rumlar ve Türkmenler"

Yukarı Harşit'e gelen III. Aleksios birçok Türk'ü katledip çadırları yakmış, Türklerin elindeki Hıristiyan esirleri kurtarmış ve bazı hafif gemileri geri almayı başarmıştı. Bedrama Kalesi'ne giden askerler ise Kürtün-Süme Kale'ye kadar ilerlemiş, burada yağma ve katliamda bulunmuş ancak kısa sürede toparlanan Çepniler saldırıyı püskürtmeyi başarmıştır. Yüzün üstünde Türk'ün ve kırk iki de Komnenosların kayıp verdiği bu sefer bize Tirebolu'nun çevresi ile güneyinin, Harşit Çayı'nın ve Ağasar ve Fol Vadilerinin güneyindeki yaylalık alanların Çepnilerin elinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.⁴³

Sahil yoluyla Fol ve Ağasar derelerini geçip Harşit'e gelen ve burada ordusunu ikiye ayıran III. Aleksios, Çepnilerin kışlaklarını yıktıktan sonra Ağasar ve Fol derelerinin sahildeki düzlük kesimlerinde ordusunun geri kalanını beklemeye başlamıştı. Ordunun ikinci kısmı ise imparatorla buluşmak için Harşit'ten Ağasar Vadisi'ne giren geçitleri geçerek sahile inmeye çalışmış ve onları takip eden Çepniler de bu geçitlerden geçmiştir.⁴⁴ Ordunun diğer kısmıyla birleşmek isteyen askerlerin bugünkü Büyük Liman sınırları içerisinde olduğu anlaşılan ve bugün yeri tam olarak tespit edilememiş olan Sthlabopiastes sahiline ulaşmak için Erikbeli geçidini aşarak Fol Deresi'nden (belki de Ağasar Vadisi'nden) bugünkü Vakfikebir mevkiine geldikleri açıktır. Ancak askerler III. Aleksios'un ordusundan daha erken sahile ulaşmışlar ve onları takip eden Çepniler tarafından hezimete uğratılmışlardır.⁴⁵ Buradan anlaşıldığı üzere Ağasar ve Fol derelerinin üst kısımlarındaki Çepni varlığı kroniklere yansiyacak kadar kendini hissettirir olmuştur.

Ağasar Vadisi ile ilgili tartışma yaratan diğer bir husus ise Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd'in Trabzon seferi sırasında izlediği yol güzergâhıdır.⁴⁶ Bu konuyla ilgili detaylı bilgi veren birinci elden kaynaklar Chalkokondyles ve Aşıkpaşazade'nin aktardıklarıdır. Ayrıca Budak Munşî Kazvî'nin Sefevi Kroniği ve Kadı Ahmed Gaffari'nin Tarih-i Cihan Ârâ adlı eserlerinde de Şeyh Cüneyd'in faaliyetleri hakkında bilgiler mevcuttur.⁴⁷

makalesinin Türkçe tercümesinin 222-223. sayfalarında Ek 1: Panaretos'un Rumları ve Türkmenleri başlığı altında Panaretos'un bu konu hakkında naklettikleri tercüme edilmiştir

⁴³ M.Hanefi Bostan, *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz*, s.367-368. Bkz. Anthony A. M. Bryer'in, "Rumlar ve Türkmenler" makalesinin Türkçe tercümesinin sonunda yayınlanan Ek 1: Panaretos'un Rumları ve Türkmenleri başlığı altında Panaretos'un bu konu hakkında naklettiklerinin tercümesi bulunmaktadır.

⁴⁴ Emecen, *Doğu Karadenizde Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi*, s.41; Bkz. Anthony A. M. Bryer'in, "Rumlar ve Türkmenler" makalesinin Türkçe tercümesinin sonunda Ek 1: Panaretos'un Rumları ve Türkmenleri başlığı altında Panaretos'un bu konu hakkında naklettiklerinin tercümesi bulunmaktadır.

⁴⁵ Bryer- Winfield, *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, C: I, s.262; Bryer, "Rumlar ve Türkmenler", s.223-224.

⁴⁶ Emecen, *Doğu Karadenizde Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi*, s.41

⁴⁷ Rustam Suhukurov, "Şeyh Cüneyd Safevi'nin Trabzon Seferi (M.1456/H.860)", Çev. Murat Keçiş, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 5, S: 9, 2010, s.146-148; Kadı

Şeyh Alaaddin Ali döneminde Şii bir maiyete bürünen Erdebil Tekkesi veya Safeviye Tarikatı olarak bilinen tarikatın başına Şeyh Alaaddin Ali'den sonra Şeyh Şah İbrahim geçmiş; onun ölümünden sonra ise posta oğlu Cüneyd yerine, kardeşi Cafer oturmuştur.⁴⁸ Muhtemelen 1448 yılında Şeyh Cafer tarafından Erdebil'den sürülünce 49 Anadolu'ya gelen Cüneyd, ünlü bir tarikat şeyhi ve bir seyyid gibi dolaştığı Anadolu'da birçok göçebe ve köylü Türk'ü kendine mürid yapmıştır.⁵⁰

Aşıkpaşazade'nin aktardıklarına göre Cüneyd, Sultan Murad'dan "Kurt Beli'ni" yurt tutmak için istemiş; olumsuz yanıt alınca Konya'ya gitmiş. Fikirleri sebebiyle tahkikata uğrayan Cüneyd; Konya'dan Varsaklara, Halep'e ve Canik'e gelmiştir.⁵¹ Canik'te Cüneyd, Muhammed Beg adında birinin yanında misafir olmuş ve burada kendine ordu kurarak Trabzon'a 1456 yılında sefere çıkmıştır. Burada Muhammed Beg'in kim olduğu sorusu akla gelmektedir. Fallmerayer ve Hinz, bu kişinin Samsun'da bir Osmanlı yöneticisi olduğu savını öne sürmüştür. Bu sav genel olarak kabul görmeye beraber Rustam Suhukurov, Şeyh Cüneyd'in Osmanlı topraklarında barınamayacağını belirtmekte, bu kişinin İspir Emiri Muhammed Emir Seyyid olmasını daha akla yakın bulmaktadır. Cüneyd'in Trabzon seferinde izlediği rotayı da destekler mahiyette muhtemelen Koyulhisar, Karahisar, Akşehir ve Şirin kalelerinin bulunduğu alanda; Osmanlı ve Karakoyunlu etkilerinin olmadığı bir yerde aranması gerektiğini öne sürmektedir. Şeyh, Bayburt'tan değil Halidiya ve Trikoma üzerinden ya da doğu hattı boyunca Trabzon'a hareket etmiştir.⁵² Telliöglü, Hinz ve Fallmerayer'e paralel bir çizgide Şeyh Cüneyd'in yukarı Kelkit bölgesinden Canik'e gelerek Taceddinoğlu Mehmed Bey'e misafir olduğunu ve burada müridlerini silahlı bir şekilde toplayarak, Taceddinoğlu Mehmed Bey'le Trabzon seferine çıktığını belirtmektedir.⁵³

Chalkokondyles'e göre IV. John, Şeyh Cüneyd'i karşılamak için şehirden çıkarak batıdaki Kordyle'ye gitti. Burada Kapanion olarak adlandırılan ve daha

Ahmed Gaffarî, *Tarih-i Cihan Ârâ Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler*, Ter. Buket Gündüz, Bilge Kültür Sanat, 2023, s.73-74; Aşıkpaşazade Ahmet Aşıkî, *Tevarih-i Âl-i Osman*, Notlandırın Âli Bey, Matbaa-i Âmire 1332, s.264-267.

⁴⁸ Ahmet Taşğın-Öner Atay, "Erdebil Tekkesi İki Şeyhinin Seyahati ve Sonuçları: Dede Hoca Alaaddin Ali ve Torun Şeyh Cüneyd'in Erdebil Dışında Kalan Türbeleri", *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu*, 2018, <https://cms.hacibayram.edu.tr/> (15.03.2023), s.578.

⁴⁹ Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd WV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, Çev. Tevfik Bıyıkhoğlu, TTK, Ankara 1992, s.15-16.

⁵⁰ Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1992, s.7,10.

⁵¹ Taşğın-Atay, "Erdebil Tekkesi İki Şeyhinin Seyahati ve Sonuçları", s. 582-583; Aşıkpaşazade Ahmet Aşıkî, *Tevarih-i Âl-i Osman*, s.264-267.

⁵² Suhukurov, "Şeyh CüneydSafevi'nin Trabzon Seferi", s.148-155.

⁵³ Telliöglü, *Trabzon Rum Devleti*, s.129.

batıda bulunan Meliares Boğazı'nda Şeyh'in Ordugâh kurduğunu öğrendi. Askerler, Kutsal Burun'u geçerek Kapanion istikametinde yol aldılar.⁵⁴ Donanma da orduya eşlik ediyordu. Kara ordusuna Mesochaldion prensi Pansebastos Alexander komuta ediyordu. Donanmanın karaya asker çıkarması esnasında bir fırtına koptu ve gemileri sahilden uzaklaştırdı. Bunu fırsat bilen Şeyh taarruza geçerek Pansebastos ve oğlu ile otuz askeri öldürdü ve çoğunu esir aldı. Bundan sonra Aya Fakos Manastırı'na karargâh kuran Cüneyd, daha sonra Trabzon'u kuşatmıştır.⁵⁵ Bu kayıttan anlaşıldığı üzere Şeyh'in Trabzon'a yürüdüğü sırada ordugâh kurduğu ve denize çıkışı olan Meliares Boğazı, Kordyle'nin batısında kalıyor. Hirisantor ve Fallmerayer⁵⁶ bu dar geçidi Ağasar Vadisi'ne konumlandırmıştır. Bryer ve Winfield ise bu geçidi Fol Deresi'nde Tonya ile deniz arasına konumlandırmıştır.⁵⁷ Şey Cüneyd'in, Ağasar ve Fol derelerini içine alan bir bölgede ordugâhını kurmuş olması muhtemeldir. Ayrıca Şeyh Cüneyd'in sahile hangi yolu izleyerek geldiği sorusu akla gelmektedir. Ağasar Vadisi'ndeki mevcut kalelerden birisinin MeliaresGeçidi'ni gösteriyor olması muhtemel ise Ağasar Vadisi'nin ilk Türkmen nüfusunun Şeyh Cüneyd'in maiyetindeki Çepniler olduğunu söyleyebiliriz.⁵⁸ Şeyh Cüneyd'in Trabzon seferi sırasında askeri gücünün oluşturan unsurların Mehmet Bey'in askerleri yanında Giresun ve Kürtün bölgelerindeki Çepnilerden oluştuğu ve Ağasar ile Vakfikebir dolaylarında toplanarak harekete geçtikleri anlaşılmaktadır.⁵⁹

1380 yılında III. Aleksios'un Çepniler üzerine yaptığı seferdeki gibi Şeyh Cüneyd de Philabonites vadisinden geçip Erikbeli geçidini aşarak sahile inmiş. Bir kez daha Komnenos askerleri buluşamayarak aynı yerde aynı akıbete uğramışlardır.⁶⁰ 1456 yılında Trabzon'u kuşatan Şeyh Cüneyd, Hızır Bey'in komuta ettiği Osmanlı ordusunun Trabzon'a gelmekte olduğunun haberini alması üzerine kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmış ve bu sefer başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁶¹

1486 tarihli Trabzon tahrir kayıtlarında geçen Akçaabat'a bağlı İle (Akçaköy) Köyü'nde toprak sahibi bir Hıristiyan köylüyle ilgili "Erdevil Şeyh geldiği vakit katl" ibaresi, Şeyh Cüneyd'in dönüş yolunda kullandığı yolu bulmamız açısından bize ipucu sağlamaktadır. Bu kayıt bize Şeyh Cüneyd'in

⁵⁴ Bryer- Winfield, *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri*, C: I, s. 289.

⁵⁵ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s.20-21; Jakob Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Çev. Ahmet Cevat Eren, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 236.

⁵⁶ Jakob Philip Fallmerayer, *Doğudan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin Salifoğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s.168.

⁵⁷ Bryer-David, *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri*, C: I, s. 289.

⁵⁸ Emecen *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi*, s. 45.

⁵⁹ Bostan, *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus*, s. 368; Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu*, s. 236.

⁶⁰ Bryer- Winfield, *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri*, C: I, s. 290.

⁶¹ Telliöğlü, *Trabzon Rum Devleti*, s. 130.

Akçaabat'ta İle ve Horcorot köylerinin bulunduğu vadiden geçtiğini kesin olarak tanımlanmaktadır. Maçka'nın batısındaki Fikenoy yaylasından Sera Deresi'ne inen ve Akçaabat ile Trabzon arasındaki Serasor'dan denize ulaşan yol güzergâhını takip etmiştir. Şeyh Cüneyd muhtemelen dönüş yolunda anayolun paralelindeki bu yolu kullanmıştır.⁶² Bu yolla muhtemelen Kadirga Yaylası'nı geçerek ErikbeliGeçidi'nden HarşitVadisi'ne⁶³ ulaşmıştır.

Şeyh Cüneyd'in başarısız Trabzon seferinden beş yıl sonra Trabzon seferine çıkan Fatih Sultan Mehmet, Kelkit civarında ordusunu ikiye ayırmış; veziri Mahmut Paşa'nın yönettiği kısım batı yönünde, sultanın komuta ettiği kısım ise doğu yönünde hareket ederek bilinen yol güzergâhlarından farklı bir güzergâh izlemiştir. Komnenos hükümdarının kaçmasını önlemek isteyen Sultan, Vezir Mahmut Paşa'nın komuta ettiği kısmı sol kol yönünde önden göndermiş; batı yönünde ilerleyen vezir, Ulu Şiran (Cihieriana) üzerinden hareket etmiştir. Ulaşılan bir el yazmasındaki nottan vezirin ordusunun bu günkü Alınyayla Köyü yakınlarından geçtiği anlaşılmakta; bu da bize Vezir'in Torul rotasından değil de Çepni yaylalarına tırmanıp Balaban Dağı'nı geçerek Erikli ve Ermek'ten inmiş olabileceğini göstermektedir. Vezir de, Şeyh Cüneyd'in Trabzon seferinde kullandığı Süme Kale civarından geçmiş olması muhtemeldir. Vezir, gerektiğinde Çepnilerin kılavuzluğundan yararlanmış olabilir.⁶⁴ Zira buralarda yoğun bir Çepni nüfusu yaşamakla birlikte Zigana dağlarının güneyindeki bazı dağlık bölgelerde Hıristiyan nüfus da yaşamaktaydı.⁶⁵ Mahmut Paşa, Trabzon vadilerine inene kadar olabildiğince Türkmenlerin kontrolündeki alanları kullanmış ve Kürtün-Süme Kale'den geçtikten sonra büyük oranda Şeyh Cüneyd'in de takip ettiği rotalara yakın rotalar kullanarak Trabzon'a ulaşmıştır.⁶⁶ Zaten Haçka ve Kadirga Yaylası üzerinden Zigana sırtlarına veya Trikoma bandonuna giden uygun rotalar vardı ve bu rotalar Panaretos'un aktardıkları ışığında on dördüncü yüzyıldan beri kullanılıyordu.⁶⁷ 1461 yılında Kürtün-Tirebolu-Eynesil-Giresun-Dereli arasındaki kırsal kesime hâkim olan Çepnilere fetihten sonra zeamet ve tımar gibi dirlikler verilmesi fetih esnasında yararlılık gösterdiklerine işaret etmektedir.⁶⁸

Bugün bu bölgede yaylacılık yapan Çepniler tarafından söylene gelen Kadirga Yaylası'ndaki üstü açık camiinin, Fatih Sultan Mehmed'in bir cuma

⁶² Emecen, *Doğu Karadenizde Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi*, s. 46.

⁶³ Bryer-Winfield, *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri*, C: I, s. 87.

⁶⁴ Bryer-Winfield, *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri*, C: I, s.116-119.

⁶⁵ Kenan İnan, "Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:14, s.74.

⁶⁶ Bryer-Winfield, *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri*, C: I, s.119.

⁶⁷ Bryer-Winfield, *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri*, C: I, s.87.

⁶⁸ Mutlu Kaya-Cevdet Yılmaz, "Kültür Coğrafyası ve Kültürel Miras Açısından Doğu Karadeniz'de "Otçu Göçü Geleneği ve Kadirga Otçu Şenlikleri", *Türk Coğrafya Dergisi*, S: 71, s. 70.

günü ordusuyla buraya gelmesi ve burada Cuma namazını kıldığı yerin cami olarak o günden beri kullanılageldiği söylemi,⁶⁹ belki de 1461'de Kadırga Yaylası civarından geçen Mahmud Paşa'nın idaresindeki ordunun⁷⁰ hatırasına bir göndermedir. Günümüzde Kadırga başta olmak üzere bu yaylalara baktığımızda Kürtün dışında Ağasar (Şalpazarı ve Beşikdüzü) başta olmak üzere Tonya, Vakfikebir, Eynesil, Espiyeli Çepnilerin yoğun olarak kullandıklarını görmekteyiz.⁷¹

Sonuç

Günümüzde yoğun bir şekilde Çepni-Türkmen kültürünün izlerini taşıyan Ağasar Vadisi'nin tarihi süreçte nasıl Çepni yurdu olduğu sorusu cevap beklemektedir. Arkeolojik veri azlığı nedeniyle vadi boyunca tarih öncesi insan faaliyetleri konusunda bir yargıya varmak mümkün olamamakla birlikte yakın tarihlerde vadi içerisinde yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen kaya mezarları bize en azından Helenistik- Roma döneminde vadide bazı insan faaliyetlerinin olduğunu ipucunu vermektedir. Antik kaynaklara baktığımızda ise vadiyle ilgili hiçbir bilginin olmadığını görmekteyiz ancak Ağasar Vadisi'nin çevresindeki vadilerdeki insan faaliyetlerini nakleden antik eserlerden koloniler çağında Ağasar Vadisi'nin Maçka-Torul hattında hüküm süren Drillerin ve Giresun vadilerinde hüküm süren Mossynoiklerin etki alanında olduğunu söyleyebiliriz.

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ağasar Vadisi'nin güneyinde ve batısında yükselen dağların konar-göçer Türkmen boylarının faaliyet sahası haline gelmesiyle vadi de canlanmaya başlamıştır. Vadinin batı tarafında Hacımiroğulları Beyliği altında teşkilatlanmış olan yoğun Çepni faaliyetleri gözlemlenirken, güneyinde ise Hacımiroğulları ve diğer boylarla işbirliği içinde olan Kürtün Çepnilerinin yoğun faaliyetlerini görmekteyiz. Vadinin doğu yakasındaki dağlarda ise XIV. yüzyılda yoğun Akkoyunlu faaliyeti gözük-mektedir. Hıristiyan ahalî ise yoğun Türkmen baskısı sonucu daha çok sahil kesimine çekilmek zorunda kalmışlardır.

Torul- Maçka hattının Komnenosların elinde olmasına rağmen XIV. yüzyıl boyunca yoğun bir şekilde Trabzon'un Türkmen akınlarına maruz kalması Trabzon'a ulaşan vadilerin etrafındaki yayla yollarının Türkmenlerin eline olduğunu işaret etmektedir. Ayrıca Panaretos'un aktardıklarına bakılırsa XIV. yüzyılın sonunda Ağasar Vadisi'nin batı ve güneyindeki bütün kırık alanlar Çepnilerin eline geçmiş bulunmaktadır. III Aleksios'un 1380 yılındaki seferi de Çepnileri buralardan atmaya yetmemiştir. 1456 yılında Şeyh Cüneyd'in

⁶⁹ <https://karadeniz.gov.tr/kadirga-yaylasi-ustu-acik-cami-2> (25.06.2023).

⁷⁰ Bryer-Winfield, *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri*, C: I, s.119.

⁷¹ Ekşiöğlü-Zeybek, "Yayla Turizmi Açısından Bir İnceleme", s.1302.

Trabzon seferi bize Rumlarla Türkler arasında Ağasar ve Fol vadilerinin bir geçit yeri haline geldiğini ve Erikbeli Geçidi ve bu geçidin etrafındaki yaylalık alanların Çepniler tarafından kontrol edildiğini açık bir şekilde göstermektedir. 1461 yılında ise Vezir Mahmut Paşa'nın ordusunu, bu yaylalardaki Çepnilerden yararlanmak istediği için Şeyh Cüneyd'in izlediği rotaya yakın bir rotayla Trabzon önlerine götürdüğü muhtemeldir.

XV. yüzyıl tahrir kayıtlarından vadi boyunca hiçbir yerleşim yerinin olmadığını gördüğümüz Ağasar Vadisi'nin, Osmanlı'nın Trabzon'u fethiyle Rumlarla Türkmenler arasında sınır olma özelliği ortadan kalkmış ve Çepnilerin yerleşik hayata geçerek sıfırdan kendi sosyo-kültürel özellikleri doğrultusunda kurdukları bir iskân mahalli haline dönüşmüştür.

KAYNAKLAR

ARRIANUS, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Arriani Periplus Ponti Euxini)*, Çev. Murat Arslan, OdinYayıncılık, İstanbul 2005.

AŞIKPAŞAZADE Ahmet Âşîkî, *Tevarih-i Âl-i Osman*, Notlandıran Âli Bey, Matbaa-i Âmire, 1332.

BOSTAN, M. Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK Basımevi, Ankara 2002.

_____, *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etik Yapısı*, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul 2012.

BRYER, Anthony A. M., "Rumlar ve Türkmenler: Karadeniz İstisnası, Çev. M. Sibel Dinçel-Murat Keçiş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 8, S: 16, 2014, ss.177-232.

_____, David Winfield, *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri*, C: I, Çev. İsmail Köse, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

CLAVİJO, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, Çev. Ö. R. Doğrul, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1975.

DEMİR, Necati, "Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Çepni Türkmenleri İle Güvenç Abdal Ocağı'nın Kuruluşu" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 63, 2013, ss.77-110.

_____, *Tarihi Süreç İçinde Karadeniz*, Altınordu Yayınları, Ankara 2018.

EKŞİOĞLU, Ayşen Gönül- ZEYBEK, Halil İbrahim, "Yayla Turizmi Açısından Bir İnceleme: Kürtün Yaylaları(Gümüşhane)", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/3, 2021, ss.1298-1308.

EMECEN, Feridun M.,“Etnik ve Sosyal Bir Sınır Olarak Ağasar Vadisi Yerleşim Tarihi Üzerine Görüşler”, *Şalpaazarı, Tarih, Kültür, İnsan*, Haz. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2018, ss.43-50.

_____, *Karadenizde Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpaazarı-Beşikdüzü*, Serander Yayınları, Trabzon 2010.

EMİR, Osman, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

EVLİYA Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyehatnamesi*, C: 2, Haz. Yücel Dağlı-SeyitAli Kahraman, İstanbul 2008.

FALLMERAYER, Jakob Philip, *Doğudan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin Salifoğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

_____, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Çev. Ahmet Cevat Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

HINZ, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd WV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

<https://karadeniz.gov.tr/kadirga-yaylasi-ustu-acik-cami-2> (25.06.2023).

ÇALIŞKAN AKGÜL, Hülya -KILIÇ, Sinan-DEMİREL, Serkan-YILMAZ, Erkan, “Trabzon İli Yüzey Araştırması 2021 Yılı Ön Sonuçları” *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8/14, 2022, ss.57-74.

IŞIK, Adem, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

İNAN, Kenan, “Trabzon’un Osmanlılar Tarafından Fethi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/14, 2013, ss.71-84.

İPEK, Nedim, “Osmanlıdan Cumhuriyete Şalpaazarı Kazasının İdari Yapısı ve Nüfusu”, *Şalpaazarı, Tarih, Kültür, İnsan*, Haz. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2018, ss. 125-138.

KADI Ahmed Gaffarî, *Tarih-i Cihan Ârâ Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler*, Ter. Buket Gündüz, Bilge Kültür Sanat 2023.

KEÇİŞ, Murat, “Trabzon İmparatorluğu Tarihçisi Mikhael Panaretos ve Eseri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 6, S: 12, 2012, ss.25-38.

_____, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

KILIÇ, Sinan, “Ağasar Vadisi ve Çevresindeki Arkeolojik Kalıntılar”, *Şalpaazarı, Tarih, Kültür, İnsan*, Haz. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2018, ss.335-360.

_____, “Liviopolis’den Şarlı’ya Beşikdüzü’nün Tarihi Coğrafyası”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20, 2016, ss.9-44.

_____, Serkan Demirel-Hülya Çalışkan Akgül, “Kadim Trabzon Üzerine Yeni Arkeolojik Gözlemler: “Hadrian Limanı” *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 15, S: 30, 2021, ss. 387-428.

KÖKEL, Coşkun, “Güveç Abdal Ocağı Üzerine Bir değerlendirme”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 35, 2005, ss.47-60.

KSENOPHON, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, Çev. Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1974.

MUTLU, Kaya-YILMAZ, Cevdet, "Kültür Coğrafyası ve Kültürel Miraslar Açısından Doğu Karadeniz'de Otçu Göçü Geleneği ve Kadırğa Otçu Şenlikleri", *Türk Coğrafya Dergisi*, 71, 2018, ss.69-79.

PEKİN, Süleyman, *Harşit Havzasında Çepniler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

SARIYILDIZ, Bekir, “XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Trabzon Rum Devleti'nin Batı Sınırları”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 16, S: 32, 2022, ss.459-474.

_____, “Torul Derebeyleri: Kabasitaslar (1355-1479)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, 2/2, 2021, ss.238-249.

STRABON, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası KitapXII-XIII-XIV*, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

SUHUKUROV, Rustam, “Şeyh Cüneyd Safevi'nin Trabzon Seferi (M.1456/H.860)”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 4, S: 9, 2010, ss.145-156.

SÜMER, Faruk, *Çepniler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992.

_____, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

SÜMERKAN, Mustafa Reşat, “Mimari ve İşlevsel Özellikleriyle Ağasar Vadisi'nde Geleneksel Köy Evleri”, *Şalpaazarı, Tarih, Kültür, İnsan*, Haz. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2018, s.385-400.

TAŞĞIN, Ahmet-ATAY, Öner, “Erdebil Tekkesi İki Şeyhinin Seyahati ve Sonuçları: Dede Hoca Alaaddin Ali VeTorun Şeyh Cüneyt'in Erdebil Dışında Kalan Türbeleri”, *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu*, 2018, <https://cms.hacibayram.edu.tr/> (15.03.2023), ss.575-594.

TELLİOĞLU, İbrahim, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Electronic Turkish Studie*, 2/2, 2007, ss.654-664.

_____, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2004.

_____, *Kommenosların Trabzon Hâkimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.

_____, *Tarih Boyunca Karadeniz*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2022.

USTA, Veysel, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 1999.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *Hacıemiroğulları Beyliği'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Ordu Tarihinden İzler*, Kültür Yayınları, Ordu 2018.

YURTTAŞ, Hüseyin, "Gümüşhane/Kürtün'deki Kültür Varlıkları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15/38, 2008, ss.185-195.

ZAMAN, Mehmet-BİRİNCİ, Salih-YILMAZ BAYRAKTAR, Sibel, "Şalpazarı İlçesinin Coğrafyası", *Şalpazarı, Tarih, Kültür, İnsan*, Haz. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2018, ss. 15-42.

KAFKASYA'DA RUS KÜLTÜR POLİTİKALARI (XIX.-XX. YÜZYIL)*

Resul TURAN**

ÖZ

19. yüzyılın sonu itibarıyla Rus İmparatorluğu 23 milyon kilometrekareyi aşan geniş bir alana hakimdi. Bu geniş coğrafya, 1683'teki Osmanlı sınırlarının dört katından fazlaydı. Üstelik imparatorluk birçok din, dil ve ırkı kapsayan zengin bir nüfusa sahipti. Rusya'nın bu nüfusa yönelik idari, siyasi ve ticarî alandaki politikaları literatürde kısmen incelenmiş ancak kültür politikalarına ilişkin çalışmalar geri planda kalmıştır. Mevcut literatür, bu nüfusa ilişkin idari, siyasi ve ekonomik yönlerle ilişkin Rus politikalarının kısmi analizini sunmaktadır ancak kültür politikalarına yönelik çalışmalarda göreceli bir eksiklik söz konusudur. Bu çalışmada, Kafkasya'daki Rus kültür politikaları yani Rusya'nın dil, din, eğitim alanındaki kültürel iktidarının inşa süreci ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Rusya, Kafkasya, Dil, Din, Kültür.

RUSSIAN CULTURAL POLICIES IN THE CAUCASIA (XIX.-XX. CENTURIES)

ABSTRACT

By the end of the 19th century, the Russian Empire governed a vast territory spanning over 23 million square kilometers. This expansive geography exceeded the size of the Ottoman boundaries in 1683 by more than fourfold. Moreover, the empire boasted a diverse populace, encompassing individuals of many religious, linguistic, and racial backgrounds. Towards this population Russian policies in the administrative, political and economic fields have been partially examined in the literature, but studies on cultural policies have remained in the background. The existing literature has provided partial analysis of Russian policies concerning the administrative, political, and economic aspects pertaining to this particular demographic. However, there has been a relative lack of scholarly attention given to the examination of cultural policies in this context. This study aims to uncover the cultural policies implemented by Russia in the Caucasus region, specifically focusing on the establishment of Russia's cultural influence in areas such as language, religion, and education.

Keywords: Russia, Caucasus, Language, Religion, Culture.

* *Gönderim Tarihi:* 25.09.2023. *Kabul Tarihi:* 02.10.2023.

** *Dr. Öğr. Üyesi,* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Tarih Bölümü, RİZE.
Resul.turan@erdogan.edu.tr, *ORCID:* 0000-0002-7832-0552.

Giriş

Kafkasya, yaklaşık yüz yıl süren mücadele neticesinde Rusya'ya ilhak edilmiştir. Bu süreçte bazı bölgeler daha erken tarihlerde Rus hâkimiyetine girmiş ve Rus kültür politikalarını tecrübe etmiştir. Kafkasya, Rus idarecileri için dil, kültür, hatta iklim bakımından *medenileştirilmesi* gereken farklı bir coğrafya olmuştur. Bir açıdan Rus ve Kafkas kültürünün karşılaşma sürecini, Pavel Dmitriyeviç Tsitsianov, “*Onlar için her şey yeni, bizim için her şey garip*”¹ sözleriyle tanımlamıştır. Bu nedenle baskıcı Rus kültür politikaları uygulanmıştır. Bu süreci, E.S. Thaden, Ruslaştırma (*Obrusit*) ve Ruslaşma (*Obruset*) kavramlarıyla tanımlamak suretiyle Ruslaşmanın kendiliğinden gerçekleşirken, Ruslaştırmanın baskıyla olduğunu vurgular. Ruslaştırmayı plansız, idarî ve kültürel olmak üzere üçe ayırır. Plansız Ruslaştırma, bireylerin Rus kültürü ve dilini genellikle birkaç nesil boyunca benimsediği doğal bir süreçtir. İdari Ruslaştırma, Rus hükümetinin Rusça kullanımını dayatmasıdır. Son olarak kültürel Ruslaştırma, yerli kültürü Rus kültürüyle değiştirmeyi amaçlayan bir politikadır.²

1.Dil, Din, Eğitim ve Kültür Politikaları

Rus idaresi boyunca Kafkasya'nın yönetim merkezi olan Tiflis, erken tarihlerden itibaren Rus planlarının merkezinde yer almıştır. Çariçe II. Katerina'nın Dışişleri Bakanı Nikita Panin (1763-1781) bu planları şu sözlerle belirtmiştir:

“Gürcistan'da işi öyle kurgulamalıyız ki, her şey bizim yönetimimiz altında olmalı, Gürcüler kendi hükümetlerinin talimatlarını yerine getirdiklerini zannetmeli, Gürcistan hükümeti Gürcistan çıkarları için çalıştığına emin olmalı, gerçekte ise bizim isteklerimizi yerine getirmeli. Kısacası ruhu Rus, bedeni Gürcü olmalı.”³

Panin'in kültürel emperyalizm planı dostane amaçlarla 1783'te Georgiyevsk Antlaşması'nın imzalanması ardından 1801'de Tiflis merkezli Kartli Kaheti Krallığı'nın Rus işgaline uğramasıyla uygulanma fırsatı bulmuştur. Bu söylemler bizzat Rus Çarı I. Nikolay'ın “*Rus olmayan halkları Rusça düşünüp Rusça konuşmaya zorlayacak bir idarenin tesisi*” beyanıyla resmî Rus politikası hâline gelmiştir.⁴ Rusya'nın kültürel iktidar planı Gürcülerin Hristiyan

¹ *Akti, Sobranie Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissiey (AKAK)*, Tom II., Tiflis 1868, s. 46.

² Theodore R. Weeks, “Russification: Word and Practice 1863-1914”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Dec., 2004, 148/4, (Dec., 2004), s. 473-474.

³ Nikoloz Kortua, *Russko-Gruzinskiye Vzaimootnoşeniya Vo Vtoroi Polovine XVIII Veka*, Tiflis 1989, s. 108-111.

⁴ S.S. Lazaryan, *Voyenno-Politiçeskaya i Administrivno-Pravovaya Deyatelnost Knyazy M.S. Vorontsova v Kavkazskom Krae 1845-1854 gg*, Pyatigorsk 2012, s. 195-196.

kimliği ile Batı'nın temsilcisi olma iddiasından, özellikle toplumdaki İran ve Osmanlı karşıtlığından beslenmiştir. Bu nedenle bizzat Tsitsianov gibi Gürcü kökenli komutanlar Kafkasya'nın işgalinde Rusya'ya hizmet etmişlerdir.⁵ Bu destek edebiyat alanında da kendini göstermiş, Aleksandr Çavçavadze "Kafkasya" adlı şiirinde Rusya'yı Gürcüler arasında aydınlanma yolunu açan bir güç ve kurtarıcı olarak anlatılmıştır.⁶

Rusya'ya yönelik iyimser bakış açısı, XIX. yüzyılın başından itibaren yerini Rus politikalarından duyulan tedirginliğe bırakmıştır. Zira bunların temel hedefi Gürcü halkı için kutsal kabul edilen değerler olmuştur. Bunları, XIX. yüzyıl Gürcü ulusal kurtuluş hareketinin en önemli lideri İlia Çavçavadze şu şekilde belirtir: "*Atalarımızdan kalma üç kutsal şeyimiz var: Dil, vatan, din... Ulusal kimliğin ilk özelliği dildir*".⁷ Bu bağlamda idarî alanda yapılan değişimlerle Gürcü (*Kartvel*) ve Gürcistan (*Sakartvelo*) adlarının kaldırılmasına kadar varan bir süreç başlamıştır. İlk önce 1801'de Kartli-Kaheti Krallığı'nın Rusya'ya ilhakıyla Gürcistan Guberniyası (1801-1840), daha sonra Gürcistan-İmeretya Guberniyası (1840-1846) lağvedilmiştir.⁸ Dinî alana müdahaleyle 1811'de Gürcü Ortodoks Kilisesi, Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlanmış ve kilisedeki dinî faaliyetlerin Rusça olması kararlaştırılmıştır. 1817'de ayinlerin Rusça yapılabilmesi ve din adamı yetiştirilebilmesi amacıyla Tiflis'te Rus Ruhban Okulu açılmıştır. Bunu, 1818'den itibaren diğer bölgelerde açılan dinî okullar izlemiştir. Böylece Gürcü ulusal kimliğinin üç ana temeli olan *vatan, din, dil* kavramları bağımsızlığını kaybetmiştir.⁹

Eğitim, Rus kültür politikalarının en güçlü aracı, idarî ve toplumsal alandaki hâkimiyetin anahtarı olmuştur. Özellikle Rus olmayan halkların eğitim yoluyla Ruslaştırılması, bunun nasıl yapılması gerektiği uzun yıllar tartışılmıştır. Halk Eğitim Bakanı Aleksandr Şişkov (1824-1828) eğitime dair şu sözleri sarf etmiştir:

"Bilimler, ancak tuz gibi ölçülü, insanların durumuna ve ihtiyaca göre, hangi mertebeye sahipse o kadar verildiğinde faydalıdır. Eksiklikleri kadar fazlalıkları da gerçek aydınlanmaya aykırıdır. Bütün millete okuma

⁵ A.V. Fadayev, *Rossia i Kavkaz v Pervoy Tretiy XIX Veka*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1960, s. 124-126

⁶ *Ahali Kartuli Literatura (XIX s)*, Tbilisi Universitetis Gamomtsemloba, Tbilisi 1979, s. 16-17.

⁷ P.V. Lebedeva, "Formirovanie Gruzinskoy Natsionalnoy İdey", *Sovremennaya Nauka: Aktualme Problemi Teorii i Praktiki*, Seria: Poznanie, 3 (2021), s. 22-25.

⁸ "Tifliskaya Guberniya", *Geografiçesko-Statistiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii*, Tom V, Sankt Peterburg 1885, s. 127-128.

⁹ *İstoriçeskiy Obzor Deyatelnosti Ministerstva Narodnago Prosveşeniya: 1802-1902 gg.*, Sost. S.V. Rojdestvenskiy, İzdanie Ministerstva Narodnago Prosveşeniya, Sankt Peterburg 1902, s. 1.

yazma öğretmek yarardan çok zarar getirir. Bir çiftçi oğluna retorik öğretmek, onu zararlı değilse bile işe yaramaz bir vatandaş yapar.”¹⁰

Gürcü topraklarında Rus idaresinin tesisinin ardından yerel okulların yanında ilk ve orta (gimnazyum*) dereceli Rus okulları açılmaya başlamıştır. İlk olarak iki sınıflı Rus İlkokulu 1802’de Tiflis’te faaliyete başlamış ancak öğrencilerin Rusça öğrenmede zorlanmaları üzerine kapanmıştır. 1804’te soylular için yeni bir ilkokul açılmıştır. Bunları 1820’li yıllardan itibaren Tiflis, Kutais ve 1830’da Gürcü *uezd*lerinde (kaza) açılan Rus okulları izlemiştir.¹¹ Eğitim, ilk zamanlar Rusça ve Gürcüce olarak yürütülmüştür.¹² Hatta 1819’da Tiflis valisi ve Kafkasya başkomutanlığı görevindeki A.P. Yermolov’un girişimiyle Halk Eğitim Bakanlığı’ndan ziyadesiyle talep gören ve yaygın olan Tatarca [Türkçe] için sınıf açılması talep edilmiştir.¹³ Bu faaliyetler 1848’de Tiflis merkezli Kafkas Eğitim Bölgesi (Okruğu) ile kurumsal bir kimliğe kavuşmuştur.¹⁴ Benzer faaliyetler Azerbaycan topraklarında açılan kaza mektepleriyle sürdürülmüştür. Temel eğitim dili Rusça olan bu okullarda önceleri sadece Rus memur çocukları eğitim görmüş ancak devlet kadrosuna atanmada ve ticarî faaliyette avantaj sağlaması nedeniyle yerel halk da ilgi göstermeye başlamıştır.¹⁵

Rus yönetimi Müslüman halk üzerindeki Ruslaştırma politikasını ise iki farklı şekilde yürütmüştür. İlk olarak Güney Kafkasya’da molla ve ulema sınıfını kontrol altında tutabilmek amacıyla Şii ve Sünnileri ayırıştırarak bir dinî idare tesis etmiş; ikinci olarak Rus okulları açmıştır.¹⁶ Ne var ki, ilk başlarda dinî hassasiyetlerden dolayı Müslüman halkın Rus okullarına ilgisi sınırlı kalmış, bunun üzerine 1847’de Tiflis Şii (*Aliyye*) Müslüman Okulu ve 1848’de Tiflis Sünni (*Ömerriye*) Müslüman Okulu açılmıştır. Bu medrese tarzındaki

¹⁰ *Sbornik Rasporyajeniy po Ministerstvu Narodnago Prosveseniya*, Tom Perviy, 1802-1834, Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg 1866, s. 529

* Çarlık Rusyası’nda Rusça eğitim veren en yüksek dereceli ortaöğretim kurumu.

¹¹ Bondo Kupatadze, “Language Policy of The Russian Empire in Georgia”, *The 3rd International Symposium Languages and Memories: The Multi-Layered Human Experiences and Varieties of Interpretations*, Research Institute for World Languages, Osaka University, November 1, 2009 Japan, s. 405-406.

¹² AKAK, Tom 2, Tiflis 1868, No 365: “Otnoşenie kn. Tsitsianova k ministru narodnago prosveseniya gr. Petru Vasileviçu Zavodovskomu, ot 28-go dekabrya 1802 goda, No 21”, s. 195.

¹³ AKAK, Tom 6, Çast I., 1874 Tiflis, No 174: “Otnoşenie gen Yermolova k ministru narodnago prosveseniya, ot 21-go yanvar 1819 goda, No 24”, s. 134.

¹⁴ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii c 1649 goda*, Tom XXIII, Otdelenie I. 1848, Sankt Peterburg 1849, s. 96-112.

¹⁵ *Azerbaycan Tarihi*, C IV, Redaktor Mahmud İsmayılov, Bakı 2007, s. 140-141.

¹⁶ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 13.

okulların eğitim süresi toplam altı yıl olarak planlanmıştır. Okul müfredatında Türkçe, Farsça, Arapça, Rusça, coğrafya, tarih, cebir, Rus hukuku ve güzel yazı dersleri yer almıştır. Öğrencilerin İslam kursu derslerindeki başarısının değerlendirilmesinden Şii medresesinde şeyhülislam, Sünni medresesinde müftü ve Rus kursu derslerinde müteveli sorumlu olmuştur.¹⁷

Kuzey Kafkasya, çetin mücadeleler nedeniyle Rus hâkimiyetinin zor tesis edildiği bölgelerden olmuştur. Rusya, direnişi kırabilmek ve Kafkas topraklarını kontrol altına alabilmek için temeli eskilere dayanan, yerel elitlerin oğullarının rehin alındığı “*zalojnik/emanet*” sistemini uygulamıştır.¹⁸ Söz konusu uygulamayla Rus eğitimi ve kültürüyle yetişmiş çocukların Kafkasya'nın gelecekteki idarecileri ve Rus kültürünün temsilcisi olması amaçlanmıştır. Bu bakımdan emanet okulları, Kafkasya'daki Rus eğitiminin ilk örnekleri olmuştur.¹⁹ XVIII. yüzyılın sonlarında Yekaterinodar [Krasnodar]'da açılan bu okulları, dağlı çocuklar için açılan yatılı okullar, Stavropol ve Yekaterinodar gimnazyumları izlemiştir.²⁰ Rusya'nın eğitim politikasının hedefi sosyo-kültürel yönlerden Rus yanlısı elit bir tabaka oluşturmak olmuştur. Bu amaçla dağlı halk, yereldeki Rus eğitiminin ardından Moskova, St. Petersburg gibi şehirlerde okumaya teşvik edilmiştir. Böylelikle Rus eğitimi ve kültürüyle yetişmiş ve Rusya'ya sadık bireyler hâline gelmeleri amaçlanmıştır. Bu bağlamda, eğitim alanında Ruslaştırma politikalarının ağırlığı daha fazla hissedilmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Kafkasya'daki eğitim faaliyetlerinde daha sistemli bir altyapı oluşturulmuştur. Kafkas halklarının Rus vatandaşlığına hazırlanması amacıyla yeni okullar açılmıştır. İlk 1850'lerin başında Kabardey prensleri ve özdenlerin²¹, diğer bir ifadeyle yörenin ileri gelenlerinin çocukları için Nalçik'te bir okul faaliyete girmiştir. Müfredatta din kültürü, Türkçe, Arapça, Rusça ve aritmetik dersleri yer almıştır. İlk üç ders Müslüman din adamları tarafından verilmiştir. Eğitimcilerin güvenilir olmasına dikkat edilmiştir. Bu dönemde Rus okulları da Derbent'te, Temir-Han-Şura ve İnguşetya'da eğitime başlamıştır.²²

¹⁷ Gülnara Goca Memmedli, *Gürcistan'da İslam Din Eğitimi*, Ankara 2021, s. 27-30.

¹⁸ Con Baddeli, *Zavoevanie Kavkaza Russkimi 1720-1860*, Moskva 2011, s. 187.

¹⁹ O.S. Mutiyeva, “Deti-Amanatı v Politike Rossiyskoy İmperii v Godı Kavkazskoy Voynı 1817-1864 gg. (na primere Dagestana)”, *Problemy Vostokovedeniya*, 1/83 (2019), s. 48.

²⁰ Nadejda Oskarovna Bleih, “Rol Rossiyskoy İmperii v Razvitiı Sistemı Prosveşeniya u Musulmanskih Narodov Severnago Kavkaza”, *Dialog so Vremenem*, 72 (2020), s. 377-383.

²¹ Özden: Soylular. Karaçay Türklerinde şu sosyal sınıflar mevcuttur: Biy-Tavbiy (Prensler), Çanka (siyasi ve ekonomik gücü azalan prensler), Özden (soylular), Kara Özden (ikinci sınıf soylular), Kullar (köleler); Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*, Ötügen Yayınları, İstanbul 1993, s.70-72.

²² L.F. Şişimer, *Prosodiçeskaya Struktra Russkoy Otvetnoy Repliki v Usloviyah Kabardino-Çerkeskoy İnterferentsii*, Directmedia, Moskva-Berlin 2015, s. 11-12; L.B. Kusova, D.B. Yelena, “Stanovlenie i Razvitie Naçalnago Obrazovaniya v Severo-Kavkazskom Regione

Diğer yandan Ermeni Lazarev Ailesi tarafından Moskova'da kurulan Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü, Kafkasya'daki Rus bürokrasisi için yetişmiş kadrolar sağlamıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya kökenli öğrenci sayısı da artmıştır. Tatarca, Farsça, Arapça gibi yerel dillere hakim mezunlar yetiştirilmiş ve yerli idareciler üzerinden Kafkasya'nın Rusya'ya entegrasyonu amaçlanmıştır.²³ Bir yandan Rus eğitimi almış yerel temsilciler diğer yandan Kafkas dillerine hâkim Rus/Hristiyan kadrolar oluşturulmuştur.

Rus İmparatorluğu Halk Eğitimi Bakanlığı, 1869'da Rus olmayan halkların eğitimini konu alan “Yabancıların Eğitimi Hakkında Belgeler ve Makaleler Koleksiyonu” adlı eseri yayımlamıştır. Söz konusu çalışmada “Anavatanımızda yaşayan tüm yabancıların eğitiminin nihai amacı, hiç şüphesiz, onları Ruslaştırmak” olarak açıklanmıştır. Bu kapsamda yerel eğitim politikalarının yanında, özellikle İngilizlerin Hindistan'da ve Fransızların Cezayir'de uyguladıkları eğitim politikaları yakından incelenmiştir.²⁴

Kazan Üniversitesi ve İlahiyat Akademisi profesörü Rus Türkolog N.İ. İlminskiy, Rus olmayan halkların eğitimine dair yeni doktrini şekillendirmiştir. İlminskiy, yöntem olarak anadilde ilkokul eğitimi ve Rus dili üzerinden aşamalı bir geçiş sürecini savunmuştur. Planı uygulamak üzere Rusya İmparatorluğu Halk Eğitimi Bakanı D.A. Tolstoy; Volga, Urallar, Sibiry, Kafkaslar ve Kırım halkları arasında ilkokul ağını genişletmek için bir plan hazırlamıştır. Ancak Kafkasya'daki eğitim faaliyetleri doğrudan St. Petersburg'un değil, Kafkasya Namestniği (Naibi) Baş Yönetim Amiri'nin yetkisi altında kalmıştır. 1870'lerden itibaren seküler eğitim kurumlarının inşası, kadrolarının seçimi ve işleyişlerine dair görev dağılımı oluşturulmuştur ancak Kuzey Kafkasya'daki bu ilk girişimler başarısız olmuştur. Zira Kabardey köylerindeki üç Rus okulu rağbet görmemesi üzerine kapanmıştır. Rus okullarının kurulmasındaki ikinci aşama, avul [köy] ilkokullarının düzenlendiği 1890'ların sonları olmuş ve daha başarılı bir eğitim öğretim faaliyeti sağlanabilmiştir. 1914 yılı verilerine göre Kaberdey ve Balkar'da faaliyet gösteren Rus okulu sayısı ellidir.²⁵

a.Rus Şehir Kültürü: Binalar, Anıtlar, Caddeler

Rus kültür politikalarının Kafkasya'daki somut tezahürü şehirleşme alanında kendini göstermiştir. Özellikle Kafkasya'nın idarî şehri Tiflis, kültürel

(konets XVIII naçalo XX stoletiy)”, *Vestnik Kostromskago Gosudarstvennago Universiteta*, 15/2 (2009), s. 292-293.

²³ Özhan Kapıcı, “Çarlık Otokrasisinin Hizmetinde Bir Şarkiyat ve Türkoloji Mektebi: XIX.Yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitünün Kuruluşu ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Türkbilig*, 31 (2016), s. 1-32 .

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. *Sbornik Dokumentov i Statey Po Voprosu Ob Obrazovanii İnoroditsev*, Tipografiya Tovarişestva Obşestvennaya Polza, Sankt Peterburg 1869.

²⁵ *Severnny Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İperii*, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva 2007, s. 270-273.

politikaların oluşturduğu yeni kimliğin temsil merkezi olmuştur. Şehrin Rus hâkimiyeti öncesinde, 1795'te Aga Muhammet Han tarafından harap edilmesi²⁶ bayındırlık anlamında şehrin daha hızlı Ruslaştırılmasında avantaj sağlamıştır. Böylelikle Rus kimliğinin temsilcisi Avrupa tarzında resmî binalar, tiyatrolar, sinemalar, kütüphaneler, parklar gibi kamusal alanlar inşa edilmiştir. Bununla birlikte şehrin doğulu ve batılı kimliğini temsil eden iki farklı yaşam merkezi ortaya çıkmıştır. Bir tarafta Rus tarzı mahalle düzeninde yeni inşa edilmiş geniş ve düz caddeler; diğer tarafta ise farklı halkların bir harmoni oluşturduğu eski mahalleler, labirent sokaklar, kalabalık kervansaraylar ve pazar yerleri almıştır.²⁷ D.İ. İsmailzade'nin ifadesiyle Kafkasya şehirleri, doğulu kentlerden batılı kapitalist şehirlere dönüşmüştür.²⁸

Rus idaresinin Kafkasya'da kalıcı olma iddiasının simgeleri arasında heykel ve anıtlar da bulunmaktadır. Bu eserler geçmiş ile gelecek arasında bağ kurma suretiyle tarihi bir kişiliği veya olayı anmaya hizmet etmiştir. Böylelikle hem geçmiş canlı tutulmuş hem de tek tip bir tarih oluşturulmuştur. Bu bağlamda Kafkasya'ya birçok farklı kimlik ve meslektan “*Rus medeniyetinin ürünü*” (imparator, komutan, asker, yazar, şair, din adamı vb.) şahsiyetlere ait anıt ve heykeller dikilmiştir. Cadde ve sokak adları değiştirilmiş, coğrafi adlandırılmalar Rus fonetiğine göre yeniden isimlendirilmiştir. Vorontsov, Baryatinskiy, Tsitsiyanov, Puşkin, Tolstoy gibi adlar her yerde kullanılmıştır. Klasik Rus şehrinin simgesi olan merkezi bir kilise, gösterişli resmî binalar ve caddeler inşa edilmiştir.²⁹

Tiflis, kentsel ve kültürel faaliyetler açısından Kafkasya Naibi Mihail Semyonoviç Vorontsov döneminde (1845-1854) gelişme göstermiştir. Bu dönemde tiyatrolar, kütüphaneler, okullar ve spor salonları açılmıştır. Kafkasya'nın ilk halk kütüphanesi, Vorontsov'un girişimiyle 1846'da Tiflis'te açılmıştır. Kütüphane koleksiyonu Rusya ve yurtdışından binlerce kitap temin edilerek zenginleştirilmiştir.³⁰ 1847-1848 yıllarına ait kütüphane koleksiyonundaki eserlerin tamamına yakını Avrupa dillerindedir. Gürcüce, Ermenice,

²⁶ Platon Ioseliani, *A Short History of the Georgian Church*, Saunders, Otley and Company, London 1866, s. 190-191.

²⁷ James Forsyth, *Kafkasya*, Çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019, s. 336-337.

²⁸ D.İ. İsmail-Zade, *Naselenie Gorodov Zakavkazskago Kraya v XIX –naçale XX v. İstoriko-Demografiçesiy Analiz*, Moskva 1991, s. 11.

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bk.; *Pamyatniki Vremen Utverjdeniya Russkago Vladiçestva na Kavkaze*, Pod Redaktsiey General Mayor Potto, Vıpusk I., Tipografiya Ştaba Kavkazskago Voennago Okruga, Tiflis 1906; Kuzey Kafkasya'daki Rus anıtlarına dair kapsamlı bir çalışma için bk.; D.S. Tkaçenko, *Rossiyskie İstoriko-Kulturnie Pamyatnik na Severnom Kavkaze v XIX-naçale XX vv.*, Severo-Kavkazskiy Federalniy Universitet, Stavrapol 2017.

³⁰ Kütüphaneye dair ayrıntılı bilgi için bk., Resul Turan, “Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi ve Milli El Yazmaları Merkezi”, *Kitap ve Kütüphane*, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021, s. 203-214.

Türkçe, Arapça, Farsça kaynak sayısı yok denecek kadar azdır.³¹ Bakü'deki ilk halk kütüphanesi ise Neriman Nerimov'un adına 1894'te açılmış ve 1898'de kapatılmıştır.³²

Güney Kafkasya'nın önemli şehirlerinden biri olan Bakü ise Tiflis'e nazaran daha yavaş bir kentsel gelişim göstermiştir. Bunda, Başkomutan P.D. Tsitsianov'un, 1806'da Bakü şehrinin anahtarının teslimi esnasında bir fedai tarafından öldürülmesi³³ etkili olmuş ve bir çeşit cezalandırma yöntemi olarak şehir bakımsız bırakılmıştır. Vorontsov dönemiyle başlayan şehir planlaması ve altyapı gibi çalışmalar petrol ticaretinin gelişimiyle artmıştır.

Kafkasya'nın ilk Rus tiyatrosu 1845'te Tiflis'te kurulmuştur. 1850'de bir Gürcü tiyatrosu da açılmış ancak Gürcü ulusal kültürün merkezi hâline gelmesi nedeniyle kısa süre sonra kapatılmıştır.³⁴ Vorontsov, Rus tiyatrosunun geliştirilmesi amacıyla bizzat girişimlerde bulunmuştur. St. Petersburg'ta bulunan İmparatorluk Tiyatroları'nın Müdürü T.S. Gedeonov'dan yerli halkın Rus dili ve Rus tiyatrosu hakkında bilgilenmesi, Kafkasya'da görevli Rus idareci ve subayların kültürel faaliyetlerden mahrum kalmaması amacıyla yeni bir tiyatro binası inşası için destek talep etmiştir.³⁵ 1860'larda Gürcü tiyatro grupları tarafından Kutais, Gori, Telavi gibi şehirlerde Batı klasiklerinden uyarlanan oyunlar sahnelenmiştir.³⁶ Bakü'deki ilk tiyatro ise iş adamı Zeynelabidin Tağıyev tarafından 1883 yılında yapılmış; burada milli oyunlar, müzikaller ve dünya klasikleri sahnelenmiştir.³⁷ Ayrıca 1890'larda şehirdeki ilk musiki ve resim okulları açılmıştır.³⁸ Böylelikle Avrupa medeniyetinin doğusunda yani Asya sınırında Batı kültür ve sanatının yükselmesi, Doğu etkilerinin silinmesi amaçlanmıştır. Fakat, Ruslaştırma süreci, Güney Kafkasya'da 1991 yılından itibaren bağımsız devletlerin yükselişiyle birlikte yerel milliyetçilikle yer değiştirmiş, *Rus medeniyetine* ait izlerin yerini yerel muadilleri almıştır.³⁹

³¹ “Otçet po Publiçnoy Biblioteke”, *Kavkaz*, No: 47, (20 Noyabr 1848), s. 187.

³² *Nariman Narimanov: İzbrannie Proizvedeniya 1890-1917*, Tom 1, Bakü 1988, s. 40-41, 287.

³³ N.F. Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803-1806 goda*, Sankt Peterburg 1866, s. 479.

³⁴ *Malaya Sovyetskaya Entsiklopediya*, (Gornyatsey-İlosos), Moskva 1958, s. 193; S.G. İsakov, *Literatura Narodov Zakavkazya*, Vıpusk I, Tartu 1990, s. 59.

³⁵ *Teatr v Tiflise s 1845-1856 god*, Tipografiya Kantseliariy Glavnonaçalstvuiuşçego Grajanskoy Çastii na Kavkaze, Tiflis 1888, s. 7.

³⁶ G. Buhnikaşvili, *Gruzinskiy Teatr za Sto Let: Krat. Obzor*, Zarya Vostoka, Tbilisi 1950, s. 31.

³⁷ A.G. Sarabskiy, *Voznikovenie i Razvitie Azerbaycanskago Muzikalnogo Teatra* (do 1917), İzdatelstvo AN Azerbaycanskoy SSR, Baku 1968, s. 163.

³⁸ *Azerbaycan Tarihi*, s. 357.

³⁹ Örneğin, Ruslar tarafından Tiflis'in en önemli caddesine Kafkasya komutanı General Yevgeniy Aleksandroviç Golovin (1837-1842) onuruna verilmiş olan Golovinskiy Prospekt (Golovin Caddesi) adı 1918'de Rustaveli Caddesi'ne, Bakü'deki en ünlü cadde olan Çar Tsar I. Nikolayskaya Ulitsa adı İstiklaliyet Caddesi'ne, Erivan'da Vali Mihail Astafyev (1860-1869) onuruna verilen Astafyevskaya Ulitsa adı Ermeni şair Haçatur Abovyan'ın

b.Matbuat: Gazeteler, Dergiler, Yıllıklar

Basın ve yayın araçları Rus idaresinin Kafkasya'da yerleşmesinde ciddi bir rol üstlenmiştir. Güncel gelişmeler, okur oranı görece düşük olmasına rağmen bu kanal üzerinden kitlelere duyurulmuştur. Bu faaliyetlerde ana merkez Tiflis olmuştur. Bu yayınlardan ilki, resmî haber ve emirlerin yer aldığı, 1821-1825 yıllarında çıkarılan Gürcüce *Kartuli Gazeti*'dir.⁴⁰ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde yayına başlayan Rusça *Tiflisskie Vedomosti* (1828-1832) adlı gazete Kafkasya'daki ilk resmî Rusça gazetedir.⁴¹ Gazete, Rusça dışında iki farklı dilde, *Tpilis Utskebani* adıyla Gürcüce ve *Tiflis Ehbarı* adıyla Farsça yayımlanmıştır.⁴² Gazetenin ayrıca Tatarca (Türkçe) ve Ermenice çıkarılmasına dair girişimler olmuştur. Özellikle Azerbaycan ve hatta Güney Kafkasya'ya yeni yerleşen Ermeniler arasında yaygın olması nedeniyle Tatarca bir gazete için resmi izin alınmış⁴³ ancak somut bir adım atılamamıştır. Bir süre ertelemelere rağmen Ermenice *Ararat* (1850-1851) adlı gazete Rahip Gabriel Seropoviç Patkanov'un redaktörlüğünde yayımlanmıştır.⁴⁴

Rus idaresinin Kafkasya'daki yayın organı olarak *Kavkazskiy Kalendar* (1845-1916), *Kavkaz* (1846-1918) gibi Rusça yıllık ve gazeteler faaliyet göstermiştir. *Kavkaz*, özel sermayeli yayın olmasına rağmen Rus politikalarına katkısı nedeniyle maddi olarak desteklenmiş, idarenin siyasî ve edebî yayın organı hâline gelmiştir.⁴⁵ Ayrıca Rus idaresinin Kafkasya'da teşekkülüne dair tarihî kaynaklar ile çalışmaların yer aldığı *Kavkazskiy Sbornik* adlı yıllık süreli eser yayımlanmaya başlamıştır.⁴⁶ Gürcüce yayın yapan *Tsiskari* (1852-1875),

anısına Abovianskaya Caddesi olarak dönüştürülmüştür. G.İ. Uspenskiy, *Polnoe Sobranie Soçineniy: Vlast Zemli Oçerki i Rasskazı 1882-1883*, Tom 8, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1949, s. 221-222; *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası*, II Cild, Baş Redaktor Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı 2004, s. 180; A.T. Uruşadze, *Kavkaz: Vzaimodeystvie Kultur (Konets XVIII-Seredina XIX vv.)*, İzdatelstvo Yujnogo Federalnogo Universiteta, Rostov na Donu 2016, s. 94; V.A. Leonova, K.K. Vardanyan, L.B. Efremyan, "İstoriçeskiy Obzor Sozdaniya Ulitsı Haçatura Aboviana v G. Erevane i Sovremennoe Sostoyane Odnoimennogo Skvera", *Lestnoy Vestnik*, 3 (2021), s. 82.

⁴⁰ *Periodičeskaya Peçat na Kavkaze*, Elektropeçatnaya Gruz. İzd. T., Tiflis 1901, s. 25-26.

⁴¹ "Tiflisskie Vedomosti", *Bibliografiya Russkoy Periodičeskoj Peçati 1703-1900 gg.*, Sostavitel N.M. Lisovski, Tipografiya Akts. Obş. Tip. Dela, Petrograd 1915, s. 74-75.

⁴² *Sovremennik: Literaturny Jurnal İzdavaemy Aleksandrom Puşkinim*, Kniga, Moskva 1987, s. 49.

⁴³ *Aktı, Sobranie Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissiey*, (AKAK)1866-1904, Tom VIII, I. Grajdanskaya Çast, Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestika Kavkazskago, Tiflis 1881, s. 14-15; D.L. Vateyşvili, *Russkaya Obşestvennaya Misl i Peçat na Kavkaze v Pervoy Treti XIX Veka*, Moskva 1973, s. 137.

⁴⁴ Yuriy Luçinskiy, "Knyaz M.S. Vorontsov na Kavkaze: Vektory Kulturnoy Politiki", *Svobodnaya Misl*, 6/1684 (2020), s. 203.

⁴⁵ *Kavkaz*, 1846, No:2, s. 2; *Kavkaz*, 1901, No:1, s. 7.

⁴⁶ "Kavkazskaya Sbornik", *Voennaya Entsiklopediya*, Tom XI., Tip. T-va İ.D. Sitina, Sankt Peterburg 1913, s. 250.

Sakartvelos Moambe (1863-1863), *Droeba* (1866-1885), milliyetçi çizgisindeki *Iveria* (1877-1906) gibi dergi ve gazeteler ise kapatılmıştır.⁴⁷

2.Baskıcı Politikalar ve Yerel Tepkiler

Çar II. Aleksandr'ın 13 Mart 1881 tarihinde bir suikast sonucu öldürülmesi Rus dili ve Ortodoks Rus Hristiyanlığın daha sert dayatıldığı bir süreci başlatmıştır. Bu çerçevede Ermeni-Gregoryen kilisesi ve Gürcü dili üzerindeki baskı artırılarak 1881 yılında yürürlüğe giren yeni bir yasa ile ilkokullarda Gürcüce eğitim dili olmaktan çıkarılmıştır.⁴⁸ 1882'de Ukrayna gibi Gürcistan (*Sakartvelo*) adı da idarî ve toplumsal alandan kaldırılmıştır.⁴⁹ Diğer taraftan muhtemelen Gürcüce etkisinin kırılması amacıyla Batı Gürcistan'da Megrelce, Svanca gibi lehçeler,⁵⁰ Acara bölgesinde ise Türkçe ön plana çıkarılmıştır.⁵¹

Ruslaştırma politikalarına karşı tepkiler 1880'lere doğru Gürcü ulusal hareketi içinde sert bir şekilde dillendirilmeye başlamıştır. Bu hareketin öncüleri olarak I. Çavçavadze, A. Tsereteli, D. Kipiani, Y. Gogebaşvili, S. Meshi, N. Nikoladze gibi isimler ön plana çıkmıştır.⁵² Bu kişiler Rus politikalarına karşı cemiyetler ve basın-yayın kuruluşları üzerinden mücadele etmişlerdir. 1879'da Dimitri Kipiani ve İlia Çavçavadze'nin önderliğinde "Gürcüler Arasında Okur Yazarlığı Yayma Cemiyeti" kurulmuştur. Cemiyetin öncülüğünde okullar, kütüphaneler açılmış; Gürcü el yazmaları ve eserler toplanmış ve Gürcü tarihine dair kitaplar yayımlanmıştır.⁵³ Diğer taraftan ise cemiyet, yerel halkın eğitimi hususunda Hristiyanlık üzerinden Ruslaştırma faaliyeti yürüten "Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığın Yeniden Kuruluşu Cemiyeti" ile rekabet içinde olmuştur. Benzer durum Müslüman kesime karşı da söz konusu olmuştur. D.Z. Bakradze, devlet okulları müfettişliği dönemine ait raporlarında Abhazlar arasında Müslüman din adamlarının etkisinin ortadan kaldırılmasını ve seküler eğitim faaliyetlerinin yayılmasını gerekli görmüştür.⁵⁴ Bu amaçla 1883'te

⁴⁷ A. Baramidze, Ş. Radiani, V. Jgenti, *İstoriya Gruzinskoy Literaturi: Kratkiy Oçerk*, Tiflis 1958, s. 134-135; Forsyth, *Kafkasya*, s. 338.

⁴⁸ Kupatadze, "Language Policy of The Russian Empire in Georgia", s. 405-406.

⁴⁹ M.İ. Kalinin, *İzbrannie Proizvedeniya 1917-1925*, Tom 1, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturi, Moskva 1960, s. 357-358.

⁵⁰ Luiza Haçapuridze, *Yakob Gogebaşvili Qartvelta Satemo Kiloebis Şesaheb, Qartvelur Ena Kilota Gandasebis Sakithebi*, Kutaisi 2009, s. 110.

⁵¹ "Delo Narodnago Obrazovanie v Adjari", *Bratskoe Slovo*, Tbilisi 1915, s. 4.

⁵² *Oçerki İstории Gruzii: Guriziya v XIX. veke*, Tom V, Tbilisi 1990, s. 429.

⁵³ Cemiyetin faaliyetlerine dair yayın için bk: E. Takayşvili, *Opisanie Rukopisey Obşestva Rasprostraneniya Gramotnosti Sredi Gruzinskago Naseleniya*, Tom I, Vıp. 1-4., Tipografiya K.P. Kozlovskago, Tiflis 1902-1904.

⁵⁴ R.Ş. Zelnitskaya, "Prosvetitskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Abhazii v Kontse XIX-Naçale XX. v.", *Kavkazologiya*, 1 (2019), s. 90.

Osetya merkezli “Terek Oblastı Dağlıları Arasında Eğitim ve Teknik Bilgiyi Yayma Cemiyeti” kurulmuştur.⁵⁵

Ruslaştırma politikalarına karşı Gürcü ulusal kurtuluş hareketinin basındaki bayraktarları olan *Droeba* (1846-1918), *Iveria* (1877-1906), *Şroma* (1881-1883) gazeteleri ve *İmedi* (1881-1883) dergisinde Ruslaştırma karşıtı, bağımsızlık yanlısı ve devrimci yazılar yayımlanmıştır. Gürcü muhalifler görüş farklılıklarına rağmen ulusal kültürü koruma mücadelesinde tek bayrak altında toplanmışlardır. Örneğin, *İmedi* dergisi baskı nedeniyle kapatılmış ve derginin kadrosundaki isimler *İveria* gazetesine geçmiştir. Böylelikle Gürcü ulusal güçleri Rusya'ya karşı eğitim, basın-yayın ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla mücadele yürütmüşlerdir.⁵⁶

Bu isimlerden Dimitri Kipiani, ilköğretimde anadil yerine Rusça öğretilmesine tepki olarak Kafkas Eğitim Bölgesi üyesi [Kiril Petroviç] Yanovskiy'e hitaben kaleme aldığı “Açık Mektup”ta şu sözleri sarf eder:⁵⁷

“Cengiz Han, Temurlenk, Şah Abbas, Nadir Şah halkımızın iradesini kıramadılar da siz mi bunu yapmaya çalışıyorsunuz? Kendi özgür irademizle sonsuz bağlı olduğumuz Rusya'ya güvendik. Hayır, beyler, Yanovskiy Bey yanılmıyor, ama gerçeğe karşı iki kez günah işliyor. İlki, Gürcü halkının sevgisinden ve bağlılığından mahrum etmeye çalıştığı için Rusya'ya karşı günah işliyor ve ikincisi, çocuk eğitiminin ilk yılının anadille olmasını, ancak sonra yabancı dille olmasını emreden... bilime karşı günah işliyor.”

Rusya'nın dil politikası bazı liberal Rus eğitimciler arasında da tepkilere ve eleştirilere yol açmıştır. Kutais'deki Gimnazyum Müdürü Aleksander Stoyanov, 1880 yılı raporunda Yanovskiy'e ilköğretimde anadil eğitiminin gerekliliğini, buna bağlı olarak Gürcü eğitimcilerin veya Gürcü dilini bilen Rus eğitimcilerin istihdam edilmesini; daha üst sınıflarda ise Gürcü diliyle Rusça öğretilmesini savunmuştur. Ayrıca Gürcistan'da Rusça eğitim gören Rus çocuklarının Gürcü diline, Gürcü gelenek ve kültürüne uzak kalmalarına dikkat çekerek ileride yerel idareci olacak bu kişilerin Gürcü toplumuna yabancılaştığını savunmuştur. Poti-Tiflis demiryolunu inşa eden İngiliz hükümet görevlileri dahi Gürcü dilini 5-6 ay içinde öğrenirken yarım asırdan fazla Gürcistan'da yaşayan Rusların bir kelime dahi Gürcüce telaffuz edemediklerini, bu nedenle zorunlu ders olarak Gürcüce öğretilmesini ve hatta üst sınıflarda Gürcü edebiyatının zorunlu olması gerektiğini savunmuştur. Stoyanov, muhalif

⁵⁵ *Severnny Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İmperii*, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva 2007, s. 270-273.

⁵⁶ *Oçerki İstorii Gruzii: Guriziya v XIX. veke*, Tom V, Tbilisi 1990, s. 429.

⁵⁷ *Droeba*, No: 262, (12 Aralık 1880), s. 1-2.

kişiliği nedeniyle bir süre sonra Kutais'teki görevinden uzaklaştırılrsa dahi Rus politikalarına yönelik muhalefetini Batum'da sürdürmüştür.⁵⁸ Diğer taraftan yerli aydınlar arasında bunların tersi düşüncelere sahip olanlar da vardır. Mesela Rusya'nın dil politikasını farklı yönden savunan E.İ. Kobahidze Rusça öğretiminin dağlı halkların imparatorluk içinde sosyalleşmesini, kendi sosyal statülerini yükseltmesini ve emperyal birleşmenin maliyetinin yumuşamasını sağladığını ileri sürmüştür.⁵⁹

Eğitim alandaki baskıları Gürcü dilinde Ruhban eğitiminin yasaklanması izlemiştir. Bu projenin fikir babası olan Eksarh Pavel, Tiflis Ruhban Okulu'nda Gürcü dili eğitimini kaldırmış ve bu dili aşağılayan ifadeler kullanmıştır. Gürcü öğretmenleri görevden alarak yerine Rus eğitimcileri davet etmiştir.⁶⁰ Bu gelişmeler üzerine Dimitri Kipiani, gazetede yazısında Rusya'nın Gürcistan'daki politikasını ciddi bir şekilde eleştirmiş, ardından Tiflis Ruhban Okulu'ndan atılmış olan Ioseb Lagiaşvili adlı öğrenci, 24 Mayıs 1886'da okul rektörü Çudetskiy'i öldürmüştür. Bunun üzerine Psikopos Pavel, Çudetskiy'nin cenaze töreninde tüm Gürcü ulusunu lanetlemiştir. 8 Haziran'da Pavel'e bir protesto mektubu daha yazan Dimitri Kipiani, 6 Ağustos'ta İmparatorun emriyle görevden alınmış, gönderildiği Stavropol'da 26 Ekim 1887'de öldürülmüştür.⁶¹

Ermeniler, Kafkasya'nın işgali esnasında Rus ordusunun kritik mevkiilerinde yer almışlardır. Ermenilerin nüfusu, Rus iskân siyaseti ve ticarî faaliyetleri neticesinde önemli ölçüde artmıştır. Özellikle şehir idaresi ve sanayi işletmelerinde Ermenilerin artan gücü, Ruslaştırma politikalarını zorlaştırmıştır. Bu nedenle Rus idaresi tarafından bir tehdit unsuru olarak görülmüşlerdir. İmparator III. Aleksandr, 1882 yılında İçişleri Bakanı D.A. Tolstoy'a Ermeni milliyetçiliğine karşı önlem alınması emri vermiştir. 1880'lerin sonlarına doğru neredeyse tüm Ermeniler yüksek devlet görevlerinden atılmışlardır. 1885'te Kafkasya Genel Valisi Dondukov-Korsakov'un emriyle 160 Ermeni cemaat okulu kapatılmış, 1889 Mart ayında Ermenistan'ın tarihi ve coğrafyasının okul müfredatlarından çıkarılmasına ilişkin Çarlık kararnamesi yayımlanmıştır. Ermeni okulları Rus genel eğitim sistemine dâhil edilmiş ve 1903'te Ermeni kilisesine ait mülkler kamulaştırılmıştır. Bu baskılara tepki olarak Ekim 1903'te, Kafkasya Genel Valisi [*Glavnaoçalstvuyuşiy Kavkazskoy Administratsey*] G.S. Golitsin (1896-1905), Ermeni Sosyal Demokrat Parti üyelerinin saldırısı sonucu

⁵⁸ Kupatadze, "Language Policy of The Russian Empire in Georgia", s. 409-410.

⁵⁹ E.İ. Kobahidze, "Russkiy Yazık v Obrazovatelnoy Praktike Kavkazskoy Naçalnoy Şkoli v XIX- Naçale XX v.", *Kulturnaya Politika na Kavkaze Kak Faktor Utverjdeniya Rossiyskoy Gosudarstvennosti i Obsşerossiyskoy İdentıçnosti*, Vladkavkaz 2016, s. 42.

⁶⁰ Kupatadze, "Language Policy of The Russian Empire in Georgia", s. 410.

⁶¹ *Oçerki İstorii Gruzii: Guriziya v XIX. veke*, Tom V, Tbilisi 1990, s. 444-446.

ağır şekilde yaralanmıştır.⁶² Bunun üzerine Ermeni öğrencilerine yardım eden hayır cemiyetleri, tiyatro cemiyeti, Ermenice gazete ve dergiler kapatılmıştır.⁶³

Rus dil politikalarının bir neticesi olarak Rusça bilmek Müslüman din eğitimciler için de zorunlu olmuş, bu karar 16 Temmuz 1888’de yasalaşmıştır. 11 Ekim 1890’da din adamlarının Rusça bilgilerini ölçmek amacıyla sınava tabi tutulmalarına dair yasa kabul edilmiştir. Dil alanındaki dayatmacı politikalar Kafkas halkları arasında memnuniyetsizlik doğurmuştur. Gence Şehir Mektebi öğrenci velileri Kafkasya’daki idareye gönderdikleri dilekçelerde anadilde eğitim yapılmamasını eleştirmişlerdir. Yeni eğitim döneminden itibaren Rusça yerine anadilde eğitim talep etmişlerdir. Buna rağmen sonraki yıllarda eğitim konusunda daha sert önlemler alınmış; ders müfredatı, öğrenciler ve eğitimciler daha sıkı bir şekilde kontrol edilmiştir.⁶⁴

Rus kültür politikalarının Müslüman kadınlar üzerindeki etkisini göstermesi bakımından Hayriye Mağmûme’nin Tiflis’ten İstanbul’daki *Hanım-lara Mahsus Gazete*’ye gönderdiği mektubu bazı bilgiler sunmaktadır. Hayriye’nin 23 Nisan 1896 tarihli mektubuna göre Tiflis’te Müslüman kızların eğitimi için bir mektep bulunmaması nedeniyle Rus kızları için eğitim veren *İnstüt*⁶⁵ adlı okulda eğitim görmüş, bu süreçte dinini gizleyerek ve baskılara göğüs gererek sonraki kardeşlerine örnek olmak gayesiyle mezun olmuştur. Bu noktada Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarına karşı Hayriye’nin Müslüman kimliğini ön plana çıkardığı, özellikle Müslüman kadınların eğitimsiz kalmasının inançtan değil, görenekten geldiğini savunmuştur. Bakü’de Müslümanların yardımıyla bir kız mektebinin açılmak üzere olduğunu, Tiflis’te ise gelecek kış bir kız mektebinin açılacağını bildirmiştir.⁶⁶

Rus politikalarının sonuçlarına dair Kafkasya idarecisi [*Glavnona-çalstvuyuşiy Kavkazskoy Administratsey*] S.A. Şeremetyev’in 1895 yılındaki raporuna göre Rus kültürünün Kuzey Kafkasya’daki hâkimiyeti belirgin iken aynı durum Güney Kafkasya için söz konusu değildir. Benzer durum Şeremetyev’in halefi G.S. Golitsın’ın 1902’de İmparator II. Nikolay’a sunduğu raporda da görülmektedir. Golitsın, bölgedeki halkların sosyal, ekonomik ve manevi olarak ilerleme kat ettiğinden, özellikle aralarında konar-göçerlerin

⁶² *Novaya İmperskaya İstoriya Postsovyetskogo Prostranstva*, Red. İ Sost. İ. Gerasimov, S. Glebov, A. Kaplunovskiy, M. Mogilnor, A. Semyonov, Tsentr İssledovaniy Natsionalizma İ İmperii, Kazan 2004, s. 345.

⁶³ A.K. Civilegov, *Armayane v Rossii*, Trud i Volya, Moskva 1906, s. 29-30.

⁶⁴ Tanrıverdi, “Kafkasya’da Ruslaştırma siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)”, s. 549-555.

⁶⁵ Bu okul 1840 yılında açılan Güney Kafkasya Kız Enstitüsü (*Zakavkazskiy Deviçiy İstitut*)’dür; *Sbornik Statistiçeskih Svedeniy o Kavkaze*, Sost. H.N. Voronov, Tom I., Otdel II., Tiflis 1869, s. 156

⁶⁶ Nâzım [İçsel], *İslam Hanımları: Alem-i İslâmiyette Hayat-ı Aile*, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1318 [1900], s. 110-115.

bulunduğu Müslümanların gelişim gösterdiğinden bahsetmiş, ancak Güney Kafkasya'da Ruslaştırma politikasının başarıdan uzak olduğunun altını çizmiştir. Golitsın'a göre olumlu ve olumsuz tüm sonuçlarına rağmen Rus politikalarının doğruluğu kesindir.⁶⁷ Şeremetyev'in dikkat çektiği diğer bir husus ise Rus hâkimiyetinin tesisi ve Rus dilinin önemli ölçüde yayılması nedeniyle Kuzey Kafkasya'nın büyük kısmının imparatorluğun merkezi bölgelerinden neredeyse ayırt edilemez hâle geldiğidir.⁶⁸ Bu gelişmede Rus eğitiminin katkısını saptamak zor olmakla birlikte sayısal olarak üstün duruma geldiği açıktır. Kafkas Eğitim Bölgesi Mütevellisi'nin 1903 yılı raporuna göre toplam 2086 ilkokulun %92'sinden fazlasında eğitim dili Rusçadır. Diğer %8'inde ise anadile sadece Rus dilinin öğretiminde yardımcı bir araç olarak izin verilmiştir.⁶⁹

Sayısal veriler ve resmî raporların dışında Rus eğitim ve kültür politikaları soyadlarına kadar yansıyan bir Ruslaşmayı beraberinde getirmiştir. Ermeni soyadlarından *Petrosyan/Bedrosyan*'ın Petrosov, *Ayvazyan*'ın Ayvazovskiy; Gürcü soyadlarından *Avalişvili*'nin Avalov, *Tsitsişvili*'nin Tsitsianov; Türk/Müslüman soyadlarından *Ahmat*'ın Ahmatov, *Nazar*'ın Nazarov, *Kadir*'in Kadirov şeklinde değişimi buna örnek gösterilebilir.⁷⁰

1905 İhtilali, Kafkas halkları üzerindeki baskı politikalarının sona ermesini ve Rus olmayan halklara karşı daha ılımlı bir yaklaşımı getirmiştir. Dil, din, kültür alanındaki sınırlama ve yasaklamalar kaldırılmıştır. Bu süreç kısa sürmüş, 24 Kasım 1905'te alınan olağanüstü hâl kanunlarıyla monarşiye tehdit oluşturabilecek her türlü basın-yayın, milliyetçi örgütlenme sıkı kontrol altında alınmıştır.⁷¹ Böylece V.İ. Lenin'in "*Halkların Hapishanesi*"⁷² adını verdiği Rusya kendini daha fazla göstermiştir.

1907 yılında Hristiyan Gürcüler seslerini duyurmak amacıyla Hollanda'nın Lahey kentinde düzenlenen sulh konferansındaki heyetlere Gürcistan'daki Rus kültür politikalarını kültürel soykırım olarak değerlendiren bir mektup yazmışlardır. Rusya'nın dil, din ve idarî alanlardaki yaklaşık yüz yıllık politikasının sert bir eleştirisi olan mektuba göre süreç 1783 (Georgiyevsk) Antlaşması ve ardından 1801'de Gürcistan'ın ilhakıyla başlamıştır. Böylelikle idarede Gürcülerden memur bırakılmamış, 1850'lerden itibaren Gürcü dili

⁶⁷ Tanrıverdi, "Kafkasya'da Ruslaştırma siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", s. 551-555.

⁶⁸ Kobahidze, "Russkiy Yazık v Obrazovatelnoy Praktike Kavkazskoy Naçalnoy Şkolu v XIX-Naçale XX v.", s. 51.

⁶⁹ *Otçet Naçalnika Terskoy Oblasti i Nakaznogo Atamana Terskogo Kazaçevo Voiska za 1913 god*, Elektropeçatiya Tipografii Terskago Oblastnogo Pravleniya, Vladikavkaz 1914, s. 225-226.

⁷⁰ B.O. Unbegaun, *Russkie Familii*, Progress, Moskva 1989.

⁷¹ Tanrıverdi, "Kafkasya'da Ruslaştırma siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", s. 551-555.

⁷² V.İ. Lenin, *Sbornik Proizvedeniy*, Moskva 1976, s. 145.

okullardan kısmen de kilise ve resmî dairelerden kaldırılmış; hükümler halkın anlayamadığı Rus dilinde verilerek “*ahalî en kutsal hakkından mahrum edilmiştir*”. Bununla birlikte zorunlu askerliğe tabi tutulan Gürcü halkının yarısı iklimine yabancı oldukları Rusya’nın kuzey tarafları ve Sibiry’a gönderilmekten dolayı hayatını kaybetmiştir. Yeni meşrutiyet idaresinde Duma’da Gürcistan’a yeterince temsil hakkı verilmemiştir. Dünyanın en eski kiliselerinden olan Gürcü kilisesi bütün imtiyazlarından ve servetinden mahrum edilmiş, Ortaçağ’ın en önemli mimari eserleri ortadan kaldırılmış, yıllık geliri yaklaşık iki buçuk milyon ruble olan Gürcü kilisesine ait arazilere el konularak Rusların ve farklı milletlerin yerleşimine açılmıştır. Bu sert Rus politikaları için söz konusu mektupta “*Tâmerlan (Timur) istilâsından beri böyle bir vakianın benzeri tarihte görülmemiş...*” ifadesi kullanılmıştır.⁷³

Eğitimdeki kilise etkisi 1905 İhtilali’nin ardından azalmıştır, 1910’larda Osetya’daki ilköğretim sistemi, Kutsal Sinod’un yetki alanından alınarak Halk Eğitimi Bakanlığı’na devredilmiştir. Böylelikle rahip öğretmenlerin yerini pedagojik eğitilmiş Tiflis Aleksandr Öğretmen Okulu mezunu Osetler almaya başlamıştır.⁷⁴

Dağıstan’daki Ruslaştırma faaliyetleri din ve dil çerçevesinde yoğunlaşmıştır. Bu amaçla açılan Rus okullarında yerli çocuklar yetiştirilmiş ve devlet kademelerinde görev almaları sağlanmıştır. Ancak XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rus kültür politikalarına karşı yerel tepkiler artmıştır. Bu durum Bakü Şehbenderi Kemal Bey’in 1914 yılındaki raporuna yansımıştır. Buna göre Kafkasya Türkleri arasında artan milliyetçi duygular Rusların Dağıstan halkıyla olan bağı zayıflatmıştır. Buna bağlı olarak Rus politikaları çerçevesinde ilkokulda eğitim Rusça yapılmış, halk arasında Türkçe öğrenimi engellenmiştir. Dağıstan’daki yerel dillerin gramer yapısına dair bir kaynak olmadığından bu alandaki dil incelemeleri meşakkatli alfabe çalışmaları ve bu amaçla açılan okullara halkın ilgisizliği nedeniyle girişimler sonuçsuz kalmıştır. Bununla birlikte köy ve kasabalar arasındaki yerel yazışmalarda Arapçanın yerine Rusça kullanımının dayatılması ve bu yazışmalar için kâtipler gönderilmesi itirazlara ve tepkilere neden olmuştur. Bununla ilgili memnuniyetsizliği iletmek üzere bölgedeki Rus idari amirlerine gönderilen temsilcilerin azarlanıp, tutuklanmaları ise tabana yayılan kitlesel bir tepkiye neden olmuştur. Dağıstan’daki Rus dil

⁷³ BOA, YPRK.KOM, 15/44 (17 Haziran 1907); 1880’lerde Dranda köyündeki Ortaçağ dönemine ait Gürcü kilisesi Rus erkek manastırına, 1893’te diğer bir Gürcü kilisesi ise Rus kadın manastırına dönüştürülmüştür. Gürcü fresk ve yazıtların kaldırıldığı kiliseler Rus yapısı hâline getirilmiştir. Abhazya’daki kilise ayinleri Rusça yapılmış ve psikopos olarak Rus din adamları atanmıştır. Bejan Khorava, *Abhazetis Samtavros Gauqmeba da Mikheil Şarvaşidze*, Tiflis 2011, s. 311-315.

⁷⁴ *Severnny Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İmperii*, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva 2007, s. 270-273.

politikalarına yönelik tepkinin temelinde yerel anadilde eğitim ile birlikte ayrıca Kuran dili olduğu için Arapça ve Dağıstan'da toplulukların birbiriyle anlaşabildiği ortak dil olduğu için Türkçe eğitimi savunan kesimlerin memnuniyetsizliği yatmaktadır. Hatta söz konusu taleplerine karşılık bulamayan Dağıstanlıların, Türkçe öğrenimi için zaman zaman İstanbul'daki Darülmualimin'e ve Fatih'teki Gelenbevi Sultanisi'ne çocuklarını gönderdikleri bilinmektedir.⁷⁵

Azerbaycan, Rus kültür politikaları Gürcü topraklarına nazaran daha ılımlı bir çizgide başlamıştır. Özellikle Vorontsov döneminde yerli halka idarî görevlerde yer verilmiştir. Bu kadrolar Rus askerî okulları veya Rus-Tatar Okulları'nda eğitim görmüşlerdir. Bu göreceli hoşgörü ortamı Rus gazetelerindeki Azerbaycan kültür ve folkloruna dair yazılarla sürmüştür. Rus eğitimi Kafkasya'nın diğer kesimlerinde olduğu gibi yerel halk ve idare arasında tartışma konusu olmuştur. Ahundzade, Zerdabi, Şirvani gibi kişiler başlangıç düzeyindeki mektepler ve din adamı yetiştiren medreselerdeki eğitiminin Rusça öğrenimiyle birleştirilmesini halkın Müslüman olmayan dünyayı öğrenmesini sağlayacağını ileri sürerek Rus eğitim politikasını desteklemiştir. Buna muhalif aydınlar ise Rusça eğitimin çocukları Hristiyanlaştıracağını öne sürerek bunun aksini savunan kişileri Ruslaştırma politikalarına hizmet etmekle suçlanmışlardır. Bu tartışmalar etrafında güçlenen hassasiyet Müslüman okullarının modernleştirilmesi ihtiyacını, yani Cedidcilik hareketini doğurmuştur.⁷⁶

Yeni tip ilk mekteplerden biri 1869'da Şirvani'nin öncülüğünde Şemahı'da açılmış, bunu Şuşa, Lenkeran, Ordubad, Nahçıvan'daki mektepler izlemiştir. Yeni mektep mezunları toplumsal alanda ön plana çıkmaya başlamış; 1887'de Tiflis'teki Aleksandr Muallimler Enstitüsü'nden mezun olan Habıbbey Mahmudbeyov ve Sultan Mecid Qanizade öncülüğünde kurulan Rus-Tatar mektepleri Azerbaycan eğitimi tarihinde önemli rol oynamıştır. Bu okular Bakü'nün ardından Nahçıvan, Nuha, Şuşa, Salyan, Gence ve çevre bölgelerde açılmıştır. Eğitimci ihtiyacı Gori'deki Güney Kafkasya Muallim Semineriyası* adlı öğretmen okulundan sağlanmıştır. Buradan mezun Azerbaycanlı öğretmenler Azerbaycan eğitim ve kültür hayatının önemli şahsiyetleri hâline gelmişlerdir. Bölgedeki Avrupa tarzı eğitim, özellikle petrol alanında faaliyet gösteren şirketler tarafından açılan mekteplerle desteklenmiştir. Bunun yanında Türk dili üzerine birçok eser hazırlanmıştır.⁷⁷

⁷⁵ BOA, HR.SFR.1, 173/22, (9 Nisan 1914).

⁷⁶ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, Bağlam yayıncılık, İstanbul 1988, s. 42-55.

* *Zakavkazskaya Uçitelskaya Seminariya*.

⁷⁷ Yelizavetpol Guberniyası Karyagin Kazası Kargapazar Mektebi muallimi A. Tahirov'un *Tatar Dili Rehberi* (1887), Şükrülla Muharremzade Karabağı'nın *Herfler ve Hetler Kitabı* (1890) bular arasındadır; *Azerbaycan Tarihi*, s. 346-352; "Rus-Tatar Mektepleri",

Rus politikalarının yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişmesiyle yerel halk idarî görevlerden uzaklaştırılmaya başlamıştır. Bu ise Rus okullarında eğitim görmüş söz konusu yerli aydınların gazeteciliğe yönelmesine yol açmıştır. Bu durum Rus kültür politikalarına karşı Türk halkları arasındaki milli uyanışta etkin olmuş; *Ekinci, Ziyâ, Ziyâ-yı Kavkaz, Şarkî Rus, Kaspiy, Keşkül* gibi yayınlar Azerbaycan halkının milli bilinç kazanmasında önemli rol oynamıştır. Elbette Türkçe matbuat Rus idaresinin engel ve yasaklarıyla karşılaşmıştır.⁷⁸ Bu baskılar 1905 İhtilali sonrası azalmış ve birçok gazete dergi, tiyatro faaliyete başlamıştır. 1905-1917 arasında Azerbaycan'da 63 gazete ve dergi yayımlanmıştır.⁷⁹ Rus kültür politikalarına karşı Gürcü ulusal hareketinin bir benzeri olarak Azerbaycan'da Rus eğitimiyle yetişmiş ancak milli hassasiyete de sahip nesiller Topçubaşı Ali Merdan Bey, Hüseyinzade Ali Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey, Zeynelabidin Tagiyev'in himayelerinde faaliyet göstermişlerdir.⁸⁰

Rusya'nın 1905'e kadar Azerbaycan'da uyguladığı politika, özellikle eğitim yoluyla Ruslaştırma ilk zamanlar hemen kabul görmemiştir ancak ilerleyen dönemlerde bu asimilasyon politikalarına karşı çıkan aydınlar yine bu okullarda yetişmiş ve Rus tedrisatından yararlanmayı bilmişlerdir. Medrese ve yeni tip okulların bir arada varlığını sürdürmesiyle kültürel alanda bir eski-yeni etkileşimi de ortaya çıkmıştır. Ayrıca Rusya'nın tecrübe ettiği 1905 ve 1917 ihtilalleri Azerbaycan'a özgürlük sağlamıştır. Böylelikle kültürel etkileşim ve yeni aydınlar öncülüğünde milli kültürün geride kalmadığı, ancak Rus kültür politikalarının da kendini hissettirdiği bir kültürel yenilenme süreci yaşanmıştır.⁸¹

Sonuç

Çarlık Rusya'sı siyasî sınırlarını ve kültürel nüfuzunu genişletmek suretiyle koruma politikası izlemiştir. Bu çerçevede Rus olmayan Kafkas halklarını Rus kültürü içinde eritmeye ve entegre etmeye çalışmıştır. Güney Kafkasya'da Tiflis, idarî merkez olmanın yanında bu politikaların merkezi

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası, II Cild, Baş Redaktor Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı 2004, s. 313.

⁷⁸ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, Bağlam yayıncılık, İstanbul 1988, s. 42-55.

⁷⁹ Fikret Türkmen, "Azerbaycan'da Fikri ve Edebi Uyanış İle Türkiye'den Gelen Muallim Cevdet'in Faaliyetleri", *Uluslararası Kültürel Paradigmalar ve Yenilenen Azerbaycan: Bildiriler*, (15-16 Kasım 2018, Bakü/Azerbaycan), Editör Doç. Dr. Mehmet Şahin, Rating Academy Yayınları, Çanakkale 2018, s. 1.

⁸⁰ Azer Adıgüzelov, "Tarihsel Gelişim İçinde Azerbaycan Basını ve İlk Basılı Ürünler", *Marmara İletişim Dergisi*, 10 (10), s. 260.

⁸¹ Ümit Akın, "Çarlık dönemi Rus Azerbaycanı'nda Eğitim", *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8/15 (2018), s. 2210.

olmuştur. Çevresindeki Gürcü toprakları Osmanlı ve Kuzey Kafkasya halklarının birleşmesini engelleyen tampon bölge işlevi görmüştür. Kuzey Kafkasya'da ise Rus idaresinin daha geç tesis edilmesi Güney Kafkasya'dakinden daha farklı kültür politikalarının uygulanmasını ve görece yerel düzene çok fazla müdahale edilmemesini getirmiştir.

Eğitim, Kafkas halklarının Ruslaştırılmasında en önemli araç olmuştur. Yerel okullarda ana dil yerine Rus dili zorunlu hâle getirilerek geleceğin yerel idarecileri Rus okullarında yetiştirilmiştir. Yüksek tahsil Moskova ve Petersburg'da mümkün olmuştur. Müslüman halkın Rus askerî okullarında eğitim almasıyla elit bir Müslüman sınıfı ortaya çıkarmıştır. Devlet kadrolarındaki Hristiyan Gürcü ve Ermeniler karşısında soyadları Rusçaya uyarlanmış Kafkasya Müslümanları ve Türkleri ortaya çıkmıştır. Böylelikle Rus merkezlerinde doğrudan Rus kültürüyle genç nesiller yetişmiştir. Bununla birlikte, Kafkas coğrafyasında ortak dil olarak yayılan Rusça daha yaygın olan Türkçenin yerini almaya başlamıştır.

İlk dönem basın-yayın faaliyetlerinde resmî gazete türü yayımlar göze çarparken zamanla özel gazete ve dergi sayısı artmıştır. Bunlar arasındaki milliyetçi ve Rus karşıtı olanlar kapatılmıştır. Buna karşın Rus eğitim kurumlarında yetişen yerel aydınlar arasında yayılan milliyetçi ve özgürlükçü düşünceler Rus idaresinin engellemelerine rağmen bilhassa basın-yayın faaliyetleriyle halka sirayet etmiştir. Bu bakımdan Rus eğitimiyle yetişmiş Kafkasyalı muhalif aydınlar ve basın yayım faaliyetleri Gürcistan, Azerbaycan, Dağıstan, Ermenistan gibi devletlerin temellerini oluşturacak entelektüellerin, liderlerin ve bağımsızlık fikirlerinin gelişmesinde rol oynamıştır.

Sert Rus politikaları, 1905 İhtilali'nin ardından kısa bir süreliğine sona ermiş, ancak iktidarın toplumsal kontrolü ele almasıyla birlikte baskı temelli uygulamalar yeniden başlamıştır. Rus idaresinin Kafkasya'da tatbik ettiği dil ve kültür politikaları, yerli halkların mahalli sınırların dışında bir kariyer sahibi olabilmek için görece de olsa Ruslaşmasını mecbur kılmıştır. Nitekim sosyal statü değişimi veya idareci konuma yükselmenin yolu Rus eğitimi ve Rus dilinden geçmiş, bu yolda Ruslarla evlilikler, Rusça soyadları, Rus ortodoksluğu gibi tercihler önemli avantajlar sağlamıştır. Bunlara ek olarak Rus idaresiyle yaşanan kentsel değişimler, yerel halk üzerinde Rus kültür tahakkümünün tesisinde etkili olmuştur. Günümüzde dahi Rus kimliğini Kafkasya'da temsil eden caddeler, anıtlar, resmi binalar, tiyatro-opera-kütüphane gibi kamusal alanlar buna hizmet etmiştir. Bu bağlamda Kafkasya'daki Rus kültür politikaları Rus hâkimiyetinin tesisinde önemli sacayaklarını oluşturmuştur.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, HR.SFR.1, 173-22, (9 Nisan 1914).

BOA, YPRK.KOM, 15-44 (17 Haziran 1907).

2.Sürelî Yayınlar

Bratskoe Slovo

Droeba

Kavkaz

Akti, sobranniye Kavkazskoy arheografiçeskoj Komissiyey (AKAK)

Akti, Sobrannie Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissiyey (AKAK), Tom II, Tiflis 1868.

AKAK, Tom 2, Tiflis 1868, No 365: "Otnoşenie kn. Tsitsianova k ministru narodnago prosveşeniya gr. Petru Vasileviçu Zavodovskomu, ot 28-go dekabrya 1802 goda, No 21",

*Akti, Sobrannie Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissiyey (AKAK)*1866-1904, Tom VIII, I. Grajdanskaya Çast, Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestika Kavkazskago, Tiflis 1881.

3.Kitap ve Makaleler

ADIGÜZELOV, Azer, "Tarihsel Gelişim İçinde Azerbaycan Basını ve İlk Basılı Ürünler", *Marmara İletişim Dergisi*, 10 (10), ss. 257-266.

Ahali Kartuli Literatura (XIX s), Tbilisi Universitetis Gamomtsemloba, Tbilisi 1979.

AKIN, Ümit, "Çarlık dönemi Rus Azerbaycanı'nda Eğitim", *OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8/15 (2018), ss. 2193-2215.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası, II Cild, Baş Redaktor Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı 2004.

BADDELİ CON, *Zavoevanie Kavkaza Russkimi 1720-1860*, Moskva 2011.

BARAMİDZE, A.-RADİANİ, Ş.-JGENTİ, V., *İstoriya Gruzinskoy Literaturi: Kratkiy Oçerk*, Tiflis 1958.

Bibliografiya Russkoy Periodiçeskoj Peçati 1703-1900 gg., Sostavitel N.M. Lisovskiy, Tipografiya Akts. Obş. Tip. Dela, Petrograd 1915.

BLEİH, Nadejda Oskarovna, "Rol Rossiyskoy İmperii v Razvitii Sistemi Prosveşeniya u Musulmanskih Narodov Severnago Kavkaza", *Dialog so Vremenem*, 72 (2020), ss. 376-390.

BUHNIKAŞVİLİ, G., *Gruzinskiy Teatr za Sto Let: Krat. Obzor*, Zarya Vostoka, Tbilisi 1950.

CİVİLEGOV, A.K., *Armayane v Rossii, Trud i Volya*, Moskva 1906.

DUBROVİN, N.F., *Zakavkaze ot 1803-1806 goda*, Sankt Peterburg 1866.

FADAYEV, A.V., *Rossia i Kavkaz v Pervoy Tretiy XIX Veka*, İzdatelstvo

Akademii Nauk SSSR, Moskva 1960.

FORSYTH, James, *Kafkasya*, Çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019.

Geografiçesko-Statistiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii, Tom V, Sankt Peterburg 1885.

GÜLNARA Goca Memmedli, *Gürcistan'da İslam Din Eğitimi*, Ankara 2021, s. 27-30.

HAÇAPURİDZE, Luiza, *Yakob Gogebaşvili Qartvelta Satemo Kiloebis Şesaheb, Qartvelur Ena Kilota Gandasebis Sakithebi*, Kutaisi 2009.

IOSELİANİ, Platon, *A Short History of the Georgian Church*, Saunders, Otley and Company, London 1866.

İSAKOV, S.G., *Literatura Narodov Zakavkazya*, Vıpusk I, Tartu 1990.

İSMAİL-ZADE, D.İ., *Naselenie Gorodov Zakavkazskago Kraya v XIX – naçale XX v. İstoriko-Demografiçesiy Analiz*, Moskva 1991

İstoriciçeskiy Obzor Deyatelnosti Ministerstva Narodnago Prosveşeniya: 1802-1902 gg., Sost. S.V. Rojdestvenskiy, İzdanie Ministerstva Narodnago Prosveşeniya, Sankt Peterburg 1902.

İVANOVA, T., *Lermantov na Kavkaze*, Detskaya Literatura, Moskva 1975.

KAPICI, Özhan, “Çarlık Otokrasisinin Hizmetinde Bir Şarkiyat ve Türkoloji Mektebi: XIX.Yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitütün Kuruluşu ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Türkbilig*, 31 (2016), s. 1-32 .

KALİNİN, M.İ., *İzbrannie Proizvedeniya 1917-1925*, Tom 1, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiçeskiy Literaturı, Moskva 1960.

KHORAVA, Bejan, *Abhazetis Samtavros Gauqmeba da Mikheil Şarvaşidze*, Tiflis 2011.

KOBAHİDZE, E.İ., “Russkiy Yazık v Obrazovatelnoy Praktike Kavkazskoy Naçalnoy Şkolı v XIX- Naçale XX v.”, *Kulturnaya Politika na Kavkaze Kak Faktor Utverjdeniya Rossiyskoy Gosudarstvennosti i Obşerossiyskoy İdentiçnosti*, Vladkavkaz 2016, ss. 42-55.

KORTUA, Nikoloz, *Russko-Gruzinskiye Vzaimootnoşeniya Vo Vtoroi Polovine XVIII Veka*, Tiflis 1989.

KUPATADZE, Bondo, “Language Policy of The Russian Empire in Georgia”, *The 3rd International Symposium Languages and Memories: The Multi-Layered Human Experiences and Varieties of Interpretations*, Research Institute for World Languages, Osaka University, November 1, 2009 Japan, ss. 405-411.

KUSOVA, L.B.-YELENA, D.B., “Stanovlenie i Razvitie Naçalnago Obrazovaniya v Severo-Kavkazskom Regione (konets XVIII naçalo XX stoletiy)”, *Vestnik Kostromskago Gosudarstvennago Universiteta*, 15/2 (2009), ss. 292-296.

Voyenno-Politiçeskaya i Administarivno-Pravovaya Deyatelnost Knyazyaya M.S. Vorontsova v Kavkazskom Krae 1845-1854 gg, Pyatigorsk 2012.

LEBEDEVA, P.V., “Formirovanie Gruzinskoy Natsionalnoy İdey”,

Sovremennaya Nauka: Aktualnie Problemy Teorii i Praktiki, No: 3, Seria: Poznanie 2021, ss. 22-25.

LENİN, V.İ., *Sbornik Proizvedeniy*, Moskva 1976.

LEONOVA, V.A. & Vardanyan, K.K., Efremyan, L.B., “İstoriçeskiy Obzor Sozdaniya Ulitsı Haçatura Abovyana v G. Erevane i Sovremennoe Sostoyane Odnomennoogo Skvera”, *Lestnoy Vestnik*, No:3, 2021, ss. 82-92.

LUÇİNSKİY, Yuriy, “Knyaz M.S. Vorontsov na Kavkaze: Vektory Kulturnoy Politiki”, *Svobodnaya Mysl*, 6/1684 (2020), ss. 193-204.

Malaya Sovyetskaya Entsiklopediya, (Gornyatsiy-İlosos), Moskva 1958.

MUTİYEVA, O.S., “Deti-Amanatı v Politike Rossiyskoy İmperii v Godı Kavkazskoy Voynı 1817-1864 gg. (na primere Dagestana)”, *Problemy Vostokovedeniya*, 2019/1 (83), ss. 47-51.

Nariman Narimanov: İzbrannie Proizvedeniya 1890-1917, Tom 1, Bakü 1988.

NÂZİM [İçsel], *İslam Hanımları: Alem-i İslâmiyette Hayat-ı Aile*, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1318 [1900].

Novaya İmperskaya İstoriya Postsovyetskogo Prostranstva, Red. İ Sost. İ. Gerasimov, S. Glebov, A. Kaplunovskiy, M. Mogilnor, A. Semyonov, Tsentr İssledovaniy Natsionalizma i İmperii, Kazan 2004.

Oçerki İstorii Gruzii: Guriziya v XIX. veke, Tom V, Tbilisi 1990.

Otçet Naçalnika Terskoy Oblasti i Nakaznago Atamana Terskogo Kazaçyeyo Voiska za 1913 god, Elektropeçatıya Tipografii Terskago Oblastnago Pravleniya, Vladikavkaz 1914.

Pamyatniki Vremen Utverjdeniya Russkago Vladıçestva na Kavkaze, Pod Redaktsiey General Mayor Potto, Vıpusk I., Tipografiya Ştaba Kavkazskago Voennago Okrugı, Tiflis 1906.

Periodičeskaya Peçat na Kavkaze, Elektropeçatnaya Gruz. İzd. T., Tiflis 1901.

R. WEEKS, Theodore, “Russification: Word and Practice 1863-1914”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Dec., 2004, Vol. 148, No. 4, (Dec., 2004), ss. 471-489.

RESULZADE, M.E., *Azərbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyyət-i Təşəkkülü və Şimdiki Vəziyyəti*, Azərbaycan Türkleri Kültür və Dayanışma Derneği, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1990.

SARABSKİY, A.G., *Vozniknovenie i Razvitie Azerbaycanskogo Muzikalnogo Teatra (do 1917)*, İzdatelstvo AN Azerbaycanskoy SSR, [Baku](#) 1968.

Sbornik Dokumentov i Statey Po Voprosu Ob Obrazovanii İnorodtsev, Tipografiya Tovarişestva Obşestvennaya Polza, Sankt Peterburg 1869.

Sbornik Rasporyajeniy po Ministerstvu Narodnago Prosvęşeniya, Tom Perviy, 1802-1834, Tipografii İmperatorskoy Akademi Nauk, Sankt Peterburg 1866.

Sbornik Statistiçeskih Svedeniy o Kavkaze, Sost. H.N. Voronov, Tom I., Otdel II., Tiflis 1869.

Severnıy Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İmperii, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva 2007.

Sovremennik: Literaturny Jurnal İzdavaemy Aleksandrom Puşkinum, Kniga, Moskva 1987.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, Bağlam yayıncılık, İstanbul 1988.

ŞİŞİMER, L.F., *Prosodiçeskaya Struktra Russkoy Otvetnoy Repliki v Usloviyah Kabardino-Çerkesskoy İnterferentsii*, Directmedia, Moskva-Berlin 2015.

TAKAYŞVİLİ, E., *Opisanie Rukopisey Obşestva Rasprostraneniya Gramotnosti Sredi Gruzinskago Naseleniya*, Tom I, Vıp. 1-4., Tipografiya K.P. Kozlovskago, Tiflis 1902-1904.

TANRIVERDİ, Mustafa, “Kafkasya’da Ruslaştırma siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2.Spec. issue (2017), ss. 538-557.

TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993.

Teatr v Tiflise s 1845–1856 god, Tipografiya Kantseliariy Glavnonaçalstviuüşçego Grajanskoy Çastiu na Kavkaze, Tiflis 1888.

TKAÇENKO, D.S., *Rossiyskie İstoriko-Kulturnie Pamyatnik na Severnom Kavkaze v XIX- naçale XX vv.*, Severo-Kavkazskiy Federalniy Universitet, Stavrapol 2017.

TURAN, Resul, “Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi ve Milli El Yazmaları Merkezi”, *Kitap ve Kütüphane*, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021, ss. 203-214.

TÜRKMEN, Fikret, “Azerbaycan’da Fikri ve Edebi Uyanış İle Türkiye’den Gelen Muallim Cevdet’in Faaliyetleri”, *Uluslararası Kültürel Paradigmalar ve Yenilenen Azerbaycan: Bildiriler*, (15-16 Kasım 2018, Bakü/Azerbaycan), Editör Doç. Dr. Mehmet ŞAHİN, Rating Academy Yayınları, Çanakkale 2018, ss. 1-5.

UNBEGAUN, B.O., *Russkie Familii*, Progress, Moskva 1989.

URUŞADZE, A.T., *Kavkaz: Vzaimodeystvie Kultur (Konets XVIII-Seredina XIX vv.)*, İzdatelstvo Yujnogo Federalnogo Universiteta, Rostov Na Donu 2016.

USPENSKIY, G.İ., *Polnoe Sobranie Soçineniy: Vlast Zemli Oçerki i Rasskazı 1882-1883*, Tom 8, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1949.

VATEYŞVİLİ, D.L., *Russkaya Obşestvennaya Mısl i Peçat na Kavkaze v Pervoy Treti XIX Veka*, Moskva 1973.

Voennaya Entsiklopediya, Tom XI., Tip. T-va İ.D. Sıtina, Sankt Peterburg 1913.

ZELNİTSKAYA, R.Ş., “Prosvetitelskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Abhazii v Kontse XIX-Naçale XX. v.”, *Kavkazologiya*, No:1, 2019, ss. 87-94.

RİZE AĞZINDA *ed-e* KULLANIMI VE *-n-*, *-t-* EKLERİNİN PEKİŞTİRME FONKSİYONU ÜZERİNE*

Çiğdem USTA**

ÖZ

Kuzeydoğu ağzlarından Rize ağzı fonetik, leksik, morfolojik, sentaktik, semantik bakımdan standart Türkçeden ayrılan yönleriyle öne çıkmaktadır. Bu yönleri ele alan çalışmalar, az sayıdadır. Bu çalışma, Rize ağzındaki “*ed-e*” kullanımı ve anlamı pekiştirilmiş fiiller üzerinedir. “*ed-e*”, *et-* fiilinin emir kipi ikinci tekil şahıs çekimine “A” parçacığının eklenmesinin sonucudur. Parçacığın işlevi, fiile yüklenen kipliği pekiştirmektir. Parçacık, Rize ağzında başka bir fiilde görülmez. Bu anlamda “*ed-e*” kalıplaşmış, arkaik bir kullanımdır, denebilir. Rize ağzında “*ed-e*” dışında dikkati çeken bir başka gramer hususiyeti ise “anlamı pekiştirilmiş” fiillerdir. *susan-* ve *boyat-* (*boya-*) fiillerinin örneklediği üzere çatı ekleri olarak bilinen *-n-* ve *-t-* ekleri, bahsi geçen fiillerde pekiştirme fonksiyonuyla işlemektedir.

Anahtar Sözcükler: Rize Ağzı, *ed-e*, Emir Kipi, Pekleştirme, Çatı, *susan-*, *boyat-*

ON THE USE OF “*ed-e*” IN RIZE DIALECT AND THE REINFORCEMENT FUNCTION OF *-n-*, *-t-* SUFFIXES

ABSTRACT

The Rize dialect, which belongs to the northeastern dialects, exhibits phonetic, lexical, morphological, syntactic, and semantic distinctions when compared to standard Turkish. There is a limited body of research investigating these characteristics. The focus of this study is to the utilization of “*ed-e*” and strengthened verbs within the Rize dialect. The enclitic “A” is appended to the second person singular imperative form of the verb “*et-*” in the case of “*ed-e*”. The primary purpose of the enclitic is to enhance the modality that is associated with the verb. The presence of the particle is not observed in any other verb within the Rize dialect. The term “*Ed-e*” is considered to be antiquated or outdated in contemporary usage. In addition to the grammatical element “*ed-e*,” the Rize dialect exhibits the presence of certain verbs that are further emphasized through the use of the affixes *-n* and *-t*. Susan (to thirst) and boyat (to paint) provide as illustrative examples of this phenomenon.

* Gönderim Tarihi: 13.09.2023. Kabul Tarihi: 30.09.2023.

** Dr. Öğr. Üyesi, KTÜ, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. cigdemdusta@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3536-0159.

Keywords: Rize Dialect, *ed-e*, Imperative Mood, Intensification, Voice, *susan-*, *boyat-*

Giriş

Rize ağızı, Doğu Karadeniz Bölgesi ağızlarından biridir. Ağız çalışmalarının öncülerinden olan Caferoğlu, 1946 yılında yazdığı makalede Anadolu ağızlarını, dokuz ağız bölgesi olarak tasnif etmiş; Rize ağızını, “*Erzurum, Trabzon, kısmen Rize ağızları bölgesi*” başlığında sınıflandırmıştır¹. 1959 yılında Fundamenta’da yayımlanan makalesinde ise 6 ağız bölgesi belirlemiştir; Rize ağızını “*Kuzeydoğu ağızları (Samsun’dan Rize’ye kadar)*” başlığında değerlendirmiştir².

Japon Türkolog Tooru Hayashi, fonetik ölçütlerin yanı sıra leksik ölçütleri de dikkate aldığı tasnif denemesinde Samsun-Terme’den Rize-Ardeşen’e uzanan hattaki ağızları üç bölge hâlinde gruplamıştır. Hayashi’nin sınıflaması ve Rize ağızının bu sınıflamadaki yeri aşağıdaki şekildedir:

1. ağız bölgesi: Terme, Ünye, Öceli, Mesudiye, Giresun Merkez ve Dereli ağızları
2. ağız bölgesi: Mesudiye, Öceli, Giresun, Dereli, Alucra, Görele ağızları
3. ağız bölgesi: Akçaabat, Maçka, Yomra, Arsin, Sürmene, Of, Rize, Ortapazar, Pazar, Ardeşen ağızları³

Karahan, “Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması” adlı kitabında Anadolu ağızlarını “Doğu, Kuzeydoğu ve Batı Grubu” olmak üzere üç ana gruba ayırmış, Rize ağızını Trabzon ve Artvin (Arhavi, Hopa, Borçka) ile birlikte Kuzeydoğu grubuna almıştır⁴. Korkmaz ise Doğu Karadeniz ağızlarını “Rize-Trabzon Ağızları” ve “Giresun-Ordu Ağızları” olarak iki başlıkta değerlendirmiştir⁵.

Rize ağızı, yerleşim yerlerine göre bazı farklılıklar göstermekte ve bu farklılıklar alt ağız bölgelerinin de tespitini gerektirmektedir. Rize ağızı üzerine en kapsamlı çalışmayı yapan Günay, eserine “Rize İli Ağızları”⁶ adını vermiş ve Rize ağızını beş alt ağız bölgesine ayıran bir tasnif denemesi yapmıştır⁷:

¹ Ahmet Caferoğlu, “Anadolu Dialektolojisine Dair Bir Deneme”, *Türk Dili Belleten*, Ankara 1946, s. 67.

² Ahmet Caferoğlu, “Die Anatolischen und Rumelischen Dialecte”, *PhTF I*, Aquis Mattiacis Apud Franciscum Steiner, Wiesbaden 1959, s. 239’dan akt. Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. X-XI.

³ Tooru Hayashi, “Dialects on the Eastern Turkish Coast of the Black Sea: A Preliminary Report”, *Gengo Kengyu* 85, 1984’ten akt. Karahan, *a.g.e.*, s. XIV-XV.

⁴ Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yayınları, Ankara 1996.

⁵ Zeynep Korkmaz, “Doğu Karadeniz Bölgesi Ağızlarının Türkiye Türkçesi Ağızları Arasındaki Yeri”, *Türk Dili Dergisi*, 2009, s. 696.

⁶ Caferoğlu, daha önce “Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar” adlı eserinde, Rize Vilayeti Ağızları, Giresun Vilayeti Ağızları vb. başlıkları kullanmıştır. Bkz. Ahmet Caferoğlu, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994.

⁷ Turgut Günay, *Rize İli Ağızları*, TDK, Ankara 2003, s. 28-31.

1. ağız yöresi: Merkez, Kalkandere, İkizdere, İkizdere-Güneyce, İyidere, Çayeli-Büyükköy, Derepazarı, Gündoğdu, Güneysu
2. ağız yöresi: Çayeli Merkez ve yakın çevre
3. ağız yöresi: Çamlıhemşin, Pazar-Ortaköy (Hemşin) ve köyleri
4. ağız yöresi: Çayeli-Kaptanpaşa ve köyleri
5. ağız yöresi: Pazar, Ardeşen, Fındıklı, Arhavi, Hopa

Rize ağızı, standart Türkçeden farklı olan bazı dikkate değer özelliklere sahiptir. Ağız çalışmalarının Türklük bilimi ve bilhassa da Türk dili açısından önemi nedeniyle bu özelliklerin monografik çalışmalarla ortaya konulması bir zarurettir. Ancak Rize ağızı üzerine çalışmalar, yeterli sayıda değildir. Bu çalışma, standart Türkçede görülmeyen “*ed-e*” kullanımını ve *susan-*, *dayat-* gibi fiilleri irdeleyerek ağız çalışmalarına katkı sunmayı hedeflemektedir.

1. “*ed-e*” Üzerine

Rize ağızında dikkat çeken özelliklerden biri “*ed-e*” kullanımındır. *et-* fiilinin emir kipi ikinci tekil şahıs çekimine “A” parçacığının⁸ eklenmesiyle oluşan *ed-e* için Günay, “*Yalnız et- fiili çerçevesinde kalmak üzere bu biçimin buyurma kipinin II. teklik şahıs olumlu çekimi için kullanılması, bölge çerçevesinde yaygın bir eğilime bağlı görünmektedir.*” açıklamasını yapmıştır. Ayrıca bu kuruluşun Eski Türkçedeki “A” edatının ekleşmesiyle veya *et-* ile *eyle-* fiilinin biçim ve anlamca kaynaşmasıyla oluşmuş olabileceğini belirtmiştir⁹. Irak Türkmen Türkçesinin Tuzhurmatu, Tazehurmatu ağızlarında da “*ed-e*” kullanımı görülmektedir. “*ed-e*”nin yanı sıra bu ağızlarda “*al-a*” da bulunmaktadır. Aynı şekilde Bayat, Halfeti, Bismil Türkmen ağızlarında, Azerbaycan Türkçesi ağızlarında da *al-* fiilinin “*al-a*” olarak istimaline rastlanmaktadır. Ek olarak Sultanzade, Bakü ağızında “*gel-e*” biçiminin varlığına işaret eder¹⁰. Aşağıda Rize ağızının yanı sıra mukayese imkânı için Tuzhurmatu, Tazehurmatu, Bayat, Halfeti, Bismil ağızlarından örnekler yer almaktadır:

⁸ enklitik.

⁹ Günay, *a.g.e.*, s.172.

¹⁰ Sultan Vulgarzade, "Atebetü'l-Hakâyık'ta Bir Emir Eki", *Karadeniz Araştırmaları*, S: 59, 2018, s. 301. Vulgarzade “A” parçacığını pekiştirme görevli bir unsur olarak değil, doğrudan emir eki olarak kabul eder. Emir paradigmasından başka paradigmalarda da kullanılabilen A edatı ile karıştırılmaması gerektiğini belirtir. A edatını şu şekilde örneklendirir: tutsun a ‘muhakkak tutsun’; tutmasın a ‘sakın tutmasın’; aldım a ‘aldım (haberim olsun)’. A edatı ile “A” parçacığı farklı olmakla birlikte “A”nın kiplik işaretleyen bir ek olması pek muhtemel değildir. Zira bu unsur eklenmeden kiplik, bağlam ve sıfır biçimibirimle zaten işaretlenmiş durumdadır. “A”nın fonksiyonu, işaretlenen bu kiplik anlamı (emir, istek, tavsiye, yalvarma vb.) pekiştirmek veya kipliğe nüanslar (*nazik* emir, *rica düzeyinde* istek vb.) katmaktır.

1 (a) *hasab ede* benum beş yüz metre kare yerim var buğun iki yüz elli bin liraya babama satrarum oni yāni o kada kıymetlidu¹¹

(b) ūla ḥasan ğel bi *yardim ede* bağa dā ha buni tiķelum ne olu sebatur¹²

(c) o kaybana baban gelduğunlan yemek soracak fasulya suda *yemek ede*

(ç) az *kayret ede* okulunu bitur

(d) *çay ede* simiti çikar yemāk zāmani gelmişti yemāğū çikar āmet nerde kimseden fayde yok yoruldum yorulmaz olu miyim

(e) bi *sebab ede* ğidu bulalum oni barabar sen anlat bi sebab kazan ebi soy kızi vermez başluk işter başluk ağırdur veremezük¹³

2 (a) *mını bele ede*

Bunu böyle *et*¹⁴.

(b) *ala mını* tut

Al bunu, tut¹⁵.

(c) apar *ala yeme: ği* apar babay şeyde çölde işliri he apar bunu babayçın Götür, *al yemeği*, götür, baban şeyde çölde çalışıyor, he götür bunu baban için¹⁶.

(ç) Eveli ne ederdih ineği sağ, fāğlık yol *iş ede* şelle çek şını o var mı? Önceden inek sağ, yolma yol, *iş et*, yük çek, şimdi o var mı?¹⁷

(d) *ala* un dinara apar

Al on dinarı, götür¹⁸.

(e) Ė üreg edib onu gidib alıp yiyemidim. Kimse de demidi ki *ala* siye.

E cesaret edip gidip alıp yiyemiyordum, kimse de demiyordu ki *al* sana (kendine)¹⁹.

“A” parçacığının emir kipi paradigmasında ikinci tekil şahıs çekiminde, *araya başka bir birim girmeden* eklenmesi, *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü'l-Hakayık*'ta da görülmektedir:

¹¹ Günay, *a.g.e.*, s. 207.

¹² Günay, *a.g.e.*, s. 222.

¹³ Bu örnekler, makale yazarı tarafından Rize'nin merkez köylerinden derlenmiştir.

¹⁴ Taha Bayar Hakeem Komsh, *Irak Türkmen Türkçesi Tazehurmatu Ağzı (Şekil Bilgisi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, Trabzon 2022, s. 30.

¹⁵ Komsh, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁶ Hussein Ahmed Shukur, *Irak Türkmen Türkçesinin Tuzhurmatu Ağzı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, SBE, Eskişehir 2020, s. 47.

¹⁷ Ayşe Özer, *Halfetü Türkmen Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, SBE, Kayseri 2020, s. 270.

¹⁸ Luqman Nader Ismael, *Irak Türkmen Türkçesinin Bayat Ağzı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, SBE, Kayseri, 2013, s. 75.

¹⁹ İsmail Sökmen, *Bismil Türkmen Ağzı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara 2011, s. 319.

3 (a) negü kim kerekiñ anıñdın tile anıñda adın yok saña küç *bile*
Neye ihtiyacın varsa, ondan dile; *bil ki* sana yardım edecek ondan başka
bir kuvvet yoktur²⁰.

(b) isizke yaguma yırak tur *teze* yorı edgülık kıl yorık yol *tüze*
Kötüye yaklaşma, ondan uzak dur, *kaç*; daima iyilik yap, tavır ve
hareketini *düzelt*²¹.

4 (a) isiz kılgan erke sen edgü *kıla* keremniñ başı bu erür ked *bile*
Kötülük yapan adama sen iyilik yap, keremin başı budur, bunu iyi *bil*²².

Emir paradigmasıyla çekimde “A” enklitiğinin eklenme sebebi, *kiplik anlamı pekiştirme* temayülüdür. Pekiştirme veya eski gramerlerdeki adıyla tekit, çeşitli yollarla bir unsuru, ifadeyi, söylemi, *anlamı* vurgulama olarak tanımlanabilir²³. Dilin herhangi bir katmanında gerçekleşebilen pekiştirmenin amaçları, literatürde, “*anlamı kuvvetlendirmek*, *şüphe* ve kapalılığı ortadan kaldırmak, muhatapı ikna etmek” olarak belirlenmiştir²⁴. Tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde birçok şekilde ortaya çıkan pekiştirme, emir kipi paradigmasında sık görülmektedir. Buyruk anlamı yanında yalvarma, istek, tavsiye, teşvik vb. kiplik anlamları²⁵ kodlayabilen bu paradigmayla kullanılan unsurlar çeşitlilik göstermektedir. Bunlardan biri de *-Gİl* birimidir.²⁶ Köktürkçeden itibaren tarihi lehçelerde tespit edilen ve bugün bazı lehçelerdeki *-gIn*, *-gInAn*, *-gIr*, *-gıla*, *kıla*, *-kele*, *-gele*²⁷ türevleriyle dikkat çeken, Türkiye Türkçesinde bulunmayan birim, temelde 2. şahsa gelmektedir. Uygur Harfli Oğuz Kağan destanında²⁸ ve Nogay Türkçesinde 3. kişiye eklendiği görülse de bunların çoğunlukla istek anlamında dua, arzu ve beddualarda ortaya çıkması ve isteğin yöneldiği muhatapın genellikle Tanrı olması, birimin temelde 2. kişiyle ilgili olduğunu göstermektedir.

²⁰ KB: 1280, Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II- Çeviri*, TTK Yayınları, Ankara 1985, s. 102.

²¹ KB: 1508, Arat, *a.g.e.*, s. 117.

²² AH: 333-334, Reşit Rahmeti Arat, *Atebetü'l-Hakayık*, TTK Yayınları, Ankara 1992.

²³ Bkz. Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara 1992, s. 122; Ahat Üstüner, *Türkçede Pekiştirme*, Fırat Üniversitesi, Elazığ 2003, s. 6.

²⁴ Bkz. Mehmet Altın, “Kur’ân’da Te’kid Üslupları ve Çeşitleri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 8, S: 18, 2017, s. 168; Mehmet Ali Sezer, *Arap Gramerinde Te’kid*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, SBE, Elazığ 2003, s. 2; Birol İpek, *Türkçede Pekiştirme Edatları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi Fırat Üniversitesi, SBE, Elazığ 2009, s. 22.

²⁵ Çiğdem Usta, *Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, SBE, Kırıkkale 2013.

²⁶ Dilek Ergönenç Akbaba, “Nogay Türkçesinde Emir Kipinde Kullanılan *-GİR* Eki Üzerine”, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi*, 2008, s. 161-168.

²⁷ Ahmet Caferoğlu, “Türkçemizdeki *-ğil* ve *-gil* Emir Eki”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1971*, TDK Yayınları, Ankara 1989, s. 1-10.

²⁸ O. Fikri Sertkaya, “Bolsunğıl Tep Tediler”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi (26 Eylül-3 Ekim 1988)*, Ankara 1996.

5 (a) Keede ooruy elegendinde ele “eger men ölsöm, uşunday *kılgıla!*” dep, aldın ala kereezin aytıp koygondor da bolgon.

Bazen henüz hastalanmamışken “Eğer ben ölürsen, böyle *yapın!*” diyerek önceden vasiyetini söyleyenler de vardır.

(b) Büyün çölə *çixmagınən*, ıldırım çaxışağ.

Bugün dışarı *çıkma*, şimşek çakacak.²⁹

6 (a) ay kaganum, senge çaşgu *bolsungıl* tüzün, ay kaganım senge türlük *bolsungıl* tüzün negü kök tengri birdi tüşümde kiltürsün tala turur yirmi urugungga birtürsün tep tedi

Ey Kağanım senin ömrün *hoş olsun*; ey kağanım, senin hayatın *hoş olsun*. Gök Tanrı düşümde verdiği hakikate çıkarısın. Tanrı bütün dünyayı senin uğruna bağışlasın³⁰.

(b) Va, üvih *sönmeğir* bala - dep Baktıy Oraztayga burıldı.

Ocağın *sönmesin* yavrum - diyerek Baktıy Oraztay’a döndü³¹.

Emir paradigmasıyla kullanılan unsurlardan biri de Kutadgu Bilig’de tespit edilen –I birimidir. Haşimi, bu unsurun pekiştirme amacıyla kullanıldığını belirtir. Aşağıda Haşimi’nin tespit ettiği bazı örnekler yer almaktadır³²:

7 (a) *tirilsüni* terken kutı min kutun *yalınsunu* körmez karakı otun

Devletli hükümdar bin saadet içinde *yaşasın*, çekemeyenlerin gözleri ateşte *yansın*.

(b) cefa kıldı dünya karıdı bu kut sini *armasunu* munu sözke büt

Dünya cefa etti, bu saadet ihtiyarladı, bu sözke inan, seni de *aldatmasın*.

(c) Ogulug kısa tut ata bolguçu sana *külmesüni* kidin kelgüçi

Ey baba olan, çoçuğunu sıkı terbiye et, arkadan gelenler sana *gülmesinler*.

Bugün Kırgız, Kazak, Sibiryaya Tatar Türkçeleri gibi bazı Kıpçak lehçelerinde kullanılan ve Eski Türkçe *çu*³³ enklitik edatından geldiği düşünülen

²⁹ Abdulla H. Vəliyev, *Azərbaycan Dialektologiyası*, ADU Nəşriyyatı, Bakı 1975, s. 33’ ten akt. Vafa Rzazade, *Azərbaycan Türkçesinde Kiplik*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Ankara 2022, s. 61.

³⁰ Willy Bang-Reşit Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1936, s. 29.

³¹ Magomet Kirimov, *Aybetli Kırk Avıl, Avıldaslarım*, Çerkessk, 1986’dan akt. Ergöneç Akbaba, *a.g.e.*, s. 165.

³² Ahmet Haşimi, “Kutadgu Bilig’de Pekiştirme Amacıyla Kullanılan Sesbirimler, Biçimbirimler, Sözcükler ve Sözcük Grupları”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), 2021 s. 23.

³³ F. Sema Barutçu, “Türk Dilinde Enklitik Edatlar Üzerine *çu/çü*”, *Kök Araştırmalar Dergisi*, 3 (2), 2001.

şI³⁴, çI, sı³⁵ parçacıkları da pekiştirme ya da bağlamın katkısıyla anlam ayırtıları yaratan birimlerdir:

8 (a) Mınawın kim eken barıp *bilşi* dep bay kisi jiberedi.

Bu kimmiş, gidip *öğren!*” deyip zengin adamını yolladı.

(b) Şekçil aco cookerdi aydatıp kelip aldına çök tüşürüp «İ, eki colu teñ arganı sen taptıñ. Kana, *aytçı*, mınça akıldı kayeriñe katıp cürösün? » dep surayt eken.

Şüpheci han askerle durmadan konuşup önünde diz çöktürüp “İki kere de çözümü sen buldun. Haydi, *söyle* bakalım, bunca akılı nerden buluyorsun?” diye sordu³⁶.

(c) Poroñqo yırlarını yırlap *pirtsı*.

Eski şarkıları *söylesene!*³⁷

Pekiştirici parçacıklar bakımından zengin olan Türkmen Türkçesi de *da*, *ey*, *la* enklitikleriyle dikkat çekmektedir. Bunlar emir paradigmasıyla beraber pekiştirme yanında anlam ayırtıları oluşturabilen unsurlardır:

9 (a) Hanı cogap *beriñ-dä!*

Haydi cevap *verin bakalım!*

(b) Bir çäynek çay *getir-ey*.

Bir demlik çay *getir ya* (getirsene).

(c) Yeri, indi şolarıñ gürrüñini *goyal-la, yat-la, çal*.

Haydi, şimdi onların sohbetini *birakalım bir*, haydi *yatsana*³⁸.

Gagavuz Türkçesinde emir kipi üçüncü şahısın hem olumlu hem olumsuz çekiminde sıklıkla fiilin önüne “*ko*” parçacığı getirilmektedir³⁹. “*ko*” parçacığının fonksiyonu da bahsi geçen diğer parçacıklar gibi kiplik anlamı berkitmektir:

10 (a) Padişaa cuvap eder: -Bän kayılım, *ko gitsin* senin oolun da getirsin kara beygiri. Eer bulursa beygiri, *ko onun olsun*.

³⁴ Elanur Kazanlar Ürkmez, *Kazak Türkçesinde Kiplik: Morfo-Sentaktik Semantik Bir Analiz*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, SBE, Manisa 2019, s. 228.

³⁵ Ahmet Bican Ercilasun, “La Enklitiği ve Türkçede Bir Pekiştirme Enklitiği Teorisi”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S: 2, 2008, s. 43.

³⁶ Tölögön Kasimbek, *Sıngan Kılıç*, Bişkek 1998, s. 414’ten akt. Meryem Karataş, *Kırgız Türkçesinde Pekiştirici Unsurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, LEE, Ankara 2020, s. 15.

³⁷ Ferit Yusupov, “Tatar Şive Dilindeki Emir, Niyet ve İstek Kipleri”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 4 (4), 2014, s. 15.

³⁸ Bkz. Nergis Biray, “Türkmen Türkçesinde Ovnuk Bölekler”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S: 4/3, 2015, s. 976.

³⁹ Nevzat Özkan, *Gagavuz Türkçesi Grameri: Giriş, Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Cümle, Sözlük, Metin Örnekleri*, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 155.

- (b) Ey, göklerde olan, bizim Bubamız. *Ko ayözlansın*⁴⁰ senin adın, *ko gelsin* senin padişahlın. *Ko olsun* senin istediyn hem erdâ da, nicâ göktâ.
 (c) Kim unuçek toprak sesini? Canı fırlasın o tatlı datları balı, şekerin, *ko pelin*⁴¹ olsun.
 (ç) Allah herkezini *ko korusun*, üreklerniz iiliklân salt dolsun!⁴²

2. Çatı Eklerinin Pekiştirme İşlevi Üzerine

Literatürde üzerinde fikir birliği sağlanamamış kategorilerden biri “çatı”dır. Çoğu araştırmacı, çatıyı eylemin özne ve nesneye göre durumu olarak ele alırken yalnız fiil-özne veya temel olarak fiil-nesne ilişkisine odaklananlar da vardır⁴³. Semantik, sentaks, leksik açıdan da irdelenmesi gereken çatı⁴⁴ çoğunlukla eklerle işleyen bir kategori olarak değerlendirilmektedir⁴⁵. Çalışmalar özellikle çatı eklerinin farklı işleyişlerine yoğunlaşmaktadır. Eklerin üst üste gelebilme kuralları, aynı eki almış fiilin bağlamına göre farklı çatıyı işaretlemesi, çatı ekinin zaman zaman yeni bir kelime üretmesi, yapım eki çekim eki belirsizliği gibi meseleler, çalışmalara konu edilmiştir. Bu çalışmalar genellikle standart Türkçe üzerinedir. Oysa ağızlarda da çatı eklerinin kullanımı, dikkate değer bir görünüm sergilemektedir. Bu ağızlardan biri de Rize ağızıdır.

Rize ağızında -n-, -t- ekleri, farklı kullanılışlarıyla dikkat çekmektedir. Genellikle dönüşlülük, edilgenlik, meçhullük işaretlemesi yapan -n- eki, Rize ağızında *susa-*, *büyü-*, *uza- oluş fiillerine* gelebilmektedir. Çalışmasına bahsi geçen fiillerden *susan-* örneğini alan Günay, -n- ekinin burada “dönüşlülük fonksiyonuna aykırı ve gereksiz bir kullanılış içerisinde” olduğunu belirtmiştir⁴⁶.

susan-, *büyün-*, *uzan-* fiillerine nadir de olsa bazı eski kaynaklarda rastlanmaktadır. *susan-*, *Kıpçakskiy Slovar*⁴⁷ adlı Ermeni Kıpçakçası sözlüğünde⁴⁸ ve *Dede Korkut'ta* yer almaktadır. *büyün-*, *Tarama Sözlüğü'nde* “büyüme” karşılığı ile bulunmaktadır, Müntehabü’ş-Şifa adlı eserde tanık-

⁴⁰ Ayözlan-: Kutsanmak

⁴¹ Pelin: Yaprakları acı bir bitki.

⁴² Leyla Dilek, *Gagavuz Türkçesindeki Tasarlama Kiplerinin Semantik Düzlemde İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi, SBE, Siirt 2021, s. 40-68.

⁴³ Engin Yılmaz, “Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2001*, TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 251.

⁴⁴ Bkz. Selma Gülsevin, “Tarihî Türk Lehçelerinde Çatı Eklerinin Üst Üste Gelişlerinde Sıra Dışı Kullanışlar Üzerine”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S: 91, 2022, s. 173; Kerime Üstünova, “Sözlüksel Çatı-Söz Dizimsel Çatı Ayrımı”, *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bilge Tonyukuk Anısına*, Ankara 2021.

⁴⁵ Gülsevin, *a.g.e.*, s. 173.

⁴⁶ Günay, *a.g.e.*, s. 124.

⁴⁷ Aleksandr Garkavets, *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie III-Kıpçakskiy Slovar*, Almaty, Kasean Baur, 2010'dan akt. Musa Salan, *Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Fiil Yapımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara 2016.

⁴⁸ Sözlükte *susan-*, “çok susamak, suya karşı güçlü bir istek duymak” karşılığıyla geçmektedir.

lanmıştır. *uzan-* fiili de aynı sözlükte ömür *uzan-*, söz *uzan-*, diken *uzan-* gibi farklı şekillerde belgelenmiştir:

- 11 (a) Mere herze merze söyleme *kanuğa susanma* gel and iç didi⁴⁹.
 (b) Çok olur ki istiska *dalak büyünmekten* ve *şişmekten* sonra ciğer zaif ola⁵⁰.
 (c) *Ömrüm uzandukca* yazuğum çok oldu ey acep neyleyin?
 (d) Eger anı şerh edersevüz *söz uzanır*.
 (e) Bağban kocalır, *diken uzanur*⁵¹.

susan-, *uzan-*, *büyün-* fiilleri, bu hâlleriyle meçhullük de ifade edebildiği için sözcüğü bağlamıyla sunmayan kaynaklara temkinli yaklaşılmalıdır. Söz gelimi Ağakay tarafından hazırlanan Türkçe Sözlük'te *susan-* fiili yer almakta, ancak verilen örnek Rize ağzındaki durumla örtüşmemekte, meçhullük taşımaktadır: “*susanmak*. (ösz) herhangi biri susamak: *Susanınca* su içilir⁵².” Rize ağzında bahsi geçen fiillerin susamak, büyümek ve uzamak anlamlarında kullanıldığı ve -n- ekinin bu fiillerde çatı fonksiyonuyla işlemediği aşağıdaki örneklerde görülmektedir:

- 12 (a) e oğul dedi bizum burda bi ajdağar vardu her sene dedi geldi dedi her gún bi kız veyähöt bi adam yer biza su veru dedi...ajdağar geldi öv dedi ola benum kısmetum bi daneyidi bu ne kada *susandı* bu millet kı dedi iki oldu kısmetum⁵³
 (b) ormanda eşeğini bi ağaca bağlar bi kaç odun kestuktan sora gâyet fazla *susanur* der kı bu etrâfa bi bakâyim da bir su içeyim⁵⁴
 (c) işte bu bizum kız bu sene bu ne kada *büyündü* yirilendi bilsan çayluğa gûbreyi veriyi yardım edeyi işte boyledu şini misir var hessetten iş bitmez çoluk çocuk hizmetini edeysun
 (ç) uy babannen doysun paşam sen ne kada *büyündün* görmeyeli
 (d) ne kada *uzandın* dal kıbi oldun bi gûzelluk geldi sağa kı⁵⁵

Ekin söz konusu fiillerde pekiştirme görevi üstlendiği söylenebilir. Çatı eklerinin pekiştirme (berkitme) işlevi araştırmacılarca dile getirilmiştir⁵⁶. Gülsevin “fiil kökleri (veya tabanı) üzerine gelen her bir çatı eki o kökü (veya tabanı) iki şekilde etkilemektedir. Çatı ekini almış fiil ya pekiştirilmiştir ya da

⁴⁹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964.

⁵⁰ *Tarama Sözlüğü*, C: I, TDK Yayınları, Ankara 2019, s.746.

⁵¹ *Tarama Sözlüğü*, C: VI, TDK Yayınları, Ankara 2019, s. 4050.

⁵² Mehmet Ali Ağakay, *Türkçe Sözlük*, Yeni Matbaa, Ankara 1955, s. 675.

⁵³ Günay, *a.g.e.*, s. 199.

⁵⁴ Günay, *a.g.e.*, s. 241.

⁵⁵ Bu örnekler, makale yazarı tarafından Rize'nin merkez köylerinden derlenmiştir.

⁵⁶ Funda Kara, “Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(3), 2016; Selma Gülsevin, “Tarihî Türk Lehçelerinde Çatı Eklerinin Üst Üste Gelişlerinde Sıra Dışı Kullanışlar Üzerine”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S: 91, 2022, s. 176.

özne veya nesnesini değiştirmiştir.” demektedir⁵⁷. Genellikle *çatı eklerinin üst üste gelmesiyle* ortaya çıkan pekiştirme işlevine hem tarihi Türk lehçeleri hem de Türkiye Türkçesinde işaret edilmiştir. DLT’de yer alan *tikilin-, şeşilin-, tutulun-*; Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait Kuran tercümesinde tespit edilen *verinil-, vurunul-*⁵⁸ ya da standart Türkçedeki *yazdırt-, kırdırt-* gibi fiiller, bu işlevin ürünüdür. Bu fiillerde eklerin biri çatıyı işaretlerken diğeri pekiştirmektedir. *susan-, büyüün-, uzan-* fiillerinde ise farklı bir durum söz konusudur. Burada pekiştirilen çatı değil, *fiilin anlamıdır*.

Rize ağzında -t- eki de pekiştirme göreviyle dikkat çekmektedir. Ettirgen/oldurgan eki olarak bilinen -t-⁵⁹, *çatı kategorisinde* eylemin bir başka varlığa yönelmesini (uyu-t-) veya eylemi bir başkasına yaptırmayı (boya-t-) kodlar. Standart Türkçede bu şekilde oluşmuş bazı ettirgen çatılı fiillerin Rize ağzında *ettirgen olmadığı* kullanımlar görülmektedir. Bu fiiller, *boyat-, kaşit-, yolat-, dayat-, ayirt-, kızlet-* fiilleridir. Günay, -t-’nin bu tarz işleyişini “gerçek fonksiyonuna aykırı” olarak değerlendirmektedir⁶⁰.

13 (a) ben yağlı boya yaparum araba *boyaturum* (boyarım) eyi dedi alalum seni dedi bizum garaja⁶¹

(b) kardaşumun evuni *boyatti* (boyadı) ekrem gidu bulalim oni neyisa parası veriruk⁶²

(c) büyük bi fuçiya kaynamış suyi doldurdi anasinun üzerini soydi anasini fuçiya kodi tabi koçakariyi haşladi koçakari eldi koçakari eldi biraz söra koçakariyi fuçidan çıkardi kodi-ni iskemiye *dayatti-ni* (dayadı onu) duvara⁶³

(ç) -dedē –nē –beni mi çok seversun Ali Rizāyi mi –senlan oni *ayirtmam* (ayırmam) birbirinden⁶⁴

(d) hiç bi baba evladini birbirinden ayirtmaz (ayırmaz)⁶⁵

⁵⁷ Gürer Gülsevin, “Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler”, *İlmî Araştırmalar* 6, 1998, s. 126.

⁵⁸ Fiiller sırasıyla “(tahta vb.) dikilmek, çözülmek, tutukluk yapmak, verilmek, vurulmak” anlamlarına gelmektedir. Bkz. Selma Gülsevin, “Tarihî Türk Lehçelerinde Çatı Eklerinin Üst Üste Gelişlerinde Sıra Dışı Kullanışlar Üzerine”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S: 91, 2022, s. 182-184.

⁵⁹ - t ekinin bir başka çatı eki üstüne gelmeden pekiştirme yaptığı örnekler, nadiren standart Türkçede de görülmektedir. Kara bu fiillerde -t-’nin görevini “eyleyenleri ve cümlenin anlamını” kuvvetlendirme, pekiştirme olarak belirler: Ağzımı kapadım/kapattım; ısla-/ıslat-. Kara, *a.g.e.*, s. 1211.

⁶⁰ Günay, *a.g.e.*, s. 124.

⁶¹ Günay, *a.g.e.*, s. 224.

⁶² Bu örnek, makale yazarı tarafından, Rize-Gündoğdu-Taşlık’tan derlenmiştir.

⁶³ Günay, *a.g.e.*, s. 218.

⁶⁴ Günay, *a.g.e.*, s. 271.

⁶⁵ Bu örnek, makale yazarı tarafından, Rize Merkez’den derlenmiştir.

- (e) keloğlan gelmiş kapiyi vurmuş vay ana geldi malun sâyibi geldi derken tavâyi bi tarafa *kizletmişler* (gizlemişler)⁶⁶
- (f) burnunun deluğünden girdi beynine oturdi oturduğı vakita başladı ordan isirmağa oriya isirmağa durduğı gibi *kaşıtma* (kaşıma) olmaz bi şe olmaz bi yumruk vurdi kafasına⁶⁷
- (g) çok kaşinsa sopalana *kaşıtırum* (kaşırım) sopa beni kultardi eskiden bi paçi bulunudi şini nere bulusun paçiler okula⁶⁸
- (ğ) ha bu yükleri keloğlan *yolatmış* (yollamış)⁶⁹
- (h) anan buları *yolatmış* (yollamış) çuvalı *boşat* misir fasulya kabak fazla var eksesuk yok⁷⁰

-n- ve -t- eklerinin *fiilin anlamını pekiştirme işlevinin* izleri, Eski Türkçeye gitmektedir. Eski Türkçede çatı eklerinin işlevlerini ele aldığı çalışmasında Yıldız, böylesi kullanımları tespit etmiştir. *ayt-*, *kölit-*, *todun-*, *okın-* gibi fiiller bunlardan bazılarıdır. Yıldız bu durumu, -n- ve -t- eklerinin “işlev kaybı” olarak belirlemiştir⁷¹. Ancak bu ne bir işlev kaybıdır ne de Günay’ın dediği gibi “gerçek fonksiyona aykırı” bir işleyiştir. Yalnızca eklerin çok işlevli olduklarının göstergesidir.

- 14 (a) okı-: okumak
okın-: okumak
munu emdi artuk bağırsaklıkın bitip koddum öt saw kumarı *okın*
İşte şimdi büyük bir bağıllıkla sana vasiyetim olan öğütlerimi yazıp bıraktım, *oku*.
- (b) tod-: doymak
todun-: doymak
boğuz bir *todunsa* iki kün barır egin kedse bir ton iki yıl kalır
Boğaz bir *doyardsa* bu iki gün devam eder, sırta giyilen bir elbise iki yıl dayanır.
- (c) ay-: söylemek
ayt-: söylemek
açar *aytıp* bir atlıg barmış teyin ol yolun yorısar uç tedim
Ona *sorup* ‘Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yol ile gidebilirsek...’ dedim.
- (ç) köli-: gömmek
kölit-: gömmek
bukası aşnu önüp teginiğ yumburu yatgurup dört adakın inleyü *kölitdi*

⁶⁶ Günay, *a.g.e.*, s. 242.

⁶⁷ Günay, *a.g.e.*, s. 268.

⁶⁸ Bu örnek, makale yazarı tarafından, Pazarköy’den derlenmiştir.

⁶⁹ Günay, *a.g.e.*, s. 242.

⁷⁰ Bu örnek, makale yazarı tarafından, Pazarköy’den derlenmiştir.

⁷¹ Muharrem Yıldız, *Eski Türkçede İşlevsel Bağlamda Çatı Ekleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, SBE, Eskişehir 2014.

Boğa (onun boğası?) öne geçerek prensi yere yuvarlayıp dört ayağı ile burğu gibi dönerek onu yere gömdü⁷².

Sonuç

Rize ağzı, Kuzeydoğu Anadolu ağızlarından. Fonetik, leksik, morfolojik, sentaktik, semantik katmanlarda standart Türkçeden kimi zaman farklılaşan Rize ağzında, “*ed-e*” kullanımı ile *-n-* ve *-t-* ekleri almış bazı fiiller dikkat çekmektedir. 2. tekil şahıs emir kipi çekimine “A” parçacığının eklenmesi ile ortaya çıkan “*ed-e*”, bazı Irak Türkmen Türkçesi ağızlarında da görülmektedir. Rize ağzında yalnızca *et-* fiilinde donmuş hâlde bulunan “A” parçacığının Karahanlı Türkçesi döneminde başka fiillerle de işlediği bilinmektedir.

Rize ağzının standart Türkçeden farklılaştığı durumlardan biri de *-n-* ve *-t-* eklerini alan bazı fiillerle ilgilidir. Rize ağzında *-n-* eki dönüşlülük, meçhullük, edilgenlik bildirmeden *susa-*, *uza-* ve *büyü-* oluş fiillerine gelebilmektedir. Aynı şekilde *-t-* ekinin *boyat-*, *kaşit-*, *yolat-*, *dayat-*, *ayirt-*, *kızlet-* fiillerinde ettirgenlik veya oldurganlık üretmeden kullanılması, Rize ağzında yaygındır. *-n-* ve *-t-*’nin bahsi geçen fiillerdeki işlevi, onların anlamını berkitmektir ve bu görevleri Eski Türkçeden mirastır.

KAYNAKLAR

- AĞAKAY, Mehmet Ali, *Türkçe Sözlük*, Yeni Matbaa, Ankara 1955.
- ALTIN, Mehmet, “Kur’ân’da Te’kid Üslupları ve Çeşitleri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 8, S: 18, 2017, ss. 167-186.
- ARAT, Reşit Rahmeti, *Atebetü'l-Hakayık*, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- ARAT, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig I- Metin*, Ankara 1991.
- ARAT, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig II- Çeviri*, TTK Yayınları, Ankara 1985.
- BANG, Willy ve ARAT, Reşit Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1936.
- BARUTÇU, F. Sema, “Türk Dilinde Enklitik Edatlar Üzerine çı/çu”, *Kök Araştırmalar Dergisi*, 3 (2), 2001, ss. 75-86.
- BEKTENOV, Z. ve BACIYEV, T., *Kırgız Adabiyatı*, Şam Baspası, Bişkek, 1993.
- BİRAY, Nergis, “Türkmen Türkçesinde Ovnuk Bölekler”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S: 4/3, 2015, ss. 955-994.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994.
- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türkçemizdeki -ğil ve -gil Emir Eki”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1971*, TDK Yayınları, Ankara 1989, ss. 1-10.

⁷² Yıldız, a.g.e., s. 46-49; 215-217.

CAFEROĞLU, Ahmet, “Die Anatolischen und Rumelischen Dialecte”, *PhTF I*, Aquis Mattiacis Apud Franciscum Steiner, Wiesbaden 1959, ss. 239-260.

CAFEROĞLU, Ahmet, “Anadolu Diyalektolojisine Dair Bir Deneme”, *Türk Dili Belleten*, Ankara 1946.

DİLEK, Leyla, *Gagavuz Türkçesindeki Tasarlama Kiplerinin Semantik Düzlemde İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi, SBE, Siirt 2021.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, “La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S: 2, 2008, ss. 35-56.

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.

ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek, “Nogay Türkçesinde Emir Kipinde Kullanılan –GIR Eki Üzerine”, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi*, 2008, ss. 161-168.

GARKAVETS, Aleksandr, *Kıpçakscoe Pis'mennoe Nasledie III-Kıpçakskiy Slovar*, Almaty, Kasean Baur, 2010.

GÜLSEVİN, Gürer, “Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler”, *İlmi Araştırmalar* 6, 1998, ss. 125-146.

GÜLSEVİN, Selma, “Tarihî Türk Lehçelerinde Çatı Eklerinin Üst Üste Gelişlerinde Sıra Dışı Kullanışlar Üzerine”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S: 91, 2022, ss. 173-188.

GÜNAY, Turgut, *Rize İli Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara 2003.

HAŞİMİ, Ahmet, “Kutadgu Bilig’de Pekiştirme Amacıyla Kullanılan Sesbirimler, Biçimbirimler, Sözcükler ve Sözcük Grupları”, *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), 2021, ss. 19-33.

HAYASHİ, Tooru, “Dialects on the Eastern Turkish Coast of the Black Sea: A Preliminary Report”, *Gengo Kengyu* 85, 1984, ss. 91-107.

ISMAEL, Luqman Nader, *Irak Türkmen Türkçesinin Bayat Ağzı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, SBE, Kayseri 2013.

İPEK, Birol, *Türkçede Pekiştirme Edatları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, SBE, Elazığ 2009.

KARA, Funda, “Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(3), 2016, ss. 1204-1215.

KARAHAN, Leyla, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yayınları, Ankara 1996.

KARATAŞ, Meryem, *Kırgız Türkçesinde Pekiştirici Unsurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, LEE, Ankara 2020.

KASIMBEK, Tölögön, *Sıngan Kılıç*, Bişkek 1998.

KOMSH, Taha Bayar Hakeem, *Irak Türkmen Türkçesi Tazehurmatu Ağzı (Şekil Bilgisi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, Trabzon 2022.

KORKMAZ, Zeynep, “Doğu Karadeniz Bölgesi Ağızlarının Türkiye Türkçesi Ağızları Arasındaki Yeri”, *Türk Dili Dergisi*, 2009, ss. 696-709.

- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1992.
- KRİMOV, Magomet, *Aybetli Kırk Avıl, Avıldaslarım*, Çerkessk 1986.
- ÖZER, Ayşe, *Halfeti Türkmen Ağzı (Giriş- İnceleme- Metinler- Sözlük)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, SBE, Kayseri 2020.
- ÖZKAN, Nevzat, *Gagavuz Türkçesi Grameri: Giriş, Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Cümle, Sözlük, Metin Örnekleri*, TDK Yayınları, Ankara 1996.
- RZAZADE, Vafa, *Azerbaycan Türkçesinde Kiplik*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Ankara 2022.
- SALAN, Musa, *Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Fiil Yapımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara 2016.
- SERTKAYA, O. Fikri, "Bolsunğıl Tep Tediler", *Uluslararası Türk Dili Kongresi (26 Eylül-3 Ekim 1988)*, Ankara 1996.
- SEZER, Mehmet Ali, *Arap Gramerinde Te'kid*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, SBE, Elazığ 2003.
- SHUKUR, Hussein Ahmed, *Irak Türkmen Türkçesinin Tuzhurmatu Ağzı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, SBE, Eskişehir 2020.
- SÖKMEN, İsmail, *Bismil Türkmen Ağzı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara 2011.
- Tarama Sözlüğü*, C: I, TDK Yayınları, Ankara 2019.
- Tarama Sözlüğü*, C: VI, TDK Yayınları, Ankara 2019.
- TOLKUN, Selahittin, "Kırgızca -GXIA Ekinin Menşei", *Turkish Studies*, 4(3), 2009, ss. 2159-2170.
- USTA, Çiğdem, *Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, SBE, Kırıkkale 2013.
- ÜRKMEZ, Elanur, *Kazak Türkçesinde Kiplik: Morfo-Sentaktik Semantik Bir Analiz*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, SBE, Manisa 2019.
- ÜSTÜNER, Ahat, *Türkçede Pekiştirme*, Fırat Üniversitesi, Elazığ 2003.
- ÜSTÜNOVA, Kerime, "Sözlüksel Çatı-Söz Dizimsel Çatı Ayrımı", *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bilge Tonyukuk Anısına*, Ankara 2021, ss.1931-1944.
- VƏLİYEV, Abdulla H., *Azərbaycan Dialektologiyası*, ADU Nəşriyyatı, Bakı 1975.
- VULGARZADE, Sultan, "Atebetü'l-Hakâyık'ta Bir Emir Eki", *Karadeniz Araştırmaları*, 59, 2018, ss. 297-305.
- YILDIZ, Muharrem, *Eski Türkçede İşlevsel Bağlamda Çatı Ekleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, SBE, Eskişehir 2014.
- YILMAZ, Engin, "Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2001*, TDK Yayınları, Ankara 2003, ss. 251-289.
- YUSUPOV, Ferit, "Tatar Şive Dilindeki Emir, Niyet ve İstek Kipleri", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 4(4), 2014, ss. 12-50.

TRABZON ÇEPNİ AĞZINDAN SEÇİLMİŞ METİNLER ÜZERİNDE BAĞDAŞIKLIK ÖLÇÜTLERİ İNCELEMESİ*

İrem ERTEN**

ÖZ

Bir metinde bulunması beklenen "bağdaşıklık, tutarlılık, amaçlılık, kabul edilebilirlik, bilgisellik, durumsallık ve metinlerarasılık" metinsellik ölçütleri olarak kabul edilir. Bu özellikler içinde bağdaşıklık, metindeki bütünlük ve bu bütünlüğü sağlayacak dilsel uyumla ilgilidir. Bağdaşıklık, metin içindeki kurucu unsurlar arasındaki ilişkileri düzenleyen özellikler olarak da nitelenebilir. Bu çalışmada bağdaşıklık ölçütlerinden gönderim, eksilti, değiştirim, bağlantı öğeleri ve kelime bağdaşıklığının ağız metinlerindeki görünümünü incelenmek istenmiştir. Bu şekilde sözlü ortamdan derlenen ağız metinlerinde bağdaşıklığın nasıl ve ne şekilde kurulduğunu ortaya koymak ve bağdaşıklık ölçütlerinin önceden düzenlenmiş, sözlü ortamdan bağımsız yazılı metinlerden ayırt edici örneklerinin olup olmadığını tespit etmek amaçlanmıştır. Bu amaçla Trabzon Çepni Ağızından derlenmiş metinlerden örnekler alınarak bağdaşıklık ekseninde incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Trabzon Çepni Ağızı, metinsellik ölçütleri, ağız metinleri, bağdaşıklık.

ANALYSIS OF COHESION CRITERIA ON SELECTED TEXTS FROM TRABZON ÇEPNİ DIALECT

ABSTRACT

"Coherence, consistency, purposefulness, acceptability, informativeness, situationality and intertextuality" are considered as criteria of textuality. Among these features, coherence is related to the integrity of the text and the linguistic harmony that will ensure this integrity. Coherence can also be characterized as the features that regulate the relations between the constituent elements in the text. In this study, it is aimed to examine the appearance of referent, subtraction, modification, connection elements and word cohesion in oral texts. In this way, it is aimed to reveal how and in what way cohesion is established in dialect texts compiled from oral environment and to determine

* Gönderim Tarihi:13.04.2023. Kabul Tarihi: 13.07.2023.

** Doktora Öğrencisi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, TRABZON. irem-ertenn@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0810-8270.

whether there are distinctive examples of cohesion criteria from written texts that are pre-organized and independent from oral environment. For this purpose, samples of texts compiled from Trabzon Çepni dialect were taken and analyzed on the axis of cohesion.

Keywords: Trabzon Çepni Dialect, textuality criteria, dialect text, coherence

Giriş

Metinler üzerine yapılmış çalışmaların temelini Antik Çağ'a kadar uzatan araştırmacıların yanı sıra M.Ö. 3. ve 2. yüzyıla, İskenderiye dönemindeki filolojik çalışmalara dayandıran araştırmacılar da vardır. ¹Metin kavramı üzerine yapılan çalışmalar iki boyutta incelenebilir. Canan Ayata Şenöz, 20. yüzyıla kadar metin kavramı üzerine yapılan çalışmaların yalnızca metnin içeriği ve anlamsal yapısına dayalı olduğunu, 20. yüzyıldan sonra ise metindilbilimciler tarafından metnin işlevsel, anlamsal ve yapısal bir bütün olarak ele alındığı çalışmaların yapıldığını söylemektedir. ²

İrem Onursal, metin kavramını, kendisini oluşturan tümce dizilerinin birbirlerine bağdaşıklık ve tutarlılık ölçütleriyle bağlanarak bir anlam bütünü oluşturmasıyla meydana gelen, belli bir amaçla üretilmiş, başı ve sonu kesin çizgilerle sınırlanmış yazılı ya da sözlü bir dilsel ürün olarak tanımlamaktadır. ³ Kelimelerden meydana gelen cümleler topluluğunun metin olarak değerlendirilebilmesi için iletişim işlevini yerine getirmesi gerekmektedir. Metin, iletişim işlevine sahip bir yapıdır ve bu yapının oluşabilmesi için yedi metinsellik ölçütüne sahip olması gerekir. Bu yedi metinsellik ölçütü “bağlaşıklık, bağdaşıklık, amaç / amaçlılık, durumsallık, kabul edilebilirlik, bilgisellik, metinler arası ilişki”dir.

Bernstein ⁴, 1959 yılında yayımladığı “Halk dili dilsel biçimi belirleyen bazı toplumbilimsel belirtiler” adlı yazısında halk dilinin kısa, dilbilgisi bakımından basit, çoğunlukla bitirilmemiş tümceler, yetersiz sözdizimsel yapıların varlığı, bağlaçların az sayıda ve yinelenerek, sıfatların ve belirteçlerin az sayıda kullanımı, adil kullanımı, söylenmek istenen şeyin sıralamasının ve mantık yapısının düzenli olmaması gibi özellikler taşıdığını söylemektedir.

¹ Remzi Can, *Ortaöğretim Öğrencilerinin Yazılı Anlatımlarında Paragraf Düzeyinde Bağdaşıklık ve Tutarlılık*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2012, s.162.

² Canan Ayata Şenöz, *Metindilbilim ve Türkçe*, İstanbul 2005, s.13-16.

³ İrem Onursal, “Türkçe Metinlerde Bağdaşıklık ve Tutarlılık”, *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, Ed. A. Kıran-E.Korkut-S. Ağildere, Ankara 2003, s. 121-132.

⁴ Kamile İmer, *Dil ve Toplum*, Ankara 1990, s.37.

Halk dilinin bir göstergesi olan ağızlarda ölçünlü dilden farklı olarak yerel ve bölgesel kullanımlar mevcuttur.⁵ Örneğin ölçünlü dildeki çocuk sözcüğünün Anadolu'nun çeşitli yörelerinde; bala, uşak, enik, yavru, döl gibi bölgesel kullanımlarına ek çeşitli söyleniş farklılıkları da vardır. *bala/bele, enik/enük vb.

Yukarıda sözü edilen yöresel kelimelerin kullanımı ve bu kelimelerin en az emek yasasına bağlı olarak derin yapıda bırakılması, derin yapıda bırakılan bir eksiltinin de gönderimi sağlayacak unsur yerine zihinde tamamlanarak kullanılması sözlü ortamdan elde edilen bu metinlerin en az düzenli yazılı metinler kadar bağdaşıklığı sağladığını göstermektedir.

Bu çalışmada Trabzon Çepni Ağzı (Ses Bilgisi-Sözlük-Metin) adlı yüksek lisans tezinden seçilmiş ağız metinleri üzerinde bağdaşıklık özelinde metinsellik ölçütleri incelenmiştir.

1. Bağdaşıklık Unsurları

Bir metnin metin olmasını sağlayan özelliklerin tümü bağdaşıklıkla ilgilidir. Bağdaşıklık bir metinde yer alan birbiriyle ilişkili cümlelerde bulunabileceği gibi art arda gelen cümleler ya da paragraflar arasında ya da birbirinden bağımsız cümleler ya da paragraflar arasında da bulunabilir.

Halliday ve Hasan "Cohesion in English" adlı çalışmalarında bağdaşıklık unsurlarını Gönderim (reference), değiştirim (substitution), eksilteli yapı (ellipsis), bağlama öğeleri (conjunction) ve kelime bağdaşıklığı (lexical cohesion) olmak üzere beş başlıkta değerlendirmiştir.⁶

Gönderim

Gönderim, metinde yer alan bir sözcüğün başka cümlede tekrarlanmaması için yerine onu karşılayan bir başka kelimenin veya ekin kullanılması ile oluşur.⁷ Bu, dilde en az emek yasasının bir sonucu olarak da görülebilir. Tenafür-i kelimât, birbirine yakın çıkış yerine sahip seslerin bir araya gelmesiyle oluşan kelimelerde görülen ses tekrarlarının yarattığı rahatsızlık sonucu oluşan belagat kusurudur. Bu belagat kusuru gönderime başvurulma sebebi ile ilişkilidir. Her iki durumda da en az emek yasası gereği gereksiz kelimelere yer verilmez. Bunun yerine yinelenen sözcüklerin yerini tutacak gönderim unsurlarının kullanılması anlatım kusurlarını ortadan kaldırır.

⁵ Gülden Sağol Yüksekaya, "Standart Dil İle Halk Dili Arasındaki Anlam ve Kullanım Farklılıkları Üzerine", *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, TDK Yayınları, s. 602.

⁶ Eyyüp Coşkun, *İlköğretim Öğrencilerinin Öyküleyici Anlatımlarında Bağdaşıklık, Tutarlılık ve Metin Elementleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2005, s.71.

⁷ Coşkun, a.g.t., s.72.

1.1.1. Art Gönderim

Art gönderim, metinde daha önce ifade edilen bir dilsel birime yapılan gönderimdir. Metinlerde art gönderimlerin şahıs ve işaret zamirleri ile kurulduğu görülmüştür:

1.1.1.1.Şahıs Zamiri ile Kurulan Art Gönderim

Örneklerde konuşurlar ağırlıklı olarak 3 teklik ve çokluk zamirlerini kullanmışlardır.

• 61020101.Şöhretin Çepni (83) “Bizim zamanımızda yunuş göplis varidi. Bõle käsärdiler, çäkärdiler. *onlar* göpli derdiler.”

• 61050501. Ayşe Kıran (60) “Uğlan oliy dünye güzeli meğer uğlan vahtinde bu gızım huyunu sevmiş. *u* da gızlan dua etmiş.”

1.1.1.2.İşaret Zamiri ile Kurulan Art Gönderim

Aşağıda verilen örneklerde konuşurlar, gönderim unsurunu karşılayan birim olarak 3. teklik ve çokluk zamirlerini kullanmışlardır.

• 61050101.Ayşe Aydan (56) Biz’ yapmadık biz’ yemiyük bi de bürük sariy ya *una* bürük (ot) *bunu* yiğidini bürük sariy ya habunun hatrına yiy *unu* kesük habule gene *bunu* eziyüsün eziyüsün habule yeşil suyu çıkıya habule kesiyun unu yaPiştiriüyüsün ganını durduruyo.

• 61050502.Naime Kıran (45) “Dëmin yediğın göğlü armut dedim da *unun*, balı çok güzel bi dane daş armudu diyük. *Unlar* hep bal oluy. Farenin büyüğü vā yā bõle la:hum fareleri diy da biz’ de *ona* keme diyler. Bu da tuzağı ama nası guruliy ben bilmiyim.”⁸

• 61010201.Neriman Çerçin (85) “işTe padadesi yararuk undan her şey yaParuk. Misir yaParuk biçerük dellerük *unu*.”

Undan (ondan) zamiri ile patatese, unu (onu) zamiri ile mısır kelimesine gönderim yapılmıştır.

1.1.2. Ön Gönderim

Ön gönderim, gönderim ögesinin kendisine gönderimde bulunan ögeden sonra geldiği, yani gönderimin metinde geriye doğru bir ilişki meydana getirdiği gönderim türüdür.⁹

• 61050205.Mustafa Yılmaz (58) “Küçük bī älektirik var her yerde yakmiyim çıkardım, yakTım *şu* çürük ağaç var. Mos dërler bizde. Çürük ağacı bırakmışlar öriye u gece yaldızlanır baktım ki bu.”

Yukarıdaki metinde *şu çürük ağaç* ifadesi ile *mos* kelimesine ön gönderim yapılmıştır.

⁸ Konuşur kişinin gönderimlerinin “unlar- unun” olmasına rağmen peşi sıra gelen cümlelerde diğer gönderimin “ona” şeklinde yer aldığı, bu zamirin diğerlerinden söyleniş olarak farklı kullanıldığı görülmektedir.

⁹ Coşkun, *a.g.t.*, s.56.

• 61050501.Ayşe Kıran (60) “gıza *bunu* demiş benim güzelliğim una gitsin diyi.”

“Kıza *bunu* demiş.” cümlesinde *bunu* zamiri ile “Benim güzelliğim ona gitsin.” cümlesine ön gönderim yapılmıştır.

• 61050401.Bülbül Bayraktar (70) “şindi modayımış u ya bunlar her şeyi bilü de yapmaz. Kim *bunlā*? Gelinler ya gızıyım *unlara* dinlesinler duyacakler demi bunları.”

Yukarıdaki metinde kim *bunlar* zamiri ile *gelinlere* ön gönderim yapılmıştır.

1.2. Eksilti

Cümle içerisinde söylenmesi gereken bazı öğelerin tamamının ya da bir kısmının cümleden çıkarılması durumudur. Bu eksiltelen öğelerin karşılığı, cümle ya da metin bağlamı içinde daha önce değinilen yapılarıdır.¹⁰

Trabzon Çepni Ağzından derlenen metinlerde eksilti örnekleri tümce ve metin düzeyinde incelenmiştir. Metinlerde özne, nesne, dolaylı tümleş, yüklem ve eklerde eksilteler tespit edilmiştir. Bu örneklerden birkaçı şu şekildedir:

1.2.1.Özne Eksiltisi Örnekleri

• 04.Ahmet Bayraktar (72)” Beni bir iki yikāmış hau eviñ içlerinde de ğaz yağī tāneKāsi var ğaz yağī yanīy. (**Gaz yağının**) Bıraz ātgīsī ölmüş.”

Bu metinde, “Biraz etkisi olmuş.” cümlesinin öznesi olan “gaz yağī”na yer verilmemiştir. “Gaz yağının biraz etkisi olmuş.”

• 61050501.Ayşe Kıran (60) “Gel zaman bu ğız dua ētmeğe başlamış dua ētdikçe güzellenmiş. Etrafdakiler gıza peri diyimiş. (**Kız**) Peri gibi güzel olmuş. (**Kız**) Gimseyi beyenmemiş bi gün palanları yıkarıken bi adam yanına gelmiş.”

“Peri gibi güzel olmuş ve kimseyi beğenmemiş.” cümlelerinde özne eksiltisi vardır.

• 61060101.Ahmet Kurt (72) “yuñ yumak dērdü işTe erēcek de vardı kirman da vardı. (**Yün**) ħabule ğanatlı oludu.”

“Ha böyle kanatlı olurdu.” cümlesinde özne eksiltisi vardır.

¹⁰ Oya Külebi eksilti kavramını; tümce düzeyinde, metin düzeyinde, kullanımbilim düzeyinde ve üslup özelliğine bağlı olmak üzere dört kategoride incelemektedir. Oya Külebi, “Türkçede Eksilti Tümceleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 7, S: 4, Ankara 1990, s.119.

1.2.2.Nesne Eksiltisi Örnekleri

Aşağıda nesne eksiltisi olan cümlelerdeki eksilteler, parantez içinde verilerek tamamlanmıştır.

• 61050201.Ahmet Bayraktar (72) “ şāz' çavla6 ğazak örürām. Kadınlar habudan haburıyá tozluĝ dērler (**onu**) örerim.”

• 61050204.Hasan Gülay(68) “Çocuk doğdu heç (**çocuĝu**) alusun alusun (**çocuĝu**) sarar_sın gider_sen hauda hemen calıyá”

• 61050205.Mustafa Yılmaz (58) “Belli u etin yaĝı da vardır tabi una göre belli suyunu verirler. U yavaş yavaş sabaha ğadar gaynar hengem şey unun şeyleri vardır. (**Eti**) Döĝmek için döĝerler (**eti**) ezerler olur yani peltek halinde u keşgek dedıĝi işTe bayramda u yenir.”

• 61050205.Mustafa Yılmaz (58) “Küçük bī álektirik var her yerde (**elektriĝi**) yakmiyim. (**elektiriĝi**) çıkardım. (**elektriĝi**) YaĝTım.”

• 61050101.Ayşe Aydan (56) “Suyuna ğatıysun undan sonra çocuĝu yegiysün bıraĝıysun (**çocuĝu**) Az' yüksek yere bıraĝıysun. (**çocuĝu**) Aççak yere bıraĝmıysun.”

• 61050101.Ayşe Aydan (56) “Pancarı haşlıysun, pancarı güccük güccük ayriysun. (**pancarı**) yırtıysun.”

• 61050501.Ayşe Kıran (60) “ĝarıya beş binlik çağırıladı. (**karıyı/kadını**) çekme almışladı.”

• 61050501.Ayşe Kıran (63) “Ben şanyaya veriyüm ballarımı parayılan amma saĝa (**balı**) bedeve veriyüm.”

• 61020101.Şöhretin Çepni (84) “Bizim zamanımızda yunuĝ ĝoplisi varidi (**yunun ĝoplisini**) böyle kâşârdiler, çâkârdiler. Ona ĝopli dêrdiler yun taraĝı vardiler habule sarardiler yun taraĝı vardiler habule (**yünü**) tarardiler anam (**yünü**) taramış ellük étmiş.”

1.2.3.Dolaylı Tümleç Eksiltisi Örnekleri

Aşağıda dolaylı tümleç eksiltisi örnekleri, parantez içinde verilerek tamamlanmıştır

• 61050101.Ayşe Aydan 56) “Biz'de böĝön geç ğaldık ben (**eve**) geç geldim aĝa (**evde**) yemek memek yök.”

• 61010101.Küpeliye Yılmaz (68) “İşTe mezarlara giderik ĝırana gidiyem mesela: ĝıran mezar demek (**mezara**) gidiyem yani burdan gelür.”

• 61050401.Bülbül Bayraktar (70) “Yayla:da goyun satmazdım (**ĝadırgede**) satuludu. ĝadırgeye çıkaruladı”.

• 61050502.Naime Kıran (45) “Güllüĝe ne diyüsünüz' mesele u doğancılılar (**güllüĝe**) ĝızıl oĝ diyüler.”

• 61050502.Naime Kıran (45) “Bunlara şimdi pul dëniy. Bizde (**bunlara**) pırdik dëniy.”

Eksilteler okuyucunun zihninde tamamlanabilir. Bu boşluklar okuyucunun yorumuna ve metnin bağlamıyla ilişkilendirilerek tamamlanır. Yukarıda verilen örneklerde de eksiltelen yapılar doldurulmuştur. Bu yapıların var olan yazılı bir bağlamdan hareketle doldurulmasının yanı sıra bazı örnekler derleme anındaki süreçlerden hareketle tamamlanmıştır. Örneğin Ayşe Aydan adlı kaynak kişinin “böğön geç kaldık.” derken bulunduğu yeri ve sobanın üzerine koyduğu tencereyi göstermesi sebebiyle eksiltiden kaynaklı bu boşluk ev olarak doldurulmuştur. Dil dışı etmenler de derin yapıda olan unsurları yüzey yapıya taşımak hususunda ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda eksiltelen örneklerin tamamlanması sonucunda bu tamamlanan unsurların gönderim görevini de karşıladığını söylemek mümkündür. Örnek olarak “Güllüğe ne diyünüz' mesele u doğancılılar (**güllüğe**) gızıl oğ diyüler.” cümlesinde ona zamiri kullanımı ile gönderim yapılabilir. Biz'de böğön geç ğaldık bèn (**ev**) geç geldim aha (**evde**) yemek memek yök.” cümlesinde ise boşluklar tamamlandığında evde/orada kısmı gönderim görevindedir. Eksilti ve gönderim tekrarlardan kaçınmak ve en az emek yasası gereği başvurulacak bağdaşıklık unsurlarındandır. İlk örnekte bağdaşıklık unsurunun yanlış kullanıldığı düşünülebilir. Eksilti yerine gönderim unsurunun yer alması anlatım bozukluğunun da önüne geçebilir ancak ikinci örnek için böyle bir yorum söz konusu edilemez çünkü ilk örnekte gönderimin yapıldığı kelime “güllüğe” ifadesi zaten yüzey yapıda yer almaktadır ve bu kelimenin eksilteli ya da gönderimli kullanımı konuşura bağlıdır. Ancak ikinci örnekte yüzey yapıda gönderim yapılacak unsur yer almamaktadır, eksiltiştir. Dolayısıyla okuyucunun yorumu ile derin yapıdan yüzey yapıya taşınır. Bu bakımdan ikinci örnekte gönderim/eksilti kullanımının kıyaslanması mümkün değildir.

1.2.4.Yüklem Eksiltisi Örnekleri

Aşağıda yüklem eksiltisi örnekleri, parantez içinde verilerek tamamlanmıştır.

Cümlelerin ana öğelerinden biri olan yüklem art arda gelen cümlelerde ortak kullanılması sonucunda gereksiz tekrarlar oluşabilir. Bu gereksiz tekrarların olmaması için de yüklem derin yapıda bırakılır. Burada sözü edilen yüklem eksiltisi örnekleri, derin yapıda bırakılmıştır. Dolayısıyla yüklem eksilteleri sıfır birim (sözcük düzeyinde) ve sıfır biçimbirim (ek düzeyinde) gönderimlerden meydana gelmektedir.

• 61050201.Ahmet Bayraktar (72) bi gún şalıma şal diktürdüm ha bö*le gänä bī cābā hawasını cābā cāp (**diktürdüm**).

• 61050102.Ömer Aydan (58) “Gēçi işTe yukarıya atarsa kelek sallarsa başında zillere kelek derleğdi bizde büyüğüne kelek (**derdük**) Küçüğüne çan dērdük.”

- 61050101.Ayşe Aydan (56) “Çocuk kırk günü bitirdüğü zaman suyun içine kırk gâşık su banyo suyunun içine (**katıyor**) çocuğu yıkıysun.
- 61010201.Nermin Çerçin (85) geçi aynı örerler girerler aynı gısa gene gadınlár bi géyerdi. onu hep ayaklarından beyaz beyaz goyun yünü bu geçi yününü çobanlar böyle (**örerler**).

1.2.5. Zarf Tümleci Eksiltisi Örnekleri

Seçili metinlerde zarf tümleci eksiltisinin 1 örneği tespit edilmiştir.

- 61050202.Ayşe Gülay (66) “Galanda ayı habu üzüm ayı bi gara gış va zêmêri ayı géliy undan (**sonra**) gücük ayı géliy.”

1.2.6. Ek Eksiltisi

Seçili metinlerde ek eksiltisi genellikle ek eylem ve tamlayan eki eksiltileri olarak yer almaktadır. Bu örneklerden bazıları şu şekildedir:

- 61050201.Ahmet Bayraktar (72) inâklár varıdı inâklár bö*ylê ot yaprak yoğudu fındık var (**dı**)
- 61050102. Ömer Aydan (58) erik gölünün garşısında biz'u tamlı köyünden gelmeyik burıya esas mekanımız' orası (**dır**)
- 61050102.Ömer Aydan (58) meselA: siz' (**in**) zifirik çiçeğine biz'sarav diyük
- 61050501.Ayşe Kıran (60) bi zaman karbul saman bi gız varımış kız(**ın**) yüzü çirgin (**miş**)

1.3. Değişirir

Coşkun, metinde bir ögenin başka bir ögenin yerini alması durumunu değiştiririr olarak tanımlamakta; Türkçede “aynı”, “öyle”, “böyle” kelimeleri ile değiştiririmin gerçekteştiğini söylemektedir. Değiştiririr kavramını isme dayalı, eyleme dayalı ve cümleye dayalı olmak üzere üç bölümde incelemektedir.¹¹

Bu çalışmada seçili ağız metinlerinde “öyle” ve “böyle” kelimeleri ile değiştiririr gerçekteşirildiği, belirlenmiştir. Metinlerde çoğunlukla cümleye dayalı değiştiririr örnekleri vardır. İsme dayalı değiştiririr örnekleri ise sınırlı sayıdadır.

- 61050102.Ömer Aydan (58) “Há aslında Türk bizik de evet. Geçi işTe yukarıya atarsa kelek sallarsa başında zillere kelek derlerdi bizde büyüğüne kelek küçüğüne çan dêrdük. Biz işTe unu sallarsa hava yağacak ve yağud biraz' dâa gış olacak işTe kêçinin tekesi aşağıya yatTı bu sene gış olabilir. *öle* derledi bize söylenidi.

¹¹ Coşkun, a.g.t., s.78.

Yukarıdaki metinde *öyle* kelimesi “Biz işte onu sallarsa hava (yağmur) yağacak yahut biraz daha kış olacak işte keçinin tekesi aşağıya yattı bu sene kış olabilir” cümlesinin değiştirimidir.

• 61040102.Ramiz Alkurt (75) “Bulut gelir güneş gider goyun olur *böle* püselir.”

Yukarıdaki metinde böyle kelimesi “Bulut gelir güneş gider.” cümlesine denk düşecek şekilde kullanılmış ve değiştirim sağlanmıştır.

• 61030101.Fadime Uslu (70) “Gız bunlara ediy bi dünya ezür cezür adam diy ki seni allah hayırlı ğaPıya düşürsün diy ğıza ya niye öyle diyin bize eziyet etdi diy işime ğarışma demediy mi sağa diy.”

Yukarıdaki metinde öyle kelimesi “Allah seni hayırlı kapıya düşürsün.” cümlesinin değiştirimidir.

• 61020101.Şöhretin Çepni (58) “Mısırımız heylidir büyüktür yani. Ben demem *böyle* babamlar derdi.”

Yukarıdaki metinde böyle kelimesi “Mısırımız heylidir, büyüktür yani” cümlesine değiştirimdir.

• 61010201.Neriman Çerçin (85) “Yemeklik buni tane fásilyá işTe turçi yaParuğ. Bööle her şeyi yaParuğ.”

Burada *böyle* kelimesi “fasulye, turşu” kelimelerine denk düşecek şekilde kullanılmıştır ve isme dayalı değiştirim söz konusudur.

• 61050203.Gülizar Öztürk (50) “U zaman habüle gelin oluyudu. Çingıllu oluyudu.”

“Ha böyle” ile “çingıllu (süslü)” kelimesi kastedilmiştir. Burada isme dayalı değiştirim örneği mevcuttur.

1.4.Bağlantı Ögeleri

Doğan Günay, *Metin Bilgisi*'nde “İki ya daha fazla sözlüksel yerdeşlik arasında ilişki kuran dilsel göstergelere bağıntılıyan (dr. connecteur) denir.” demektedir¹² Trabzon Çepni ağızlarından derlenen metinlerde konuşucular bağlantı ögelerinden da/de bağlacımı ağırlıklı olarak kullanmışlardır. Metinlerde en sık kullanılan bağlaçlar da/de ve ki bağlacıdır. Bunların yanı sıra “sonra, hatta, mesela, kim.kim” bağlantı ögeleri de yer yer tespit edilmiştir. Bağlantı ögelerinin kullanımını göstermek açısından örneklere aşağıda yer verilmiştir.

• 61050102.Ömer Aydan (58) “Çepniğ daha evveliyatı **hatta** buranığ kökeniğ alevi olub cêrben döndüğü **de** söyleniyo **hatta** bizim bu yöre diğil **da** daha çok sizin u yöre bu örf giyim ğuşam gelenek tokat'ta aynısı mesela alevi geleneği aynı elbise u şekilde u etek ğuşağ tam bizim ağasar'ın u tarafının tam geleneğe alevi geleneğe ordaki fıstan tam çepni elbisesi yani ben gördüm. Tokat'ta **da** aynısı zile'de çanağgalanığ biğediş mi ne var urda BunlA:rá biz' ne

¹² Doğan Günay, *Metin Bilgisi*, İstanbul 2001, s.106.

diyim ben sana hırafeye diyök. **mesela**: bêliñ ağarırdı killi yün sarardık goyunun üzerinden ğırkılmış yünü bêliñe sarardın. Sabađa yatardın faydası da oluyudu **mesela**: ğabu yerin sağibi, bizim babamızın êvi yukarda baba êvi adam **mesela**: ğomşu ğöyden ğeçe mağalle diyök biz' ğeçe obaya giderimiş misafirliğe soğbed ederlermiş gelirkene türkü söyler gelimiş.”

• 61050501.Ayşe Kıran (60) “Uğlan bunu duyar duymaz ğız döniy esgi ğalına uğlan oliy dünıye ğüzeli **meğer** uğlan vağtinde bu ğızın ğuyunu sevmiş u da ğızlan dua êtmiř benim ğüzelliğim una ğitsin diyi..”

• 61010101.Küpeliye Yılmaz (68) “Biz' öyle yaPmıyuk eteğin değişik olur yani vazının ğâyimi değişik olur öyle bir şey kimi ğısa ğiyer **kimi** uzun ğiyer ğençler senin **kimin** ğısa ğiyer **kimi** pantolon öyle ğaruşuğuz' gelin beyaz' ğiyer ben ğaçma ğaçtım.”

• 61030101.Fadime Uslu (70) Esgiden çoban goyun yayarımış goyun yayarka derenin içinden aşağ dere bi şey ğetürümüş elmıyı almış sadece ısırımış. ğa bule suyu ğanına ğetmiş soğra demiş **ki** bu ğaramdır ben bunun şeyini buluyum derenin ğitdüğü elmanın ağacını derêye inene ğadar ğitmiş elmanın ağacını bulmuş adama demiş **ki** ben demiş bu elmayı işTe falan yerde buldum bi Keren **de** ısırđım demiş **soğra** adam **da** allah adamıymış 9.adam demiş **ki** ğa bağa demiş ğağkıını ğelâl êt demiş u **da** demiş **ki** sağa ğağkıını ğelâl ederim demiş.”

1.5.Kelime Bağdaşıklığı

Dilsel bağdaşıklık araçlarından farklı olarak kelime bağdaşıklığı, kelime hazinesinin seçimi ile ilgilidir. Kelime bağdaşıklığını sağlayan unsurlar tekrar ve aynı kavram alanından kelime kullanımı olmak üzere iki başlıkta incelenmiştir.

1.5.1.Tekrar

• 61070101. Mustafa Albayrak (84) “Bađmiřlar iki dane **urus asKeri** geliy yukardan aşağı büyük annemler yirmi yirmi bêř kişi ğaçmışlar bu yanda **ğaban** var. o **ğabandan** aşağı bu yanda bi ev var patolar deruğ óraya dolmuş üç dana **urus asKeri** gelmiş penceren uğarı çıkaymışlar.”

• 61050301 Ağabey Aksu “ne ğada ğetirecên sırtında yetmiş bi řiře ğaz yağı yoğusa anan bilüy büyük yariy **finnuri iřđını** yaKıyuduğ **finnuri iřđının** ucunda zurnazuKcu yapardığ talaşdan bağlarduğ una ö*terdi zıPçık gibi esgiden **zabağdan** ğalkāduđ **zabağdan** ğalkdın mıydı ğomşun ne yapıysa unu yaparsın **malı** varısa **malı** bağarsın bağçeye sürersin **malı** yayarsın ğüzel keğdi keğdine şarkı sö*yilersin arKadaşlarınla ónāsın undan soğra eve ğeldiñ mi ağaçdan **ğıcirık** yaparlar **ğıcirık** derleğ bi ğazuğu dikerler ağacın ortasını deliP üzerine ğoyarlar.”

1.5.2. Aynı Kavram Alanından Kelime Kullanımı

Burada bir kelime yerine başka bir kelime kullanma değil, bir kelimeyle ilişkili başka bir kelimenin daha kullanılması söz konusudur.

• 61050501.Ayşe Kıran (60) “**Geyim** yöğudu parasıyla alıP **giyemézdile** hep **yünden** olur. peştemeli dëriz' unu **ëğirüdük dokurduğ boyarduğ**. Burda **bitdük böyüdük. Düğünleri** geliy burahlılar mağalliye aldđu adam ğaçTı gitdi ya başKa bi yere aradan hafTa geçerdi işTe **niğahTı** palanını ederlerdi getirirlerdi.”

Aynı kavram alanından kelimeler: **Giyim-yün-peştemel-ëğirmek-(dokumak)-palan (kıyafet).**

Aynı kavram alanından kelimeler: **Düğün-nikâh**

• 61010101.Küpeliye Yılmaz (68) “U nişan işTe mesela: gônşunuđ ğızı varken bohça bohçal âsın. bi bohça hazırlar şın hâr türlüden iğneden ipliğe undan sonra işTe gidersin. gônşunuđ ğızına çiçek yaptırısın böle en paħalı çikolatala.r alusın gidersin undan işTe istersin babası da verir ğızın tarağı° bi gün düğün yapar ğızın tarağı° nişan düğünü işTe kemeñçe mi davul mu sazlağ mı saz' diyük biz' saz'götürüyök saz' geliyökene adam şarkı sölyüyo ğabu şeyde düğünler oluyo ya salonlar da aynı u salondağ kimin sazıcı getirüyüsün öyle düğün olur işTe sonra erkek tarağuna sıra geldi mi aynı davul zurna ya kemeñçe oluyo u sazçılan kemeñçeçi geliyo. öyle çalıyo de ğaule gece yapıyolar yemek memek yapıyosun zağmât ararsan yani gece mece yemek bütün millet esKigöy karpınarı marzdarısı taşlıtepesi işTe öyle erkek düğünü sırf erkekler ğarılar ayrı oturur erkekler ayrı erkek vur oğlum al oğlum böyle dağul ğoran ğırılmış gider undan sonra da bahısı ğadımlar düğünü işTe gelin beyaz' damat beyaz' bëliđe ğuşağ bağlar damat bu millet de ğap toplanır işTe ğarı guru ğap altın bilezik takar. Bütün millet ğarılar erkekler oynıya bi nebët nebët ğadımlar oynıya.”

Aynı kavram alanından kelimeler: “**nişan-kız-bohça-bohçala-**”, (-“**iğne-iplik**”), “**çiçek-çikolata- bilezik.**”, - “**nişan düğünü-(kemeñçe-saz- davul - zurna-kemeñçe-sazcı-şarkı söylemek-) düğün, (erkek düğünü-kadın düğünü)- salon**”, “**ğız tarağı (kız tarafı)-erkek tarağu (erkek tarafı)**”, **çalmak-oynamak- dağul(davul) -ğuşak (kuşak)- horon**

Sonuç

Bu çalışmada Trabzon Çepni Ağzı (Ses Bilgisi-Sözlük-Metin) adlı tez için derlenen metinlerden alınan örnekler üzerinde metinsellik ölçütleri incelenmiştir. Metinsellik ölçütleri, bir metnin metin olarak adlandırılması için gerekli unsurlar olarak değerlendirildiğinden ve ağız metinleri canlı dil örnekleri olduklarından burada derlenen metinlerin metinsellik ölçütleri ile sınanması hedeflenmiştir. Buna göre:

1-Gönderim örnekleri metinlerde art ve ön gönderim olarak tespit edilmiştir. Metinlerde art gönderim örneklerinin ön gönderim örneklerine nazaran daha çok olduğunu söylemek mümkündür.

2-Nesne ve yüklem eksiltisi örneklerinin diğer eksilti örneklerine nazaran daha çok olduğu görülmüştür. Metinlerde zarf tümleci eksikliği örneği yalnızca Geyikli bölgesinden derlenen metinde tespit edilmiştir. Diğer bölgelerden elde edilen metinlerde zarf tümleci eksikliği görülmemektedir. Metinlerde yöresel kelimelerin kullanımı ve bu kelimelerin en az emek yasasına bağlı olarak derin yapıda bırakılması, derin yapıda bırakılan bir eksiltinin de gönderimi sağlayacak unsur yerine zihinde tamamlanarak kullanılması sözlü ortamdan elde edilen bu metinlerin en az düzenli yazılı metinler kadar bağdaşıklığı sağladığını göstermektedir.

3-Değiştirim örnekleri için cümleye dayalı değiştirimin daha çok örneğe sahip olduğunu, isme dayalı değiştirimin birkaç örnekle sınırlı kaldığını ve değiştirimin öyle/böyle kelimeleri ile sağlandığını söylemek mümkündür.

4-Bağdaşıklık ölçütlerinden biri olan bağlantı öğelerinin metinlerde daha çok “da/de ve ki” bağlaçları ile sağlandığı, bunun yanında “mesela”, “hatta”, “sonra, bundan sonra, kim...kim” bağlantı öğelerinin de metinlerde bağdaşıklığı oluşturan unsurlar arasında yer aldığı söylenebilir.

5-Kelime bağdaşıklığı kısmında tekrar ve aynı kavram alanından kelimeler ele alınmıştır. Metin içi tekrarlar örneklerde sıkça yer almaktadır. Tekrarların cümle düzeyinde ve geniş kelime grupları halinde olabildiği görülmüştür. Bunun bazen anlatımı derleyip toparlamak; bazen zihinde sıralama yapmak amacı ile baştan almak şeklinde geliştiği söylenebilir. Metinlerde aynı kavram alanından oluşan kelimelerle sözcüksel bağdaşıklığın sağlandığı görülmüştür.

KAYNAKLAR

AYATA ŞENÖZ, Canan, *Metindilbilim ve Türkçe*, Multilingual Yayınları, 2005.

CAN, Remzi, *Ortaöğretim Öğrencilerinin Yazılı Anlatımlarında Paragraf Düzeyinde Bağdaşıklık ve Tutarlılık* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2012.

ÇOLAK, Gülcan, *Toplumdilbilimi Toplumsal Cinsiyet ve Dil*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019.

COŞKUN, *İlköğretim Öğrencilerinin Öyküleyici Anlatımlarında Bağdaşıklık, Tutarlılık ve Metin Elementleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2005.

ERTEN, İrem, *Trabzon Çepni Ağzı (Ses Bilgisi-Sözlük-Metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2020.

GÜNAY, Doğan, *Metin Bilgisi*, Multilingual Yayınları, İstanbul 2001.

HİRİK, Erhan, “Türkiye Türkçesinde Bir Değişirim Örneği: ‘Aynen’”, *XI Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Samsun 2019, s. 683-694.

İMER, Kamile, *Dil ve Toplum*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1990.

KÜLEBİ, Oya, “Türkçede Eksilti Tümceleri”, Ankara: *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1990, C: 7 (1-2), s. 117-137.

ONURSAL, İrem, “Türkçe Metinlerde Bağdaşıklık ve Tutarlılık”, *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, Multilingual Yayınları, İstanbul 2003, ss.121-132.

SAĞOL YÜKSEKKAYA, Gülden, “Standart Dil İle Halk Dili Arasındaki Anlam ve Kullanım Farklılıkları Üzerine”, *Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, 2008, s.599-609.

EK: Derleme Yapılan Şahıslar

Akçaabat 6101
610101 Eskiköy
61010101 Küpeliye Yılmaz
610102 Karpınar
61010201 Neriman Çerçin
Arsin 6102
610201 Oğuz
61020101 Şöhrettin Çepni
Beşikdüzü 6103
610301 Dolanlı
61030101 Fadime Uslu
Maçka 6104
610401 Hamsiköy
61040101 Ayşe Çoban
61040102 Ramiz Alkurt
Şalpazarı 6105
610501 Çetrik
61050101 Ayşe Aydan
61050102 Ömer Aydan
610502 Geyikli
61050201 Ahmet Bayraktar
61050202 Ayşe Gülay
61050203 Gülizar Öztürk
61050204 Hasan Gülay
61050205 Mustafa Yılmaz
61050206 Vahit Öztürk
610503 Sayvançatak
61050301 Ağabey Aksu
610504 Simenli
61050401 Bülbül Bayraktar
610505 Sütçınar
61050501 Ayşe Kıran
61050502 Naime Kıran
Vakfikebir 6106
610601 Taşlıtepe
61060101 Ahmet Kurt
Yomra 6107
610701 Özdil
61070101 Mustafa Albayrak

12 EYLÜL DARBESİ SONRASI TÜRK BOĞAZLARI GEÇİŞ ÜCRETLERİNDE DÜZENLEME: GOLDEN FRANK STANDARDININ AMERİKAN DOLARI'NA SABİTLENMESİ*

*İsmail KÖSE***

ÖZ

Günümüzde Türk Boğazları şeklinde adlandırılması uluslararası sözleşmelerle teyit edilerek kabul görüp, Karadeniz ile açık denizler Ege ve Akdeniz'i birbirine bağlayan Boğazlarda bilinen tarihi döngüde askeri trafikle birlikte yatay ve dikey yoğun sivil gemi geçişi de var olagelmiş, dünya denizlerindeki askeri, stratejik ve ekonomik gelişmelerden Türk Boğazları da kaçınılmaz olarak yakından etkilenmiştir. Boğazların geçiş rejimi İstanbul'un fethedildiği 1453 yılından günümüze kadar Türklerin kontrolünde olmuş, Boğazlar geçişinin süreklilik içinde ücretlendirilmesi uygulaması da bu dönemde başlamıştır. Londra'da 1841 senesinde imzalanan sözleşme ile Boğazlar geçişi ve çeşitlenen ücretlendirme politikası kıyıdaş olmayan devletlerin de katıldığı devletlerarası ortak kararlarla şekillenmeye başlamış, Mondros Ateşkesi (1918), Sevr Belgesi (1920) ve Lozan Barış Antlaşması (1923) ile Boğazlar geçişinde ücretlendirme ve idare dahil uluslararası düzenlemeler yapılmıştır. Boğazlarla ilgili son uluslararası norm oluşturucu düzenleme olan Montrö Boğazlar Sözleşmesi (1936) halen yürürlüktedir ve Montrö ile Boğazlar geçiş ücretleri Golden Frank'a (altın karşılığı Fransız Frankı) sabitlenerek belirlenmiş olmasına karşın günümüzde ücretlendirme 12 Eylül Askeri Yönetimi'nin yaptığı değişiklikle Amerikan Doları (\$) üzerinden yapılmaktadır. Bu çalışmada söz konusu tarife değişikliği kararının alınıp, uygulanma süreci ve alınan kararın politik, ekonomik, hukuki sonuçları irdelenerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Türk Boğazları, Geçiş Ücreti, Golden Frank, Dolar, Oniki Eylül

REGULATIVE MEASURES ON THE TURKISH STRAITS' PASSAGE FEES AFTER THE SEPTEMBER 12 COUP: CONVERSION OF THE GOLDEN FRANK STANDARD TO THE AMERICAN DOLLAR

* *Gönderim Tarihi: 12.06.2023. Kabul Tarihi 13.10.2023.*

** *Prof. Dr., KTÜ İktisadi ve İdari Bilim Ler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, TRABZON. ismailkosetr@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8489-5088*

ABSTRACT

The Straits that connect the Black Sea to the Aegean and Mediterranean Seas, known as the Turkish Straits, have played a significant role in both military and civilian navigation throughout history. These straits, recognized and referred to as the Turkish Straits in international treaties and protocols, have been subject to a high volume of both military and civilian traffic. As a result, they have been influenced by various military, strategic, and economic developments in global maritime affairs. The control over the Straits has been under Turkish authority since the capture of Istanbul in 1453. Subsequently, a sustainable payment system for passage through the Straits was implemented. In 1841, the Protocol of London was established to address matters concerning the Straits. As a result of this protocol, additional passage costs were introduced alongside existing payments. Subsequently, the determination of passage rates became subject to regulation through international treaties or protocols. In the aforementioned context, the implementation of international norms on passage fees may be traced back to the Mudros Ceasefire agreement of 1918, the Sevres Document of 1920, and the Lausanne Peace Treaty of 1923. The most recent regulatory international document pertaining to straits is the Montreux Convention of 1936. This convention established passage fees based on the golden Frank standard. However, currently, the fees are regulated in accordance with the American Dollar (\$) due to a change implemented by the Coup Government of Kenan Evren on September 12. This article aims to investigate and examine the process of rating conversion and its subsequent implementation, as well as the political, economic, and judicial outcomes resulting from this decision.

Keywords: Turkish Straits, Passage Fee, Golden Frank, Dollar, Twelve September Coup

Giriş

Karadeniz’i, Marmara Denizi, Ege ve Akdeniz’e bağlayıp, Kafkaslara, doğu Balkanlara, Kırım’a erişim sağlayan doğal oluşum Çanakkale ve İstanbul Boğazı (Boğazlar) siyasi tarihte çok sayıda yaşamsal olguya tanıklık edip, bazen barışın kolaylaştırıcı faktörü olurken bazen de savaşların en etkili nedeni olagelmışlerdir. Coğrafi keşifler ve Sanayi Devrimi sonrası gemicilik teknolojisinde yaşanan gelişmelerle önemleri daha da artan Boğazlar, her iki yakası tek bir ulusun hakimiyetinde bulunan nadir geçişler arasında olduklarından 19. yüzyıldan itibaren Batılı kaynaklarda “Türk Boğazları” şeklinde adlandırılmaya başlanılmışlardır.¹ Buna karşın Boğazların Osmanlı resmi belgelerinde uluslararası kayıtlara girecek şekilde: “Türk Boğazları” şeklinde

¹ Deniz Kızılsümer, *Uluslararası Deniz Hukuku Çerçevesinde Boğazlarda Kıyı Devletinin Yetkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, 2002. s. 184; *The Problem of the Turkish Straits*, CIA-RDP08C01297R000500030004-2-1947.

tespit edilebilen ilk isimlendirilmesi Lahey görüşmeleri esnasında 15 Temmuz 1907 tarihinde Turhan Paşa'ya gönderilen talimatta geçen ‐Türk Boğazlar‐ ifadesidir.² Türk Boğazları geçişinden sürekli ve sistemli bir şekilde ücret alınması Osmanlı Devleti döneminde başlamıştır ve bu uygulama Türkiye Cumhuriyeti idaresinde uluslararası hukukun *erga omnes* kuralları ve *jus cogens* hükümleri doğrultusunda sürmektedir.

Günümüzde Türk Boğazları: Çanakkale Boğazı → Marmara Denizi uğraksız geçiş hattı → İstanbul Boğazı'nın oluşturduğu; her iki boğaz girişi dış yaklaşma hatları hariç, toplam =164 deniz mili [nm.] {yaklaşık 303,7 km.'lik}-geçiş hattından oluşmaktadır. Boğazlar geçişinin ücretlendirmesi 1841 yılında imzalanan Londra Boğazlar Sözleşmesi, 1923 yılında imzalanan Lozan Barış Antlaşması ekinde Boğazlar Sözleşmesi ve 1936 senesinde imzalanıp halen Boğazlar rejim ve geçişini düzenleyen Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne göre yapılmaktadır.³ Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazlar geçiş ücretleri golden franka sabitlenmiştir. Uzun süre, 1983 senesine kadar golden Frank olarak gerçekleşen ücretlendirme bu tarihte yapılan değişikliklerle uluslararası sözleşme ile kazanılmış haklardan vazgeçilerek değiştirilmiştir.

Türk Boğazları geçişinde 1841 yılından itibaren uluslararası hukuku kuralı olarak yerleşen ücretlendirme: fener, tahlisiye, şamandıra ve sağlık patentası dahil, beher tonaja göre belirlenip, golden Frank standardına göre güncellenen geçiş harçlarının ilerleyen yıllarda Türkiye aleyhinde yüksek oransal kayba neden olan Amerikan Doları'na (\$) sabitlenmesi kararı 1980 yılı 12 Eylül günü darbe ile ülke yönetimine el koyan Kenan Evren ve arkadaşları tarafından alınarak uygulamaya konulmuştur. Değişikliğin yapıldığı dönemde Sovyetler Birliği ticari filoları başta olmak üzere Türk Boğazları'ndan geçen sivil gemi sayı ve tonajlarında önceki dönemlerin birkaç katına ulaşan oranlarda artış yaşanmış, Boğazlar geçişinin yönetilmesi, Boğazların güvenliğinin sağlanması ve kirliliğin önlenmesi başta olmak üzere çok sayıda yeni sorun ve maliyet ortaya çıkmıştır.

Türk Boğazları'na askerî açıdan olduğu kadar ticari açıdan da en çok önem veren devlet Sovyetler Birliği küresel ekonomiye eklenildikçe özellikle 1980'li yılların başından itibaren Boğazlardan geçen tehlikeli madde miktarı da artmıştır. Bu nedenle 12 Eylül darbesinin gerçekleştiği 1980 yılında Türk Boğazları, Sovyetler Birliği idaresindeki coğrafyadan elde edilen petrol ve

² BOA, BEO.003101.232538.001.002 (H) 04 Cemaziyelahir 1325 [15/07/1907]).

³ FO371/59231, R 17969/6/44, ‐The Bosphorus and the Dardanelles‐, 6 January 1947; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, Boğazlar Rejimine İlişkin Ek Sözleşme*, Çev. Seha L. Meray, *Montrö Boğazlar Sözleşmesi, 20 Temmuz 1936, Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*, Dışişleri Bakanlığı, Ankara 1973; *Montreux Boğazlar Konferansı, Tutanaklar [ve] Belgeler*, Çev. Seha L. Meray ve Osman Olcay, Ankara Üniversitesi, Ankara 1976.

doğalgaz gibi iki temel enerji kaynağının dünya pazarlarına kesintisiz nakil güvenliğinde yaşamsal geçişler haline gelmeye başlamıştır. Boğazların, nükleer yakıtların, radyoaktif santrifüjlerin, nükleer atıkların, petrolün ve diğer tehlikeli maddelerin yoğun olarak taşınacağı bir koridora dönüşebileceği 1936 yılında öngörülemediği için Montrö; petrol, nükleer yakıt, nükleer atık, son dönemde geliştirilen kimyasallar ve likit doğalgaz yüklü tanker geçişleriyle ilgili herhangi bir düzenleme içermemektedir.

Sivil trafik artışı beraberinde kazaları ve Türk sahillerine yönelik tehdit ile Boğazların yüksek güvenlik riskini de getirmiştir. Örneğin; 3 Şubat 1982 tarihinde Sovyet yük gemisi *Sovitskige Profsiyuzu* demirli bir ticaret gemisine, bir gün sonra yine Sovyet yük gemileri birbirine; 5 Şubat'ta amonyak yüklü Sovyet yük gemisi diğer bir yük gemisine ve 12 Şubat'ta Sovyet petrol tankeri İstanbul Boğazı'nın Asya sahillerine çarpmıştır. Bir hafta içinde peş peşe karşı karşıya kalınan bu kaza sıklığı sonucu şubat ayında Boğazlar birkaç gün gemi geçişine kapatılmıştır. Bu dönemde Sovyet gemileri Montrö ile tercihe bırakıldığından para ödememek için çoğunlukla kılavuz kaptan almamakta, sayıları her gün artan kazalar büyük oranda belirtilen nedenle yaşanmaktaydı. Bütün bu gelişmeler güvenlik kadar Boğazların kirlenip, ekolojik yapının bozulması riskini de beraberlerinde getirmiştir. Bütün bu sorunların çözümünde maliyetlerin geçişten alınan harçlarla karşılanabilip, ulusal ekonomiye gereksiz, fazladan haksız bir masraf eklenmemesi için geçişlerin belli kalemlerde ücretlendirilmesi uluslararası hukuk kuralı haline olarak kabul edilmiştir.

Boğazlarda kuzey-güney yönünde üst, tersi istikamette de alt akıntı vardır. Kaza yapan petrol, doğalgaz, nükleer yakıt, nükleer atık veya kimyasal yüklü gemiler veya nükleer enerjiyle çalışan herhangi bir savaş gemisinin batması durumunda Boğazlarda büyük bir felaketle karşılaşılması kaçınılmazdır. Her iki yöndeki akıntı nedeniyle olası bir nükleer ya da kimyasal sızıntı hızla kuzeyden aşağı Marmara ve Çanakkale Boğazı'na doğru yayılma riski taşımaktadır. Marmara Denizi'nin kuzeyi ile güneyindeki jeolojik formasyon farklı olduğu ve yine bu deniz etrafında yaygın sanayi bölgeleri ve yoğun yerleşim bulunduğundan Marmara olası kirlenmelere karşı savunmasız bir yapıdadır.⁴ Montrö müzakere edilirken, bu tür sorunlar öngörülemeyip, herhangi bir düzenleme getirilmemiştir. Bu nedenle Sözleşme'nin eksikliklerini tamamlayabilecek ivedi düzenlemelere ihtiyaç vardır.

Denizlerin ve dolayısıyla boğazların kirlenmesinde gemilerden kaynaklanan faktörler başta gelir. Bu nedenle, Türkiye'nin görüşmelerinde yer alarak karşı oy kullanıp, taraf olmadığı UNCLOS/BMDHS (*United Nations*

⁴ Nuray Balkıs-Oya Algan, "Marmara Denizi Yüze Sedimentlerinde (Şelf Alanı) Metallerin Birikimi ve Denetleyen Mekanizmalar", *Deniz Kirliliği, Temel Kirleticiler ve Analiz Yöntemleri*, Ed. Kasım C. Güven-Bayram Öztürk, Türk Deniz Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2005. s. 177-204.

Convention on Law of Sea, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi) Konferansları gemilerden kaynaklı kirlilikle ilgili önemli yükümlülükler getirmiştir. Kıyı devletleri, gemilerin kendi karasularındaki denizleri kirlilemelerini önlemek için bazı tedbirler alabilirler. BMDHS tarafından alınan tedbirlerin dünyadaki boğazlara uygulanması konusunda kesin bir kural olmamakla birlikte, tedbirler zararsız geçiş hakkını olumsuz etkilememelidir. Geçiş zararsız olduğu sürece bir haktır, kıyı devletinin çıkarlarına aykırı zararlara neden olacak geçiş hak olma niteliğini kaybeder. Nitekim zararsız, uğraksız geçiş hakkı bütün halinde Türk egemenliğinde bulunan Türk Boğazları'ndan kuralı, koşulsuz ve herhangi bir yükümlülük taşımadan geçiş hakkı şeklinde yorumlanamaz.⁵

BMDHS Türk Boğazları ile bu tür hak ya da yetki sağlayacak hükümler içermemektedir. Geçiş ücretlendirmesi ise Montrö hükümleri doğrultusunda düzenlenmektedir. 12 Eylül Darbesi sonrasında öngörüsüz bir kararla Montrö ile tanınan golden Frank standardından vazgeçilerek ücretlendirme \$'a sabitlenmiştir. Bu çalışmada Montrö ile elde edilen golden Frank uygulamasından \$ tarifesine dönüşümün gelişimi ve sonuçları ele alınacak, Kenan Evren idaresindeki hükümetin karar alma sürecindeki eksiklikleri ve öngörüsüz yoksun öncelikleri değerlendirilecektir.

1.Montrö Boğazlar Sözleşmesi ve Golden-Frank Geçiş Ücretleri

Günümüzde Türk Boğazları'nda uygulanan ücretlendirme 87 yıl önce 20 yıl süreyle imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin *erga omnes* amil hükümlerine göre yapılmaktadır. Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin I Nolu ekiyle, Boğazlardan geçiş yapacak transit gemilerin ödeyecekleri ücretler Fransız Frank'ı türünden altın karşılığı olarak sabitlenmiş, bu oranlamaya golden Frank adı verilmiştir.⁶ Buna göre: Sıhhi kontrol ücreti; 0.075 altın karşılığı Frank, Sözleşme'deki ifadesiyle golden franktır. Sıhhiye ücreti ton başına 1979 yılında; 250 tona kadar 4 kuruş, 750 tona kadar 6 kuruş, 751 ton ve üstü için 8 kuruştur. Tonajlar belli limitleri aştığında ücretlendirme katlandığından Montrö'ye göre diğer iki zorunlu ödeme kalemi fener ve şamandıra ücretleri: 800 tona kadar 0.42 altın karşılığı frank olarak belirlenmişti. Aynı yılda fener ve şamandıra ücretleri ton başına 800 tona kadar 88 kuruş, 800 tondan yukarısı için 44 kuruştur.⁷

Uluslararası yükümlülüklerin de yerine göre uygulamada olduğu Türk Boğazları'ndan geçişleri düzenlemek: fener, şamandıra, kurtarma (tahlisiye), römorkör (isteğe bağlı), kılavuz kaptan (isteğe bağlı) gibi hizmetleri yerine

⁵ *Türk Boğazları*, <http://www.mfa.gov.tr/turk-bogazlari.tr.mfa> (18 Şubat 2023 tarihinde erişildi).

⁶ Bkz. *TCRG*, S. 3374, Montrö Boğazlar Sözleşmesi, 5 Ağustos 1936.

⁷ *TBMM Tutanak Dergisi (TD)*, B. 45, O. 5. 07 Şubat 1979. s. 174.

getirmek ve Montrö uyarınca Boğazlardan geçen gemilerden gerekli vergi ve harçları tahsil etmek üzere 1951 yılında bir Kamu İktisadi Teşekkülü olan Denizcilik Bankası kurulmuştur.⁸ Bu dönemde geçiş ücretlerinin tamamı Montrö'ye uygun şekilde golden Frank standardına göre hesaplanarak Denizcilik Bankası kanalıyla tahsil edilmiştir. Geçiş ücretlendirmesinde esaslı sorunla karşılaşılması Türk Lirası'nın (₺) zaman içindeki değer kaybı ve teknolojik gelişmelere uyum sağlayabilecek düzenlemelerin vaktinde yapılamamış olması sonucunda ortaya çıkmıştır.

Montrö imzalandığında en büyük ticari gemi ortalama 10.000 tondur. Tarih boyunca teknolojik gelişme ve yeniliklerin baş döndürücü hızda gerçekleştiği alanların başında yer alan denizcilikte 1980 yılına gelindiğinde 100.000 tonun üzerinde büyüklüğe sahip ticari gemiler inşa edilmiş, Boğazlardan yılda ortalama 300 milyon ton gemi geçmeye başlamıştır. Kısa sürede birkaç kat artan trafik Boğazlardan elde edilen gelir miktarını da artırmıştır. Yoğunlaşan trafik ayrıca Boğazlarda çok sık kaza yaşanması gibi yaşamsal bir güvenlik zafiyetini de beraberinde getirmiştir. Montrö'de hüküm altına alınan Boğazlar girişine yakın bir yerde inşa edilmesi gereken (madde 3) sıhhiye istasyonu bu tarihte halen inşa edilememiş, Boğaz geçişlerindeki sorunları çözmeye yönelik 1973 ve 1976 yıllarındaki ön hazırlık ve girişimlerden de istenilen sonuç alınmamıştır.⁹ Belirtilen nedenlerle en son 1947 yılında dönemin koşullarına göre düzenlenen sıhhiye kanununda bu tarihten sonraki otuz yılda herhangi bir düzenleme yapılmadığı görülmektedir.

Gerekli işlemlerin zamanında yapılmamasına karşın sıhhiye konusu Türk Boğazları geçişinde dikkatle ele alınması gerekli önemli bir başlıktır. Özellikle salgın dönemlerinde Boğazlar ve limanlar geçmişte ve günümüzde bulaşıcı hastalıkların yurda girişine karşı alınan önlemlerin uygulamasında önemli bir güvenlik açığı oluşturmaktadır. Lozan imzalandıktan sonra, antlaşma hükümleri doğrultusunda Boğazlardan geçen transit gemilerin özellikle bulaşıcı hastalık riskine karşı uluslararası sıhhiye (sağlık) gerekliliklerini taşıyıp taşımadıklarını denetleyip, gerekli belgeleri düzenlemek amacıyla Hudut ve Sahiller Umum Müdürlüğü kurulmuştur.¹⁰ Müdürlüğün görevi Uluslararası Sağlık Tüzüğü doğrultusunda bulaşıcı ve salgın hastalıkların Türkiye'ye girmesini engellemektir. Lozan'ın *jus cogens* hükümleri doğrultusunda kurulup, Montrö sonrasında da faaliyeti süren katma bütçeli bir kurum olan Müdürlüğün 1980 yılında gelirlerinin %95'ini Türk Boğazları geçişinden tahsil edilen sıhhiye ücretleri oluşturuyordu. Sıhhiye vergisi 21 Nisan 1924 tarih ve 500 sayılı kanuna

⁸ TBMM TD, B. 112, O. 3. 09 Ağustos 1851. Denizbank Türk Anonim Ortaklığı... S. 71-1939, 6-2423. 18 Temmuz 1951.

⁹ TBMM TD, B. 12, O. 1. 04 Aralık 1979. s. 275-276.

¹⁰ TBMM TD, Milli Güvenlik Konseyi, 21 Nisan 1340 Tarih ve 500 Sayılı Rüsum-u Sıhhiye..., S. 270. 24 Aralık 1980.

göre toplanıyordu.¹¹ Bu dönemde sıhhiye vergilerinin artırılmasıyla Müdürlük, kendi giderlerini karşılayabilen, hatta az da olsa ülke ekonomisine döviz girdisi sağlayan bir yapıya kavuşmuştur.¹² Diğer harç kalemlerinde olduğu gibi 1980 yılına gelindiğinde sıhhiye uygulamasında da yenilenmeyen kanunlara ek olarak yürürlük için gerekli işlemler çok sayıda soruna sebebiyet vermektedir.

Türk siyasal hayatında 1970-1980 yılları; sık aralıklarla yaşanan hükümet değişiklikleri ve diğer politik sorunları sebebiyle uzun süreli istikrarın kurulamadığı, 1974-1980 yılları arasında yedi hükümetin görev yapıp, ortalama idare süresinin yedi aya kadar düştüğü bir dönemdir. Bu nedenle Boğazlarla ilgili düzenlemelerin yapılabilmesi için gerekli siyasi irade bir türlü ihtiyaç duyulan sürekliliği kazanamamıştır. Yıllar içinde birikip işleyiş için ivedi gereksinim duyulan düzenlemeler 1980 yılında yaşanan askeri darbe nedeniyle sivil idare tarafından değil, Askeri Darbe yönetimi tarafından yapılmıştır. Golden Frank standardından vazgeçilmesi sonrasındaki ücretlendirme kaybı sorunları da bu işlemler sonucunda ortaya çıkmıştır.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin 2. maddesine göre Ek-I'de belirtilen golden Frank standardı Montrö'deki teknik ifadesiyle altın Frank karşılığı ücretler tonajlara göre transit geçen sivil gemilerden önceki sayfalarda da dikkat çekildiği üzere: fener, şamandıra, tahlisiye (kurtarma) ve sağlık (sıhhiye) harcı olarak dört kalemden tahsil edilmektedir.¹³ Söz konusu uygulamanın amacı, Türk Boğazları'nda gemi trafiği nedeniyle oluşacak masraf ve giderlerin yine Boğazları kullanan deniz araçları vasıtasıyla karşılanmasıdır. Gemi geçiş sayısı Montrö sonrasında hızla arttığı, fakat masraflar kısmen sabit kaldığından; 1980 yılına gelindiğinde yönetim sorunları, adaptasyon eksiklikleri ve gerekli düzenleme gecikmelerine rağmen geçişten önemli miktarda gelir elde ediliyordu. Ücretlendirme Montrö ile uyumlu olduğu için geçiş yapan ülkelerden herhangi bir itiraz da söz konusu değildi. Golden Frank standardına bir bütün şeklinde tabi olmalarına rağmen diğer üç kalemden daha fazla işlem ve onay süreci gerektirdiğinden öncelikli olarak sıhhiye harcıyla ilgili düzenleme yapılmasına ihtiyaç vardı.

Sıhhiye kontrolleri belli masraflar gerektiren işlemlerdir fakat diğer ödeme kalemleriyle ilgili düzenleme yapılması da gerekliydi. I. Dünya Savaşı öncesinde de Türk Boğazları'ndan geçen gemiler dünyanın diğer dar deniz geçişlerinde olduğu gibi fener ücretleri başta olmak üzere belli harç ya da vergiler ödemekteydiler. Bilindiği gibi Montrö'nün 10. maddesi hükmüne göre kıyıdaş olsun ya da olmasın Boğazlardan geçen savaş gemileri bütün harç ve vergilerden muafır. Montrö öncesinde uygulanan Lozan Antlaşması ekindeki

¹¹ TBMM TD, Milli Güvenlik Konseyi, 21 Nisan 1340 Tarih ve 500 Sayılı Rüşum-u Sıhhiye...., S. 270. 24 Aralık 1980.

¹² TBMM TD, B. 46, O. 2. 19 Aralık 1986. s. 789.

¹³ Bkz. TCRG, S. 3374, Montrö Boğazlar Sözleşmesi, 5 Ağustos 1936.

Sözleşme’de bu kontrollerden alınacak ücretler açıkça belirtilmemiş olsa da, Hudut ve Sahiller Umum Müdürlüğü 1924 yılında 500 sayılı Rüşumu Sıhhiye Kanunu’nu çıkartmıştır. Sıhhiye ücretlerinin golden Frank karşılığı tonilatunun %0,75’i (binde sıfır virgöl yetmiş beş) oranında alınması Montrö ile hüküm altına konulmuştur. Montrö öncesinde düzenlenen geçiş koşullarında sıhhiye ücretinin miktarıyla ilgili net bir hüküm yoktu. Buna karşın ücretlendirmede sancak ya da bayrak farkı gözetilemeyeceği ilk olarak Lozan’da hüküm altına alınmıştır:

Bayrak ve yükü ne olursa olsun, uluslararası sağlık hükümleri saklı kalmak üzere, hiçbir işlem olmaksızın, kılavuz, fener römorkör ya da doğrudan doğruya yapılan aynı nitelikte başka hizmetlere karşılık olanlar dışında, hiçbir vergi {resim} ya da harç alınmaksızın ... gündüz ve gece, gemilerin gidiş-geliş ve geçişleri bakımından tam serbestlik (madde 1/a). ... Türkiye kıyılarının ve sınırlarının sağlık işlerinin düzenlenmesi ile Türk Yönetimi görevlidir. Türk bayrağı ile yabancı bayraklar arasında hiçbir ayırım yapılmaksızın, bütün gemilere ve Türk uyruklarıyla yabancı devletlerin uyruklarına, aynı şartlar altında, oranları ve şartları hak gözetir olması gereken, bir tek ve aynı sağlık tarifesi uygulanacaktır (maddeler 114, 115).¹⁴

Aynı kural Lozan’dan 13 yıl sonra imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi tarafından da hüküm altına alınmıştır. Boğazlardan geçiş yapan gemi tonilatolarının %0,75’i oranındaki golden frank ödemesinin Türk Lirası (TL-₺) karşılığı 1924 yılında 2.5 kuruştur. Lozan ekindeki Boğazlar Sözleşmesi’ne göre Boğazlardan geçen 250 tona kadar gemiler beher ton başına 2 kuruş; 750 tona kadar olanlar 3 kuruş; 750 tondan yukarı olanlar ise 4 kuruş ödemekteydiler. Söz konusu formüle göre 1924 yılında: 250 tonluk bir gemi Boğazlardan geçtiğinde 5₺; 750 tonluk bir gemi ise 22.5₺; 1.000 tonluk gemi 40₺; 10.000 tonluk gemi 400₺ ücret ödüyordu. Montrö ile tonilatunun %0.75’i oranındaki golden frank ödemesinin 2,5 kuruştan 3 kuruşa yükseldiğini belirtmekte fayda vardır.¹⁵

Montrö imzalandığında 1 ₺ = 1 kuruş 0.025 golden frank değerindeydi. Yıllar içinde yaşanan değer değişiklikleri ve ₺’nin değer kaybı nedeniyle 1980 yılında uygulanan değer ortalama 75 kuruşa çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle 0.025 golden frank 1936 senesinde 1 kuruş iken 1980 senesinde 75 kuruştur. Açıkça görüldüğü üzere Montrö’den 1980 senesine kadar geçen 44 yılda golden frank ₺ karşısında 75 kat değer kazanmış, geçiş ücretlerindeki orantısızlık da gerekli güncellemelerin zamanında yapılmaması nedeniyle ortaya çıkmıştır.

Ücretlendirmedeki problemlerle birlikte Türk Boğazları’nda aynı anda yürürlükte olan iç hukuk ile uluslararası hukuk uygulamalarından kaynaklı ikili

¹⁴ *Lozan Barış Antlaşması*, 24 Temmuz 1923, Maddeler 114 ve 115; Ek X. Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri.

¹⁵ *TCRG*, S. 3374, Montrö Boğazlar Sözleşmesi, 5 Ağustos 1936. Madde 2; Lahika-I, Madde 1/a.

mevzuatın neden olduğu karmaşanın zaman içinde birikmesi de çözüm bekleyen bir diğer sorundu. Şöyle ki, Boğazlar transit (1982 sonrası uğraksız) sivil gemi geçişinde uluslararası çok taraflı sözleşme Montrö hükümleri geçerlidir. Buna karşın Boğazlarda ve Marmara Denizi'nde bulunan limanlar Türk iç suları olduğundan söz konusu alanlarda Türk iç hukuku geçerlidir. Doğal olarak Boğazlar transit/uğraksız geçişindeki ücretlendirmeyi ve işleyişi Montrö; serbest (transiti bozulan)/uğraklı geçişi, liman ve iç sulardaki ücretlendirmeyi ve işleyişi Türk ulusal kanunları düzenlemektedir. Bu durum günümüzde de aynı düzen içinde yürümektedir. 12 Eylül Evren Hükümeti iktidara el koyduğunda Türk iç hukukuna tabi olduklarından limanlarda ve iç sularda ücretlendirme ₺ karşılığı belirleniyordu. Yukarıda da belirtildiği üzere yıllar içindeki değer kaybı dikkate alınıp teknolojik gelişmelerin gerektirdiği işlemler zamanında yapılmadığından transit/uğraksız ve serbest/uğraklı geçiş ücretlerinde esaslı farklar oluşmuştu.

Boğazlardan geçmekte olan yabancı bandıralı sivil bir geminin Türk limanlarına uğraması durumunda transit statüsü bozulduğundan ödeyeceği ücret azalmakta, geçişte Türk gemilerine lehtar ayrımcı ücretlendirme yapılmadığından gelir kaybına uğranılmaktaydı. Ücretlendirmede karşılaşılan problemlerin giderilebilmesi için, Boğazlardaki limanlara uğradıklarında transit statülerini kaybettiklerinden geçiş ücreti golden Frank karşılığı olmayıp iç hukuka göre tespit edilen oranda ₺ olarak ödeme yapan uğraklı yabancı gemiler için her yıl kanunla yeni uyum düzenlemesi yapılması gerekiyordu.¹⁶

Buna karşın 1980 yılına gelindiğinde yukarıda da dikkat çekildiği üzere son 44 yılda bu konu ihmal edilmiş, gerekli düzenlemeler yapılmamıştı. Gerek ₺ ile golden Frank arasında doğan değer farkı gerekse Türk iç suları ve limanlarıyla ilgili yeni koşullara uyum sağlayacak serbest/uğraklı ve transit/uğraksız gemilerden alınan harç ve vergilerde uzun süre güncelleme yapılmadığından limanlara giren serbest, uğraklı yabancı ticaret/sivil gemileriyle; transit, uğraksız geçen yabancı ticaret/sivil gemilerinin ödedikleri ücretler arasında güncel ekonomik akışla uyumsuz esaslı bir fark ortaya çıkmıştı. Mevcut durum göz ardı edilemeyecek miktarda gelir kaybına sebebiyet veriyordu. Transit/uğraksız geçen gemilerden alınan sıhhiye harcıyla ilgili en son 1973 yılında düzenleme yapılarak, harç net beher tonilato başına 37 kuruş 24 santimden 0.075 santim golden Frangın (altın karşılığı Fransız Frankı'nın) 1973 yılındaki karşılığı olan 41 kuruş 38 santim olarak yeniden düzenlenmişti.¹⁷

Boğazlardan geçerken Türk limanlarına uğrayan serbest/uğraklı gemilerin tonilato (sıhhiye), şamandıra, fener, tahlisiye ücretlendirmesi golden Frank karşılığı alınmadığından; serbest/uğraklı gemiler 1981 yılı gibi geç bir tarihte

¹⁶ *TBMM TD*, Milli Güvenlik Konseyi, 21 Nisan 1340 Tarih ve 500 Sayılı Rüşum-u Sıhhiye..., S: 270, 24 Aralık 1980.

¹⁷ *TCRG*, S. 14469, Boğazlardan Transit Olarak Geçen Gemilerden Tahsil Edilmekte Olan Sıhhiye Resmine Dair Tebliğ, 07 Mart 1973. s. 26.

bile geçişte ton başına 4 kuruş ödemeye devam ediyordu. Örneğin 1980 yılında; 20.000 tonluk serbest/uğraklı geçiş yapan bir gemi 800₺ ile 1.000₺ arasında bir ücret ödemekteydi; aynı gemi transit/uğraksız geçiş yaptığında ise yetmiş kat fazla ücretlendirmeye yaklaşık 70.000₺ ödemek zorundaydı.¹⁸ Gerçekte hangi ve kaç geminin uğraksız olup az ücret ödemek için statüsünü bozup uğraklı statüden yararlandığını tespit etmek olanaksız olduğundan hileli geçişler ve karşılaşılan gelir kaybını tam olarak belirlemek de olanaksızdı. Açıkça görüldüğü üzere zamanında yenilenmeyen mevzuat, yıllar içinde biriken uyum sorunları nedeniyle transit/uğraklı geçen gemilerle serbest/uğraksız geçen gemiler arasında astronomik bir ücret farkı oluşmuştu.

Uygulama, az hizmet alanın çok; çok hizmet alanın az ödeme yapması gibi açıklanması güç, orantısız bir düzensizlik de oluşturuyordu. Büyük olasılıkla Türk gemicilik sektörünün gelişmesine destek sağlamak amacıyla Montrö'yu ihlal etmeyen bir ara formül şekline sokulmak suretiyle gerçekleştirilen işlemler yukarıda da dikkat çekildiği üzere az ücret ödemek için uğraksız statüsünü bozan yabancı bandıralı sivil gemilerin yaygınlık kazanan tercihleri nedeniyle suiistimale açıktı. Nitekim yüksek ücret ödememek için transit/uğraksız gemilerin esaslı bir kısmının Türk limanlarına uğrayıp serbest/uğraklı gemi statüsü kazandığı biliniyordu. Geçişte hileli bir yol geliştirilmiş olsa da, kanun önünde beyan esas tutulduğundan söz konusu durumu kesin olarak tespit etmek de olanaksızdı. Açıkça görüldüğü üzere 58 yıl önce yürürlüğe konulan Sıhhiye Kanunu günün koşullarının çok gerisinde kalmıştı. Transit/uğraksız geçen gemilerle, serbest/uğraklı gemilerin ödediği ücretler arasındaki orantı ve hakkaniyetten yoksun fark bir an önce giderilmeliydi.

Kenan Evren, darbeden 35 gün sonra NATO Avrupa Kuvvetler Komutanı General Bernard Rogers ile yaptığı görüşmede Yunanistan'ın şartsız olarak NATO'ya dönüşü önündeki Türk vetosunu geri çekmiştir.¹⁹ Evren yönetimi tarafından Boğazlar geçişinde birikmiş sorunların çözülebilmesi amacıyla da 1981 yılı kasım ayında yeni bir "Gemi Sağlık [Sıhhiye] Resmi [Vergi] Kanunu" yayınladı. Yürürlüğe giren kanun önceki yıllarda yayınlanan; 21/04/1340 [1924] tarih ve 500 sayılı; 31/07/1936 tarih ve 3057 sayılı; Montrö Sözleşmesi sonrasında çıkartılan 31/07/1936 tarih ve 3058 sayılı; 18/06/1947 tarih ve 5115 sayılı Sıhhiye Resmi tahsil esaslarını belirleyen kanunları yürürlükten kaldırdı.²⁰

İlk kanun teklifinde, golden Frank ödemesi koşulu saklı tutularak, serbest/uğraklı gemilerin ödediği ücretin transit gemilerle eşitlenip, Türk bandıralı gemilerden üçte bir ($\frac{1}{3}$); turist gemilerinden ise %50 indirimli ücret

¹⁸ *TBMM TD*, B. 81, O. 1. 06 Kasım 1981. s. 160-161.

¹⁹ *Bakanlar Kurulu Kararı*, S. 11/6052; 07/02/1983.

²⁰ *TCRG*, S. 17510, Gemi Sağlık Resmi Kanunu, 10 Kasım 1981.

alınmasına karar verildi. Teklif kanunlaştığında 20.000 tonluk bir gemi boğazlardan geçerken serbest/uğraklı ya da transit/uğraksız olması fark etmeksizin 71.000₺ (yaklaşık 499,2\$); Türk bandıralı ise 21.000₺; turist gemisi ise 35.500₺ ödeyecekti.²¹ Sıhhiye ücretleriyle birlikte diğer mecburi ödeme kalemleri olan şamandıra, fener ve tahlisiye ücretleri de artırılmış, düzenlemede golden frank karşılığında vazgeçilmesi düşünülmemişti.

Kanundaki tanıma göre yabancı bir limandan hiçbir Türk limanına girmeden diğer yabancı bir limana giden sivil gemiler transit (günümüzde uğraksız) gemi; Boğazlardan geçerken Türk limanlarına uğrayacak gemiler ise serbest (günümüzde uğraklı) gemi olarak kabul ediliyordu (madde 2/b ve c). Sağlık işlemleri sonrası geminin kara ile temasına pratika belgesiyle izin verilecekti (madde 2/f).²² Yeni düzenleme yerinde bir kararla yıllar içinde ihmal edilen adaptasyon sorunları nedeniyle ortaya çıkan suiistimalleri engellemeyi hedefliyordu. Fakat ücretler eşitlendiğinden Türk limanlarına uğrayan ya da sırf bu yolla serbest/uğraklı statüsü kazanan gemilerin sıhhiye ücretine ortalama 70 kat artış getirilmişti. Bu tarihte deniz hukukunu düzenleyen en temel belge olan BMDSH henüz imzaya açılmamıştı.

Deniz hukukunda yeni düzenlemeler getiren BMDHS 1982 yılında imzaya açıldıktan sonra Türk Boğazları'nda gemi geçişiyle ilgili olarak "transit geçiş" yerine kıyı devletinin yetkilerinin daha geniş yorumlandığı "uğraksız geçiş" ifadesi kullanılmaya başlanacaktır. Söz konusu kavramlar henüz resmîyet kazanmadığından Evren Hükümeti'nin çıkardığı yeni kanunda uğraklı gemiler "serbest", uğraksız gemiler "transit" şeklinde belirtilmiştir. Günümüzde yaygın kabul görüp kıyı devletinin yetkilerini geniş yorumlayan uygulama uğraklı/uğraksız şeklinde olduğundan bu çalışmada 1982 yılı aralık ayından itibaren kanun, yönerge, tüzük ve uluslararası belgelerde aksinin yazılması gerekmediği sürece Boğazlar geçişi uğraksız ve uğraklı geçiş şeklinde yerindelik kuralına göre sınıflandırılacaktır.

Tonaja göre alındığından tonilato resmi olarak da bilinen yeni Sıhhiye Kanunu yürürlüğe girdiğinde Lozan ve Montrö sonrasında ₺'deki değer kayıpları, sert devalüasyonlar ve kur farkları nedeniyle sıhhiye ücreti golden Frank karşılığında 3 ₺ 57.6 kuruşa (357 kuruş) yükselip %119 kat artmıştır. Kanun yürürlüğe girdiğinde Boğazlardan geçen transit/uğraksız 20 bin tonluk bir gemi 70.000₺ (yaklaşık 492,2\$) ödemek zorundaydı.²³ Transit/uğraksız gemiler geçişini Montrö hükümlerine göre gerçekleştiriyor, sıhhiye harcı ödemelerini de yine bu hükümlere göre yapıyordu. Önceki sayfalarda da dikkat çekildiği üzere yabancı bandıralı sivil gemiler Boğazlardaki Türk limanlarına

²¹ *TBMM TD*, B. 81, O. 1. 06 Kasım 1981. s. 160-161.

²² *Bakanlar Kurulu Kararı*, S. 11/6052; 07/02/1983.

²³ Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, *Yıllık Rapor 1981*, Ankara 1982. s. 38.

uğradıkları takdirde serbest/uğraklı gemi statüsü kazanıp, Türk mevzuatına tabi olduğundan, geçiş ve sıhhiye vergilendirmesi Montrö doğrultusunda değil Türk ulusal mevzuatı tarafından konulan hükümlere göre ücretlendiriliyordu.

Yeni düzenlemeyle ilgili olarak TBMM'deki kanun görüşmelerinde dikkat çekici bir şekilde, Montrö'ye değil Lozan'a atıf yapıldığı görülür. Oysa, Boğazların geçiş rejimini düzenleyen antlaşma Lozan değil, Lozan'ı tadil eden Montrö'dür. Tek sorun Lozan'a atıf değildir. Montrö'ye göre (Madde 2; Lahika I, Madde 1/a) Türkiye, Boğaz geçişlerine zam yapamaz; fakat isterse bayrak, sancak farkı gözetmemek kaydıyla indirim yapabilir:

İşbu Mukavenamenin 2 nci maddesi mucibince istifa edilebilecek olan rüsum ve tekalif aşağıdaki tabloda gösterilenler olacaktır. Türkiye Hükümetinin bu rüsum ve tekâliften kabul edebileceği muhtemel tenzilat sancak farkı gözetilmeksizin tatbik edilecektir.²⁴

Açıkça görüldüğü üzere indirimlerde bayrak farkı gözetilmesi olası değildir. Bu hüküm Türkiye'nin ayrımcı bir uygulamayla sadece Türk bandıralı gemilerden alınan harçları azaltamayacağı, bazı devletlere imtiyaz tanıyıp daha az harç alamayacağı anlamına gelir. Buna karışın yeni kanunla, bayrak farkı gözetilerek Türk bandıralı gemilerin geçiş ücretlerinde yaklaşık %66'lık bir indirim yapılmıştır. Açıkça görüldüğü üzere tartışılmayacak bir gereklilikle fakat tartışılabilir yöntemle yürürlükteki anlaşmaları ve devletlerarası ilişkilerin seyrini dikkate almadan re'sen gerçekleştirilen yeni düzenleme kısa sürede var olandan daha esaslı sorunlara neden olabilecek kurallar içermekteydi. Uygulama başladığında yürürlükteki uluslararası sözleşme Montrö hükümlerine ve Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin *pacta sunt servant* ilkesine aykırı hükümler içerdiğinden haklı itirazlar ortaya çıkabilecekti.

TBMM'ye sunulan taslakta olası sorunlar dikkate alınarak bazı değişiklikler yapıldı. Son düzenlemelerle 1981 yılı sonunda çıkartılan yeni kanuna göre serbest/uğraklı ve transit/uğraksız gemiler ton başına golden frank üzerinden %75 (binde yetmiş beş) sağlık resmi (sıhhiye harcı) ödeyeceklerdi (Madde 3).²⁵ Bu durumda serbest/uğraklı gemilerin ödemelerinde esaslı bir artış sağlanacaktı. Montrö koşulları doğrultusunda altı ay içinde Boğazlardan yine transit/uğraksız geçmek üzere geri dönen gemiler tekrar sağlık resmi ödememektedir. Gemiler Çanakkale girişinde kayıt altına alındığından, ödeme durumu altı aylık sürede yine buradaki hesaplamayla belirleniyordu. Ayrıca zorunlu hallerde transit/uğraksız gemiler İstanbul limanlarında 48 saat kalabilecek, bu durum gemilerin transit/uğraksız statülerini bozmayacaktı (Madde 3).²⁶

²⁴ TCRG, S. 3374, Montrö Boğazlar Sözleşmesi, 5 Ağustos 1936. Madde 2; Lahika-I, Madde 1/a.

²⁵ TCRG, S. 17510, Gemi Sağlık Resmi Kanunu, 10 Kasım 1981.

²⁶ TCRG, S. 17510, Gemi Sağlık Resmi Kanunu, 10 Kasım 1981.

Bunlara ek olarak savaş gemileri ve hava muhalefeti nedeniyle mecburen Türk limanlarına girmek zorunda kalan gemilerden 50 tona kadar sağlık resmi alınmayacaktı (madde 4). Montrö hükümleri uyarınca savaş gemileri sağlık resminden muafı, yeni kanun ile bu hak korunuyordu. Çalışmalar sonrasında 6 Haziran 1981 tarihinde kabul edilen yeni kanun 1 Ocak 1982 tarihinde yürürlüğe girdi (madde 10).²⁷ Askeri Yönetim'in Boğazlar geçişiyle ilgili çıkardığı kanun, ilk teklif sonrası bazı düzeltmelerle birlikte her ne kadar uygulamada yaşanan bazı aksaklıkları çözmeye yönelik olsa da; sıhhiye harç miktarı artışı başta olmak üzere kanun yapıcılar tarafından öngörülemediği yeni sorunlara sebebiyet verebilecek hükümler taşıyordu.

2. Golden Frank Standardının Değiştirilip Geçiş Ücretlerinin Amerikan Doları'na Sabitlenmesi

Boğazlar geçiş ücretlerini düzenlemek için Evren idaresi tarafından çıkartılan kanunun yürürlüğü başladığında; 1 golden Frank'ın uluslararası piyasalarda karşılık geldiği değer 24 ayar derecesinde 0.29 gram altındı. Aynı tarihte bir Frank'ın dolar karşılığı ise 0.039\$; %75 golden Frank'ın karşılığı ise 0.029\$'dı. Aynı tarihte 1\$=191,10₺ değerindeydi. Eldeki verilerin hesaplanmasıyla elde edilecek %75 golden Frank'ın ₺ karşılığı 5.65₺ idi. Hükümet tarafından hazırlanan yeni kanun yürürlüğe girmeden önce Boğazlardan geçen gemilerden yukarıdaki hesaba göre ücret alınıyordu.²⁸

Yeni kanunla, golden frank karşılığında vazgeçilmemiş, fakat TBMM'ye sunulan ilk tasarıdan farklı olarak fiyatlar yeni kura göre ayarlandığı için 1982 yılı başından itibaren ton başına alınacak ücret ortalama 11 kat artarak 64,45₺'ye yükselmiştir. Boğazlarla ilgili ücret rejimi oluşturma çalışmaları esnasında Türkiye, uzun vadeli yapısal tedbirler gerektiren derin bir ekonomik krizle karşı karşıyaydı. Ekonomik krizle mücadele edebilmek için uygulamaya konulan 24 Ocak kararları sonrasında ₺'nin değeri 1980 yılındaki devalüasyon ile ilk başta %33 oranında düşürülmüştü. Boğazlar ücretlendirmesinde yeni düzenlemenin yürürlüğe girdiği yılın sonunda, 1982 senesi aralık ayında Merkez Bankası'ndan altın fiyatını ₺ karşılığı olarak tekrar belirlemesi istendi.²⁹

Son devalüasyon neticesinde ₺ hızla değer kaybetmiş, 1980 senesinde 90₺, 1981'de 133₺ olan döviz kuru 1982 yılında 191₺ olmuştu. Bu hızlı değer kaybı beraberinde iç piyasada ekonominin daralmasını, sebep sonuç ilişkisi içerisinde daralan istihdama bağlı toplumsal buhranı ve Türk denizciliğinde gerilemeyi getirmişti.³⁰ Montrö'ye göre, Türk gemilerine Boğaz ücretlendirmesinde pozitif, lehtar ayrımcılık yapılamayacağı için, zaten ekonomik olarak

²⁷ TCRG, S. 17510, Gemi Sağlık Resmi Kanunu, 10 Kasım 1981.

²⁸ TBMM TD, B. 176, O. 1. 19 Ekim 1983. s. 36-38.

²⁹ TÜSİAD, 1982 Yılına Giren Türk Ekonomisi, TÜSİAD-T/82.1.73, İstanbul 1982.

³⁰ TÜSİAD, 1982 Yılına Giren Türk Ekonomisi, TÜSİAD-T/82.1.73, İstanbul 1982.

zor durumda olan Türk armatörlerin de yüksek artıştan etkilenmesi kaçınılmazdı. Nitekim ₺'nin değer kaybı, devalüasyonlar ve mali stabilitenin bir türlü yakalanamamış olması yeni düzenlemeyle golden Frank üzerinden ücret ödemek zorunda kalan Türk armatörlerin üzerindeki mali yükün sürekli artmasına neden oldu.

Ağır ekonomik koşulların da etkisiyle Türk armatörler bir seferde anormal şekilde artırılan ücretlendirmeye ve artışa şiddetle itiraz ettiler. Söz konusu durum kanun tasarısında dikkate alınmış fakat Montrö hükümleri gereğince Türk armatörleri koruyacak kayırmacı, pozitif ayrıma neden olacak indirim yapılmasından vazgeçmişti. Türk armatörlere ek olarak, Karadeniz'e kıyası olan Sovyetler Birliği ile doğudaki az gelişmiş devletler de yeni fiyatlandırmaya altın değer karşılığının keyfi olarak belirlendiği şikâyetiyle itiraz ettiler. Evren Hükümeti'nin yerinde bir kararla yersiz bir şekilde gerekli fizibilite ve değerlendirmeler yapılmadan uygulamaya koyduğu ücretlendirme kısa sürede politik bir soruna dönüştü. Gerek Karadeniz'e kıyası olan devletler gerek Türk armatörler gerekse uluslararası aktörlerden gelen yoğun baskılar neticesinde yeni uygulama kısa süre sonra askıya alındı.³¹

Gemiler geçiş ücretlerini tonajlarına göre ödemekteydiler. Son ücretlendirmeye gelen tepkileri hafifletip, zaten zayıf olan Türk denizciliği üzerindeki yükü azaltabilmek amacıyla uygulamadan kısa süre sonra ücretlendirme ton başına 64,45₺ yerine 12,37₺'ye çekildi. Yeni düzenlemeyle 51.000 tonilatoluk bir gemi geçişte 6.538\$ ödeyecekti. Aynı gemi, düzenleme öncesinde 1934 yılı fiyatlarından hesaplanan şekliyle 800\$ (~152.800₺), son indirimin yapılmaması durumundaysa 34.062\$ (yaklaşık 6.505.842₺) ödemek durumundaydı. İndirimli düzenlemeyle geçiş ücretlerine sekiz kat (%800) zam yapılmış oluyordu. Boğazlara giren yerli ya da yabancı bandıralı gemiler, bir kez sıhhiye ücreti ödediklerinde Boğazlardaki limanlara yeni bir ücret ödemededen tekrar girebileceklerdi. Bu uygulamanın amacı transit/uğraksız gemilerin, düşük tarifeden istifade edebilmek için limanlara uğrayıp serbest/uğraklı gemi statüsü kazanmalarını engellemekti. Uygulama pratikte amaçlanan sonucu vermeyecektir. Nitekim ücretlendirme hukuki olmakla birlikte çok sayıda itiraza neden oldu.

Son düzenlemede ¼ oranından fazla indirim yapılmasına rağmen, mali anlamda itirazlar sona ermedi. İlk düzenlemede uğraksız gemilerin önemli bir kısmı halen uğraklı olmak için limanlara uğrayıp düşük tarifeden yararlanıyorlardı. Türk bandıralı gemiler ise bir şekilde Boğazlardaki limanlara girdikleri için artan Boğaz geçiş ücretlerinden çok fazla etkilenmiyorlardı. Oysa son düzenlemeler, limanlara girerek serbest/uğraklı gemi statüsünde düşük tarifeden yararlanma olanağını ortadan kaldırmış, Türk bandıralı gemilerin ödeyeceği

³¹ TBMM TD, B. 176, O. 1. 19 Ekim 1983. s. 36-38.

ücretler de yabancı gemilerle üst limitte eşitlenmişti. Bu nedenle 1982 yılı sonunda gerçekleştirilenler dahil son yapılan yama tedbirler de sorunu mali açıdan çözmekten, itirazları sona erdirmekten uzak kalmıştır.

Türk Boğazları geçiş rejimi ve geçiş ücretlendirmesi 1841 yılında imzalanan Londra Sözleşmesi sonrasında uluslararası anlaşma ya da sözleşmelerle düzenlendiğinden dünyadaki diğer aktör devletlerin ücretlendirmeye ilgili görüşlerinin dikkate alınması gerekiyordu. Konulan kurallardan tepkiler üzerine atılan geri adımlar, reaksiyonel uygulamaların çözümden uzak kalması, Evren idaresinin yerindelik prensibiyle sorunu tam olarak tespit ettiğini, fakat bilgi eksikliği ve gerekli donanımına sahip olunamaması gibi nedenlerle uygun çözümü üretmekte yetersiz kaldığını göstermektedir.

Ücret tarifesindeki tartışmalar ve çözüm arayışları sürerken Baltık ve Uluslararası Denizcilik Konseyi (BIMCO) son yapılan sekiz katlık artışa itiraz ederek, yüklerin teslim edilip, yeni koşullara uyum sağlanabilmesi için uygulamanın 90 gün (üç ay) ertelenmesini talep etti. Aslında BIMCO, düzenlemenin ilk şekline, güncellenmemiş düşük ücretlendirmeye yakın bir şekle dönüştürülmesini arzuluyor fakat bu tür bir isteğin hukuki zemini olmadığından ilk başta süre talep ediyordu. Tepki karşısında geri adım atılıp, BIMCO'nun önerisi kabul edildi. Yürürlüğün durdurulması sonrası yapılan çalışmalarla ilk kanunun yürürlüğe girmesinden 10 ay sonra; BMDHS imzaya açılmadan bir ay önce, 13 Kasım 1982 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanıp yürürlüğe konulan ek düzenlemelerle geçiş bedelleri günlük altın değeri üzerinden hesaplanmaya başlandı. Uluslararası piyasalarda altın değeri sürekli yükseliş gösterdiğinden transit/uğraksız gemilerin Boğazlar geçişine otomatikman ortalama dokuz kat (%900) zam yapılmış oldu.³² Yürürlükteki sözleşme ve kurallara uygun, fakat bir seferde gerçekleşen anormal artış nedeniyle bu düzenin de uygulanması güçtü.

İtirazları ortadan kaldırıp, iyi çalışan bir ücretlendirme rejimi kurabilmek, fakat bunu yaparken çok fazla uluslararası tepki çekmek istemeyen Evren yönetimi 1983 yılı başında uzun vadeli çıkarılardan yoksun bir öngörüsüzlükle, Montrö'ye göre golden Frank'a sabitlenmiş Boğaz geçiş ücretlerinin golden Frank'tan vazgeçilerek, hesaplanabilmesi için daha kolay bir fiyat endeksine sabitlenmesine karar verdi. Bu irrasyonel, getirisi götürüsü düşünülmemiş, karar Boğazlar ücretlendirmesinde uluslararası anlaşmalarla kazanılmış haklardan gönüllü vazgeçiştir ve kararın geri alınması olağan koşullarda mümkün değildir.

Yeni uygulama sıhhiye harcıyla birlikte otomatikman Boğazlardan alınan diğer fener, tahlisiye, şamandıra gibi zorunlu; kılavuz kaptanlık, römorkör hizmetleri gibi isteğe bağlı ücretlerin de hesaplanma yöntemini değiştiriyordu.

³² *Cumhuriyet*, "Boğaz'dan Transit Geçiş Ücreti Günlük Altın Bedeli Üzerinden Hesaplanacak", 1 Aralık 1982, s. 6.

Kararın gerekçesi ABD'nin 1971 yılında Bretten-Woods sisteminden vazgeçerek altın karşılığı dolar uygulamasını durdurmuş olmasıdır. Kuvvet komutanlarından oluşan Hükümet üyelerinde, son uygulamalardan netice alınamaması nedeniyle altın karşılığı golden Frank'ın tedavülü olmayan, hesaplaması zor bir birim olduğu kanaati oluşmuştu. Ücretlendirme ve güncel koşullara uyum sağlama çalışmalarında sorunlar ve itirazlar yaşanmasının nedeninin de golden Frank karşılığının hesaplanmasındaki güçlükler olduğu kararına varılmıştı.³³ Hükümete göre Son gelişmeler ve bir türlü uygulamaya sokulamayan düzenlemeler bu durumu açıkça göstermiştir.

Golden Frank ya da altın standardından vazgeçilmesine karar verildiği 1983 yılında bir ons altının uluslararası piyasalardaki değeri 42\$'dır. Oysa, devletlerin ömründe 41 yıl gibi kısa sayılabilecek bir süre sonunda, bu makalenin kaleme alındığı 2023 yılı haziran ayı başında 1 ons altın 46,2 kat değer kazanmıştır ve 1.942\$'dır.³⁴ Montrö, golden Frank'a sabitlenmiş geçiş ücretlerinin artırılmasını kesinlikle yasaklamasına rağmen; Türkiye'nin kendi iradesiyle indirim yapması Montrö hükümlerine uygundu. Bu açıdan 7 Şubat 1983 tarihinde, Başbakan Bülent Ulusu ve Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından imzalanan Bakanlar Kurulu Kararı ilginç bilgiler içerir. Kararın çıkarıldığı dönemde 1 golden frank 3.26\$ değerindeydi.

BIMCO'nun istediği üç aylık ertelemenin süresi dolmadan, altın standardından vazgeçilmesi kararı uygulamaya konularak 1983 yılı şubat ayında yapılan yeni düzenleme sonrasında istenilen şekle sokulmuş indirim formülü delaletiyle geçiş ücreti golden franktan dolara sabitlendi. Bu amaçla 1 gram altının fiyatı 2.78\$ olarak belirlendi. Bu satırların yazıldığı 2023 yılı haziran ayında 1 gram altın 62,43\$'dır (1.481₺).³⁵ Yeni formülle Boğazlar geçiş kalemlerine yapılan zam 1,634\$'a, diğer bir ifadeyle %800'den %100'e çekilmiş oldu. Bu dönemde ₺ kurunda yaşanan dalgalanma ve devalüasyonların etkisiyle Boğazlardan alınan gelirlerde sayısal anlamda önemli artış sağlandı. Satın alma paritesi dikkate alındığında artışın uzun vadede yaratacağı önemli bir fark yoktu. Asıl sorun golden Frank hesaplama yönteminden vazgeçilmiş olmasıdır. Türk Boğazları sivil gemi geçiş oranları tablo I ve tablo II'de ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

³³ TBMM TD, B. 176, O. 1. 19 Ekim 1983. s. 36-38.

³⁴ Goldprice, <https://goldprice.org/gold-price.html> (07 Haziran 2023 tarihinde erişildi)

³⁵ Current Gold Gram Bar Values, <http://www.goldgrambars.com> (07 Haziran 2023 tarihinde erişildi).

Tablo I: İstanbul Boğazı'ndan 1938, 1985 ve 1990-2020 Yılları Arasındaki 33 Yıllık Dönemde Ticaret/Sivil Gemi Geçişleri³⁶

Yıllar	Toplam Geçiş	Savaş Gemisi	Gün/Gemi Ortalaması	Groston (1.000*ton)	Kilavuz Kaptan Alan	Kilavuz Kaptan Oranı (%)	Uğraksız Kilavuz Kaptanlı	Römork Eşliğinde Geçen	SP1 Veren*	Uğraksız Geçiş Yapan
1938	4.500	--	12	7.500	--	--	--	--	--	--
1985	24.100	--	66	105.000	--	--	--	--	--	--
1990	20.515	183	56	--	--	--	--	--	--	--
1992	30.411	--	83	133.564	--	--	--	--	--	--
1993	33.628	--	92	134.132	--	--	--	--	--	--
1994	34.266	--	94	134.540	--	--	--	--	--	--
1995	46.954	--	129	128.328	17.772	37.80	--	--	--	24.629
1996	49.952	--	137	133.800	20.317	40.60	--	--	--	23.761
1997	50.942	--	140	126.575	19.752	38.70	--	--	--	24.270
1998	49.304	--	135	279.842	18.881	38.30	--	--	--	24.561
1999	47.906	--	131	160.041	18.424	38.40	--	--	--	--
2000	48.079	--	132	159.466	19.209	39.90	--	--	--	--
2001	42.637	--	117	176.373	17.767	41.60	--	--	--	--
2002	47.283	--	130	210.373	19.905	42.10	--	--	--	--
2003	42.553	--	117	562.282	22.356	45.10	--	--	42.132	26.050
2004	54.564	--	149	433.852	22.318	40.90	11.489	665	54.564	34.256
2005	54.794	--	150	468.046	24.494	44.70	12.073	618	53.814	34.111
2006	54.880	168	150	475.797	26.589	48.45	12.149	834	53.324	31.880
2007	56.606	166	155	484.868	26.685	47.14	11.113	795	55.132	31.826
2008	54.396	200	149	513.636	27.001	49.64	12.532	734	53.232	31.762
2009	51.422	131	141	514.656	24.977	48.57	12.770	753	50.712	32.297
2010	50.871	93	139	505.615	26.035	51.18	11.323	825	50.020	28.668
2011	49.798	94	136	523.544	26.011	52.23	11.384	785	49.179	27.938
2012	48.329	129	132	550.527	24.812	51.34	11.017	742	47.637	27.345
2013	46.532	196	127	551.775	24.023	51.63	11.101	708	45.616	26.577
2014	45.529	237	125	582.468	24.508	53.83	11.862	763	44.928	26.212

³⁶ Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Deniz Ticareti 2015 İstatistikleri, Ankara: 2015, s. 87-88; Republique de Turquie, Ministère des Affaires Etrangères, *Report Annuel Sur le Mouvement des Navires a Travers les Detroits Turcs, 2017*; Ankara, Novembre, 2018, s. 44-59; *Report Annuel Sur le Mouvement des Navires a Travers les Detroits Turcs, 2016*; Ankara, Novembre, 2018, s. 44-64; *Report Annuel Sur le Mouvement des Navires a Travers les Detroits Turcs, 2015*; Ankara, Novembre, 2016, s. 44-67; *Report Annuel Sur le Mouvement des Navires a Travers les Detroits Turcs, 2014*; Ankara, Novembre, 2015, s. 44-62; https://atlantis.udhb.gov.tr/istatistik/gemi_gecis.aspx (25 Şubat 2020 tarihinde erişildi); <http://www.mfa.gov.tr/turk-bogazlari.tr.mfa> (27 Şubat 2020 tarihinde erişildi).

* Türk Boğazları'ndan geçiş yapan her geminin bütün bilgilerinin yer aldığı Seyir Planı-1 formuna "SP1" adı verilir. Uğraksız geçen gemiler sertifikalarına ait bilgileri SP1 formunda sunmak zorundadırlar. Uğraklı geçen gemiler acenteleri vasıtasıyla sertifikalarını bildirebilirler. Bkz. *Kıyı Emniyeti Genel Müdürlüğü*, SP-1 Formu değişikliği yazısı; 44760763-011.07.02/9674, 24.02.2014.

2015	43.544	318	119	565.216	23.349	53.62	11.374	732	43.039	25.243
2016	42.553	342	116	565.282	22.356	52.53	--	--	42.132	26.050
2017	42.978	348	118	599.324	24.059	55.97	--	--	42.700	26.111
2018	41.103	176	112	613.088	23.565	57.33	25.884	116	40.844	25.884
2019	41.112	178	112	638.892	26.632	64.79	--	89	40.870	26.138
2020	38.404	205	105	619.758	24.623	64.45	--	175	38.175	24.623
TOPL.	1.390.445	2.981	3.675	11.454.660	596.551	48	166.071	9.334	848.050	610.192
ORT.	44.853	186	119	384.855	23.862		12.775	622	47.114	27.736

Yıllar	Uğraksız Geçiş Oranı (%)	200 m'den Büyük Toplam	200 m'den Büyük Tanker	500 Grostondan Küçük	Tanker Sayısı	Tanker Yedekli Geçiş	Kaza	Tehlikeli Yük Milyon Ton	Toplam Yük Milyon Ton
1938	--	--	--	--	--	--	--	--	--
1985	--	--	--	--	--	--	--	--	--
1990	--	--	--	--	--	--	--	--	--
1992	--	--	--	--	--	--	--	--	--
1993	--	--	--	--	--	--	--	--	--
1994	--	--	--	--	--	--	--	--	--
1995	52.45	--	--	--	--	--	--	--	--
1996	47.56	--	--	--	4.248	--	--	60.118	--
1997	47.64	--	--	--	4.303	--	--	63.017	--
1998	49.81	--	--	--	5.142	--	--	68.573	--
1999	--	--	--	--	5.504	--	--	81.505	--
2000	--	--	--	--	6.093	--	--	91.045	--
2001	--	--	--	--	6.516	--	--	101.000	--
2002	--	--	--	--	7.427	--	--	122.953	--
2003	--	3.873	--	522	8.097	73	--	134.603	--
2004	62.78	3.052	2.108	2.107	9.399	110	23	143.448	306.565.000
2005	62.25	3.503	2.202	1.610	10.027	81	28	152.340	335.250.000
2006	58.09	3.653	2.238	2.176	10.153	111	27	150.846	475.796.880
2007	56.22	3.653	2.254	2.138	10.054	105	31	152.481	484.867.696
2008	58.39	3.911	2.070	1.800	9.303	119	32	149.667	515.639.614
2009	62.81	3.871	2.060	1.128	9.299	122	32	152.729	514.656.446
2010	56.35	3.623	2.058	1.377	9.274	115	36	157.119	505.615.881
2011	56.10	3.800	1.866	1.046	9.103	93	19	149.867	523.543.509
2012	56.58	3.866	1.805	1.064	9.027	98	12	140.411	550.526.579
2013	57.12	3.801	1.844	1.192	9.006	87	14	141.411	551.771.780
2014	57.57	4.295	1.818	928	8.745	90	9	140.359	582.468.334
2015	57.97	3.930	1.774	879	8.633	71	9	141.525	565.216.784
2016	61.21	3.873	--	552	8.703	73	--	136.100	565.282.287
2017	60.75	4.005	--	436	8.832	88	--	146.943	599.324.748
2018	62.95	4.106	--	508	8.596	116	--	2.957 ad.	613.088.166
2019	63.57	4.106	--	--	8.957	89	--	9.135 ad.	638.892.062
2020	64.11	4.952	2.653	374	8.435	67	--	--	--
TOPL.	58	64.873	26.756	19.837	202.876	1.708	364	2.778.060	7.686.690.766
ORT.		3.882	2.058	1.167	8.115	95	16	126.275	549.049.340

Tablo II: Çanakkale Boğazı'ndan 1992-2020 Yılları Arasındaki 30 Yıllık Dönemde Ticaret/Sivil Gemi Geçişleri³⁷

Yıllar	Toplam Geçiş	Savaş Gemisi	Gün/Gemi Ortalaması	İstanbul / Çanakkale Geçiş Farkı	Groston (1.000%ton)	Kılavuz Kaptan Alan	Kılavuz Kaptan Oranı (%)	Uğraksız Kılavuz Kaptanlı	Römork Eşliğinde Geçen	SPI Veren
1992	28.399		78	-2.012	152.984	--	--	--	--	--
1993	29.223	--	80	-4.405	154.253	--	--	--	--	--
1994	31.565	--	86	-2.701	154.490	--	--	--	--	--
1995	35.460	--	97	-11.494	152.220	8.292	23.40	--	--	--
1996	35.487	--	97	-14.465	158.200	10.307	28.40	--	--	--
1997	36.543	--	100	-14.399	152.675	11.047	30.20	--	--	--
1998	38.777	--	106	-10.527	152.806	11.448	29.50	--	--	--
1999	40.582	--	111	-7.324	198.025	10.002	24.60	--	--	--
2000	41.561	--	114	-6.518	204.943	11.130	26.70	--	--	--
2001	39.249	--	108	-3.388	222.231	10.703	27.30	--	--	--
2002	42.669	--	117	-4.614	255.831	12.164	28.50	--	--	--
2003	44.035	--	121	+1.482	772.922	19.007	20.50	--		43.543
2004	48.421	--	133	-6.143	534.000 [?]	14.404	29.75	--	188	48.421
2005	49.077	--	134	-5.717	579.695	15.661	31.91	5.802	298	48.396
2006	48.915	349	134	-5.965	595.826	16.871	34.49	6.249	366	48.264
2007	49.913	457	137	-6.693	611.886	16.885	33.83	5.982	453	48.802
2008	48.978	230	134	-5.418	657.397	18.334	37.43	6.911	472	48.565
2009	49.453	180	135	-1.969	667.413	18.588	37.59	7.051	490	49.210
2010	46.686	114	128	-4.185	672.841	18.678	40.01	6.343	515	46.469
2011	45.379	94	124	-4.419	705.413	18.920	41.69	6.693	571	45.196
2012	44.613	115	122	-3.716	735.729	18.775	42.08	6.722	638	44.416
2013	43.889	218	120	-2.643	745.568	18.924	43.12	6.829	605	43.579
2014	43.582	237	119	-1.947	761.632	19.107	43.84	7.460	616	43.238
2015	43.230	341	118	-314	777.989	18.843	43.59	6.984	584	42.755
2016	44.035	335	120	+1.482	772.922	19.007	43.16	--	--	43.543
2017	44.615	271	122	+1.637	823.460	19.925	44.65	--	--	43.888
2018	43.999	217	120	+2.896	849.140	19.958	45.36	--	156	43.513
2019	43.759	216	119	+2.647	872.314	21.616	49.39	--	138	43.321
2020	42.036	211	115	+3.632	858.844	21.175	50.37	--	306	41.581
TOPL.	1.224.130	3.585	3.354	+129.758	14.953.649	419.771	36	79.858	6.545	816.700
ORT.	42.211	239	116	+ 4.474	515.643	16.145		6.655	409	45.372

³⁷ Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Deniz Ticareti 2015 İstatistikleri, Ankara 2015. s. 89-90; https://atlantis.udhb.gov.tr/istatistik/gemi_gecis.aspx (25 Şubat 2020 tarihinde erişildi); Republique de Turquie, Ministere des Affaires Etrangeres, *Report Annuel Sur le Mouvement des Navires a Travers les Detroits Turcs*, 2017, Ankara Novembre 2018. s. 44-59; *Report Annuel Sur le Mouvement des Navires a Travers les Detroits Turcs*, 2016, Ankara Novembre 2018. s. 44-64; *Report Annuel Sur le Mouvement des Navires a Travers les Detroits Turcs*, 2015, Ankara Novembre 2016. s. 44-67; *Report Annuel Sur le Mouvement des Navires a Travers les Detroits Turcs*, 201, Ankara Novembre 2015. s. 44-62; <http://www.mfa.gov.tr/turk-bogazlari.tr.mfa> (27 Şubat 2020 tarihinde erişildi).

Yıllar	Ugraksız Geçiş Zaman	Ugraksız Geçiş Oranı (%)	200 m'den Büyük Toplam	200 m'den Büyük Tanker	500 Grostondan küçük	Tanker Sayısı	Tanker Yedekli Geçiş	Şaza	Dehşekli Yük Milyon Ton	Toplam Yük Milyon Ton
1992	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
1993	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
1994	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
1995	23.268	65.61	--	--	--	--	--	1	--	--
1996	24.061	67.80	--	--	--	5.657	--	3	79.810	--
1997	24.668	67.50	--	--	--	6.043	--	--	80.458	--
1998	25.137	64.82	--	--	--	6.546	--	1	81.974	--
1999	--	--	--	--	--	7.266	--	--	95.932	--
2000	--	--	--	--	--	7.529	--	--	102570	--
2001	--	--	--	--	--	7.064	--	--	109.000	--
2002	--	--	--	--	--	7.627	--	--	130.866	--
2003	26.071	--	5.665	--	661	8.114	139	--	145.154	--
2004	36.310	--	3.917	--	1.327	9.016	112	9	155.562	--
2005	34.387	70.07	4.492	2.421	1.211	8.813	111	14	148.951	--
2006	32.061	65.54	4.845	2.462	1.404	9.567	131	11	152.726	595.826.240
2007	31.981	64.07	4.945	2.432	1.873	9.271	138	12	149.320	611.885.819
2008	31.981	65.30	5.223	2.290	844	8.758	162	14	149.052	657.396.892
2009	32.559	65.84	5.176	2.372	615	9.567	146	7	152.105	667.412.661
2010	28.768	61.62	5.098	2.381	598	9.252	138	7	156.929	672.843.533
2011	27.983	61.67	5.494	2.261	572	8.818	159	8	154.606	705.412.518
2012	27.418	61.46	5.917	2.220	519	8.998	134	5	151.040	735.728.537
2013	26.534	60.46	5.824	2.193	448	9.299	123	5	149.088	745.567.671
2014	2.657	60.10	5.902	2.127	512	9.250	116	9	152.286	761.631.756
2015	25.220	58.34	5.842	2.147	581	9.524	122	6	155.531	777.989.382
2016	26.071	59.20	5.665	--	--	9.481	139	--	156.203	772.922.682
2017	26.087	58.47	6.197	--	--	9.478	149	--	166.729	823.460.636
2018	25.835	58.71	6.612	--	732	9.257	156	--	9.247 ad.	849.140.218
2019	26.138	59.73	7.010	--	714	9.843	138	--	9.843 ad.	872.314.222
2020	24.639	58.59	7.430	--	779	9.372	126	--	--	--
TOPL.	589.834	63	101.254	27.586	13.390	213.410	2.289	112	2.975.892	10.249.532.767
ORT.	28.087	--	5.625	2.299	837	8.892	143	7	135.268	732.109.483

Böylece golden Frank standardından vazgeçilip \$ kuru üzerinden yeni formüle göre hesaplanan ücretler hiçbir şekilde Boğazların ışıklandırma, seyir güvenliği, şamandıra ve bakım masraflarını aşarak kıyıdaş ülke Türkiye'ye çok fazla kazanç sağlayabilecek nitelikte olamayacaktır.³⁸

Bakanlar Kurulu kararıyla, 1970 yılı Merkez Bankası kurunu ve OECD ülkelerinin fiyat endeksini temel alarak yaptığı zorlama bir hesap ile 1983 yılında 3.26\$ değerinde olan 1 golden Frank 0.80\$'a sabitlendi. Böylece

³⁸ Baxter R. R. and Jan F. Triska, *The Law of International Waterways*, Harvard University Press: Massachusetts, 1964. s. 248.

geçişten alınan sıhhiye, fener, şamandıra, tahlisiye gibi harçlarda hiç gereği yokken %75,27 oranında indirim yapılmış oldu.³⁹ Diğer bir ifadeyle, Türk milletinin Boğazlardan elde ettiği gelirin, ¾'ünden (dörtte üç) Evren yönetimi tarafından gelecekte bağlayıcı olacak şekilde vazgeçildi.

Evren idaresi tarafından 1983 senesinde golden Frank karşılığı harç ücretlendirmesinden vazgeçilmesi nedeniyle ve Montrö'ye göre geçiş ücretlerine zam yapılamayacağı için Türkiye her yıl geçiş ücretlerinde %75,27 kayba uğramaya başladı. Diğer bir ifadeyle golden frank olarak 100 Frank ödeyecek bir transit gemi dolar bazında 25 Frank ödeyerek Boğazlardan geçebiliyordu. Türkiye aleyhine bir durum yaratan bu uygulamanın değiştirilip tekrar Montrö hükümleri doğrultusunda golden frank bazlı ücretlendirmeye dönülmesine, uygulamanın ucuzluğundan faydalanmaya alışmış olan devletler ve gemi şirketleri şiddetle karşı çıktığından kararın geri alınabilmesi de olağan koşullarda mümkün olmayıp, 2023 senesine kadar 40 yıl yürürlükte kaldı. Bu dönemde golden frank standardından vazgeçilmesi nedeniyle karşılaşılan yıllık ortalama zarar yaklaşık 1 milyar \$, toplamda 40 milyar \$ civarındadır.

Rusya Federasyonu'nun 2022 yılı başında Ukrayna'ya karşı başlattığı savaş ortamının ortaya çıkardığı olağan dışı koşullar değerlendirilerek Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı tarafından 2022 yılı temmuz ayında Boğazlar geçişi tekrar Montrö'de tanınan hak uyarınca golden Frank standardına sabitlenip 0,85\$'dan 4,5\$'a yükseltildi, geçiş yapan sivil gemilerin bir seferde yüksek fiyatla karşılaşp uygulamaya toplu, organize itiraz yönlendirilememesi için mevcut ücretlendirme oranında indirim yapılmıştır. Yeni tarife bu çalışma yapılırken 2023 yılı temmuz ayı başında yürürlüğe girip, zaman içinde kademeli olarak tekrar golden Frank standardına uygun hale getirilerek ortalama dört kat artırılmıştır.⁴⁰

Geçiş rejiminde ve ücretlendirmede gerek 1980'li yıllarda gerekse günümüzde en güçlü Karadeniz kıyıdaş devleti olan Rusya'nın onayının alınması önemlidir. Savaş durumu Rusya'nın olası itirazına olanak bırakmamıştır. Zira 1980'li yıllarda Sovyetlerin, günümüzde Rusya Federasyonu'nun desteği ve onayı olmadan Boğazlarla ilgili yürürlükteki Montrö Sözleşmesi'ne aykırı bir kararın uygulamaya konulması olanaksızdır. Boğazlar aynı zamanda Karadeniz'in statüsünü belirlediğinden ve Sovyet politikaları ticari kaygılardan daha çok askeri gerekliliklerle şekillendiğinden golden Frank standardından

³⁹ *Bakanlar Kurulu Kararı*, S: 11/6052; 07/02/1983.

⁴⁰ Geçiş ücretlendirmesindeki son değişikle ilgili bilgi için Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanı Sayın Yunus Emre Ayözen'e teşekkür ederim. Uluslararası Gemilerin Boğazlardan Geçişine Yeni Düzenleme, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/uluslararası-gemilerin-bogazlardan-gecisine-yeni-duzenleme-774019.html> (03 Ekim 2023 tarihinde erişildi).

vazgeçildiği 1980-1990 yılları arasındaki dönemde Karadeniz'deki gelişmelere ve bu dönem Sovyet donanma yapılanmasına göz atmakta fayda vardır.

3.Evren Döneminde Karadeniz'de Sovyet Faaliyetleri

Önceki sayfalarda da dikkat çekildiği üzere Türkiye, büyük bir talihsizlikle Soğuk Savaş'ın son 10 yılına Kenan Evren idaresinde girmiştir. Yunanistan'ın bedelsiz NATO'ya dönüşü, golden Frank standardından vazgeçilişine ek olarak sivil hükümetler tarafından reddedilen Çevik Kuvvet, sorunlara neden olan SEİA vb. gibi konular Darbe Hükümeti tarafından cılız itirazlarla ulusal çıkarlar göz ardı edilerek uygulamaya konulmuş, altın standardından vazgeçilerek esaslı bir ulusal gelir kaybına neden olunmuştur.

Dış politikada söz konusu öngöründen yoksun kararlar yürürlüğe konulurken Sovyetler Birliği'nin Karadeniz'deki varlığını tahkim edip, Doğu Akdeniz'de tekrar üstünlük kurma faaliyetleri hız kesmeden devam ediyordu. Türkiye'nin üyesi olduğu NATO ittifakı ve ABD ise Sovyetler'in Doğu Akdeniz'de kurabilecekleri olası jeo-stratejik başatlığı engelleyebilmek için karşı tedbirler almaktaydı. Cepheleşme kaçınılmaz olarak dönem dönem Türk Boğazları'nı anlaşmazlıkların merkezine yerleştiriyordu. Soğuk Savaş'ın son 10 yılına denk düşen bu dönemde Boğazlardan geçiş sayısı, tehlikeli madde oranı ve tonajı hızla artan Sovyet ticari gemilerine ek olarak karşılaşılan en önemli sorunların başında Boğazlardan Sovyet uçak gemisi geçiş talepleri, sınıf ve tonaj tecavüzleri ile uygulamalara Batı Bloku'ndan yapılan itirazlar gelir.

Sovyetler 1970'li yıllarda aktif göreve başlayan Doğu Akdeniz deniz filosu *Pyadyy Eskadra*'yı güçlendirmek için *Kiev* uçak gemisini 1976 yılında "hava yetenekli kruvazör" olduğunu iddia ederek Boğazlardan Akdeniz'e geçirmişlerdi.⁴¹ Denize indirildikten sonra *Kiev*, yaklaşık bir yıl Karadeniz'de beklemiş, ABD başta olmak üzere Batılı devletler *Kiev*'in geçişine izin verilmemesini istemişti. Geçiş her ne kadar tartışmalı olup, Montrö'yü ihlal etse de Batı Bloku ülkeleri tarafından *Kiev*'in geçişine 1976 yılı başından itibaren yüksek dozda itiraz yöneltmekten kaçınmış, Türkiye Montrö'yü geniş yorumlayarak geçişe izin vermişti. Bu dönemde Sovyetler'in *Kiev* dahil helikopter pistleri bulunan *Moskova* ve *Leningrad* gemileri de uçak gemisi sınıfına girdiği için üç, tam anlamıyla bir uçak gemisi vardı. Buna karşın ABD Donanması'nın envanterinde 14 uçak gemisi mevcuttu. Uçak gemileri haricinde sayısal olarak Sovyet deniz gücü ABD'nin ilerisinde olmasına karşın nitelik üstünlüğü halen açık ara ABD'deydi.⁴²

⁴¹ Pyadyy Eskadra için bkz. İsmail Köse, "Doğu Akdeniz'de Soğuk Savaş Dönemi Sovyet Faaliyetleri: Pyadyy Eskadra [Beşinci Filo] ve Türk Boğazları", *Gazi Akademik Bakış*, C: 16, S: 31, (Kış, 2022), s. 59-80.

⁴² *Cumhuriyet*, "Süper Güçlerin Savaş Gemileri", 8 Ocak 1976, s. 10.

Sovyetler tarafından, Chernomorsky kızağında inşa edilen *Kiev*'e geçiş izni verilmeden bir yıl önce aynı sınıftaki ikinci gemi olan 32.000 ton ağırlığındaki *Novorossisk*'in inşasına başlanmıştı. Üç yılda tamamlanan *Novorossisk* 16 Mayıs 1983 tarihinde Boğazlardan geçerek Akdeniz'e çıktı. Buradan Pasifik'e giderek Pasifik'teki görev gücüne katıldı. *Novorossisk* ile aynı yıl aynı sınıf diğer bir uçak gemisi olan 34.000 ton ağırlığındaki *Bakü*'nün inşasına başlanmıştır. *Bakü*'ye daha sonra, Soğuk Savaş'ın başında Kruşçev döneminde Sovyet Donanmasını geliştirmekle görevlendirilen Amiral Sergey Gorshkov'un adı verilmiştir. *Amiral Gorshkov*, beş yıl gecikmeyle 1987 senesinde göreve başladı. Bu gemiye de Boğazlardan bir kereliğine kuzey-güney yönünde geçiş izni verilmiştir.

Sovyetler, *Novorossisk* ve *Bakü*'nün inşasının başladığı yıl, daha büyük ve donanımlı bir uçak gemisi inşası için hazırlık yapmışlardı. Bu amaçla iki uçak gemisinin kızağa konulduğu sene olan 1982 yılında 43.000 ton ağırlığında *Riga* ismiyle yeni bir uçak gemisi inşasına karar verildi. *Riga*'nın inşasına 1983 senesinde daha önce *Kiev*'in inşa edildiği Nikolaev'deki kızaklarda başlandı. İkinci adını sınıfından alan *Riga*'nın ismi inşa esnasında *Tiflis*, daha sonra *Leonid Brejnev* ve en nihayet Soğuk Savaş'ın sona ermesinin hemen ardından, 1991 yılında *Amiral Kuznetsov* olarak değiştirilmiştir.⁴³ *Kuznetsov*, 2 Aralık 1991 tarihinde Boğazlardan geçecek, önceki uçak gemilerinin aksine *Kuznetsov*'un geçişine itiraz yöneltilmeyecektir.⁴⁴

Yapımına başlandığında yeni uçak gemisi *Riga* planlamaya göre 1988 yılında tamamlanacaktı. *Riga* tamamlandığında Karadeniz'de bir işe yaramayacağından mutlaka Akdeniz'e çıkması gerekiyordu. Uçak gemisi olduğu için Boğazlardan geçişi Montrö'ye açıkça aykırıdır. *Riga* 1991 yılı ocak ayında suya indirilecek, tam faaliyete 1995 yılında geçebilecekti. *Riga*, Sovyetler dağıldığında tamamlanamamış olduğundan Ukrayna'da kalacak, *Varyag* adını alarak Ukrayna tarafından Çin'e satılmıştır. Türkiye, *Varyag*'ın 2001 yılında Boğazlardan geçişine izin vermiştir.

Sovyet tarihinde inşa edilmesi planlanmış en büyük uçak gemisi ilk adını sınıfından alan *Ulyanovsk*, diğer adıyla *Kremlin*'dir. Nükleer güçle çalışacak olan *Kremlin*'nin yapımına 1985 senesinde karar verilmiş, inşa için Chernomorsky kızağı büyütülmüştür. Geminin inşasına 1988 yılında başlanmıştır. ABD tarafından uydu görüntüleriyle Chernomorsky kızağının büyütülmesi tespit edilip, 75.000 ton ağırlığa sahip olacak *Kremlin*'in inşası yakından takip edilmeye başlanmıştır. Bu döneme kadar Karadeniz'deki kızaklarda inşa edilen *Tiflis* sınıfı en büyük uçak gemisi olacak olan *Ulyanovsk* ya da *Kremlin*, uydu

⁴³ *Russian aircraft carrier Admiral Kuznetsov*, https://en.wikipedia.org/wiki/Russian_aircraft_carrier_Admiral_Kuznetsov (19 Şubat 2023 tarihinde erişildi).

⁴⁴ İsmail Soysal, "Boğaz Trafik Sorun Yarattı", *Cumhuriyet*, 22 Ocak 1992, s. 15.

verilerinden elde edilen bilgilere göre güverte açısı 6-8 derece, uçuş güvertesi gemi boyunca uzanan, 300-305 m. uzunluğunda, 73 m. genişliğinde olarak inşa edilmekteydi.⁴⁵

Batı'da Tiflis olarak adlandırılan *Kremlin*'in 1995 yılında tamamlanması planlanıyordu. Batı Bloku, *Kiev* sonrasında Akdeniz'de bu büyüklükte bir Sovyet uçak gemisi istemiyor, Türkiye ise Sovyetler ile düzelen ilişkilerinin *Kremlin* yüzünden bozulmasına sıcak bakmıyordu. Amerikan Donanması, *Kremlin*'e geçiş izni verilmesi durumunda Montrö'nün tartışmaya açılması için gerekli uluslararası ortamın oluşacağı beklentisi içindeydi. Buna karşın döneme ait istihbarat raporları Türkiye'nin Sovyetler ile anlaşmazlık yaratacak bir uygulamaya zorlanmaması gerektiği yönündedir.⁴⁶

ABD ve İngiltere başta olmak üzere Batı Bloku, yapımı tamamlanıp suya indirilmeden önce, ön alıcı bir hamleyle *Kremlin*'in Boğazlardan geçişinin Montrö'ye aykırı olduğu, bu nedenle geçişin Türkiye tarafından engellenmesi gerektiğini ileri sürmüştü, geçiş tartışmaları 1985 yılından itibaren yoğunluk kazanmıştır. NATO uzmanları *Kremlin*'i Black Com-2 sınıfında tasnif ediyorlardı.⁴⁷ Sovyetler'in nükleer güçle çalışacak uçak gemisine *Kremlin* ya da *Sovetsky* adı Batılılar tarafından yakıştırılmıştır. Tartışmaların yaşandığı tarihte geminin kesin adı bilinmiyordu. Belirtilen nedenle 1988 yılında inşasına başlanıp bitirilemeyen *Kremlin* ile Black Com-2 sınıfı yine nükleer güçle çalışan yakıştırma adlı *Kremlin* birbirine karıştırılmaktadır. İlk *Kremlin* 1986 yılında Boğazlardan geçip Akdeniz'e inmiştir.

Geminin geçiş tarihi yaklaştığında ABD'de uzmanlar günlerce Montrö'yü inceleyerek geçişe engel bir hüküm bulmaya çalıştılar. Aynı anda, toleranslı davrandığı için Türkiye üzerinde baskı oluşturuldu. Bu dönem Türk-Sovyet ilişkilerinde karşılıklı işbirliğinin arttığı bir devirdir. Belirtilen nedenle Türkiye, Montrö'yü bir Sovyet, Amerikan karşılaşmasında tartışmaya açmak istemiyordu. 24 Mart 1986 tarihinde ABD'nin *Kremlin*'in geçmemesi talebine, geçiş izninin ABD'yi ilgilendiren bir konu olmadığı yanıtı verildi.⁴⁸ Washington ve Londra'dan farklı bir tutum takınıldı. Türkiye'nin orta yol bulma teşebbüsü ABD ile İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Tartışmalar yaşanırken *Kremlin*'in en erken iki yıldan önce inşasının bitirilemeyeceği bilinmektedir.

Daha önce de değinildiği üzere ABD Sovyetler'in Doğu Akdeniz'deki varlığını sona erdirmeye kararlı olduğundan *Kremlin* Boğazlara gelmeden evvel geçişin engellenmesine çalışılmaktadır. Büyük olasılıkla, geçişe izin verilmeye-

⁴⁵ Yılmaz Usluer, "Tiflis Gemisi Boğazlardan Geçer mi?", *Cumhuriyet*, 12 Mart 1990, s. 6.

⁴⁶ David Miller and Jonathan T. Hine Jr., *Soviet Carriers in Turkish Straits*, US Navy, Strategy and Campaign Department, Washington 31 January 1990, s. 4-6, 10.

⁴⁷ *Cumhuriyet*, "Sovyet Uçak Gemisi Türkiye'ye Dert Olacak", 24 Ekim 1985, s. 10.

⁴⁸ *Foreign Assistance Legislation for Fiscal Year 1988-89*, U.S. Government Printing Office, Washington 1987, s. 301.

ceğinin Türkiye tarafından ilan edilmesi halinde, Sovyetler'in gemiyi inşadan vazgeçeceği düşünülüyordu. Baskının nedenlerinden birisi de bu beklentidir. *Kremlin*'e gelen itirazların da etkisiyle Sovyetler, 1986 yılında ABD'nin *Yorktown* ve *Caron* destroyerlerinin Karadeniz'e girişine Montrö'yü ileri sürerek engel oldu.⁴⁹ *Yorktown* ve *Caron* iki yıl sonra Boğazlardan geçip Karadeniz'e çıkarak Kırım açıklarında ABD'nin uygulamaya koymaya çalıştığı ABD Donanmasının başka bir devletin karasularından askeri operasyon yapmadan zararsız geçiş hakkı bulunduğu iddiasıyla 12 Şubat 1988 tarihinde Kırım'a bağlı Sivastopol Sovyet deniz üssü açıklarında Sovyet karasularını ihlal edince Sovyet savaş gemileri SKR-6 ve Bezzavetnyy tarafından enterne edilmişler, ihlali sürdürünce de bordolarına çarpılarak durdurulmuşlardır.⁵⁰ İki ülkeyi sıcak savaşın eşiğine getiren bu anlaşmazlık yaşandığında karasularını ve kullanım haklarını kesin kurallara bağlayacak olan BMDHS görüşmeleri devam etmekle birlikte Sözleşme henüz imzaya açılmamıştı. Sovyetler dağıldığında *Kremlin*'in %40'ı tamamlanabilmiş, Sovyet sonrası türbülanslı dönemde yüksek maliyetler nedeniyle projeden vazgeçilmiş, böylece geçiş tartışmaları da kendiliğinden sona ermiştir.

Amerika'nın *Kremlin*'i engelleme çabalarının diğer amacı Montrö ile Sovyetleri de sınırlamak içindir. Dozu her geçen gün daha da tırmandırılan tartışmalar üzerine Türkiye'deki akademisyenlerin bir kısmı ABD'nin sudan bir kriz yaratarak Türk-Sovyet ilişkilerini kötüleştirmeye çalıştığından kuşkulanıyordu. Hatta, ABD'nin Montrö'de imzacı olmadığı için bu tür bir hakkı ileri süremeyeceğini söyleyenler bile vardı.⁵¹ Bu yaklaşım hatalıdır. Zira objektiflik ilkesiyle ABD ve diğer imzacı olmayan devletler Montrö hükümlerinden lehte ya da aleyhte yararlanabilmekte, görüş ileri sürüp, itirazda bulunabilmektedirler. İlk başta, Soğuk Savaş'ın son dört yılında patlak veren *Kremlin* uçak gemisi krizi ve ABD'nin sert tutumunu anlamlandırmak güçtür. Buna karşın, 1986 senesinde Sovyetler'in 1990 gibi erken bir tarihte dağılacağı öngörülememiştir. ABD, böyle bir öngöründe bulundursa da bu tespiti müttefikleriyle paylaşmamıştır.

Sovyetlerle tansiyonu düşürmeye yönelik Salt-I Antlaşması'na rağmen Salt-II ABD Kongresi'nde onaylanmamıştı. Her ne kadar 1950-1960 dönemindeki kadar yüksek risk taşımaya da halen Sovyetlerle ani bir topyekûn konvansiyonel olmayan savaş olasılığı vardı. Veya ABD bu riski gündemde tutmayı geleceğe yönelik politikaları için uygun görüyordu. Boğazlar, özellikle Doğu Akdeniz'de artan Sovyet varlığı sonrasında esaslı askeri önem

⁴⁹ CIA-RDP87R00529R000100060020-6. 12 May 1986.

⁵⁰ *What a "bumping" incident 33 years ago says about the US Navy's future showdowns with Russia and China*, <https://www.businessinsider.com/us-soviet-black-sea-bumping-relevant-amid-russia-china-tensions-2021-2> (10 Ağustos 2023 tarihinde erişildi).

⁵¹ Fahir Armaoğlu, "Montrö Sözleşmesi", *Tercüman*, 9 Mayıs 1986, s. 2.

kazanmışlardı. Tarih boyunca olduğu gibi Sovyetler'in hızla Akdeniz'e inebilmesi ve gerektiğinde gemilerini Karadeniz'deki üslerine geri döndürebilmesi Boğazların açık kalmasıyla mümkündür.

Soğuk Savaş'ın 1986 senesi öncesindeki 40 yılında Batı Bloku ile Doğu Bloku arasındaki cepheleşme büyük oranda Balkanlar, Akdeniz, Pasifik ve Ortadoğu'da yaşanmış, ana cepheleşme Avrupa'da gerçekleşmişti. İki önemli gelişme, 1979 yılında gerçekleşen İran Devrimi ve hemen sonrasında, Afganistan'daki Sovyet işgali, Doğu-Batı Bloku arasındaki cepheleşmenin sıklet merkezini tekrar Türk Boğazları'nın merkezde bulunduğu Doğu Akdeniz'e kaydırmıştır. Uçak gemilerinin geçişi son kırmızı çizgilerin aşılması olarak yorumlanmıştır. Türk Boğazları, Doğu Anadolu'da Çevik Kuvvet üsleri kurmak isteyen ABD için bu dönemde esaslı bir öneme sahipti. Zira, 1980 yılı başından itibaren sınırlı da olsa Sovyetlerle yaşanabilecek bir çatışmanın merkez üssünün Doğu Akdeniz olacağı öngörülebiliyordu. Bu öngörüğü destekler şekilde saha raporları son cepheleşmede Türk Boğazları'na sahip olanın önemli bir stratejik üstünlük elde edeceğini bildirmekteydi. Yeni savaş stratejileri konsepti doğrultusunda sınırlı bir çatışmada nükleer silahların kullanılma ihtimali yoktu.⁵²

Amerikan savaş stratejistleri Ege ve adalardaki Türk-Yunan anlaşmazlığını NATO'nun aşıl tendonu olarak değerlendiriyorlardı. Saha raporlarına göre Sovyet *Eskadra* filosu ABD için önemli bir tehditti. Sovyetler'in Akdeniz'de ABD'yi tehdit edebilecek ve sınırlı bir çatışmayı yürütebilecek iki seçenekleri vardı: (1) Karadeniz'deki ikmal limanlarını kullanmadan deniz güçleri diğer üslerden hareket ettirilerek Doğu Akdeniz'de toplanabilirdi. Bu durumda, Sovyetler hızlı ve ani baskın olanağını elden kaçırmış olacaktı. Akdeniz'e gelinceye kadar uzun bir yol kat edecek olan Sovyet savaş gemilerinin yol güvenliği diğer dikkate alınması gereken sorundur. Ayrıca bu tercihte kat edilecek rotanın büyük kısmı NATO ittifakı içinde yer alan devletlerin sahillerine yakın alanlardan gerçekleşecekti.

İkinci olası seçenek durumunda Sovyetler: (2) Karadeniz üslerindeki savaş gemilerini kullanarak hızla Doğu Akdeniz'e inebilirlerdi. Bu durumda, gemilerin önceden bildirilmesi zorunluluğu, denizaltıların su üstünden gündüz ve bir seferde tek denizaltı geçme şartı ve ½ (yarım) günde geçişlerini tamamlayabilecek savaş gemilerinin geçişe gündüz başlamak zorunda olması ve bir seferde geçiş yapan gemi sayısının azami dokuzdan fazla olamaması Sovyet planlaması için önemli bir güvenlik açığı yaratıyordu.⁵³ ABD ve NATO'nun bu açıktan yararlanabilmesi için Türkiye'nin Sovyetler ile çatışmayı göze alacak işbirliği şarttır. *Kremlin* uçak gemisinin olası geçişinin krize dönüştürülme

⁵² CIA-RDP936T00837R000400060002-2. 1986.

⁵³ CIA-RDP936T00837R000400060002-2. 1986.

nedenlerinin başında olası bir çatışmada Türkiye'nin tutumunu test etmek ve Ankara'yı kayıtsız işbirliğine yönlendirmek gelmiştir. Bu esnada Sovyetler, barış dönemi şartlarından yararlanarak halen *Pyadyy Eskadra*'yı güçlendirmeye devam ediyorlardı.

Soğuk Savaş'ın bitimiyle görevi sona erecek olan *Pyadyy Eskadra*, askeri olarak Sovyetler'in Akdeniz'de varlık göstermesine olanak tanırken; siyasi olarak Sovyet diplomatik gücünün Akdeniz ülkeleri tarafından, özellikle Doğu Akdeniz'de hissedilmesini sağlamış, Altıncı Filo ile etkin şekilde rekabet etmiştir. Füze teknolojisindeki gelişim Altıncı Filo'nun sınırlı savaş doktrinini benimsemesine sebep olurken, *Eskadra* Karadeniz'den gelip Boğazlardan geçen lojistik desteğin sayesinde yeni gelişmelere kolaylıkla adapte olmuştur.⁵⁴

Akdeniz'deki Sovyet varlığının sürdürülebilirliği için Türkiye'nin tutumu belirleyici role sahiptir. Denize inmeden krize dönüştürülen *Kremlin* uçak gemisi sorununda görüldüğü gibi ABD, Türkiye'nin sadık bir müttefik olarak Montrö'yü Amerikan çıkarları lehinde geniş yorumlamasını, Sovyetler'e karşı ABD ile birlikte sert bir tutum takınmasını istiyordu. Oysa, 1946 yılındaki ABD savunma konsepti, 1957 yılındaki Suriye krizi; 1962 yılındaki Jüpiter füzeleri krizi; 1964 yılındaki Johnson Mektubu; 1970 yılındaki afyon krizi; 1974 yılındaki silah ambargosu ve 1980 yılında Yunanistan'ın karşılıksız olarak NATO'ya döndürülmesinde görüldüğü gibi ABD sadık bir müttefik olmaktan daha çok, Türkiye'yi kendi çıkarları için kullanan, en ihtiyaç duyulduğu anda da tarafsız tutum takınan bir politika takip etmekteydi.⁵⁵ Soğuk Savaş'ın son 10 yılının hukuk anlamındaki tarihi gelişmesi uzun tartışmalar sonrasında uluslararası deniz hukukunu düzenleyecek olan BMDHS'nin yürürlüğe girmesidir. BMDHS, kıyıdaş Türkiye'nin Boğazlardaki yetkilerini artırırken, golden Frank standardından vazgeçilmesi Türkiye'nin aleyhine olmuştur.

Sonuç

Genelkurmay Başkanı Kenan Evren liderliğinde icra edilen darbe sonrasında gerek dış politika alanında gerekse Boğazlar geçişinde alınan ücretlerin hesaplanmasında ileride düzeltilmesi olanaksız hasarlara sebebiyet verilmiştir. Bunlara ek olarak ülke totaliter bir yönetim altına konulup, binlerce insan haksız, insanlık onuruna aykırı muameleyle karşı karşıya kalmıştır.

Her ne kadar Montrö müzakere edilirken, gelecek elli yıldaki teknolojik gelişmeleri, riskleri, enerji nakil sorunları tam olarak öngörülememiş olsa da, geçiş ücretleriyle ilgili kesin kurallar koyarak ücretlendirme golden Frank'a sabitlemiştir. Oniki Eylül yönetimi artan trafiğin neden olduğu güvenlik

⁵⁴ Philipe Masson, vd., "The Soviet Presence in the Mediterranean: A Short History", *Naval War Collage Review*, Vol: 23, No: 5, January 1971, s. 66.

⁵⁵ Andrew Mango, "Atatürk's Vision Takes Shape", *The Times*, "November 1, 1967, s. IV.

sorunlarına kirliliğe karşı alınacak önlemler, BMDHS'ye uyum gibi konular çözüm beklerken irrasyonel bir tercihle önceliği geçiş ücretlerindeki tarifeyi değiştirmeye vermiştir. Bu yersiz, plansız ve öngörüsüz tercih etkileri günümüzde bile süren sorunları beraberinde getirmiş, Türk ekonomisinin geçişlerden her yıl alınan ücretlerdeki formül değişimi nedeniyle esaslı kayba uğramasına neden olmuştur.

Golden Frank standardından vazgeçilmesi nedeniyle yaklaşık bir hesapla, Boğazlar geçişinden her yıl ortalama 1.2 milyar dolar eksik ücret alınmaktadır. Kararın yürürlüğe konulduğu 1983 yılından günümüz 2023 yılına kadar geçen sürede Türkiye'nin Boğazlar geçişinden uğradığı zararın toplamı yaklaşık 40×1.1 milyar \$ =44 milyar \$ tutmaktadır. Ulaştırma Bakanlığı hesaplamaları da toplam 40 milyar \$ zarar ile bu hesaba yakındır. Yıllık ulusal gelirin ortalama 850 milyar \$ olduğu dikkate alındığında 40 yılda ulusal gelirin %20'ye yakın bir kısmından kaybedildiği gibi olağan dışı büyüklükte bir ekonomik kayıp saptamasıyla karşılaşılar. Sonuç olarak Mustafa Kemal Atatürk adına darbe yapanlar, Yunanistan'ı hiçbir ödün vermeden NATO'ya karşılıksız döndürmüş, iki yıl sonra da Atatürk'ün Türk milletine bıraktığı önemli bir gelir kaynağını irrasyonel kararlarıyla yok etmişlerdir. Bugün yapılabilecek en rasyonel ücretlendirme, ücretlerin önce ons altın karşılığı Montrö'ye göre belirlenmesi, aşırı şekilde artacak geçiş ücretlerinde daha sonra indirimine gidilmesidir.

Türk Boğazları'ndaki geçiş rejimi uygulamaları Karadeniz'in statüsünü ve Doğu Akdeniz'i doğrudan etkileyebilecek potansiyele sahiptir. Soğuk Savaş'ın son birkaç yılına girilen bu dönemde Akdeniz'de 17 sahil devlet vardır. Karadeniz'den farklı olarak Akdeniz'in kontrol edilmesi çok kolay değildir. Buna karşın tarih boyunca olduğu gibi Avrupa ve Afrika kıtasını kontrol edebilmek için Akdeniz'e hâkim olmak gereklidir. Amerikan hâkimiyeti bölgedeki üslere, Sovyet hâkimiyeti büyük oranda Boğazlara bağımlıdır. Türkiye Montrö Sözleşmesinin hükümlerine sadık kalarak ve hassasiyetle uygulayarak küresel dengelerin her gün değiştiği yeni jeopolitik konjonktürde İkinci Dünya Savaşında da uygulanan ve başarılı olunan aktif tarafsızlık politikasını sürdürmelidir. Söz konusu politika hem kıtasal hem küresel barışa hizmet edecektir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

BOA, BEO.003101.232538.001.002 (H) 04 Cemaziyelahir 1325 [15/07/1907]).

CIA-RDP87R00529R000100060020-6. 12 May 1986.

FO371/59231, R 17969/6/44, “The Bosphorus and the Dardanelles”, 6 January 1947.

2. Kitap ve Makaleler

ARMAOĞLU, Fahir, “Montrö Sözleşmesi”, *Tercüman*, 9 Mayıs 1986, s. 2.

Bakanlar Kurulu Kararı, S: 11/6052; 07/02/1983.

BALKIS, Nuray-ALGAN, Oya, “Marmara Denizi Yüzey Sedimentlerinde (Şelf Alanı) Metallerin Birikimi ve Denetleyen Mekanizmalar”, *Deniz Kirliliği, Temel Kirleticiler ve Analiz Yöntemleri*, Ed. Kasım C. Güven-Bayram Öztürk, Türk Deniz Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2005, ss. 177-204.

BAXTER R. R.-TRİSKA, Jan F. *The Law of International Waterways*, Harvard University Press, Massachusetts, 1964. s. 248.

Cumhuriyet, “Boğaz’dan Transit Geçiş Ücreti Günlük Altın Bedeli Üzerinden Hesaplanacak” 1 Aralık 1982, s. 6.

Cumhuriyet, “Sovyet Uçak Gemisi Türkiye’ye Dert Olacak”, 24 Ekim 1985, s. 10.

Cumhuriyet, “Süper Güçlerin Savaş Gemileri”, 8 Ocak 1976, s. 10.

KIZILSÜMER, Deniz, *Uluslararası Deniz Hukuku Çerçevesinde Boğazlarda Kıyı Devletinin Yetkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, 2002, s. 184;

KÖSE, İsmail, “Doğu Akdeniz’de Soğuk Savaş Dönemi Sovyet Faaliyetleri: Pyady Eskadra [Beşinci Filo] ve Türk Boğazları”, *Gazi Akademik Bakış*, C: 16, S: 31 (Kış, 2022), ss. 59-80.

Lozan Barış Antlaşması, 24 Temmuz 1923, Maddeler 114 ve 115; Ek X. Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, Boğazlar Rejimine İlişkin Ek Sözleşme, Çev. Seha L. Meray, *Montrö Boğazlar Sözleşmesi*, 20 Temmuz 1936.

MANGO, Andrew, “Atatürk’s Vision Takes Shape”, *The Times*, “November 1, 1967, s. IV.

MASSON, Philippe, vd., “The Soviet Presence in the Mediterranean: A Short History”, *Naval War Collage Review*, Vol: 23, No: 5, January 1971, s. 66.

MİLLER, David-HİNE Jr., Jonathan, T, *Soviet Carriers in Turkish Straits*, US Navy, Strategy and Campaign Department, Washington 31 January 1990, ss. 4-6, 10.

Montreux Boğazlar Konferansı, Tutanaklar [ve] Belgeler, Çev. Seha L. Meray-Osman Olcay, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1976.

Report Annuel Sur le Mouvement des Navires a Travers les Detroits Turcs, 2016, Ankara Novembre 2018.

Report Annuel Sur le Mouvement des Navires a Travers les Detroits Turcs, 2015, Ankara Novembre 2016.

Report Annuel Sur le Mouvement des Navires a Travers les Detroits Turcs, 2014, Ankara Novembre 2015.

Republique de Turquie, Ministere des Affaires Etrangeres, *Report Annuel Sur le Mouvement des Navires a Travers les Detroits Turcs, 2017*, Ankara Novembre 2018.

SOYSAL, İsmail, “Boğaz Trafığı Sorun Yarattı”, *Cumhuriyet*, 22 Ocak 1992, s. 15.

TBMM Tutanak Dergisi (TD), B. 45, O. 5. 07 Şubat 1979.

TBMM TD, B. 112, O. 3. 09 Ağustos 1851, Denizbank Türk Anonim Ortaklığı... S: 71-1939, 6-2423. 18 Temmuz 1951.

TBMM TD, B. 12, O. 1. 04 Aralık 1979.

TBMM TD, B. 176, O. 1. 19 Ekim 1983.

TBMM TD, B. 46, O. 2. 19 Aralık 1986.

TBMM TD, Milli Güvenlik Konseyi, 21 Nisan 1340 Tarih ve 500 Sayılı Rüsüm-u Sıhhiye..., S: 270. 24 Aralık 1980.

Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazete (TCRG), S. 14469, Boğazlardan Transit Olarak Geçen Gemilerden Tahsil Edilmekte Bulunan Sıhhiye Resmine Dair Tebliğ, 07 Mart 1973, s. 26.

TCRG, S. 17510, Gemi Sağlık Resmi Kanunu, 10 Kasım 1981.

TCRG, S. 3374, Montrö Boğazlar Sözleşmesi, 5 Ağustos 1936, Madde 2, Lahika-I, Madde 1/a.

The Problem of the Turkish Straits, CIA-RDP08C01297R000500030004-2-1947.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, *Yıllık Rapor 1981*, Ankara 1982. s. 38.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939), Dışişleri Bakanlığı, Ankara 1973.

TÜSİAD, 1982 Yılına Girerken Türk Ekonomisi, TÜSİAD-T/82.1.73: İstanbul 1982.

Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Deniz Ticareti 2015 İstatistikleri, Ankara 2015.

USLUER, Yılmaz, “Tiflis Gemisi Boğazlardan Geçer mi?”, *Cumhuriyet*, 12 Mart 1990.

3. İnternet Kaynakları

Current Gold Gram Bar Values, <http://www.goldgrambars.com> (07 Haziran 2023 tarihinde erişildi).

Foreign Assistance Legislation for Fiscal Year 1988-89, U.S. Government Printing Office, Washington 1987. s. 301.

Goldprice, <https://goldprice.org/gold-price.html> (07 Haziran 2023 tarihinde erişildi)

<http://www.mfa.gov.tr/turk-bogazlari.tr.mfa> (27 Şubat 2020 tarihinde erişildi).

https://atlantis.udhb.gov.tr/istatistik/gemi_gecis.aspx (25 Şubat 2020 tarihinde erişildi);

https://atlantis.udhb.gov.tr/istatistik/gemi_gecis.aspx (25 Şubat 2020 tarihinde erişildi);

Russian aircraft carrier Admiral Kuznetsov, https://en.wikipedia.org/wiki/Russian_aircraft_carrier_Admiral_Kuznetsov (19 Şubat 2023 tarihinde erişildi).

Türk Boğazları, <http://www.mfa.gov.tr/turk-bogazlari.tr.mfa> (18 Şubat 2023 tarihinde erişildi).

Uluslararası Gemilerin Boğazlardan Geçişine Yeni Düzenleme, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/uluslararasi-gemilerin-bogazlardan-gecisine-yeni-duzenleme-774019.html> (03 Ekim 2023 tarihinde erişildi).

What a "bumping" incident 33 years ago says about the US Navy's future showdowns with Russia and China, <https://www.businessinsider.com/us-soviet-black-sea-bumping-relevant-amid-russia-china-tensions-2021-2> (10 Ağustos 2023 tarihinde erişildi).

TRABZON'DA YORGANCILIK SANATI, USTALAR VE ESERLERİ*

*Nazmiye AYDIN***

ÖZ

Yorgan, eski Türkçede sarmak, örtmek, kaplamak, kuşatmak anlamına gelen “yör” sözcüğünden “yör-gen”, “yörgen”, “yorgan” şeklinde türetilmiş, geçmişten günümüze gece yataкта örtünmek amacıyla kullanılmıştır. Türkler Anadolu'da yerleşik düzene geçtikten sonra yorgancılık sanatı gelişmiş, bu gelişim Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait çeşitli belgelerde yer almıştır.

Trabzon'da yorgancılık büyük ustaların elinde bir “zanaat” olmaktan çıkmış bir “sanat” haline gelmiş, yorgancı ustaları ellerindeki iğne ve ipliği tıpkı ressamın fırçaları gibi kullanmış ve tablo görüntüsünde sanat eseri denilebilecek nitelikte yorganlar dikmişlerdir. Ancak yaşam koşullarının değişmesi, teknolojinin gelişmesi gibi pek çok nedenle geleneksel elişi olarak dikilen yorgan, yastık ve yatağın yerini seri olarak üretilen yorgan, yastık ve yataklar almış, bu nedenle başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun birçok şehrinde olduğu gibi çeyiz kültürünün çok önemli olduğu Trabzon'da da yorgancılık sanatı gerilemeye başlamıştır. Bu çalışmada Trabzon'da yorgancılık mesleği araştırılmış, yorgancı ustaları ile yüz yüze görüşmeler yapılmış, ustaların yaşam hikâyeleri ve meslekleri hakkında bilgi edinilmiştir. Ustaların sözlü kültüründe yer alan bilgiler ile diktikleri sanat eseri yorgan modellerinin kayıt altına alınması, literatüre kazandırılması amaçlanmıştır ve kültürel bir miras olan yorgancılık mesleğinin önemine vurgu yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Yorgan, yorgancılık sanatı, Trabzon'da Yorgancılık, yorgan ustaları, modeller

THE ART, MASTERS AND ITS MODELS OF QUILTING IN TRABZON

ABSTRACT

The quilt is derived from the word “yör”, which means to wrap, cover, cover, encircle in old Turkish, as “yör-gen”, “yörgen” “quilt” and has been used as sleep company at night. After the Turks settled in Anatolia, the art of quilting developed, and this development took place in various documents belonging

* *Gönderim Tarihi: 19.04.2022. Kabul Tarihi: 13.03.2023.*

** *Öğr. Gör., KTÜ. Trabzon Meslek Yüksekokulu, TRABZON. nazmiyeaydin@ktu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3358-671X.*

to the Seljuk and Ottoman periods. Quilting in Trabzon has become an “art” rather than a “craft” in the hands of great masters, and quilters have used needles and threads in their hands just like painters’ brushes and have sewn quilts that can be called works of art in the image of a painting. However, due to many reasons, such as changing living conditions and the development of technology, quilts, pillows and beds, which were sewn as traditional handicrafts, have been replaced by mass-produced quilts, pillows and beds. This study examined the profession of quilting in Trabzon, drawing on focus interviews with the quilters who shared their experiences and life stories. It aims to record the experiences of quilters through oral culture and to bring these experiences to the literature, highlighting the importance of the quilt-making profession, a significant cultural heritage.

Keywords: Quilt, quilting art, Quilting in Trabzon, quilt masters, models

Giriş

Toplumların kültürel kimliğini ve yaşayış biçimlerini dışa vuran en önemli unsurlardan biri el sanatlarıdır¹. İnsanoğlunun var oluşuyla birlikte doğa koşullarına bağlı olarak ortaya çıkmış, barınma, giyinme, korunma gibi temel gereksinimlerini karşılamak amacı ile ilk örneklerini vermiştir. İnsanlar yaşadıkları coğrafyanın doğa koşullarına göre zaman içinde bu sanatları geliştirmiş, böylece o toplumda kültürün bir parçası haline gelen el sanatları, zamanla gelenekselleşerek günümüze kadar ulaşmıştır².

Basit araçlar kullanarak, gerekli ham maddeyi, el becerisi, el gücü ile işleme uğraşısı olan el sanatları, Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde “El tezgâhlarında bir yardımcı araç kullanarak elle yapılan işlerin tümü”³ olarak tanımlanmıştır. İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinde tarımsal üretim yapan çevrelerde ortaya çıkmış, ancak tarımsal üretimden çok farklı bir üretim şekli olmuştur⁴. Gereksinim duyulan her türlü dokuma, aksesuar ve ev eşyasını hızla üretip kullanıma sunabilmek, yakın geçmişe kadar aile bireylerinin görevi olmuştur. El sanatıyla üretilen bu ürünlerden bazıları üstün beceri, sabır ve deneyim gerektirmiştir⁵.

Dikimi üstün beceri, sabır ve deneyim gerektiren bu el sanatı ürünlerden birisi de, yaşamın vazgeçilmezleri arasındaki yorgandır. Yorgancı diye tabir

¹ M. Reşat Sümerkan, *Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları*, Serander Yayınları, İstanbul 2008, s.9.

² Fatma Yıldırım, “Trabzon Yöresi Yorgancılık Mesleğinde Sözlü Kültürün ve Türk Motiflerinin İzleri”, *Mavi Atlas*, (7/2016), s.37.

³ *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>

⁴ Sümerkan, *a.g.e.*, s.9.

⁵ M. Reşat Sümerkan, *Trabzon El Sanatları*, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara 2016, s.3,

edilen meslek elemanı tarafından elde, ilmi ilmi dikilmiş, zaman içinde birbirinden değerli, tablo niteliğinde sanat eserleri ortaya çıkmıştır. Yorgan dikiminde endüstriyel üretim koşullarından farklı olarak basit el aletleri ve kol gücü ön plana çıkmış, yorgancılık mesleğinde geleneksel yollarla çırak yetiştirilmiş ve geçmişten günümüze halk estetiği dikilen yorganlara yansıtılmıştır⁶. Günümüzde başta sanayileşme olmak üzere değişen yaşam koşulları ve değer yargılarına bağlı olarak birçok el sanatı gibi yorgancılık sanatı da kaybolmaya yüz tutmuştur.

1. Yorgan

İnsanoğlu varoluşu ile birlikte, bulunduğu coğrafyanın iklim koşullarına göre ihtiyaç duyduğu her şeyi üretmek için birtakım çözümler üretmiştir. Gece yatakta uyurken üşüyüp hasta olmamak için üste alınan yorgan da bu temel ihtiyaçtan doğmuş bir ev tekstili olup, tarihi süreç içinde birçok değişikliğe uğramıştır. Tablo görüntüsünde ortaya çıkarılan el sanatı ürünlerden biri olan yorgan, günümüzde çok az da olsa hâlâ yorgancılar tarafından yapılmakta ve günlük yaşamda özellikle soğuk kış aylarının olmazsa olmaz ürünlerinden biri olarak kullanılmaktadır.

Sarmak, örtmek, kaplamak, kuşatmak anlamına gelen ve “yör” sözcüğünden “yör-gen”, “yör-gen”, “yorgan” şeklinde türetilmiş⁷ yorgan, Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde “yatakta örtünmeye yarayan, içi pamuk, yün vb. şeylerle doldurularak dikilmiş geniş örtü”⁸ şeklinde tanımlanmaktadır. Eski Türkçe’de “yapurgan”, “yavurgan” şeklinde kullanılan yorgan sözcüğü⁹, 9. yüzyıl Türk’lerinde “yoğurkan”, “yoğurgan” şeklinde görülmüş, batıya gidildikçe bu söyleyiş biçimi yumuşamış, Kumanlar, Harzemşahlar döneminde “yovurgan” şeklinde kullanılmıştır¹⁰.

İlk insanlar yorgan ihtiyacını karşılamak üzere önce bitkilerden, daha sonra hayvan yetiştiriciliğinin gelişmesiyle birlikte yünden oluşturduğu keçe ve

⁶ Nazmiye Aydın-Nermin Saral, “Tasarımda Yorganlama,” *Taras Shevchenko II International Congress On Social Sciences, Proceedings Book, İksad Publications, 1-3 February*, Ankara 2019, s. 233.

⁷ A. Koyuncu Okca-A, Elibol Tüfekçi-G. “Erten, Kaybolmaya Yüz Tutmuş Kültürel Miras: Yorgancılık Mesleğinin Değişim ve Dönüşümü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7 (3) 2020, s.1762.

⁸ *Türkçe Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 2 K-Z, İstanbul 1992, s.1641.

⁹ A. Selim Antay, *İstanbul İli Yorgancılar Esnafında Kademeli Göç*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Antropoloji Bölümü, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 1987, s. 1.

¹⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 3*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s.221.

kalın dokumaları yorgan olarak kullanmıştır¹¹. Yörede çul adı verilen bu tip dokumalar 1970'li yıllara kadar Trabzon' un yüksek kesimlerinde yaşayan ailelerde kadınlar tarafından kendir ipliği veya yün ile dokunmuş ve yaşam kültürünün içinde yorgan niyetine kullanılmıştır.¹²

2. Yorgancılık Sanatı

Tarihin eski devirlerinden günümüze kadar gelen, uyurken örtünmek amacıyla yapılan yorgan, iki kumaşın arasına yün veya pamuk gibi dolgu malzemesi yerleştirip, yorgan iğnesi adı verilen bir iğne kullanarak, fiske dikişi ve çeşitli baskı dikişleri ile elde, sanatlı bir şekilde dikilen, dikerken ön yüzüne çizilmiş modele göre bezenen, el sanatı uyku malzemesidir. Günlük yorgan ve özel gün, tören yorganı olarak iki ayrı türde dikilen yorganlar, ustanın ruh dünyasını yansıtan, iğne ucu ile ilmik ilmik işlenerek ortaya çıkarılan tablo görüntüsünde bir sanat eseri olup, tüm el sanatları gibi halkın kültür ve estetik yapısını yansıtmıştır¹³.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, saraylarda yaşayanlar için gündelik yorganlar ve tören yorganları olmak üzere iki farklı özellikte yorgan dikilmiştir¹⁴. Yorganları dikip kullanıma hazır hâle getiren meslek elemanına “yorgancı” adı verilmiş, yorgancılar saray çevresinde ve halk kesiminde çok önemli bir yere sahip olmuştur¹⁵. Türkler Anadolu'da yerleşik düzene geçtikten sonra yorgan ve yorgancılık sanatı giderek daha da önem kazanmış, gelişmeye başlamış, yorgancılık mesleğindeki bu gelişim, Osmanlı İmparatorluğu'nda kayıt altına alınmış ve yorgancılığın esnaf loncası oluşmuştur. Yorgancılar, ordu sefere çıkmadan önce, kazanılan zaferleri kutlamak veya şehzadelerin sünnet düğünleri için düzenlenen şenliklerde padişahın önünde sanatlarını göstermeye çalışmışlardır¹⁶. Saray, sanatın koruyucusu olmuş ve sanat saraydan yönetilmiş, halkın günlük yaşamında kullandığı dokumalar, sarayda da gerekli ilgiyi görmüştür. Sultanların giyim kuşamında, sarayların ve köşkların teşrifinde, yorgan ve yataklarda, bayrak ve sancaklarda ve bunun gibi pek çok alanda kumaş kullanılmış, sarayda yaşayanların kıyafetleri ile yatak, yorgan, yastık yüzü, çarşaf, perdeler için kullanılan kumaşlar saray bünyesinde kurulmuş

¹¹ Ülkü Küçük Kurt, “Afyonkarahisar Yorganlarının Teknik, Desen ve Kompozisyon Özellikleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 21, S: 3, Eylül 2019, s. 1015.

¹² Nazmiye Aydın, *İstanbul'daki Trabzon Sevinç Köylü (Soldoylu) Yorgancılar (1900- 2021)*, KTÜ Basımevi, Trabzon 2022, s.230.

¹³ Aydın, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁴ Yıldırım, *a.g.m.*, s.37.

¹⁵ Aşegül Koyuncu, A., (2005), “Burdur'da Kaybolmaya Yüz Tutmuş Kimi Meslekler”, *1. Burdur Sempozyumu*, Fakülte Kitabevi, Burdur 2005, s.31.

¹⁶ Mustafa Duman, *Trabzon Halk Kültürü*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2011, s.499.

atölyelerde hassa nakkaşları tarafından hazırlanan desenlere göre dokunmuştur¹⁷.

Dokumacılık sanatının oldukça gelişmiş olduğu Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze kadar yorgan yüzlerinde genellikle kadife, atlas saten, ipek saten ve keten kumaş kullanılmış, üstüne çeşitli motifler işlenmiştir. Saraylarda, zenginlerin konak ve evlerinde kullanılan yorganlar altın ve gümüş tellerle bezenmiş, değerli taşlar ile süslenmiştir. Halk ise pamuklu kumaşlar üzerine, tahta kalıplarla basılan motiflerin bulunduğu yazma yüzü yorganlar kullanmıştır¹⁸. Bu kumaşların, basmacılar ve yazmacılar olarak bilinen meslek sahipleri tarafından hazırlandığı bilinmektedir. En iyi basma ve yazma yorgan, yastık yüzlerinin bazı kaynaklarda İstanbul'da Üsküdar ve Kandillide yapıldığından söz edilmekte, Tokat, Kastamonu ve Bartın'da da özel yorgan yüzleri üretiminin yapıldığı bilinmektedir. Yazma eserlerde yorgan yüzleri ve çeşitleri hakkındaki pek çok bilgiye rastlanmaktadır. Bu yorgan yüzleri ve çeşitleri zaman içinde değişkenlik göstermiş, değişkenliklere paralel olarak, talepler doğrultusunda farklı anlamların yüklendiği özel yorganlar yapılmıştır¹⁹. Şehirlerde ve köylerde düğün, doğum, ölüm gibi insanların yaşamlarını derinden etkileyen, kurallaştıran, büyük bir gelenek ve görenek ağı oluşturan tören ve ritüellerin yorgancılık mesleğindeki yansımaları oldukça önemli olmuş, bu yansımalar sonucu geçmişten günümüze loğusa yorganı, kız çeyizindeki yorgan ve yastıklar, bebek yorganı, sünnet yorganı gibi özgün yorganlar yaşam kültürümüz içinde yer almıştır.

Yorgancılık, tarih boyunca esnaf grupları içerisinde yer almış bir meslek grubu olup, yorgancı esnafı, çeşitli hizmetlerin üretimi ile ilgili bir meslek kolunda çalışan, uzmanlaşmış kişi olarak tanımlanmaktadır. 17. yüzyıl gezgini Evliya Çelebi, esnaf örgütlerinden söz ederken hallaç esnafından "*Esnaf-ı hallacan-ı pembe*", yorgancı esnafından ise "*Esnaf-ı Yorgancıyan*" olarak bahsetmekte, Evliya Çelebi'nin kullanmış olduğu pembe kelimesi, günümüz Türkçesinde pamuk anlamına gelmektedir. Seyahatname'sinin birinci cildinde esnafa 200 sayfa ayıran Evliya Çelebi; 57 kümede 1109 esnaf türü saymış ve bunların içinde yorgancıların da bulunduğunu belirtmiştir²⁰. Cumhuriyet'in ilanından sonra mecliste ivedilikle yapılan görüşmelerden sonra 4355 sayılı "Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf ve Ticaret Borsaları Kanunu" 11/ 01/ 1943 tarihinde kabul edilmiş ve bu bağlamda Esnaf Odası Meslek Grupları oluşturulmuştur. Oluşturulan yirmi dört meslek grubu içerisinde yorgancılar, 13.

¹⁷ Hülya Tezcan-Sumıyo Okumura, *Topkapı Sarayı Müzesi Döşemelikler*, İstanbul 2007, s.24.

¹⁸ Yıldırım, a.g.e., s. 38.

¹⁹ Ayşegül Koyuncu Okca-Ayşegül Elibol Tüfekçi-Gizem Erten, "Kaybolmaya Yüz Tutmuş Kültürel Miras: Yorgancılık Mesleğinin Değişim ve Dönüşümü", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7 (3) 2020, s.1766.

²⁰ Koyuncu Okca-Elibol Tüfekçi-Erten, a.g.m., s. 1766.

Maddede “Dokumacı, Tuhafiyeci ve Yorgancılar” olarak yer almış²¹, çıkan yasa gereği söz konusu esnaf, çalıştığı şehirde kurulan odalara kaydolarak örgütlenmiştir.

Anadolu’nun birçok ilinde çok çeşitli renk ve modelleriyle yapımı hâlâ az da olsa devam eden yorgan dikimi, geleneksel sanatlar içinde oldukça önemli bir yer tutmuş ve ustaların ifadesiyle “yorgancılık mesleği eski yıllarda kuyumculuktan daha önemli hâle gelmiştir”, Trabzon’lu yorgancılar gerek İstanbul’da, gerekse Anadolu’nun diğer şehirlerinde ve yurt dışında, yorgancılık mesleğindeki ustalıkları ve sanatkârlıkları ile tanınır olmuştur.

3. Trabzon İli ve Yorgancılık Sanatı

Çok eski bir kültür ve tarihe sahip olan Trabzon, tarihin ilk yıllarından bu yana ülkemizin ve bölgenin önemli şehirlerinden biri olmuştur²². Ünlü Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi 17. yüzyılın ortalarında yaptığı ziyarette Trabzon’u “*Karadeniz’in doğusunda, körfez gibi bir denizin üzerinde kurulmuş, İrem bağına benzer, süslü bir şehir*” olarak tasvir etmiştir²³. Eski ve renkli tarihi, canlı bir ekonomiye dayanan gelişmiş sosyal yapısı, Trabzon’da geçmişten günümüze kadar büyük bir kültür birikiminin oluşmasını sağlamıştır²⁴. Yüzyıllardır bölge ve çevre ülkelere ekonomik olarak açık olmanın avantajını kullanmış olan Trabzon kenti, İpek Yolu aracılığı ile Çin’e kadar uzanan ürün çeşitliliği ile tanışmış ve bu ürünlere liman kapısı olmuştur. Bu ilişkiler Trabzon pazarında çok farklı ülkelerin ürünlerini bulma olanağı sağlamıştır. Çeşitli kültürlerin teknik becerilerini ve tarzlarını taşıyan bu el sanatları kuşkusuz Trabzonlu zanaatkârlara da örnek oluşturmuştur. Bu sayede zanaatkârlar sınıfı çeşitli hammaddelerin özelliğini tanıyarak, her türlü hammaddeyi işleyecek ve türlü el sanatı üretebilecek ustalık düzeyine ulaşmıştır²⁵.

Tarih boyunca Anadolu’nun en mahir ustalarının yetiştiği Trabzon’da bu kültürel etkileşim sonucu yorgancılık, dokumacılık, madencilik, ağaç işleri, dericilik, ayakkabıcılık, taş işçiliği gibi pek çok alanda, çok değerli el sanatı ürünler ortaya çıkmış ve yöre halkının ihtiyacı karşılanmıştır²⁶.

²¹ Sadık Göksu, “Cumhuriyet Döneminde Esnaf ve Sanatkârlar Teşkilatı ve Ahilik”, *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildiriler 2*, İstanbul 2003, s. 443.

²² Nazmiye Aydın, *Yazmalardaki El İzleri*, (2.Baskı), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon 2009, s. 4.

²³ Hikmet Öksüz- Veysel Usta-Kenan İnan, *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul 2009, s. 20.

²⁴ Hamdi Ünal-Nazmiye Aydın, *Yazmalardaki El İzleri*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon 2017, s. 5.

²⁵ *Trabzon*, Haz. İsmail Kansız-Volkan Canalıoğlu-Veysel Usta, Cem Ofset, İstanbul 2002, s. 274.

²⁶ Ünal-Aydın, *a.g.e.*, s. 5.

Kadı Mahkemesi (Şeriye Sicili) kayıtlarına göre 1600'lü yılların ortalarında Trabzon'da icra edilen meslekler arasında hallaçlığın ön sıralarda bulunması, yorgancılık sanatının kentte ciddi bir istihdam alanı olduğunu göstermektedir.²⁷ Ticaret erbabı ve zanaatkârlar, Bedesten adı verilen iş merkezlerinde ticaret hayatlarını sürdürmüşler, Kumaşçı Çarşısı olarak bilinen, üstü örtülü bu ticaret yapılarında önceleri bez alışverişi, daha sonra değerli mal, antika eşya, silah depolama ve satışı yapılmıştır. Trabzon'da Çarşı Camii'nin kuzeyinde, Semerciler Camii'nin batısında, Taşhan'ın kuzeybatısında, kıyıya oldukça yakın, eski çarşının hemen hemen merkezinde yer alan, şehrin en eski ticaret merkezi olan Bedesten'i, Evliya Çelebi hicri 1057, miladi 1647 yılında görmüş, buradaki halktan ve bina sahiplerinden “Çarşılarının en seçkini Mumhane Kapısı'ndaki taşra esnafınıdır. Kâgir yapı bir bedesteni vardır ki, içindeki tüccarlar zengin, eli açık, vakarlı ve muhteşem bezirgânlardır” şeklinde söz etmiş, bir başka seyyah da bu yapıdan “Bezestan” olarak bahsederek o tarihlerde çatısı olmayan bedestende “yorgancı” ustalarının çalıştığını belirtmiştir²⁸.

Yorgancılık mesleği ile ilgili yapılan araştırmada, Trabzon'da fabrika olarak nitelendirilebilecek yapıların yanında çok daha fazla işletmenin bulunduğu 1924 tarihli Temettü Defteri kayıtlarından anlaşılmaktadır. Sanayi Evleri olarak isimlendirilen, büyük çoğunluğu tezgâh tarzı üretim araçlarıyla çalışan ve zanaat olarak nitelendirilebilecek bu işletmeler arasında 1924 itibarıyla 410 iş yeri mevcuttur. Bunların içinde yorgancılık mesleği ile uğraşan 15 hallaç olduğu belirtilmektedir²⁹. 1927 yılında yayınlanan Türkiye Salon ve İlânat Gazetesi'nin Trabzon'un iktisadi profilini çıkarttığı sayısının 8-22. sayfalarında Trabzon merkezinde bulunan mesleklerin fihristi yayınlanmış, 22. sayfada yorgancıların yer aldığı görülmüştür (Tablo 3.1).

Trabzon'un iktisadi profilinin çıkarıldığı 1927 tarihli Türkiye Salon ve İlânat Gazetesi'nde Trabzon'da yorgancılık yapan esnafın Sürmenelizade Ahmet Remzi Efendi, Şerifzade Osman Efendi, Biraderzade Hüseyin Efendi, Hacı Ömerzade Ahmet Efendi ve Selimzade Hüseyin Efendi olduğu belirtilmektedir³⁰. 18. yy. sonu ile 19.yy başlarında zaman zaman ülkenin el sanatları ve sanayi ürünlerinin tanıtıldığı sergiler açılmıştır. Belli merkezlerde ve bazılarının yurt dışında açıldığı, ya da açılan sergilere katılımın sağlandığı etkinliklerden biri 1903 yılında Trabzon'da gerçekleşmiş, bu sergide çeşitli el sanatlarının tanıtımı yapılmıştır. 1903 Sanayi Sergisi'nin bir benzeri daha sonra

²⁷ Kenan İnan, *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon Belediyesi, Trabzon 2013, s. 65.

²⁸ Cengiz Tavşan-H. Emre Engin-Erkan Aydın, “Trabzon Bedesteni Restorasyon Uygulaması”, *Vakıflar Dergisi*, 42, Aralık 2014, s.124.

²⁹ Öksüz-Usta-İnan, *a.g.e.*, s. 126.

³⁰ Öksüz-Usta-İnan, *a.g.e.*, s. 159.

1934 yılında Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası tarafından açılmış, bu sergide Trabzon'un o yıllardaki el sanatı ve küçük sanayi ürünleri sergilenmiştir. Sergide Trabzon yorgancılarının reyon ayrılmış, yorgancılar burada birbirinden güzel, birer sanat eseri niteliğinde dikmiş oldukları yorganları sergileyerek tanıtım yapmışlardır³¹. (Bkz. Fotoğraf 3.1.)

Trabzon Rehberi Meslek Fihristi			
	Sahife		Sahife
Eczaneler	8	Sarraf ve Halı Tüccarları	16
Oteller	8	Sandıkçılar	16
Otomobil	8, 9	Trabzon Elektrik Şirketi	9
Otomobil Şoför Mektebi	9	İtr, İtriye	16
İplik ve İp Tüccarları	8	Osmanlı Bankası	10
Bakırcılar	11	Gazete, Matbaa	16
Balık Yağı Tüccarları	11	Fabrikalar	17, 18
Bakkaliye	11	Ford, Fordson	9
Perukârlar	11	Fotoğraf	18
Tüccar ve Komisyoncu	11, 12	Kırtasiye	18
Tuhafiye Tüccarları	12, 13	Kantariye Tüccarları	18, 19
Terziler	13	Kunduracılar	20
Tamirci	13	Kavafiye	20
Tenekeçiler	13	Kuyumcular	20
Tütün Eksperi	13	Kereste Tüccarları	20
Çarıklı, Çapulcu	13	Liman İnhisar Şirketi	10
Hazır Elbise, Çuha	13	Manifatura Tüccarları	20, 21
Hırdavat, Demir Hırdavat	13, 14	Mahrukât Tüccarları	21
Hattat	14	Milli Oto	9
Debbağ, Deri, Kösele	14	Mobilya, Marangoz	22
Demir Tüccarları	14	Vapur, Vesait, Nakliye	22
Doktor, Diğ Tabibi	14, 15	Yazma Tüccarları	22
Zahire Tüccarları	15	Yazma Tüccarları	22
Züccaciyeye Tüccarları	15	Yorgancılar	22
Saat Tüccarları	15		

Tablo 3. 1: 1927 yılı Trabzon rehberi meslekler tablosunda yorgancılar³²

Trabzon ekonomisine yön veren esnaf dernekleri arasında yer alan Yorgancılar Cemiyeti 1940 yılında kurulmuş, kayıtlı 45 üyesi olan cemiyetin idare heyeti, başkan Ahmet Özkan, üyeler İbrahim Şahin, Hüseyin Kardeş, Temel Tuncer ve Deniz Yolcu Nakliyat'tan oluşmuştur. (Bkz. Tablo 3.2)



Fotoğraf 3. 1: 1934 yılında açılan sergide Trabzon yorgancılarının eserleri³³

³¹ Öksüz-Usta-İnan, *a.g.e.*, s. 168.

³² Öksüz-Usta-İnan, *a.g.e.*, s. 144.

³³ Öksüz-Usta-İnan, *a.g.e.*, s.168.

1943 yılında Trabzon Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret ve Zahire Borsaları ve Esnaf Odaları'nın yasası değiştirilerek yeni bir yasa hazırlanmıştır. 4355 sayılı yeni yasayla Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret ve Zahire Borsaları ve Esnaf Odaları yeniden yapılandırılmış, yeni kanuna göre yapılandırılacak olan kuruluşların uyum çalışmalarını yürütmek üzere Ticaret Vekâleti şube müdürlerinden Hayrettin Çetinkol Trabzon'a gelerek çalışmalar yürütmüş, çalışmalar sonucu yeni yapılandırmada esnaf odasına kayıtlı meslekler arasında 7. sırada “*Terziler ve Yorgancılar Grubu*” na yer verilmiştir³⁴.

Cemiyetin Adı	Kuruluş Tarihi	Üye Sayısı	İdare Heyeti
Yorgancılar Cemiyeti	1940	45	Başkan: Ahmet Özkan Üyeler İbrahim Şahin Hüseyin Kardeş Temel Tuncer Deniz Yolcu Nakliyat

Tablo 3.2: Trabzon Yorgancılar Cemiyeti kuruluş tarihi ve üyeler tablosu³⁵

Trabzon yorgancıları büyük bir ustalıklarla gerek iç, gerekse dış piyasaya yorgan dikerek hem geleneksel sanatı yaşatmış hem de kendi aile geçimlerini sağlamışlardır. Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasında zorlukla ayakta kalan bu sanat, İkinci Dünya Savaşı sırasında daha da sıkıntılı bir süreç geçirmiştir. Bunun en büyük nedeni yorgan dikimi için gerekli kumaş, dolgu malzemesi ve ipliğin teminindeki zorluk olmuştur. Gerekli malzemeyi temin edemeyen yorgancılar yanlarında çalıştırdıkları onlarca işçiyi işten çıkarmak zorunda kalmış, işten çıkarılanların aileleri büyük maddi zorluklar yaşamıştır. Zamanında büyük şehirlerde yaşayanların yorgan taleplerini karşılayan yorgancıların yaşadığı ekonomik sıkıntı yorgancılık sanatının geleceğini köreltme noktasına getirmiştir. Yetkililere seslenen vatandaşlar özellikle yorgana büyük ihtiyaç duyulan kış aylarında yorgan ihtiyacını karşılamak üzere Sümerbank'ın yorgancılara malzeme satmasını talep etmişlerdir³⁶.

Trabzon Esnaf Odasına kayıtlı yorgancılar tablosundaki 81 yorgancı arasında, 2022 yılı itibarı ile yorgancılık yapmaya devam eden 15 esnaf bulunmakta olup, tabloda renklendirilmiş bu esnafın günün şartları gereği sadece yorgan dikmeyi ayrıca perde ve ev mefruşatı da dikerek işlerini döndürmeye çalışmaktadırlar.

³⁴ Öksüz-Usta-İnan, *a.g.e.*, s. 207

³⁵ Öksüz-Usta-İnan, *a.g.e.*, s. 204

³⁶ Muzaffer Başkaya, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat (1923- 1950)*, Serander Yayınevi, Trabzon 2015, s.300.

3.1. Trabzon Esnaf Odasına Kayıtlı Yorgancılar

Esnaf Odası kayıtlarında en eski yorgancı kayıt tarihi olarak 1984 yılı görülmektedir. 1984 yılında 5, 1985 yılında 8, 1987 yılında 1, 91 yılında 1, 94 yılında 1, 96 yılında 1, 97 yılında 1, 98 yılında 3, 99 yılında 10, 2000 yılında 1, 2002 yılında 2, 2003 yılında 2, 2004 yılında 3, 2005 yılında 6, 2006 yılında 2, 2007 yılında 3, 2008 yılında 4, 2009 yılında 1, 2010 yılında 1, 2011 yılında 1, 2012 yılında 2, 2013 yılında 1, 2014 yılında 3, 2015 yılında 1, 2016 yılında 3, 2017 yılında 2, 2018 yılında 3, 2019 yılında 2, 2020 yılında 2, 2021 yılında 5 yorgancı esnafı sicil kaydı yaptırmıştır.

Sıra	Ad- Soyad	Doğum Yeri ve Tarihi	Sicil Başlama	İş Yeri Adı	İş Yerinin Bulunduğu İlçe
1	İsmail Bulut	Akçaabat 1961	12.1.1985	-	Akçaabat
2	Ali Gedikli	Akçaabat 1974	10.11.1998	Güller Perde Yorgan Dikimevi	Akçaabat
3	Tahsin Birinci	Akçaabat 1969	4.2.1999	Birinci Yorgan Dikimevi	Akçaabat
4	Taşkın Bulut	Akçaabat 1966	22.4.1999	-	Akçaabat
5	Recep Yılmaz	Akçaabat 1979	23.5.2003	-	Akçaabat
6	İsmail Köşeli	Akçaabat 1958	21.9.2004	-	Akçaabat
7	Ebubekir Şengün	Akçaabat 1984	21.12.200	Şengün Perde Yorgan	Akçaabat
8	Özkan Çelenk	Akçaabat 1981	13.3.2006	Çelenk Yorgan Dikimevi	Akçaabat
9	Mustafa Topsakal	Akçaabat 1974	23.2.2007	Mevsim Yorgan Dikimevi	Akçaabat
10	Davut Ak	Akçaabat 1984	5.10.2009	Öznur Perde	Akçaabat
11	Reyhan Köse	Akçaabat 1983	28.4.2015	Köse Perde	Akçaabat
12	Kasım Topsakal	Akçaabat 1949	21.5.2018	Topsakal Perde ve Yorgan Dik.	Akçaabat
13	İbrahim Saraç	Sürmene 1950	29.12.198	-	Araklı
14	Ahmet Uzun	Akçaabat 1969	19.2.1999	-	Araklı
15	Mustafa Karataş	Araklı 1975	10.3.1999	-	Araklı
16	Mustafa Danişmaz	Araklı 1974	30.6.1999	Elif Perde Yorgan ve Çeyiz	Araklı
17	Tayyip Karabela	Araklı 1993	25.3.2016	Buğra Perde ve Yorgan	Araklı
18	Fatime Genç	Arsin 1962	21.3.2018	Genç Yorgan Dikim Evi	Araklı
19	Nurten Bağcıçek	Arsin 1979	15.6.2021	Çiçek Çeyiz	Araklı
20	Gürkan Şimşek	Yomra 1978	19.2.2004	Yusufoğlu Mefruşat	Arsin
21	Fatma Yaş. Günciçek	Arsin 1975	14.12.2005	Hanedan Perde Çeyiz	Arsin
22	Cevriye Turan	Maçka 1950	27.6.1994	Yaşar Çeyiz Perde	Beşikdüzü
23	Emin Kılıç	Maçka 1962	26.12.2003	Deniz Çeyiz	Beşikdüzü
24	Hacer Yaman	Maçka 1963	16.2.1998	Saray Yorgan Dikimevi	Maçka
25	Özcan Yaman	Maçka 1972	10.12.2004	Yamanlar Perde	Maçka
26	Murat Uzun	Maçka 1998	21.01.2021	Gözde Perde	Maçka
27	Mesut Karagöz	Maçka 1974	7.2.2013	Altınığne Yorgan	Maçka

28	Osman Özcan	Of 1945	30.4.1984	-	Of
29	İmdat Bıyık	Of 1971	25.2.2005	Rüyam Çeyiz	Of
30	Murat Öztürk	Of 1980	2.12.2005	Öztürk Mefruşat	Of
31	Ayhan Öztürk	Of 1963	16.6.2014	Bizim Yorgancı	Of
32	Hatice Haşlaman	Of 1973	23.5.2017	Altın İğne Dikim Evi	Of
33	Asım Öztürk	Trabzon 1955	20.11.1984	Yuvam Perde	Ortahisar
34	Eşref Ustaalioglu	Trabzon 1942	25.11.1984	Lale Mefruşat	Ortahisar
35	Hatice Topalak	Trabzon 1939	29.12.1984	Uğur Yorgan Ve Mefruşat	Ortahisar
36	İsmail Özgen	Maçka 1956	3.6.1985	-	Ortahisar
37	Salih Balçık	Trabzon 1949	4.6.1985	-	Ortahisar
38	Hüseyin Yılmaz	Trabzon 1957	10.6.1985	Tezel Yorgan Dikimevi	Ortahisar
39	Şağbet Yavuz	Maçka 1953	11.6.1985	Diken İğne Yorganevi	Ortahisar
40	Mehmet Aydın	Maçka 1961	11.6.1985	-	Ortahisar
41	Ali Turan	Akçaabat 1955	13.6.1985	Özlem Mefruşat	Ortahisar
42	Abduurahim Durmuşoğlu	Trabzon 1962	14.6.1985	-	Ortahisar
43	Sedat Kongur	Maçka 1960	23.10.1987	Sedat Mefruşat	Ortahisar
44	Muhterem Dereli	Trabzon 1966	9.7.1991	Özlem Perde	Ortahisar
45	Gürsel Hellaç	Trabzon 1962	2.1.1996	Sefa Mefruşat	Ortahisar
46	Kani Bayrak	Trabzon 1972	15.9.1997	Bayrak Perde Yorgan	Ortahisar
47	Mustafa Bayrak	Trabzon 1974	11.3.1998	-	Ortahisar
48	Tamer BULUT	Akçaabat 1981	19.4.1999	Baran Ticaret	Ortahisar
49	Hasan Mataracı	Maçka 1977	14.10.1999	-	Ortahisar
50	Erol Çolak	Trabzon 1967	28.12.1999	-	Ortahisar
51	İsmail Özdemir	Akçaabat 1973	4.2.2000	-	Ortahisar
52	İlkay Özçavdar	Trabzon 1972	24.6.2002	-	Ortahisar
53	Salih Kongur	Maçka 1976	17.12.2002	-	Ortahisar
54	Serkan Ölmez	Trabzon 1980	13.7.2005	Ölmez Yorgan Dikim Evi	Ortahisar
55	Havva Koç	Maçka 1951	25.7.2005	Zafer Yorgan	Ortahisar
56	Asiye Altinkaynak	Akçaabat 1968	29.11.2006	Uğur El Yorgan Çeyiz	Ortahisar
57	Mustafa Yılmaz	Maçka 1971	6.3.2007	Özlem Çeyiz	Ortahisar
58	Kenan Yetim	Trabzon 1981	18.2.2008	Damla Perde	Ortahisar
59	Ali Yılmaz	Maçka 1960	27.8.2008	Sümeyra Çeyiz	Ortahisar
60	İbrahim Bekar	Trabzon 1989	24.11.2008	Bekaroğlu Yorgan	Ortahisar
61	Emin Hellaç	Trabzon 1985	15.12.2010	Çeyiz Yorgan Minder	Ortahisar
62	Taner Çolak	Maçka 1979	13.5.2011	Seval Perde	Ortahisar
63	Ömer Yavuz	Maçka 1974	31.1.2012	Perde Yorgan Dikim Evi	Ortahisar
64	Metin Tonyalı	Trabzon 1975	27.4.2012	Tuğçe Perde Ev Tekstili	Ortahisar
65	Aydın Düğdü	Trabzon 1983	11.3.2014	Gazipaşa Yorgan Perde	Ortahisar
66	Hüseyin Düğdü	Trabzon 1991	12.2.2016	Tepe İttimat Yorgan Dikim Evi	Ortahisar
67	Fadime Keskin	Trabzon 1971	18.2.2016	Öznur Yorgan Ve Dikim Evi	Ortahisar
68	Gülten Hellaç	Ereğli 1981	8.12.2017	Yıldız Çeyiz	Ortahisar
69	Temel Nadir	Trabzon 1950	22.3.2018	Kardeşler Perde Çeyiz	Ortahisar
70	İbrahim Erdoğan	Uşak 1964	7.1.2019	Doğa Yorgan Dikim Evi	Ortahisar
71	Ayşe Baş	Arsin 1971	8.4.2019	Çağdaş Yorgan	Ortahisar
72	Hatice Sünger	Maçka 1978	9.1.2020	Emre Perde Mefruşat	Ortahisar
73	Kemal Koç	Maçka 1968	27.5.2020	Koç Mefruşat	Ortahisar
74	Gülây Çapkunoğlu	Akçaabat 1971	22.12.2021	-	Ortahisar

75	Gökhan Aksu	Sürmene 1975	21.8.2008	Namlı İğne Yorgancı	Sürmene
76	Asiye Süer	Araklı 1988	5.3.2014	Aydın Süer Ev Tekstili	Sürmene
77	Şendoğan Tok	Şalpazarı 1975	8.11.2007	Tok Çeyiz ve Perde	Şalpazarı
78	Yaşar Tok	Vakfikebir 1968	11.10.2021	Tok Mefruşat	Şalpazarı
79	Aydın Zavrak	Akçaabat 1969	26.1.1999	Aydın Perde	Tonya
80	Adem Yıldız	Yomra 1977	29.11.1999	Yıldız Mefruşat	Yomra
81	Muhammet Çakal	Köprübaşı 1960	17.3.2021	Deniz Mefruşat	Yomra

Tablo 3.3: Trabzon Esnaf Odasına Kayıtlı Yorgancılar³⁷

Bu 81 esnaf içinde Akçaabat doğumlu 19, Araklı doğumlu 4, Arsin doğumlu 4, Sürmene doğumlu 2, Maçka doğumlu 19, Yomra doğumlu 2, Köprübaşı doğumlu 1, Of doğumlu 5, Trabzon merkez doğumlu 21, Ereğli doğumlu 1, Uşak doğumlu 1, Şalpazarı doğumlu 1, Vakfikebir doğumlu 1 yorgancının 1984-2022 yılları arasında esnaf sicil kaydı bulunmaktadır.

3.2. Trabzon'da Yorgan Ustaları

Trabzon ve İstanbul'da gurbetçi mesleği olarak bilinen yorgancılık, mesleki ve işlevsel özelliği dışında, sanatçıların türkülerine de konu olmuştur. Karadeniz müziğinin önde gelen isimlerinden besteci ve söz yazarı, Maçkalı Erkan Ocaklı memleket mesleği olarak tanımlanan yorgancılık ile ilgili “yorgan” türküsü bestelemiş, türküde yorgancılık mesleğini icra edenlerin genellikle Maçka'dan çıktığını belirtmiştir. Yorgancı dükkânlarında, teyplere koyulan kasetlerden dinlenilmiş bu türkü, memleket özlemi çeken gurbetteki insanların ruhuna gıda olmuştur. Türkülerde de belirtildiği gibi yorgancılık mesleğindeki ustalar çoğunlukla Trabzon'un Maçka ilçesinden çıkmış, gerek Trabzon'da gerekse İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun pek çok şehrinde ustalıkları ile tanınmış, çok sayıda sanatkâr denilecek nitelikte ustalar yetiştirmiş, zamanın çok değerli bir mesleğinin öncüleri olarak ülke ekonomisine önemli katkılar vermişlerdir.

Osmanlı Arşivleri'ndeki 1560-1640 yılları Trabzon Mahkeme Sicillerini inceleyerek bir makale yazmış Ronald Jennings “Köylülerin Meslekleri” başlıklı yazısında “Zanaatkârlar esnaf ve çeşitli meslekten kişiler ya Maçka nahiyesinde çalışır ya da evlerinden uzak yerlerde mesleklerini sürdürürlerdi. Hayret uyandıran bir nokta, tamamen kırsal bir bölgede yaşamalarına rağmen Maçkalı bazı sanatkârların el hünerinde kendi meslektaşlarını geri bıraktıktan başka bunu Trabzon gibi büyük bir şehirdeki ustalarla yarışacak derecede geliştirmekle kalmayıp bu işi koca Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde muhteşem bir şekilde sürdürecektir kadar başarılı olmalarıdır”³⁸ diyerek Maçkalı yorgan ustaların sanatkârlıklarına vurgu yapmıştır.

³⁷ Trabzon Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği, Sicil Müdürlüğü, Şubat 2022.

³⁸ Mustafa Duman, *Geleneksel Türk Yorgancılık Sanatı*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2007, s. 24.

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başından günümüze değin İstanbul'da bir memleket mesleği hâline gelmiş yorgancılık sanatında yorgancılardan çoğunun Trabzon'un Maçka ilçesinden çıkmasının nedenleri araştırıldığında kendilerinden önce yorgancılık mesleğini öğrenerek İstanbul'a yerleşen ve yorgancı dükkânı açanların çırak olarak memleketteki akraba veya komşularını getirip yetiştirmeleri ilk etken olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle İstanbul'da yorgancı ustası olanların büyük çoğunluğu Trabzon'un Maçka ilçesinin Soldoy, Mağura, Kusera, Kapıköy, Hozari ve Mataracı köylerinden gidenlerdir³⁹. Nitekim 1904 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi'nde bu durum şu şekilde kaydedilmiştir: "Maçka nahiyesi ahalisinin ne kadar çalışkan oldukları, içlerinden birçok kişinin Kafkasya'ya ve Rusya'nın Karadeniz sahilindeki eyaletlerine gidip patra kazandıklarını herkes bilir. İstanbul'da hallaçlık, terzilik, bakırcılık, kalaycılık gibi sanatlarla meşgul olan esnaf, bütün Maçka köylüleridir."⁴⁰ Şakir Şevket (1877) "Trabzon Tarihi" adlı eserinde "Maçka, Trabzon- Erzurum yolu üzerindedir. Fakat yerinin önemi ile orantılı binaları yoktur, halkı genellikle rençberdir, Trabzon'da ve Rusya'da taşçılık, İstanbul'da yorgancılık, kalaycılık ve kazancılık yaparlar⁴¹" ifadesi ile Maçkalıların İstanbul'da uğraştığı mesleklerden birisinin yorgancılık olduğunu belirtmiştir.

Bir söyleşisinde "*yorgancılığın Anadolu'daki gelişiminin Trabzon'da başladığını*" vurgulayan Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi Zafer Mintaş "*Maçkalılar elimizdeki örneklerden anladığımız göre, ustalarını çok aşmışlar, yorgancılık işini ileri düzeylere taşımışlardır. Maçkalı ustaların elinde yorgancılık bir zanaat olmaktan çıkıp bir sanat hâline gelmiştir. Maçkalı yorgancılar Dünya'nın başka bir yöresinde rastlanılamayacak kadar güzel yorganlar dikmiş ve dikmektedirler*"⁴² diyerek gerek Trabzon'da gerekse İstanbul'da yorgancılık yapan Maçkalıların başarısına vurgu yapmıştır.

Yapılan araştırmada Trabzon'da yorgancılık mesleğine devam eden Maçkalı iki usta ile yüz yüze söyleşi yapılmış, meslek yaşamları hakkında elde edilen bilgiler ve model kataloglarında yer alan yorgan fotoğrafları görüntülenmiştir. Yapılan söyleşide yorgan ustaları, gerek bilgilerin gerek fotoğrafların hazırlanan makalede yer alması ve yayımlanmasında bir sakınca olmadığını belirtmişlerdir.

³⁹ Mustafa Duman, *İstanbul'da Geleneksel Yorgancılık Sanatı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2016, s.124.

⁴⁰ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, Haz. Kudret Emiroğlu, C: 22, Ankara 2009, s. 120,122.

⁴¹ Adnan Durmuş, *Tarih ve Kültürü ile Hamsiköy ve Meryemana Vadileri Maçka*, Trabzon 2011, s.70.

⁴² Duman, *Geleneksel Türk Yorgancılık Sanatı*, s. 25, 26.

3.2.1. Şahbet YAVUZ ve Yorgan Modelleri



Yorgan ustası ve sanatçısı Şahbet Yavuz ile 23 Ocak 2019 tarihinde Trabzon Yenicuma Mahallesi Zeytinlik yokuşunda “Diken İğne Yorganevi” isimli atölyesinde söyleşi yapılmış, yaşamı ve yorgancılık mesleği hakkında aktardığı bilgiler kayıt altına alınmıştır. Trabzon Yorgan Modellerini kayıt altına almak amacıyla, Şahbet Yavuz’un 1980’li yıllardan itibaren diktiği yorgan fotoğrafları, model kataloğu hazırlanmak üzere taratılmıştır.

Fotoğraf 3.2: Yorgancı Şahbet Yavuz⁴³

Yorgan ustası Şahbet Yavuz 1950 yılında, Trabzon İli, Maçka İlçesinde dünyaya gelmiş, 1963 yılında, ilkokulu bitirip yorgancılığa başlamıştır. İstanbul Fatih’te yorgancılık yapan dayısı Hacı Ahmet Yavuz’un yanında, 1963 yılında çırak olarak işe başlamış, çıraklık üç yıl sürmüştür, daha sonra kalfalık dönemi başlamıştır. Dayısı Hacı Ahmet Yavuz’un yanında iki yıl da kalfa olarak çalıştıktan sonra, bir yıl Karamürsel’de yorgancılık yapmış, daha sonra 1980 yılına kadar Bakırköy’de İstanbul Caddesi üzerinde “Selman Yorgan Dikimevi”nde yorgancılık yapmıştır. 1980’den sonra Trabzon’a dönerek Yenicuma Mahallesi, Zeytinlik yokuşunda şimdiki dükkânda yorgancılığa devam etmiş, 2022 yılı itibarıyla aynı dükkânda yorgancılık yapmaktadır.

Çıraklık eğitiminde önce talim yorganı ile işe başlamış, talim yorganı boyutu 1x1m olup, alt ve üst kumaş olarak beyaz renk mermerşahi kullanılmıştır. İçine pamuk yerleştirilmiş bu talim yorganında el alışması için düz dikiş yaptırılmış, usta karar verene kadar en az bir ay talim yorganı dikmeye devam etmiştir. Talim yorganında 500 veya 600gr arasında pamuk kullanılmış, dikişler kukla ipliği ile yapılmış, kız marka yorgan iğnesi ile dikilmiştir. Yorgan dikerken sağ el orta parmağa yüksük taktıklarını belirten Şahbet Yavuz, halen kullandığı yüksüğün en az 50 yıllık olduğunu, kendi ifadesiyle 1970’li yıllarda, paranın para olduğu zaman o yüksüğü yaklaşık 50.000TL almış, o zaman bir saten yorganın en iyisi, en ağır modelisi 15.000TL diktikleri belirtmiştir.

Talim yorganından sonra mitil yorgana geçilmiş, 2.20 x 2m boyutunda dikilen mitil yorganda, alt ve üst kumaş olarak beyaz mermerşahi kumaş kullanılmıştır. Bu yorganda dikiş olarak düz dikiş, kare dikiş yaptırılmış ve

⁴³ Nazmiye Aydın fotoğraf arşivi, Ocak 2022.

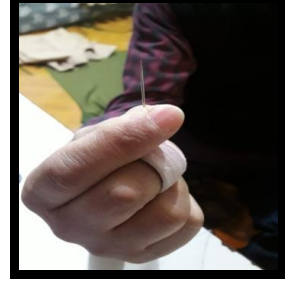
yavaş yavaş desen çalışmaları başlatılmıştır. Şahbet Yavuz çıraklık döneminde en az 50 adet mitil yorgan dikmiş, mitil yorgandan sonra saten yorgan dikimi için alıştırımlara başlamıştır.



Fotoğraf 3.3



Fotoğraf 3.4



Fotoğraf 3.5

Fotoğraf 3.3: Yorgan dikiminde kullanılan yüksük, fotoğ. 3.4. yüksüğün takıldığı sağ el orta parmağındaki duruşu, fotoğ. 3.5. yorgan dikiminde kullanılan kız marka iğne.⁴⁴

2.20 x 2m boyutundaki saten yorganlar, standart çift kişilik yorgan ölçüsünde çalışılmış, alt kumaş olarak beyaz mermerşahi, üst kumaş olarak, 100cm genişliği olan sire saten, dolgu malzemesi olarak ta pamuk kullanılmıştır. Eskiden evler sobalı olduğu için kalın yorganlar talep edilmiş, bu nedenle standart çift kişilik yorganda 3.250gr pamuk kullanılmıştır. Günümüzde evlerin büyük çoğunlukla kaloriferli olması nedeniyle ince yorganlara olan talep artmış ve çift kişilik yorganlarda kullanılan pamuk miktarı 2,5 kg indirilmiştir. Yine eskiden evlerin sobalı olması nedeniyle, boyutu 1.60 x 2.20 m olan tek kişilik yorganların da kalın olması istenmiş, bu yorganlarda kullanılan pamuk miktarı isteğe göre 3kg veya 2.800 gr arasında değişmiştir. Günümüzde ise bu yorganlarda kullanılan pamuk miktarı, aynı gerekçelerle 2 kg indirilmiştir. İsteğe göre her desende ve modelde saten yorgan dikmiş olan Şahbet Yavuz, ince ince yapılan dikişe baskı dikişi adı verildiği, yorgan dikiminde düz baskı, kare baskı, ortadan çıkma ve balgümece olmak üzere dört farklı dikiş kullanıldığını belirtmiştir. Yorgancılar doğadan ve yaşamdan esinlenerek çok sayıda model geliştirmiş, geliştirdikleri modeller yorgan yüzüne çirpi ipi veya karton kalıplar ile çizilmiştir. Çirpi ipi ile kare, baklava, çift kare gibi çeşitli geometrik modeller, karton kalıplar ile doğadan esinlenerek geliştirdikleri bitki ve hayvan modelleri çizilmiştir. Bitki olarak gül, karanfil, lale, saray lalesi, papatya ve üzüm, hayvan olarak ise kelebek, bülbül ve tavus kuşu çok yaygın olarak kullanılmıştır. Trabzon’ da çok tercih edilen modellerden birisi “beş orta” olarak isimlendirilen yorgan olmuş, bu modelde çiçekten esinlenerek hazırlanmış gül kalıbı kullanılmıştır. Bu kalıp ile çiçek deseni yorgan yüzünde

⁴⁴ Nazmiye Aydın fotoğraf arşivi, Ocak 2019.

beş kez çizilmiş ve beş orta modeli oluşturulmuştur. Beş orta desenli yorgan için her renk saten kumaş kullanılmış ve düz dikiş tekniğinde dikilmiştir⁴⁵.

Üç yapraklı yoncanın uğur getirdiğine dair bir inanış olduğu için çok tercih edilen desenler arasında olmuş, bu modelde genellikle açık renkler tercih edilmiş ve balgümece baskı dikişi ile dikilmiştir. Yorgan dikiminde kare baskı dikişi de çok yaygın olarak kullanılmış, ancak çok zor ve sanat isteyen “ortadan çıkma” baskı dikişini İstanbul’da eğitim aşamasında öğrenmiştir⁴⁶. Şahbet Yavuz eski ustalar haricinde kimsenin bu dikişi yapamadığını belirtmiş, Trabzon’a döndükten sonra açtığı dükkânda, bu baskı dikişiyle bir adet yorgan dikmiş, yorganı 1984- 1985’li yıllarda, Trabzon’da görev yapmış, ismini hatırlamadığı bir hâkimin siparişi ettiğini belirtmiştir.



Fotoğraf 3.6: Şahbet Yavuz’un diktiği bitkisel, hayvansal ve geometrik motifli yorganlar⁴⁷

Yaklaşık 2015-2016 yıllarına kadar Trabzon’da çeyizlik yorgan yüzlerinde çoğunlukla sire saten kullanılmış, eni 1m olan bu kumaşlar Bursa’da dokunmuştur. Yorgan yüzü olarak kullanılan sire saten kumaşlar yorgancılara bizzat firma elemanları tarafından getirilmiş ve kumaşlar onlardan satın alınmıştır. Yorganda dolgu malzemesi olarak “savçin” veya “maydos” pamuğu kullanmış olan Şahbet Yavuz, pamuk aldıkları tüccara telefon açarak sipariş verildiğini, örneğin” *bana şu kadar savçin pamuğu gönder*” denildiği belirtilmiştir. “Savçin pamuğu” Adana’dan, “Maydos pamuğu” ise Çanakkale’den sipariş edilmiş, sipariş edilen pamuk kamyona verilmiş, kamyon Trabzon’a geldiğinde dükkâna telefon açılmış, iş yeri sahibi sipariş ettiği pamuğu, gidip kamyonundan bizzat kendisi almış, yorgancılardan hammadde temini bu şekilde olmuştur. Şahbet Yavuz bu durumu “*çünkü o yıllarda bugünkü gibi taşımacılık yapan kargo şirketleri olmadığı için herkes kendi işini kendi takip ediyordu*” diyerek malzeme tedarik şeklini anlatmıştır. Şahbet Yavuz yorgan altında

⁴⁵ Şahbet Yavuz ile 23 Ocak 2019 tarihli söyleşi.

⁴⁶ Şahbet Yavuz ile 23 Ocak 2019 tarihli söyleşi.

⁴⁷ Şahbet Yavuz Yorgan Model Kataloğu, 2019.

kullandıkları mermerşahi kumaşı Trabzon veya Bursa'dan top olarak almış, Çanakkale ili Eceabat ilçesinde yetişen Maydos pamuğunu kısa elyaflı olması nedeniyle tercih etmiş ve diktiği yorganlarda dolgu malzemesi olarak kullanmıştır. Maydos pamuğu kullanılan yorganın daha kabarık, puf puf görüntü vermesi, kullanım ile görüntünün bozulmaması ve müşteri şikâyeti gelmemesi gibi nedenlerle yorgancılar tarafından tercih edildiği belirtilmiştir.

Üç kattan oluşan geleneksel yorgan yapımında, yorganın yüzü birinci katı olmuş, yüzde kullanılan kumaş türünden dolayı yorganlar, kadife yorgan, basma yorgan, saten yorgan olarak isimlendirilmiştir. Yorganın altı ise üçüncü katını oluşturmuş, bu kat için beyaz mermerşahi kumaş kullanılmıştır. Yorganların ikinci, yani orta katında, Anadolu'nun hemen her yöresinde çevre ve iklim koşullarına göre dolgu malzemesi olarak yün veya pamuk kullanılmış, bu yorganlar çeşitli dikiş teknikleri kullanılarak elde dikilmiştir. Dolgu malzemesi pamuk veya yün olan bu el yapımı geleneksel yorganların en önemli özelliği, kullanılan doğal dolgu malzemesinin sağlığa uygun olmasıdır⁴⁸.

Yorgan ustası Şahbet Yavuz 23/ 01/ 2019 tarihinde yapılan söyleşide, saten yorgan dikimini, tüm aşamaları ile şu şekilde aktarmıştır. *“Yorgan dikmeye çatı kısmından başlanır. Çatı çatmadan önce alt ve üst kumaşlar yorgan büyüklüğüne göre ayrı ayrı dikilir, dikiş yerleri ütülenir, yorgan büyüklüğüne göre dikilmiş alt ve üst kumaşlar yüz yüze bakacak şekilde, bir kısa kenarın ortasında yaklaşık 60-70cm açıklık kalmak üzere kenarlardan dikilir, birleştirilen bu dikişe çatı dikişi, oluşan torbaya da “peyim” denilir, peyim denilen torba dikişleri ütülenir, çevrilir, buharsız ütü ile yorgan yüzü ve tersi ütülenir, “peyim” tezgâha gergin bir şekilde serilerek yorganın dört kenarı, dikiş iğnesi ile en az on (10) yerinden iğnelenir, tezgâha sabitlenir, bu sabitleme işleminde saten kumaş üstte, mermerşahi kumaş altta olmalıdır. Tezgâha sabitlenen yorgan peyimi, desen çizmeye hazır hale getirildikten sonra beyaz tebeşir ile yorgan yüzüne desen çizilir. Tebeşir olarak okullarda öğretmenlerin kullandığı tebeşiri kullanılır, ancak desen çizerken tebeşir ucu kalem gibi açarak sivriltilir. Kimi desenler kalıp kullanılarak, kimileri de tamamen ustanın zihninden, birikiminden, doğaçlama tasarlanarak çizilir, desen çizildikten sonra “peyim” adı verilen torba ters çevrilir, mermerşahi kısım üstte olacak şekilde tekrar tezgâh üzerinde gerilerek sabitlenir, pamuk motorunda veya yay ile atılmış pamuk yorganın mermerşahi kısmına eşit olarak yayılır. Eskiden pamuk yay ile atılırdı, pamuğu yay ile atanlara hallaç adı verilir, günümüzde pamuk, motorda atılmaktadır, pamuk serilmiş yorgan yüzü açık bırakılmış kısma kadar rulo gibi sarılarak, açık kısımdan çevrilir, açık kısım elde, ince ince dikilir, tekrar yorgan açılır, astar olarak tabir edilen mermerşahi kısımdan çubuklanır,*

⁴⁸ Yorgancılık, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 2010, s.11.

pamuk her tarafa eşit dağıtularak yorgan dikime hazır hale getirilir ve yorgan dikişine başlanır” ifadesi ile yorganı dikişe hazırlama aşamasını anlatmıştır.

Şahbet Yavuz yapılan söyleşide “*Yorgan dikişine başlamak için yorganın dört kenarına, aşağı yukarı kenardan 20cm içerden teyel yapılır, sonra yorgan dikilecek iplikle iki sıra olacak şekilde kenar sırası dikilir, önce ikinci sıra, sonra birinci sıra dikişi yapılır, yapılan dikişin adı “kenar sıra”dır. Bu dikişten sonra 20cm’den yapılmış teyel dikişi sökülür, yorgan mermerşahi kısım üste gelecek şekilde, tekrar tezgâh üzerine gergin bir şekilde serilir, pamuğun her tarafa eşit yayılması için çubuklanır, saten yüzden çubuklama yapılmaz, saten kumaş yüzeyi bozulur. Bu aşamadan sonra yorganın tamamı teyellenir, dikim sırasında pamuğun kaymaması için bu teyelleme işlemi modelin şekline göre yapılır, yorgan dikilmeye başlanır. Her aşaması biten yorganın teyelleri sökülür ve ütülenir, buharsız ütü ile ütülme yapılır, çünkü buharın nemi kurduğunda saten kumaş üzerinde lekeleme yapar. Desenin ana hatlarını oluşturmada kullanılan dikişe fiske adı verilir, bu dikişin yapıldığı yerde pamuk çok az olmalıdır ” ifadesi ile de yorgan dikişlerinin yapılışı ve dikişin özellikleri hakkında bilgi vermiştir.*



Fotoğraf 3. 7: Atatürk’ün Samsun’daki Heykelinden Esinlenerek Dikilmiş Yorgan⁴⁹



Fotoğraf 3. 8: Fatih Sultan Mehmet’in resminden esinlenerek dikilmiş yorgan⁵⁰

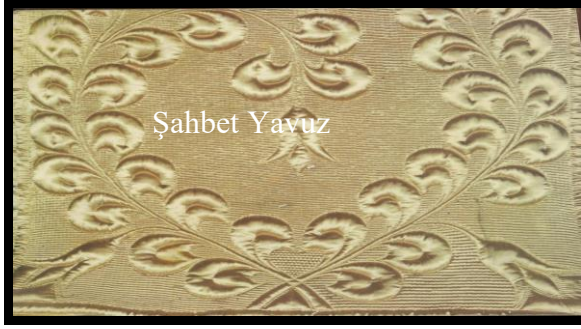
Trabzon yöresinde geçmişten günümüze devam eden bir gelenek olarak gelin yorganlarında çok yaygın olarak kadife kumaş kullanılmış, renk olarak patlıcan moru ve bordo, mavi, pembe renkler tercih edilmiştir. Kadife yorganla-

⁴⁹ Şahbet Yavuz, *Diken İğne Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2019, N. Aydın fotoğraf koleksiyonu, 2019.

⁵⁰ Şahbet Yavuz, *Diken İğne Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2019, N. Aydın fotoğraf koleksiyonu, 2019.

rın dikiş tekniği, saten yorganlar ile aynı olmuş, aynı modeller kadife yorganlar da da uygulanmıştır. Gelin çeyizinin saten yorganlarında ise sire saten kullanılmış, renk olarak bordo, pembe, mavi renkler ve en çok gelin tacı deseni tercih edilmiştir⁵¹.

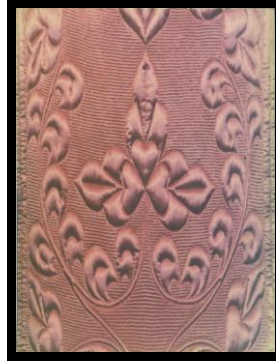
Yorgan ustası Şahbet Yavuz İstanbul'da amcası ile birlikte çalıştığı 1970 yılında, dükkânda çalışanlar olarak iki çok özel, tablo görüntüsünde yorgan dikmişler, bu yorganlardan bir tanesinde Atatürk'ün Samsun'daki heykeli, bir diğerinde ise Fatih Sultan Mehmet'in at üstündeki bir resmi ilmik ilmik işlenerek tablo görüntüsünde iki sanat eseri ortaya çıkarılmıştır. Şahbet Yavuz'un aktardığına göre her iki yorgan görüntüsü 1970'li yıllarda İstanbul'daki sinemalarda film başlamadan önce reklam kısmında uzun süre gösterilmiş, Türk Sineması yorgancılık mesleğinin tanıtımına bu yorganların gösterimi ile katkı sağlamıştır (Bkz fotoğraf 3. 7).



Fotoğraf 3. 9: Kalpli lâle model yorgan detay⁵²



Fotoğraf 3.10: Serpme lâle model yorgan detay⁵³



Fotoğraf 3.11: Çelenk model yorgan detay⁵⁴

⁵¹ Şahbet Yavuz ile 23 Ocak 2019 tarihli söyleşi.

⁵² Şahbet Yavuz, *Diken İğne Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2019, N. Aydın fotoğraf koleksiyonu, 2019

Fotoğraf 3.12: Tavus Kuşu⁵⁵Fotoğraf 3.13: Sülün⁵⁶

3.2.1.1. Şahbet Yavuz Yorgan Model Kalıpları



Altılı Pervane



Dörtlü Pervane



Üçlü Pervane



Gelin Tacı



Karanfil



Kırlangıç

⁵³ Şahbet Yavuz, *Diken İğne Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2019, N. Aydın fotoğraf koleksiyonu, 2019

⁵⁴ Şahbet Yavuz, *Diken İğne Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2019, N. Aydın fotoğraf koleksiyonu, 2019

⁵⁵ Şahbet Yavuz, *Diken İğne Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2019, N. Aydın fotoğraf koleksiyonu, 2019

⁵⁶ Şahbet Yavuz, *Diken İğne Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2019, N. Aydın fotoğraf koleksiyonu, 2019



Çavuş Modeli Yaprağı



Beş Orta Zihı



Beş Orta Yaprağı



Lale



Saray Lalesi

Fotoğraf 3.14: Yorgan yüzüne model çiziminde kullanılan karton kalıplar⁵⁷

3.2.2. Ahmet ÇOLAK ve Yorgan Modelleri



Fotoğraf 3.15: Yorgancı Ahmet Çolak⁵⁸

Konu ile ilgili yapılan araştırmada, Trabzon merkezde yorgancılık mesleğini büyük zorluklara karşı yürütmeye çalışan ve en eski ustalardan biri olan Ahmet usta ile 28 / 12 /2018 tarihinde aktif olarak çalıştığı “Seval Yorgan Dikimevi”nde söyleşi yapılmıştır.

Yorgan ustası Ahmet Çolak 1955 yılında, Trabzon İli, Maçka İlçesi, Esiroğlu beldesinde dünyaya gelmiş, yorgancılık mesleğini amcası Selahittin Çolak’tan öğrenmiş. 13 yaşında başladığı yorgancılıkta ilk olarak, bebek yorganı büyüklüğünde küçük bir yorgan dikmiştir.

⁵⁷ Şahbet Yavuz Yorgan Model Kalıpları, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 2022.

Ankara’da Yenimahalle semtinde bulunan Selahittin Çolak’ın dükkânında Ahmet Çolak amcası ile birlikte her türlü yorgan dikimi yapmış, günlük kullanılan yün ve pamuk yorganlar dışında çoğunlukla çeyizlik yorgan diktiklerini ifade etmiştir. Çeyizlik yorganlarda kumaş olarak sire saten tercih edilmiş, desen olarak müşteri arzusuna göre her desende yorgan dikmiş, genellikle yonca, papatya ve pervane desenlerinin tercih edildiğini belirtmiştir.

Ahmet Çolak amcasından ayrılarak 1970 yılında Trabzon’a gelmiş, ilk olarak Tabakhane semtinde, o zaman sayacı ve ayakkabı imalatçılarının yoğun olarak çalıştığı Kırkmerdivenlerde dükkân açmış, daha sonra ise şimdi çalıştığı dükkâna taşınmıştır. Bu dükkân Tabakhane köprüsünden Valilik binasına doğru yürürken sağ tarafta, matbaaya bitişik, yol hizasında, yaklaşık 30-40 m² büyüklüğünde “Seval Yorgan” isimli dükkândır. Dükkânda hem yorgan dikip, hem de perde ve tül diktiğini anlatmış “*sadece yorgana kalsaydık aç kalırdık*” diyerek elde yorgan dikiminin içinde bulunduğu durumu kısaca özetlemiştir.

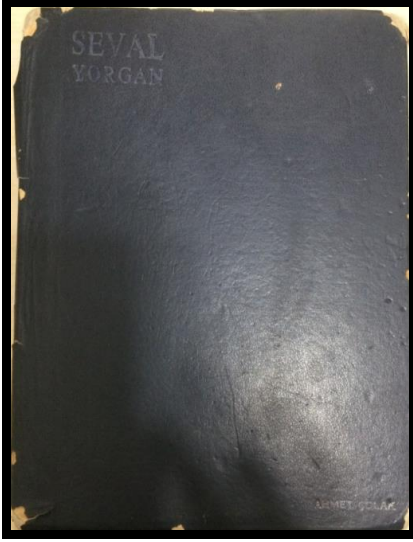
Yorgan ustası Ahmet Çolak, yorgan dikiminde kullandıkları desenlerden karanfil, ikili parke, pervane ve yonca desenlerinin en az 100 yıllık klasik desenler olduğu ve hala beğenilerek kullanıldığını belirtmiştir. Çeyizlik yorganlarda üstte sire saten (atlas saten), altta ise beyaz renkte “*mermersah*” veya patiska kullanılmış, dikimi “*kız marka*” 1, 3, 4 numara yorgancı iğnesi ile yapılmış ve yorgan iğnesinin İsvaç yapımı olduğu anlatılmıştır.

Yapılan söyleşide, yorgancılık mesleğinin pirinin Hallac-ı Mansur olduğunu ifade eden Ahmet Çolak, modelli, sire saten bir yorgan dikiminin yaklaşık üç gün sürdüğü, mitil yorganlardan ise günde iki adet diktiğini belirtmiştir. 90- 100 cm ende, ipek iplik ile dokunmuş sire saten kumaşların artık üretilmediği, bu dokumaları yapan fabrikaların kapandığı, günümüzde sire saten yerine genellikle Çin malı, eni 2- 3m olan sentetik iplikle dokunmuş yapay saten kumaşların kullanıldığını anlatmıştır.

Ahmet Çolak meslek yaşamında normal çift kişilik, battal boy, tek kişilik, bebek yorganı ve yatak örtüsü, seccade dikmiş, normal boyuttaki yorganları 2 x 2.25 m, battal boyuttaki yorganları ise 2.15 x 2.40 m ölçülerinde dikmiştir.

Yorgancıların Trabzon’da büyük sıkıntıları olduğu, zorla ayakta kalmaya çalıştıklarını ifade etmiş, 1940 yılında “*Trabzon Yorgancılar Cemiyeti*” olarak kurulmuş esnaf odasının yorgancıya hiçbir katkısının olmadığını, 1908 ve 1934 yıllarındaki sergiler gibi tanıtımların yapılmadığı, yorgancılığın gelişmesi ile ilgili bir katkılarının olmadığını, mesleği kendi çabalarıyla zoraki yürüttüklerini anlatmıştır.

⁵⁸ N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018.

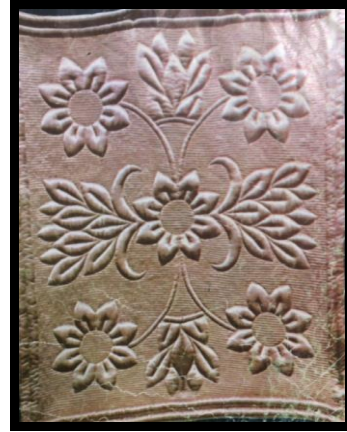


Mitil yorganlarda yüz ve alt kısımda beyaz mermerşahi veya patiska kullanıldığı gibi son yıllarda kırsal kesimde ve dar gelirli ailelerde çeşitli nedenlerle yorgan yüzü ve altında desenli kumaşlar kullanılmaya başlanmıştır, fotoğraf 15'te Seval Yorgan Dikimevinde Ahmet Çolak, günlük yorgan olarak desenli, pamuklu kumaştan mitil yorgan dikerken görüntülenmiştir. Fotoğraf 16'daki model katalogunda 70 adet yorgan modeli yer almakta olup tümü saten kumaştan dikilmiş çeyizlik ve günlük kullanılan yorgan modelleridir. Çalışmada bu modellerden 12 adedine yer verilmiştir.

Fotoğraf 3.16: Ahmet Çolak Model Katalogu Kapağı⁵⁹



Fotoğraf 3.17: Üzüm⁶⁰



Fotoğraf 3.18: Ayçiçeği⁶¹

Her iki model bitkisel temalı olup, üzüm modeli her renkte göstermekle birlikte yeşil tonlarında daha iyi sonuç verir, fazla pamuk kaldırmaz, tek taraflı kullanılır. Ayçiçeği modeli sarı tonlarında ideal sonuç verir, normal pamuk alır, motif küçülürse pamuk azaltılmalıdır.

⁵⁹ N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018.

⁶⁰ Ahmet Çolak, *Seval Yorgan Dikimevi Model Katalogu*, 2018, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018

⁶¹ Ahmet Çolak, *Seval Yorgan Dikimevi Model Katalogu*, 2018, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018

Fotoğraf 3.19: Tavus⁶²Fotoğraf 3.20: Bülbül ve Gül⁶³

Hayvan ve bitki temalı yorgan modellerinde, söğüt dalına konmuş tavus kuşları tasvir edilmiştir. Model renk seçmez, kuşların başı ters yöne bakacak şekilde tasarlanabilir, pamuk kaldırır, tek yönlü kullanılır. Bülbül ve gül efsanesi tasvir edilmiş yorgan romantik bir model olup, fazla pamuk kaldırmaz, motif büyütülebilir ve el işi yatak örtüsüne uygulanabilir.

Fotoğraf 3.21: Kelebekler⁶⁴Fotoğraf 3.22: Söğüt Yaprağı⁶⁵

Bitki ve hayvan temalı kelebekler modeli yorganda, zambak çiçeğine konmaya çalışan kelebekler tasvir edilmiştir, sarı tonlarında daha iyi görünür,

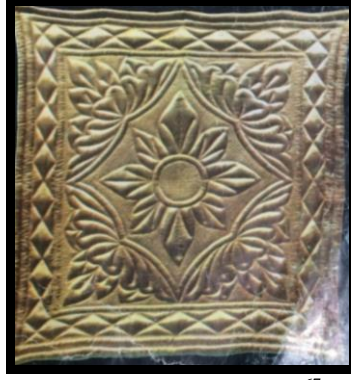
⁶² Ahmet Çolak, *Seval Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2018, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018.

⁶³ Ahmet Çolak, *Seval Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2018, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018.

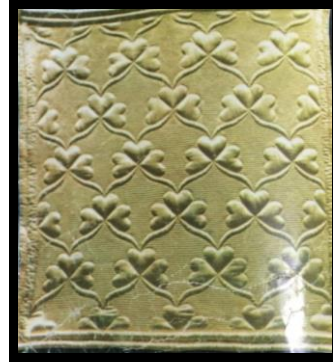
⁶⁴ Ahmet Çolak, *Seval Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2018, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018.

⁶⁵ Ahmet Çolak, *Seval Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2018, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018.

modeldeki kelebek sayısı altı olarak tasarlanabilir, hassas bir modeldir. Bitkisel temalı söğüt yaprağı modeli her renkte gösterir, çok sevilen ve tercih edilen sade bir modeldir, kenarı farbalı olup, isteğe göre farbasız olarak ta yapılabilir.

Fotoğraf 3.23: Sade Gül⁶⁶Fotoğraf 3.24: Tavan Nakışı⁶⁷

Bitkisel temalı sade gül modeli her renkte gösterir ve pamuk kaldırır, orta kısmına Çin iğnesi nakış ve isim işlenebilir, göbekli çarşaf kullanılabilir. Tavan nakışı temalı yorgan modeli dekoratif özellikte olup, model her renkte gösterir, pamuk kaldırır, ortasına nakış yapılabilir.

Fotoğraf 3.25: Yelpeze⁶⁸Fotoğraf 3.26: Üç Yapraklı Yonca⁶⁹

⁶⁶ Ahmet Çolak, *Seval Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2018, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018.

⁶⁷ Ahmet Çolak, *Seval Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2018, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018.

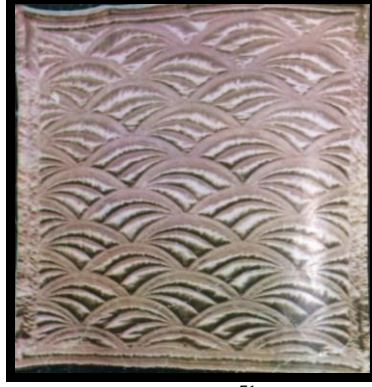
⁶⁸ Ahmet Çolak, *Seval Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2018, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018.

⁶⁹ Ahmet Çolak, *Seval Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2018, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018.

Geometrik temalı yelpaze modeli her renkte gösterir, pamuk kaldırır. Bitkisel temalı üç yapraklı yonca modeli sevilen ve tutulan bir modeldir. Yeşil tonlarında daha iyi gösterir. Klasik bir model olup her dönem tercih edilmiştir.



Fotoğraf 3.27: Zikzaklı Papatya⁷⁰



Fotoğraf 3.28: Yelken⁷¹

Geometrik ve bitkisel temalı zikzaklı papatya modeli daha çok günlük kullanılacak akfil satenlerde tercih edilmiştir. Sade bir havası olup çiçeksiz de tasarlanabilir. Yelken temalı yorgan, sevilen ve tutulan bir model olmuştur. Renk seçmeyen, klasik bir model olup, her dönem tercih edilmiştir.

Sonuç

Yapılan araştırmada yaklaşık 80-90 yıl önce, kırsal kesimde gece uyurken üşümek için üste alınan şeyin şekil ve malzeme olarak günümüzde bilinen yorgan ile benzerliği olmadığı ancak aynı amaç için kullanıldığı belirtilmiştir⁷². Tarım ve hayvancılık ile uğraşan, şehir ile bağlantısı olmayan kırsal kesim insanı kıldan, yünden veya kendirden dokumuş olduğu çulu, gece uyurken üşümek için, bugünkü yorgan niyetine kullanmıştır⁷³. Şehir ve kasabalarda yaşayan insanlar ise yorgancılar tarafından dikilmiş, tablo değerinde, sanat eseri sayılabilecek çeyiz yorganı yaptırmış ve saten veya kadife kumaşlardan yapılmış bu yorganları yaşamları süresince kullanmışlardır. Ayrıca dolgu malzemesi yün veya pamuk olan, basma, pazen veya yazma baskılı kumaştan günlük yorganlar da diktirmiştir. Yorgan diktirilen dükkânda aynı ustalara yatak ve yastık da

⁷⁰ Ahmet Çolak, *Seval Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2018, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018

⁷¹ Ahmet Çolak, *Seval Yorgan Dikimevi Model Kataloğu*, 2018, N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018

⁷² Ömer Aydın, Emekli İlkokul Öğretmeni, 05 Ocak 2019 tarihli söyleşi.

⁷³ Şükran Şahinler, 1945, Maçka Kusera köyü doğumlu, 2018 yılı itibarıyla hâlen Kusera'da yaşıyor, ev hanımı, geçmişte ketan ve çul dokuyucusu.

yaptırılmış, yastıklar günümüzde kullanıldığı gibi bireysel değil, karyola genişliğine göre dikilmiş olup, yorgan rengine göre iki kısa kenarına başlık takılmış ve genellikle kanaviçe işlenmiş, dantelli yastık kılıfı geçirilerek kullanılmıştır. Bu yastıklar da tıpkı yorganlar gibi artık kullanımdan kalkmış, tarihe karışmıştır. Kullanımı emek, zaman ve özen isteyen, yaşam kültürümüzün bir parçası olan bu el emeği göz nuru sanat eserleri günümüzde aileler tarafından korunarak sandıklarda saklanmaya veya müzelerde sergilenmeye başlanmıştır.

Yaşam koşullarının değişmesi, kadının çalışma hayatında aktif olarak rol alması gibi pek çok nedenden ötürü, dantelli yorgan çarşafı ile kullanılan sanatsal özellikteki yorgan ve yastıklar yerine daha pratik kullanımı olan ve nevresim geçirilerek kullanılan, yıkanabilir ancak sentetik elyaftan yapılmış fabrikasyon yorganlar kullanılmaya başlanmıştır. Bu başlangıç bir zamanlar altın çağını yaşayan yorgancılara ifadesi ile “*kuyumculuktan daha değerli*” olduğu dönemleri geride bırakmış, yorgancılık mesleğine olan ilginin azalmasına yol açmıştır. Bu sanatsal değerdeki yorgan siparişlerinde yaşanan düşüşe rağmen Trabzon’da çeyiz kültürüne verilen önem nedeniyle, yorgancılar zor da olsa ayakta kalmaya çalışmış; yorgan, yatak, yastık dışında ev tekstili ile ilgili tül, perde, koltuk-kanepeler gibi işler de yaparak mesleklerini yürütmeye, geçimlerini sağlamaya, bu sanatı yaşatmaya çalışmışlardır.

Öneriler

Toplumsal bellek oluşması için mesleklerin tarihinin bilinmesi ve kayıt altına alınması son derece önemli olup bu konuda yerel yönetimlere, akademisyenlere, özel ve tüzel kişilere büyük görev düşmektedir. Kültürel kimliği oluşturan tüm sanatlar gibi, yorgancılık sanatındaki ustalıkları ile İstanbul ve diğer illerde tanınırlığı olan Trabzonlu yorgancıların desenleri kayıt altına alınarak katalog hazırlanmalı, desenlerin patentleri alınmalıdır. Ayrıca Trabzon’da şehrin tarihine yaraşır şekilde, tıpkı halıcılık müzeleri örneğinde olduğu gibi, elde dikilmiş tablo görüntüsündeki bu sanat eseri yorganların sergileneceği büyük bir “*Yorgancılık Müzesi*” ivedilikle kurulmalıdır. Kent belleği oluşturmak ve bunu kalıcı hâle getirmek, gelecek kuşaklara aktarmak, araştırmacılara çalışma alanı oluşturmak, meslekleri tanıtmak, turizme katkı sağlamak, kalkınmaya destek olmak için; Trabzon’da yorgancılık yapmış ve yapmakta olan kişilerin hikâyeleri, kullandıkları eşyalar ve diktikleri yorganlardan ulaşılabilenlerin sergileneceği bu müze toplumda koruma kültürünün gelişmesine de katkı sağlayacaktır.

Günümüzde, kullanım kolaylığı nedeniyle, fabrikasyon olarak üretilen yorgan, yastık ve yataklar tercih edilmektedir. Sağlık açısından çok önemli olan ancak sentetik elyaf kullanılarak yapılmış özellikle hazır yorgan ve yastıkların uzun vadede sağlık açısından çeşitli sorunlar oluşturacağına ilgili çevrelerce dikkat çekilmeli, doğal malzemelerin kullanıldığı yeni tasarımlar ile günümüz

insanın ihtiyacı karşılanmalıdır. Sağlık konusuna vurgu yapılarak oluşturulacak bilinç ile çok değerli yorgancılık sanatının yok olması önlenebilir ve toplumun sağlıklı olması için sağlıklı ürün kullanımına katkı verilebilir.

Doğal yaşama dönerek sağlıklı yaşamı tercih eden kişilerin çok yüksek ücret ödeyerek yurt dışından getirdikleri yorganlar incelenmeli, dolgu malzemesi olarak ipek gibi doğal elyaf kullanılmış bu yorganlara alternatif olarak üretim yapmak üzere, yaşayan yorgancılar kayıtlı oldukları odalar tarafından bilinçlendirilmeli ve onlara tasarım eğitimi verilerek alternatif üretim yapmalarının yolu açılmalıdır.

Yaşayan son yorgancılar devlet tarafından desteklenmeli, devlet sanatçısı unvanı verilerek yeni yorgancılar yetiştirmeleri sağlanmalıdır. Mesleğin yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılması için “Yaşayan Müzeler” kurulmalıdır. Bu yorgancılar özellikle turist hareketinin yoğun olduğu yerlerde, devletin kendilerine sağlayacağı yaşayan müze dükkânlarda mesleklerini yapacak şekilde yasal düzenlemeler yapılmalı ve böylece gençler arasında mesleğe ilgi artırılmalıdır.

Tıpkı Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun yazmacılığa sanat katıp dünyaya tanıttığı gibi, yorgancılık mesleğine sanat katmak üzere tasarım eğitimine önem verilmeli, klasik ve modern bir araya getirecek tasarımcılar yetiştirilmelidir. Tasarımcıların önerileri ile yorgan ustalarının deneyimini birleştirecek ortak çalışmalar yapılmalıdır. Yorgancılık dikim teknikleri kullanılarak günlük yaşamın her alanında kullanılacak tasarım ürünler üretilerek markalar yaratılabilir, yeni yorgancılar yetiştirilip onlara iş imkânı sağlayarak işsizlik sorunu azaltılabilir. Yorgan, yatak ve yastık yapımı için gereksinim duyulacak doğal pamuk, ipek, yün için üretim sahaları oluşturularak hem işsizlik azaltılabilir hem de yerli ürün kullanımı ile ülke ekonomisine katkı verilerek bir mesleğin yok olması önlenebilir.

Kendi öz kültürümüze ait yorgancılık mesleğinde kullanılan modellerin patenti alınarak bu mesleğe sahip çıkılmalıdır. Aksi takdirde Türk kültürüne ait kırk yama sanatını “patchwork”, telkare sanatını “quilling” ismiyle dünyaya kabul ettirip patentini alan ülkelerin, yarın yorgancılık sanatına da sahip çıkıp patentini alarak dünyaya tanıtacakları isimle yorgancılık sanatını anmaya başlamamız da kaçınılmaz olacaktır. Dolayısıyla bu mesleğe sahip çıkmak üzere en büyük görev devlete, kültür ve tabiat varlıklarını koruma görevi olan Kültür Bakanlığına düşmektedir.

KAYNAKLAR

1. Kitap ve Makaleler

ANTAY, A. Selim, *İstanbul İli Yorgancılar Esnafında Kademeli Göç*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Antropoloji Bölümü, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 59259, 1987.

AYDIN, Nazmiye-SARAL, Nermin, “Tasarımda Yorganlama” Taras Shevchenko II International Congress On Social Sciences, Proceedings Book”, *İksad Publications, 1-3 February*, Ankara 2019, s. 264/2.

AYDIN, Nazmiye, *Yazmalardaki El İzleri*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon 2019.

AYDIN, Nazmiye, *İstanbul'daki Trabzon Sevinç Köylü (Soldoylu) Yorgancılar (1900- 2021)*, KTÜ Basımevi, Trabzon 2022.

BAŞKAYA, M., *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat (1923- 1950.)* Serander Yayınevi, Trabzon 2015.

DUMAN, Mustafa, *Geleneksel Türk Yorgancılık Sanatı*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2007.

DUMAN, Mustafa, *Trabzon Halk Kültürü*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2011.

DUMAN, Mustafa, *İstanbul'da Geleneksel Yorgancılık Sanatı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2016.

DURMUŞ, Adnan, *Tarih ve Kültürü ile Hamsiköy ve Meryemana Vadileri MAÇKA*, Trabzon 2011.

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904, Haz. Kudret EMİROĞLU, C: 22, Ankara 2009.

GÖKSU, Sadık, “Cumhuriyet Döneminde Esnaf ve Sanatkârlar Teşkilatı ve Ahilik”, *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildiriler 2*, İstanbul 2003.

İNAN, Kenan, *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon Belediyesi, Trabzon 2013.

KANSIZ, İsmail-CANALIOĞLU-M. Volkan-USTA, Veysel, *Trabzon*, Trabzon Valiliği, İstanbul 2002.

KOYUNCU, Ayşegül, “Burdur'da Kaybolmaya Yüz Tutmuş Kimi Meslekler”, *1. Burdur Sempozyumu*, Burdur Fakülte Kitabevi, Burdur 2005.

KÜÇÜKKURT, Ü., “Afyonkarahisar Yorganlarının Teknik, Desen ve Kompozisyon Özellikleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 21, S: 3, Eylül 2019, s. 1015.

KOYUNCU OKCA, Ayşegül- TÜFEKÇİ, A.- ERTEN ELİBOL, G., “Kaybolmaya Yüz Tutmuş Kültürel Miras: Yorgancılık Mesleğinin Değişim ve Dönüşümü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7 (3) 2020, ss. 1758-1781, 1762, 1766,

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş 3*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000.

ÖKSÜZ, Hikmet-İNAN, Kenan-USTA, Veysel, *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, Trabzon 2009.

SÜMERKAN, M. Reşat, *Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları*, Serander Yayınları, İstanbul 2008.

SÜMERKAN, M. Reşat, *Trabzon El Sanatları*, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara 2006, s.3.

TAVŞAN, C.-ENGİN, H.-AYDINTAN, E., Erkan, “Trabzon Bedesteni Restorasyon Uygulaması”, *Vakıflar Dergisi*, S: 42, Aralık 2014, ss. 42-124

TEZCAN, H.-OKUMURA, S., *Topkapı Sarayı Müzesi Döşemelikler*, İstanbul 2007, s.24.

TRABZON Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği, Sicil Müdürlüğü Kayıt Defteri, Şubat 2022.

TÜRKÇE SÖZLÜK, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1992.

ÜNAL, Hamdi- AYDIN, Nazmiye, *Yazmalardaki El İzleri*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon 2017, s.5.

YILDIRMIŞ, Fatma, “Trabzon Yöresi Yorgancılık Mesleğinde Sözlü Kültürün ve Türk Motiflerinin İzleri”, *Mavi Atlas*, 7/2016, ss.37, 38.

Yorgancılık, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 2010, s.11

2. İnternet Kaynakları

Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>

3.Kaynak Kişiler

Ömer Aydın, 1948 Sevinç köyü/ Soldoy doğumlu, Hayri ve Asiye Aydın'ın oğlu, emekli ilkokul öğretmeni.

Şükran Şahinler, 1945 Maçka Kusera köyü doğumlu, 2018 yılı itibarıyla halen Kusera'da yaşıyor, ev hanımı, geçmişte ketan ve çul dokuyucusu.

Şahbet Yavuz, 1950 yılı Trabzon ili Maçka ilçesi doğumlu, 2022 yılı itibarıyla Trabzon ili Ortahisar ilçesi Zeytinlik yokuşunda “Diken İğne Yorgan Dikimevi” isimli dükkânında yorgancılık yapmaya devam etmektedir.

Ahmet Çolak, 1955 yılında, Trabzon İli, Maçka İlçesi, Esiroğlu beldesinde dünyaya gelmiş, yorgan ustası olarak Trabzon ili Ortahisar ilçesi, Tabakhane Köprüsü çıkışında “Seval Yorgan” isimli dükkânında 2022 yılı itibarıyla yorgancılık yapmaya devam etmektedir.

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

Ayhan Yüksel, GİRESUNLU SARIALEMDAROĞULLARI -BİR AİLE TARİHİ-, Serander Yayınları, İstanbul 2022, 384 s., ISBN: 978-605-2104-26-2. *

Leyla AKSU KILIÇ**

“*Mensubu olmakla övündüğümüz, Giresun'daki varlığı 17. yüzyıl öncesine kadar inen Sarialemdaroğulları hakkında aile içinde anlatılan hikâyeleri çocukluğumuzda büyüklerimizden dinlerdik.... tüccar kaptan/armatör olarak deniz taşımacılığından/ticaretinden elde ettikleri gelirle büyük bir varlık sahibi oldukları, Giresun'da câmi, şadırvan gibi hayır ve hasanat eserleri yaptırdıkları, bunlara vakıf tesis ettirdikleri aile içinde söylenmekteydi...*”(s.9) ifadeleriyle aile üyelerinin (İsmail Sarialemdaroğlu, Ömer Mehmet Sarialemdaroğlu, Mehmet İzzet Sarialemdaroğlu) takdim ettiği eser, sözlü anlatısının tarihi hakikat değeri üzerine Osmanlı arşiv belgeleri kaynak alınarak yapılmış bir çalışma olarak dikkat çekmektedir. Yazar Ayhan Yüksel “yerel tarihe”, “aile tarihine” ve “şecere/soyağacı” çalışmalarına olan ilginin farkında olarak kişilerin “kim oldukları”, “nereden geldikleri” sorusunun cevabını arşiv belgelerinden hareketle cevap aradığı araştırmasının başlangıç öyküsünü “*Hacı Mittad Câmisinin açılışına ve Sarialemdaroğlu Ahmed Fâik Efendi'nin eşi Hatice Firdevs Hanım'ın mülkiyetine geçen Melikoğlu Hanı'na dair yazdığı*” makalesi ile açıklamaktadır. Yazarın bu ilgisi ailenin sözlü anlatıların gerçekliğine dair merakı ile birleşince, elimizdeki bu eser ortaya çıkmıştır.

Yazar öncelikle kavramsal olarak “şecere yahut soyağacı”nı “*bir ailenin kökü durumunda olan en uzak atalardan başlayarak gövde ve dallar konumundaki baba ve onların çocuklarını gösteren ağaç şeklinde şematik çizimi*” olarak tarif ederek çalışmasının amatörce ve şahsî merak saikiyle arşiv ve mahkeme kayıtlarına bakılmaksızın yapılan çalışmalardan farkı olacağına, giriş kısmında dikkat çekmektedir (s.15). Yazar Ayhan Yüksel'in *Görelili*

* Gönderim Tarihi:08.06.2023. Kabul Tarihi: 08.07.2023.

** Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, UŞAK. leyla.aksu@usak.edu.tr, ORCID:0000-0003-0653-2027.

Müftü Duduzâde Hüseyin Müştak Efendi ve Ailesi (2012) ile *Kuşuoğulları: Eski Bir Osmanlı Ayan Ailesi* (2017) ve Duduzâde Hüseyin Müştak'ın *Duduzâde Aile Tarihi* (1928) adlı eserleri ile Osman Fikret Topallı'nın *Topaloğulları Usul ve Furu'u İle Civar ve Sihri Yakınları* (basılmamış çalışma, 1943); Mehmet Bilgin'in *Doğu Karadeniz'de Bir Derebeyi Ailesi: Sarializâdeler* (2006); Cengiz Karahasanoğlu'nun *Türkistan'dan Tirebolu'ya Karahasanoğlu Aile Tarihi* (2006); Ali Akyıldız'ın *Ekşioğulları Tarihi* (basılmamış çalışma, 2008); Mehmet Hacısalihoğlu'nun *Trabzon'da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzâde Hasan Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa* (2014); İlker Şevketbeyoğlu'nun *Doğu Karadeniz'de Bir Aile: Hacıalibezadeler* (2017) yörede aile tarihlerine dair yapılan çalışmalardandır.

Temel saiki insanların “köklerini aramak ve geçmişlerini öğrenmek” olarak tanımlanabilecek olan çalışma sunuş, önsöz, kısaltmalar ve giriş haricinde dört ana bölümden meydana gelmiştir. Eserin **birinci bölümünde** ailenin kökeni ve Sarı(alemdar/bayraktar)oğlu Mehmed Ağa'nın soyağacı çıkarılmıştır. Buna göre ailenin “sarı” lakabına alemdar sıfatının sonradan eklendiği anlaşılmıştır. Çünkü 1835 tarihli nüfus defterinde ailenin reisi olan Hacı Hüseyin Mahallesinde, 38'inci sırada 1779 doğumlu, 14 Eylül 1841 [mezar taşında 28 Eylül 1841] tarihinde 62 yaşında vefat etmiş “orta boylu, sarı sakallı Sarıoğlu Mehmed”in kaydedilmiş olduğu görülmektedir (s.19-20). Yüksel tarafından ailenin soyağacı çıkarılmış ve soyun ulaşılabilen ilk kuşağında Sarıoğlu Mehmed Ağa'nın dedesi, İsmail Kaptan'ın büyük dedesi Seyyid Hacı İsmail Ağa (ö. 1765) tespit edilmiştir. Bir sözlü kaynağa göre ailenin ilk yerleşim yeri Giresun Aktepe köyüdür ve ata ismi Numan Ağa'ya kadar inmektedir. Aile bugün ise ağırlıklı olarak Giresun ve İstanbul'da yaşamaktadır (s.20-23).

İkinci bölümde ailenin soyağacında adı geçen isimler “Aileden Simalar” başlığı altında hem sözlü anlatılar hem de Osmanlı arşiv belgeleri ışığında anlatılmıştır. Buna göre aileden bahsedilen ilk isim olan Sarıalemdaroğlu (Sarı Mehmedoğlu) Hacı İsmail Ağa Kaptan'dır ve 1835 Giresun kazası nüfus defterine göre 27 yaşındadır ve denizcilik, fındık ihracatı ile ticaretten kazandığı servet ile dikkat çekmektedir. Kaptan olarak tebarüz etmiş ve hatırı sayılır bir servet sahibi olmuş olan Sarıalemdaroğlu Hacı İsmail Ağa Kaptan bir gemi yaptırarak kendi başına çalışmaya başlamış ve inşa ettirdiği gemi ile Karadeniz, İstanbul, Marmara ve Adalar Denizi'nde deniz taşımacılığında ve ticarete bulunmuştur. Osmanlı arşiv kayıtlarında bir alacak-borç ilişkisinde vekil olarak görülen İsmail Ağa Kaptan'ın oğlu Ahmed Fâik Efendi'ye “*Ahmed, kasası olmayanın masası olmaz. Masası olmayanın dostu olmaz. Malın varsa başında, gemin varsa kıçında olacaksın*” şeklinde nasihat etmektedir. Sarıalemdarizâde Hacı İsmail Ağa Kaptan bir tarafta Giresun yöresindeki fındık fiyatlarının belirlenmesindeki önemli rol üslenirken diğer tarafta 1853 yılında başlayıp 1856 yılına kadar devam eden Kırım Harbi'nde ülke genelinde açılan “İâne-i Cihâdiye/İâne-i Harbiye” yardım kampanyası sırasında 1270 (1854) senesinde görülen yolsuzluk nedeniyle açılan soruşturmada bilgisine başvuru olanlar arasında yer alan bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Yüksel,

“Sarialemdarzâde İsmail Ağa'nın İstintâkı (5 Safer 1281/10 Temmuz 1864)” başlığı ile bu soruşturmayı da okuyucu ile paylaşmıştır. Devrinin mühim işler yapan bir kaptanı ve yörede söz sahibi önemli bir isim olan Hacı İsmail Ağa Kaptan, denizcilikten kazandıkları ile Hacı Mittad Câmisini yaptıran bir **hayırsever** olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ayhan, Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak Hacı İsmail Ağa Kaptan'ın yörede sahip olduğu mal varlığını detaylandırmaktadır. Öyle ki çok miktarda emlakâ sahip olan ve 19. yüzyılın sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan Sarialemdarzâdeler ailesi olarak mühim bir hususa “Sarialemdarzâde Hacı İsmail Ağa Kaptan'ın Devlete Borç Vermesi”ne (s.51) başlığı altında değinilmiştir. Yöredeki sosyo-ekonomik düzeyi, hayırsever rolü ve devletle ilişkisi ile dikkat çeken Sarialemdarzâde Hacı İsmail Ağa Kaptan'ın aile hayatı ile olarak Tacalizâde ailesinden Afife Hanımla evliliğinden Emrullah, Mehmed, Mustafa ve Ahmed Fâik isimli çocukları olduğu bilinmektedir (s.27-56).

Aileden ikinci sima, hakkında çok fazla bilgi bulunamayan Sarialemdarzâde İsmail Kaptan'ın oğlu Mustafa Kaptan'dır. Giresun Müzesi'nde muhafaza edilen isim ve tarih kısmı kırılmış bir mezar taşının ve bir tereke kaydının 42 yaşında iken 1870 yılında vefat eden Mustafa Ağa'ya ait olmasının muhtemel olduğu düşünülmektedir ki bu tereke kaydından hareketle Mustafa Ağa'nın ailevi ve sosyal statüsüne dair bilgileri detaylandırılmıştır (s.57-61). Aileden tespit edilen bir diğer isim Hacı İsmail Ağa Kaptan'ın torunu Sarialemdarzâde İsmail Efendi'ye dair mahkeme bilgileri ve Yüksel tarafından çıkarılan soyağacıdır (s.62-64). Aileden sıradaki isim İsmail Efendi'nin oğlu Bilal Sâhir [Bilalenko] Bey'dir (s.66). Nüfus kaydına göre 1 Temmuz 1895'de Hacı Hüseyin Mahallesi'nde doğan sözlü ve yazılı kaynaklara göre Sarialemdarzâde Hacı İsmail Ağa Kaptan'ın kız kardeşinin torunu, Ahmed Fâik Efendi'nin kız kardeşinin yeğeni, Sarialemdarzâde/Hacıkadzâde İsmail Bey ve Şükrüye Hanım'ın çocukları olan Bilal Sâhir Bey, Giresun'da Bolşeviklik akımın tarafı olmuş, 1918'de Rusya'ya giderek devrimin ilk yılında Kızıl Ordu ile Beyaz Ordu arasında yaşanan savaşta Kızıl Ordu saflarında yer almış dikkat çekici bir isimdir. Dönemin siyasal ikliminin, hayatı üzerinde etkileri görülen Bilal Bey ile ilgili bilenenler “Bilal Sâhir Bey'in Rusya Günleri”, “Bilal Sâhir Bey'in Esaret Günleri” ve “Bilal Sâhir Bey'in Giresun'a Dönüşü” başlıkları altında üç bölümde detaylandırılmıştır. Karadeniz'in hırçın dalgaları gibi çok hareketli bir yaşamı olan Bilal Sâhir Bey'in Giresun'a döndükten sonra Milli Mücadele yıllarında yerel basına yansıyan bir faaliyeti tespit edilememiştir. Bilal Bey'in bu günleri, Yüksel tarafından “*Türk Bolşevikliğinden ümidini kesmiş olması bu sebeplerin arasında sayılabilir. Bilal Sâhir Bey, Giresun'a dönmüş burada kendisine yeni bir hayat kurmayı tercih etmiş, uzun süre sessiz kalarak da Bolşevikliğini unutturmaya, belki de takibattan kurtulmaya çalışmış olması bu sessizliğin bir tezahürü olmalıdır*” şeklinde yorumlanmıştır (s.67-75).

Yüksel'in ele aldığı sıradaki isim, nüfus kaydına göre 1 Temmuz 1852 tarihinde doğmuş olan Sarialemdarzâde İsmail Kaptan ile Afife Hanım'ın oğlu Hacı Hüseyin Mahallesi'nde mahalle mektebinde okumuş, özel hocalardan ders

görmüş olan ve ailenin İstanbul'a açılan ismi olarak tanıtılan Sarıalemdarzâde İsmail Kaptan'ın oğlu Ahmed Fâik Efendi'dir. "...*olunan teşvikat/isteklendirme üzerine beş dersanelik, 26 zırâ' (yaklaşık 17 m) uzunluğunda, 23 zırâ' (yaklaşık 15 m) eninde, bütün inşa masrafları tarafından karşılanmak suretiyle idadî mektebi kapasitesinde rüşdiye mektebi yapmayı taahhüt*" eden Ahmed Fâik Efendi'nin bu faaliyeti dönemin gazete haberlerinden, resmî yazışmalarına kadar tafsilatı ile alınmaktadır. Ailenin diğer üyeleri gibi bir hayırsever olarak gördüğümüz Ahmed Fâik Efendi'nin hayır eserleri sadece bununla sınırlı kalmamıştır. Gedikkaya'da yeni yapılmakta olan Askeri Kışla'nın yerini de bağışlayan Ahmed Fâik Efendi, Birinci Pavyonu da kısmen yaptırmıştır. Ayrıca Giresun'un saygın tüccarlarından biri olarak tanımlanan Ahmed Efendi'nin iş hayatındaki borç ve alacaklarından dolayı mahkeme kayıtlarına yansıyan çok sayıda belge serisine ve emlak satın alınması ile satılmasına tanık olunmaktadır. Esmâ Serhad Hatun'un 27 Zilhicce 1274 (8 Ağustos 1858) tarihinde tesis ettiği vakıfta yeni mütevellî tayininde yer alan Ahmed Fâik Efendi siyasî tercihini 1908 ihtilalini düzenleyen ve 1918'e kadar devletin yönetiminde birinci derecede rol oynayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden yana koymuştur. Ahmet Fâik Efendi'nin aile hayatı ile ilgili belgelere yansımaya bir, belgelere yansıyan iki olmak üzere üç evlilik yaptığı biliniyor. Evlilik yaptığı Miyyese ve Sıdika Hanımlar Giresunlu, Hatice Firdevs Hanım İstanbullu'dur. Siyasî hayatı ve evlilikleri ile çalkantılı bir hayat süren "*Ashâb-ı emlâk ve hayrâtan, sahib-i rütbe, meclis-i idare ve belediye âzası (Hürriyet ve İtilaf Kulübü) reisi*" Ahmed Fâik Efendi, İstanbul'da 11 Nisan 1330 (24 Nisan 1914) Cuma günü vefat etmiş ve Eyüb Sultan Mezarlığı'na defnedilmiştir. Ahmed Fâik Efendi'nin çocukları, evlilikleri ve torunları da dönemin arşiv kayıtları aracılığıyla, fotoğrafları da kullanılarak ortaya konulmuştur. Oğlu İsmail Sadık Sarıalemdaroğlu, torunu Ahmet Sarıalemdaroğlu ve İsmail Sadık Sarıalemdaroğlu'nun kızı Afife [Ayşıl] Hattatoğlu ile Ahmed Fâik Efendi'nin kızı Halide Râife [Baraz] Hanım (s.78-194), Yüksel'in tanıttığı diğer isimlerdir.

Sarıalemdarzâde ailesinden ele alınan bir diğer isim Sarıoğlu Mehmed Ağa'nın oğlu olup 1835 tarihli nüfus defterinde 7 yaşında olan Sarıalemdarzâde İzzet Kaptan'dır. Onun da denizcilik ve ticaretten kazandığı gelirle memlekette hatırı sayılır bir konuma gelmiş ve hayır-hasenat işlerinde bulunan biri olarak "zamanının armatörlerinden" olarak tanıtıldığı görülmektedir. Birisi Karamustafazâde ailesinden Hâce Gülsüm [Hatun] Hanım diğeri Tevfik Efendi'nin kızı Fitnet Hanım olmak üzere iki evlilik yapmıştır. İzzet Kaptan da Osmanlı belgelerinde bir alacak davası, vekâlet işlemi ve kendisine intikal eden bahçesine bir müdahale davasında tespit edilmiştir. Sarıalemdarogulları ailesinin diğer üyelerinde olduğu gibi İzzet Kaptan da bir hayırseverdir ve yaptırdığı eserler arasında Gemiler Çekeği (Hortumzâde) Câmisi bulunmaktadır. Câmînin kitabesinin son dördlüğü "*...Muvaffak eylesün Mevlâ nice hayr u mütebarrâta / Sururiyetle geçsün her günü dünyada her sâli / Bin üçyüz bir Cemaziyelâhîr'inde hibeen lillâh / Henüz İzzet Kapudan'a müyesser oldu ikmâli.*" şeklindedir. Bir diğer hayrı ise tapusu kardeşi Sarıalemdarzâde Hacı

İsmail Ağa'nın adına kayıtlı ise de kendi tasarrufunda bulunan Çaykara köyünden Taşboynu adıyla anılan 3.000 kuruş ve içinde ahır bulunan fındık bahçesini vakf eylesidir. Ayrıca İzzet Kaptan gibi eşi Hâce Gülsüm Hatun da bir hayırsever olarak kayıt altına alınmıştır. Zamanının ünlü armatörü İzzet Kaptan, mezar taşı kitabesine göre 12 Şaban 1315 (6 Ocak 1898) Perşembe günü vefat etmiştir. İzzet Kaptan'ın ismi bilinen tek çocuğu Hatice Hanım'dır ve Hatice Hanım'ın yakalandığı hastalıktan çare için gittiği hekim ve hocalardan derdine çare bulamayarak 25 yaşında "22 Cemaziyelevvel 1300 (31 Mart 1883)" tarihinde vefat ettiği bilinmektedir (s.195-213).

Sarialemardoğlu ailesinden olan bir diğer isim 1835 tarihli Giresun nüfus defterinde 1 yaşında kaydedilmiş olan Süleyman Kaptan'dır. Sarialemardoğlu Süleyman Kaptan'ın oğlu Sofu Mehmed Efendi ve O'nun oğulları Mazhar Sarıbayraktar, İbrahim Edhem Efendi Ahmet Şükrü, Turgut Sarıbayraktar'dır. Süleyman Kaptan'ın oğlu Sarialemdarzâde Hafız Mustafa Efendi ve kızı Zeyneb Hanım bahsedilen diğer isimlerdir. Süleyman Kaptan'ın hakkında detaylı bilgiye ulaşılan diğer oğulları Abdullah Efendi, İsmail Hakkı Efendi ve Selahaddin Efendi'dir. Sarialemdarzâde Abdullah Efendi'nin oğlu Hasan Efendi ile Hasan Efendi'nin kızı Seniye Hanım ailenin tanıdığımız diğer üyeleridir. Adı geçen bu aile üyelerinin mesleki hayatları, evlilikleri ve çocukları ile ilgili resmî kayıtlar ve fotoğraflar kullanılarak detaylı bir şekilde anlatılmıştır (s.214-249).

Giresun nüfus defterine göre 1832 yılında doğduğu düşünülen Sarialemardoğlu Mehmed Ağa'nın (1779-1841) oğlu Hüseyin Efendi hakkında aile hafızasında pek fazla bilgi olmadığı gibi sosyal konumlarında da adına rastlanmamaktadır. Buna göre Hüseyin Efendi hakkında mahkeme kayıtlarında bir kaç yerde şahit ve İdare Meclisi âzası olduğuna ve Giresun'un Karahisar-ı Şarki'ye ilhaki nedeniyle ahalinin merkeze çektiği teşekkür telgrafında (31 Mayıs 1290/12 Haziran 1874) ve bir tereke kaydında bilgiler tespit edilmiştir (s.250-254). Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunamayan bir diğer aile üyesi Sarıbayraktaroğlu Mehmed Şakir Ağa'dır. Nüfus kayıtlarına göre Sarıbayraktaroğlu Abdullah Ağa'nın oğlu olan Mehmed Şakir Ağa ile ilgili mahkeme kayıtlarından evliliğinin problemlili olduğu görülmektedir (s.255-261). Sarialemdarzâde Ali Bey'in kızı Necibe Hatun hakkında bilinenler ise henüz 15 yaşında iken 17 yaşında olan Karamustafazâde Mustafa Reis ile nikâhları şahitlerin huzurunda Hacı Hüseyin Mahallesi'ndeki câmide akdedildiğine dairdir (2 Muharrem 1281/7 Haziran 1864) (s.262-264).

Sarımehmedoğlu ailesinden bir kolun Sarialemardoğlu lakabını aldığı bilinmektedir. Bugün de Sarialemardoğlu ve Sarıbayraktaroğlu soyadını alanlarla Sarımehmetoğlu soyadını alanların arasındaki akrabalık bağları bilinmektedir. Yüksel, nüfus ve yoklama defterlerinde Sarımehmedoğlu lakaplı aile mensupları da ele alınmış ve Sarımehmedoğulları ile ilgili soyağaçlarını çıkarmıştır. Yüksel tarafından soyağacı çıkarılan Sarımehmedoğulları, Ömer (1780-1837), Ali (1793), Ali (1863-1916), Mustafa (1855-1912) ve Mustafa Sarımehmedoğlu'nun ve Niyazi Sarımehmedoğlu'nun çocuklarıdır. Sarımehmedoğlu Mehmed'in hayatı hakkında yeterli bilgi olmamakla beraber

Onbaşı Ahmed Ömer'in oğlu olması muhtemel olarak değerlendirilmektedir. Sarımehedoğlu ailesinden hakkında az da olsa bilgi edinilen bir diğer isim Sarımehedoğlu Ahmed'in [İsmail'in] kızı Hoca Hatice Hanım'dır. Yüksel, mahallesindeki çocuklara okuma-yazma öğretmesi nedeniyle "Hoca" lakabı ile anılmakta olduğunu ifade ettiği Hatice Hanım ile ilgili "*Harf İnkılabı sırasında torunu Ömer'e alfabe kitabı getirtirmiş, torununun "Hoca nene sen ne yapacaksın bu yaştan sonra Elifba kitabını" sözlerine "yeni Türkçe harfler ile okuma-yazma öğreneceğini" ifade ettikten sonra "Ne yani yaşlıym diye memleketteki havadislerden haberim olmasın mı, cerideleri, mevkûterleri okumayım mı" demekten geri kalmamıştır.*" şeklindeki bir anlatıyı nakletmektedir. Aileden az da olsa bilgi sahibi olunan iki isim daha vardır: Sarımehedzâde Şükriye Hanım ve Sarımehedzâde Emin Şükrü Efendi (s.265-277).

Eserin **üçüncü bölümü**, ailenin evlilik kayıtlarına dairdir. Buna göre Sarıalemdarzâde Hacı İsmail Ağa Kaptan ile Tacalizâde ailesinden Afife Hanım ile evliliğinden başlanarak, son olarak Mehmet İzzet Sarıalemdaroğlu'nun Elisabeth Sarıalemdaroğlu ve Nurhan Karagülle Sarıalemdaroğlu (30.09.2012) ile yaptığı evlilikleri gösteren toplam 34 kişinin evlilik kaydı çıkarılmıştır (s.279-284).

Yüksel eserin **dördüncü** ve son bölümünde Sarıalemdarzâde ailesinin bölgede şuhûdü'l-hâl arasında yer alması ele alınarak, bu husus ailenin bölgenin ileri gelenleri arasında olduğuna işaret eden bir gösterge olarak değerlendirilmiştir. Sarıalemdarzâde ailesi mensuplarının nikâh akdinden alım-satım akdine ve velayet gibi birçok davada buldukları "şuhûdü'l-hâl/durum şahitleri"ne dair detaylı bir liste hazırlanmıştır. Adı geçen listenin başında 02.10.1869 tarihli Sarıalemdarzâde İsmail Ağa Sarıalemdarzâde Hüseyin Kaptan'ın şahitliği vardır (s.285-292).

Ayhan Yüksel eserin **sonuç** kısmında, Giresun şehrinde armatörlük yapan nadir Türk ailelerinden biri olarak değerlendirdiği Sarıalemdaroğullarını "*belgelerde meşhur ve muayyen aileler topluluğu/evlatları anlamına gelen "zâde" olarak*" kaydedildiğinden bahisle Sarıalemdarzâde'lerden Hacı İsmail Ağa Kaptan, İzzet Kaptan ve Osman Kaptan'ın deniz ticareti ve ulaşım faaliyetlerinden edindikleri büyük bir servete dikkat çekmektedir. Şehirde pek çok hayır hasanat işleri ile ön plana çıkan, konak ve hanlara sahip olan aile üyeleri vakıf kurarak, düğün-dernek, evlilikler ve mahkemede nikâh şahidi olarak bulunarak hem hayırseverlikleriyle hem de vatanseverlikleriyle ön plana çıkmaktadırlar. Bu hali ile sosyal hayatta da dikkat çeken aile üyelerinin şehrin sorunlarına da uzak durmadığı, Trabzon'daki devletin temsilcisi valiye borç verebilecek kadar bir servete sahip oldukları görülmüştür. Eserde, ailenin ön plana çıkan isimleri olarak Hacı İsmail Ağa Kaptan ve İzzet Kaptan ile başlayan, Ahmed Fâik Efendi ve ahfatlarıyla devam eden süreçte geçmişten günümüze bağlantı kurularak, Osmanlı belgelerinin ışığında ailenin tarihi anlatılmıştır. Özellikle Yüksel'in "*Bu ailenin sıvrılması tamamen "âyan çağı" sonrasındaki sosyal yapıların ve ekonomik temeldeki kazandığı yeni oluşumun bir neticesidir.*"

Bu vasfıyla söz konusu ailenin tarihinin ortaya konması benzeri ailelerinin vasıflarının tespiti ile genel bir kanaati oluşturacak örneklerden birisini teşkil edecektir.” şeklindeki değerlendirmesi Osmanlı toplumunun son modernleşme çağının arifesindeki vaziyetini daha iyi anlamayı sağlayacağı için büyük bir önemi haizdir (s.293-301).

Eserin **kaynakçası**, araştırmanın nasıl titiz bir çalışmanın ürünü olduğunu ortaya koymaktadır. Başta Osmanlı arşivi (BOA), Cumhuriyet arşivi (BCA), İstanbul Müftülüğü, Türkiye Komünist Partisi Arşivi ve Giresun Belediyesi nikâh defteri olmak üzere çok sayıda arşiv malzemesi ve araştırmanın kullanıldığı çalışma, aile üyelerinin fotoğrafları ile son bulmaktadır. Bu geniş arşiv malzemesi ve sözlü tanıkların anlatımları ile ailenin Osmanlı döneminden günümüze kadar tespit edilebilen bütün fertlerinin siyasî, sosyal, idarî ve edebî yönü ortaya konulmuştur.